

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

Л. О. Туржій

РОЗКЛАД
ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ
СИСТЕМИ
В СІЛЬСЬКОМУ
ГОСПОДАРСТВІ
УКРАЇНИ
ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ПОЛІТИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ УРСР
КИЇВ 1954

Українська Національна
Академія Наук
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

ВСТУП

Марксистсько-ленінська наука звертає особливу увагу на вивчення історії економічного розвитку суспільства, бо «історія розвитку суспільства є, насамперед, історія розвитку виробництва, історія способів виробництва, які замінюють один одного на протязі віків, історія розвитку продуктивних сил і виробничих відносин людей»¹.

Наукове розв'язання проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи має виняткове значення як для дослідження загибелі феодального способу виробництва, так і для розуміння тих суспільноекономічних умов, в яких відбувались розвиток промислового капіталізму і формування найреволюційнішого класу — промислового пролетаріату, який спільно з трудящим селянством, під керівництвом Комуністичної партії здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію і відкрив нову еру в історії людства. Дослідження питання про розклад феодально-кріпосницької системи на Україні набуває ще більшого наукового і політичного значення, якщо врахувати, що саме це питання всіляко намагались перекутити люті вороги українського народу — буржуазні націоналісти.

Єдино правильне розв'язання основних питань, зв'язаних з виникненням, розвитком і розкладом феодально-кріпосницької формації, дали в своїх працях класики марксизму-ленінізму.

¹ *И. Сталин*, Про діалектичний та історичний матеріалізм, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 21.

Всебічно досліджуючи капіталістичний спосіб виробництва, К. Маркс у своїй геніальній праці «Капітал» неодноразово спиняється на попередниці капіталізму — феодальній формації. З'ясовуючи походження панщинної системи господарства, К. Маркс відзначає, що «там, де існувала панщина, вона рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини»¹.

Між феодальною і капіталістичною експлуатацією існує істотна відмінність. Якщо перша ґрунтувалась на прикріпленні безпосереднього виробника до засобів виробництва, на позаекономічному примусі, то друга — на позбавленні безпосереднього виробника засобів виробництва, на економічному примусі. Додатковий продукт феодал одержував у різних формах докапіталістичної земельної ренти, з яких основними були: відробіткова, рента продуктами і грошова. Окремі форми докапіталістичної земельної ренти перебували в нерозривному взаємозв'язку і взаємодоповненні. «В якій би мірі, — говорить К. Маркс, — рента продуктами не являла собою пануючу і найбільш розвинуту форму земельної ренти, вона все ж завжди в більшій або меншій мірі супроводиться залишками попередньої форми, тобто ренти, яка повинна сплачуватися безпосередньо у вигляді праці, отже, панщинною працею, і це однаково, чи є земельним власником приватна особа чи держава»².

Грошова рента являла собою земельну ренту, що виникла з простого перетворення ренти продуктами. При ній передбачається, що безпосередній виробник реалізує сам частину свого продукту на ринку. Перетворення ренти продуктами в грошову відбувалося в умовах дальшого розвитку промисловості, торгівлі і взагалі товарного виробництва, а разом з ним і грошового обігу. Це був уже період розкладу феодального способу виробництва і становлення капіталістичної формації.

Вихідним пунктом капіталістичного способу виробництва було так зване «первісне нагромадження капіталу», яке являло собою не що інше як процес відокремлення безпосереднього виробника від засобів виробництва і нагромадження багатств у руках небагатых власників.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 236.

² К. Маркс, Капітал, т. III, Держполітвидав УРСР, 1952, стор. 800.

«Первісне нагромадження капіталу» — це передісторія капіталу, умова виникнення капіталістичного способу виробництва. Нещадно критикуючи буржуазних істориків, які намагались зобразити первісне нагромадження як ідилічну картину «мирного» нагромадження буржуазією коштів для дальшого розвитку промисловості, К. Маркс, ґрунтуючись на величезному конкретно-історичному матеріалі, блискуче довів, що первісне нагромадження було масовим пограбуванням трудящих, від яких підприємці шляхом кривавого насильства відняли засоби виробництва і перетворили у «вільних» пролетарів, які могли існувати, лише продаючи свою робочу силу. «Вихідним пунктом розвитку, який створив як найманого робітника, так і капіталіста,— підкреслює К. Маркс,— було рабство робітника. Розвиток цей полягав у зміні форми його поневолення, у перетворенні феодальної експлуатації в капіталістичну»¹.

В «Капіталі» та в інших своїх працях К. Маркс дав всебічний науковий аналіз феодального способу виробництва, геніально обґрунтував на прикладі окремих країн процес переходу від натурального господарства до товарного, перехід від ремісничих майстерень і мануфактурних підприємств, що ґрунтувались на ручній праці, до великих фабрик і заводів, обладнаних машинами. Разом з цим в період розкладу феодального ладу складаються і дві основні передумови виникнення капіталістичного виробництва: нагромадження багатств у руках небагатих і створення класу найманих робітників, позбавлених засобів виробництва. Створення обох цих передумов супроводилось насильством, сваволею, обманом і розбоєм.

К. Маркс і Ф. Енгельс приділяли велику увагу вивченню історії Росії, її політичного та економічного розвитку. В загальних працях, спеціальних статтях, обширному листуванні і конспектах книг К. Маркс і Ф. Енгельс дали глибоку і яскраву характеристику феодально-кріпосницької системи, що панувала в дореформеній Росії, розкрили причини і умови проведення реформи 1861 р. В статтях К. Маркса «Підготовка селянської реформи в Росії» та «Про звільнення селян у Росії», написаних в 1858—1859 рр., вперше дано науковий аналіз реформи,

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 715.

яка ще тільки готувалась. Ф. Енгельс у «Післямові до статті «Соціальні відносини в Росії»» характеризував реформу 1861 р. як «початок капіталістичної ери». Ведучи систематичну, наполегливу боротьбу проти перекирвань у висвітленні історичного розвитку Росії народницькими істориками, К. Маркс і Ф. Енгельс дали чітку і глибоку характеристику російської общини, указуючи на те, що вона перебуває в стані розкладу. Коротко кажучи, К. Маркс і Ф. Енгельс вперше зробили науковий аналіз продуктивних сил і виробничих відносин у Росії в період розкладу феодально-кріпосницької системи та розвитку капіталістичних відносин.

В. І. Ленін, розвиваючи далі вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про суспільноекономічні формації, зробив величезний вклад в дослідження феодальної формації. На противагу буржуазній історіографії, яка або заперечувала наявність феодальних відносин в Росії або зводила їх до суми юридичних ознак (С. М. Соловйов, В. О. Ключевський, М. П. Павлов-Сільванський та ін.), В. І. Ленін у своїх працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії», «Аграрне питання в Росії на кінець XIX століття», «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве (Відбиття марксизму в буржуазній літературі)», «До характеристики економічного романтизму» та ін. геніально розкрив суть феодально-кріпосницької системи, визначив основні риси і хронологічні рамки її виникнення, розвитку та розкладу. Щодо найдавнішого періоду феодалізму в Росії, то Ленін неодноразово вказував на наявність кріпосництва до і в часи «Руської Правди»¹. Кінець феодальної формації В. І. Ленін зв'язує з реформою 1861 р. Але сам процес розкладу феодальних відносин і поступового розвитку буржуазних зв'язків у Росії почався задовго до скасування кріпосного права. Цей процес характеризувався посиленням обміну між окремими областями, поступовим ростом товарного обігу, перетворенням невеликих місцевих ринків у всеросійський ринок.

Подібно до того, як К. Маркс на основі величезної кількості фактичного матеріалу з історії Західної Європи дав у «Капіталі» узагальнюючу характеристику капіта-

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 167; т. 12, стор. 230; т. 20, стор. 342.

лізму і аналіз законів його розвитку, так В. І. Ленін у своєму творі «Розвиток капіталізму в Росії», старанно вивчивши величезний статистичний матеріал і економічні праці, показав виникнення, розвиток і непримиренні суперечності російського капіталізму. В Росії, як і в інших країнах, розвиток капіталістичних відносин відбувався в умовах поступового розкладу феодального способу виробництва. Перехід до цілком іншої системи, говорить з цього приводу В. І. Ленін, не міг, звичайно, відбутися відразу, «капіталістичне господарство не могло відразу виникнути, панщинне господарство не могло відразу зникнути»¹. При цьому слід мати на увазі істотну відмінність в умовах заміни феодалізму капіталізмом в Росії і в країнах Західної Європи. В той час як там, на Заході, остаточний перехід від феодальних відносин до капіталістичних відбувся шляхом буржуазних революцій (передумови яких, звичайно, визрівали в надрах феодального ладу) — в Росії цей перехід відбувся шляхом буржуазної реформи.

Досліджуючи процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості, В. І. Ленін дав блискучі наукові узагальнення про перехід натурального господарства до товарного. Коли при натуральному господарстві, що було властивим для феодального ладу, всі види виробничих робіт велися у відокремлених однорідних господарських одиницях, то розвиток товарного господарства знаменував собою не тільки посилення товарних зв'язків між роздрібними господарськими одиницями, а й створення різномірних господарських одиниць. Коли при натуральному господарстві обробна промисловість була поєднана з добувною, то при товарному господарстві відбувається відокремлення обробної промисловості від добувної, поділ їх на окремі види та підвиди і взагалі відокремлення мануфактури від землеробства, яке само, спеціалізуючись, перетворюється в галузь, що виробляє товари. Все це прискорювало суспільний поділ праці, що є основою всього процесу розвитку товарного виробництва і капіталізму.

Процес розкладу селянства і розорення дрібних виробників у місті, що почався ще при існуванні кріпосного права і був нерозривно зв'язаний з розвитком капіталістичних відносин, створював ринок як на предмети

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 158.

споживання, так і на засоби виробництва. В. І. Ленін підкреслює, що в умовах капіталістичного виробництва ««звільнення» однієї частини виробників від засобів виробництва неминуче передбачає перехід цих останніх в інші руки, перетворення їх в капітал; — отже, передбачає, що нові власники цих засобів виробництва виробляють у вигляді товарів ті продукти, які раніше йшли на споживання самого виробника, тобто розширяють внутрішній ринок; ...розширяючи своє виробництво, ці нові власники пред'являють попит ринкові на нові знаряддя, сирові матеріали, на засоби транспорту та ін., а також і на предмети споживання (збагачення цих нових власників природно передбачає і ріст їх споживання)»¹.

Найбільш яскраво ріст торгового землеробства проявився в спеціалізації землеробства. Своєрідність перетворення землеробства в товарне виробництво полягала в тому, що тут не було поділу на окремі, цілком самостійні галузі господарства, як це спостерігалось у промисловості. Сільське господарство, пристосовуючись до вироблення того чи іншого головного ринкового продукту, одночасно продовжувало виробництво й інших продуктів. Спеціалізація районів на промислові і сільськогосподарські, а також спеціалізація окремих сільськогосподарських районів вела до розширення внутрішнього ринку. Розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві супроводився посиленням експлуатації безпосередніх виробників — селян — з боку поміщиків, кріпосницької держави, лихварів. Але поряд з експлуаторським характером землеробський капіталізм мав і прогресивне значення — він підірвав віковий застій сільського господарства, створив велике землеробське виробництво, що ґрунтувалось на вживанні машин і найманої праці.

В. І. Ленін детально дослідив стадії розвитку капіталістичної промисловості і різні форми відокремлення її від землеробства; встановив, що російська промисловість у пореформений період пройшла такі три стадії: 1) дрібне товарне виробництво (дрібні, переважно селянські промисли); 2) капіталістична мануфактура і 3) капіталістична фабрика. Між цими стадіями існував безпосередній зв'язок і наступництво. Дрібні селянські промисли, що набрали значного поширення ще в дорефор-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 21—22.

меній період, виділяли «меншість дрібних капіталістів, з одного боку, а з другого — більшість найманих робітників або таких «самостійних кустарів», яким живеться ще тяжче і гірше, ніж найманим робітникам»¹. В умовах, коли засоби виробництва на правах приватної власності зосереджуються в руках меншості і ця меншість експлуатує працю найманих робітників, дрібні селянські промисли стають вихідним пунктом для розвитку капіталістичної промисловості. Поширення дрібних селянських промислів відбувалося в нерозривному зв'язку з розкладом селянства.

Перехід від дрібних селянських промислів і мануфактури до фабрики супроводився не тільки зміною ручної праці машинним виробництвом, а й змінами в структурі промисловості. На цей час припадає формування основних класів капіталістичного суспільства — промислової буржуазії і промислового пролетаріату. Панування кріпосницької системи в дореформений період і значні рештки кріпосництва, які залишались в економіці Росії протягом перших десятиліть після проведення реформи, гальмували розвиток промисловості, затримували її технічне переозброєння, взагалі зберігали відсталі форми виробництва, зв'язані з найрізноманітнішими видами кабали.

Нещадно викриваючи буржуазно-поміщицьких і народницьких істориків щодо висвітлення реформи 1861 р., В. І. Ленін в цілому ряді своїх праць визначає основні причини, що змусили кріпосників приступити до проведення реформи, дає вичерпну характеристику її змісту і того значення, яке мала вона в дальшому розвитку капіталізму. Зміст і характер «селянської реформи» визначило співвідношення класових сил в середині ХІХ ст. Спиняючись на причинах реформи, В. І. Ленін в статті «Робітничка партія і селянство» писав: «Під тиском воєнної поразки, страшених фінансових утруднень і грізних заколотів селян, уряд просто-таки *змушений* був звільнити їх. Сам цар признався, що треба звільняти згори, поки не стали звільняти знизу»².

Незважаючи на те, що реформу проводили кріпосники, за своїм змістом і значенням вона була буржуазною. «Це був крок по шляху перетворення Росії в буржуазну

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 302—303.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 383.

монархію,— писав В. І. Ленін.— Зміст селянської реформи був буржуазний, і цей зміст виступав наверх тим сильніше, чим *менше* урізувались селянські землі, чим *повніше* відділялись вони від поміщицьких, чим *нижчий* був розмір данини кріпосникам (тобто «викупу»), чим *вільніше* від впливу і від тиску кріпосників улаштовувались селяни тієї чи іншої місцевості»¹. Геніально обгрунтувавши на беззаперечних фактах перехід кріпосницької Росії до капіталістичного сільського господарства і промисловості, В. І. Ленін своїми працями «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?», «Розвиток капіталізму в Росії» та ін. завершив ідейний розгром народників, які всупереч історичній дійсності твердили про якийсь особливий, некапіталістичний, «самобутній» шлях розвитку Росії.

Велике значення для дослідження процесу розкладу феодально-кріпосницької системи мають праці Й. В. Сталіна. Спираючись на вчення Маркса, Енгельса і Леніна про суспільноекономічні формації, Й. В. Сталін дав наукове узагальнення стану продуктивних сил за феодального ладу, зробив аналіз умов і причин переходу від феодалізму до капіталізму. «За феодального ладу,— пише Й. В. Сталін,— основою виробничих відносин є власність феодала на засоби виробництва і неповна власність на працівника виробництва,— кріпака, якого феодал уже не може вбити, але якого він може продати, купити. Поряд з феодальною власністю існує одноособна власність селянина і ремісника на знаряддя виробництва та на своє приватне господарство, яка ґрунтується на особистій праці. Такі виробничі відносини в основному відповідають станові продуктивних сил у цей період. Дальше поліпшення витоку й обробки заліза; поширення залізного плуга і ткацького верстата; дальший розвиток землеробства, городництва, виноробства, маслоробства; поява поряд з ремісничими майстернями мануфактурних підприємств,— такі є характерні риси стану продуктивних сил»².

В основі розкладу феодально-кріпосницької системи лежала невідповідність старих, феодальних виробничих

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

² Й. Сталін, Про діалектичний та історичний матеріалізм, стор. 25.

відносин характерові продуктивних сил, що розвивались, і які є не тільки найбільш рухливим і революційним елементом виробництва, а й визначальним елементом розвитку виробництва. «Якщо за поміщицько-кріпосницьким ладом настав буржуазний лад,— відзначає Й. В. Сталін у своїй праці «Анархізм чи соціалізм?»,— то «виною цьому було те, що розвиток продуктивних сил зробив неминучим виникнення буржуазного ладу»¹.

Ріст капіталізму супроводиться зміцненням економічних зв'язків між окремими частинами країни, завдяки розподілу праці між ними. З розвитком капіталізму розширюється торгівля, створюються шляхи сполучення, виникають великі міста.

В класичній праці Й. В. Сталіна «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» дано визначення основи феодалізму, відмінності між товарним і капіталістичним виробництвом, а також умов, коли товарне виробництво приводить до капіталізму. Підкреслюючи залежність товарного виробництва від оточуючих економічних умов, Й. В. Сталін схарактеризував його роль в умовах феодального ладу. В цій праці Й. В. Сталін далі розвинув марксистсько-ленінське вчення про взаємозв'язок в розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, про своєрідність розвитку виробничих відносин від ролі гальма продуктивних сил до ролі їх головного рушія і від ролі їх головного рушія до ролі гальма продуктивних сил.

Розробляючи єдино правильне, дійсно наукове матеріалістичне вчення про суспільно-економічні формації, класики марксистсько-ленінізму створили струнку теорію класів і класової боротьби, теорію, що становить одну з основ наукового соціалізму. Марксистсько-ленінська наука з винятковою глибиною і всебічністю розкриває значення класової боротьби, як рушійної сили в розвитку антагоністичних суспільств.

Розв'язання непримиренних суперечностей, що виникають між продуктивними силами, які розвиваються, і виробничими відносинами, що на певному етапі перетворюються в окови розвитку продуктивних сил, відбувається революційним шляхом. З приводу цього К. Маркс писав: «На певному ступені свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства приходять в суперечність

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 1, стор. 339.

з існуючими виробничими відносинами, або—щоб є тільки юридичним виразом цього—з відносинами власності, середині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються в їх окопи. Тоді настає епоха соціальної революції»¹.

В період феодального ладу класова боротьба відбувалась головним чином між двома антагоністичними класами — поміщиками і селянами. Класова боротьба між експлуататорами і експлуатованими становить основну рису феодального ладу. Боротьба селян проти феодально-кріпосницького гніту мала стихійний, неорганізований і роздрібнений характер; селяни не мали політичної програми дій, не ставили завдання знищити існуючий державний лад і основу експлуатації — приватну власність на засоби виробництва. Будучи роздрібненими самим способом виробництва, селяни в своїй героїчній боротьбі проти кріпосницького ладу, без керівництва з боку робітничого класу не могли досягти бажаного успіху. Їх повстання були приречені на поразку. Відзначаючи стихійність і неорганізованість селянських повстань, відсутність у них політичної програми, класики марксизму-ленінізму разом з тим підкреслювали величезну прогресивну, революційну роль селянських повстань у розкитованні й ліквідації феодально-кріпосницького способу виробництва.

Марксизм-ленінізм — непримиренний ворог як суб'єктивного ідеалізму, так і буржуазного об'єктивізму; він послідовно викривав і викриває апологетичний характер буржуазної історичної науки і її класові цілі. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін і Й. В. Сталін,— творці наукової історії вели нещадну боротьбу проти різноманітних напрямів, шкіл, груп і групок буржуазної історіографії, викривали їх неспроможність не тільки правильно розв'язати, а й поставити те чи інше питання з історії. «Домарксівська «соціологія» і історіографія,— писав з приводу цього В. І. Ленін,— в *кращому* разі давали нагромадження сирових фактів, уривково набраних, і зображення окремих сторін історичного процесу. Марксизм указав шлях до всеосяжного, всебічного вивчення процесу виникнення, розвитку і занепаду суспільноекономічних фор-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори в двох томах, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 301.

мацій, розглядаючи *сукупність* всіх суперечливих тенденцій, зводячи їх до точно визначуваних умов життя і виробництва різних *класів* суспільства, усуваючи суб'єктивізм і довільність у виборі окремих «провідних» ідей або в тлумаченні їх, розкриваючи *корені* без винятку всіх ідей і всіх різних тенденцій у стані матеріальних продуктивних сил»¹.

Російські і українські буржуазні історики другої половини XIX ст. майже зовсім не ставили питання про розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток в надрах її капіталістичних відносин. Історики з табору народників, не розуміючи законів економічного та політичного розвитку суспільства, всупереч історичній дійсності твердили, що капіталізм в Росії не розвивається і не буде розвиватись. Переважна більшість буржуазних істориків обмежувалась описом зловживань поміщиків щодо селян, давала фактологічне висвітлення життя кріпаків, кріпосної інтелігенції, дворових, окремих груп державних селян і т. д. Так, наприклад, В. І. Семевський у своїх працях «Крестьяне в царствование Екатерины II», «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.» статично описує побут, заняття і повинності селян, а також царське законодавство щодо селян без будь-якого зв'язку з загальним соціально-економічним розвитком Росії XVIII — першої половини XIX ст. Він по суті висвітлює не історію селянства чи селянського питання в конкретному розвитку тогочасних класових суперечностей, а історію абстрактної ідеї звільнення селян. Відірвавши селянське питання від соціально-економічного розвитку Росії, Семевський був безсилий пояснити ті зміни, що відбувались в поміщицькому господарстві, а також викрити їх внутрішню обумовленість і закономірність. Автор зібрав також значний фактичний матеріал з історії селянських рухів, але не зміг зрозуміти того величезного значення, яке відіграли селянські рухи в ліквідації кріпосного права.

Буржуазна історіографія була неспроможна розкрити справжню суть феодально-кріпосницької експлуатації і основ панщинної системи господарства. Буржуазними істориками «кріпацтво змальовується не як певна форма господарської організації, що породжувала таку-то

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 38.

експлуатацію, такі-то антагоністичні класи, такі-то політичні, юридичні та ін. порядки, — а просто як зловживання поміщиків і несправедливість щодо селян»¹. Розглядаючи поміщицьке та селянське господарства як щось незмінне і застигле, буржуазна історіографія не показувала тих змін, що відбувалися в них і які привели до розкладу й кризи кріпосницької системи.

Не розуміючи суперечливого і складного розвитку економіки дореформеної Росії, буржуазні історики, що писали про реформу 1861 р. (І. І. Іванюков, Г. А. Джаншєв, О. О. Корнілов та ін.), давали ідеалістичне пояснення її причин. В їх трактуванні реформа перетворювалась у «благодіяння» царя і «освіченої» частини суспільства (лібералів), які нібито з гуманних почуттів звільнили селян від кріпосництва. Буржуазні історики, ігноруючи антикріпосницьку боротьбу селян, зосереджували всю свою увагу на боротьбі, яка відбувалась в таборі поміщиків між кріпосниками і лібералами. І. Іванюков, розглядаючи причини реформи, вважав, що кріпосне право було скасоване внаслідок усвідомлення того, що воно гальмує економічний розвиток Росії. Це усвідомлення, на думку буржуазного історика, поширювалось в «освіченому суспільстві» під впливом ідей Заходу.

В умовах наростання класових суперечностей і назрівання революційної ситуації, що завершилась буржуазно-демократичною революцією 1905—1907 рр., з цілим рядом праць, в яких ставились проблеми економічного розвитку Росії, виступили «легальні марксист». Але будучи ідеологами буржуазії, вони намагались використати прапор марксизму для того, щоб пристосувати робітничий рух до інтересів буржуазного суспільства, до інтересів буржуазії. З марксистської науки вони викидали найголовніше — учення про пролетарську революцію, про диктатуру пролетаріату. «Легальний марксизм», за визначенням В. І. Леніна, був «відбиттям марксизму в буржуазній літературі». Головними теоретиками і ідеологами його були П. В. Струве і М. І. Туган-Барановський.

П. Струве, що належав до «легальних марксистів», а потім став білогвардійським емігрантом, виступив з своєю економічною теорією в 90-х роках. В «Критичних замітках

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 297.

до питання про економічний розвиток Росії», які В. І. Ленін піддав нищівній критиці (в статті «Економічний зміст народництва і критика його в книзі пана Струве»), апологет капіталізму Струве вважав, що в основі капіталістичного розвитку лежать не продуктивні сили, а обмін. Характеризуючи капіталізм, він всіляко намагався приховати його антагоністичні суперечності і, вихваляючи на всі боки буржуазію, твердив про «гармонійність» інтересів капіталістів і робітників.

В кінці 90-х років Струве виступив з рядом статей, в яких перекручував питання про походження і розвиток капіталістичних відносин в Росії. Кріпосне господарство, на думку Струве, було нібито не гальмом, а рушієм економічного розвитку і являло собою «грошово-господарський клинок, глибоко вбитий в натурально-господарське тіло країни». Цим «натурально-господарським тілом» країни він вважав селянське господарство. Отже, натуральне господарство з характеристики кріпосницької системи перетворювалось в характеристику одного селянського господарства. В противагу історичній дійсності Струве вважав кріпосницьке господарство великим господарством товарно-грошового типу, намагався заперечити принципіальну відмінність між кріпосницьким і капіталістичним способами виробництва. З позицій буржуа і поміщика Струве вихваляє панщинну систему і поміщицькі маєтки дореформеного періоду, які нібито були «хлібними фабриками». Ліквідація кріпосницького господарства, говорить Струве, відбулася не в зв'язку з його занепадом, а під час розквіту, коли виникла необхідність ліквідувати шляхом побудови залізниць відставання ринку від виробництва. Всі ці твердження Струве не мають під собою ніякого реального ґрунту.

Виконуючи соціальне замовлення буржуазії, Струве намагався «довести», що в Росії немає ґрунту для класової боротьби пролетаріату, що тут є лише економічні суперечності між капіталістичною і кріпосною системами, суперечності, які необхідно ліквідувати шляхом реформ. Струве відстоював угоду буржуазії з царизмом і поміщиками для усунення перешкод, що стояли на шляху капіталістичного розвитку; він намагався історично «обґрунтувати» платформу російської буржуазії, яка разом з царизмом і поміщиками виступала проти буржуазно-демократичної революції, що назрівала в Росії.

Подібно до Струве, ревізію марксизму в питанні розвитку російського капіталізму проводив другий представник «легального марксизму» — М. Туган-Барановський. В своїй книзі «Російська фабрика в її минулому і сучасному» він виступає як апологет капіталізму, заперечуючи його класові суперечності і анархічність капіталістичного виробництва. Розвиток капіталістичної промисловості Туган-Барановський розглядає поза загальним розвитком капіталізму в Росії. Вважаючи, що вже за часів Петра I фабрика мала капіталістичний характер, він зводив усі суперечності кріпосного ладу до суперечностей між верхівками пануючих класів за економічне панування взагалі і за панування в промисловості особливо. Всупереч історичній дійсності Туган-Барановський твердив, що дореформена кустарна промисловість виникла нібито не з домашнього виробництва, а породжувалась розвитком фабричної промисловості; що не кустарі експропріювались капіталістичною фабрикою, а фабрика часто виявлялась переможеною кустарями.

Наскрізь хибні, антинаукові погляди Струве і Туган-Барановського поширювались в історичній літературі О. О. Богдановим, М. О. Рожковим, М. М. Покровським та ін. Не розуміючи марксистсько-ленінського вчення про суспільноекономічні формації, вони давали плутану, нічим не обгрунтовану періодизацію історії Росії; твердили, що феодалізм в Росії закінчився в XVI ст.; намагались поставити між феодалізмом і капіталізмом якусь особливу суспільноекономічну формацію — «торговий капіталізм». Цим самим Богданов, Рожков, Покровський та ін. знімали питання про розклад феодально-кріпосницької системи. М. Покровський вважав, що кріпосне господарство було складовою частиною «торгового капіталізму» або «кріпосницьким капіталізмом» Весь складний і суперечливий процес економічного розвитку Росії в дореформений період Покровський зводив до ринкових відносин, до коливання цін на хліб. Рівнем ринкових цін на хліб він пояснював усі внутрішні події, повстання декабристів, кріпосницьку політику Миколи I і взагалі існування кріпосного права. В зв'язку з підвищенням цін на хліб, твердить Покровський, у 50-х роках багато поміщиків стало прихильниками звільнення селян, бо панщина перешкоджала їм розширяти виробництво. «Швидко зростання хлібних цін — і разом з ним швидке зростання росій-

ського хлібного вивозу в 50-х роках, — пише він, — було цілком необхідним антецедентом реформи 19 лютого»¹. Коротко кажучи, Покровський хибно розумів процес розкладу феодально-кріпосницької системи, зводячи всі складні і глибокі зміни, які відбувались у виробництві, до простих змін на ринку. Покровський явно недооцінював значення селянської антикріпосницької боротьби, що була вирішальною силою в скасуванні кріпосного права, і, навпаки, занадто переоцінював значення боротьби, яку вели навколо реформи різні групи поміщиків. Він не розумів того, що боротьба всередині пануючих класів ішла «виключно за міру і форму поступок»².

Українські буржуазно-націоналістичні історики, пропагуючи антинаукову «теорію» про «безкласовість» і «безбуржуазність» української нації, всіляко намагались в своїй псевдонауковій писанині перекрутити процес розкладу феодально-кріпосницької системи. Ідеалізація поміщиків-українців і життя їх селян, заперечення наявності української буржуазії і пролетаріату, що почали формуватися вже у дореформений період, проповідь класового миру всередині української нації, вихвалання всього реакційного, протиставлення історії України історії Росії, демагогія про «самобутність» українського народу, проповідь ненависті до російського народу, намагання очорнити його передову прогресивну роль в історії суспільства, плазування перед буржуазним Заходом — такий в основному зміст писанини буржуазно-націоналістичних істориків.

З позицій «безкласовості» українського народу буржуазно-націоналістичні історики намагались спотворити дійсну картину селянських рухів, роздути до неймовірності їх «національний момент», замазати їх основний соціальний зміст. Запроданці іноземних капіталістів, люті вороги народу українські буржуазні націоналісти завжди боролися проти дружби між російським і українським народами, що росла і міцніла в жорсткій боротьбі проти «своїх» експлуататорів-гнобителів та іноземних загарбників; вони твердили про якусь «споконвічну ворожнечу» між російським і українським народами, про те, що

¹ М. Покровський, Русская история с древнейших времен, т. IV, Москва—Ленінград, 1925, стор. 18.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91.

нібито українські селяни вели боротьбу виключно проти російських і польських поміщиків, проти «російського і польського феодалізму». В своїй брудній писанині українські буржуазні націоналісти не тільки замовчували і зневажливо обходили численні факти боротьби українських селян проти українських поміщиків та факти спільної боротьби російських і українських селян проти феодально-кріпосницького гніту, але вдавались до прямих підробок і фальсифікації історичних документів. Спотворення історичної дійсності їм потрібно було для того, щоб приховати експлуататорські інтереси української буржуазії, виправдати своє лакейське служіння іноземним імперіалістам і мерзенне зрадицтво українському народові.

Буржуазні націоналісти Слабченко та Оглоблін, що спеціалізувались головним чином на фальсифікації питань історії економіки, намагались довести існування якихось «осібних» шляхів розвитку економіки України. Всупереч історичній дійсності вони брехливо твердили, що Україна нібито в своєму економічному розвитку була більше зв'язана з країнами Західної Європи, ніж з Росією. Культивуючи хибні погляди Струве і Покровського, буржуазний націоналіст Слабченко говорив про виключно «аграрний характер українського капіталізму», що ніби поміщицьке господарство України напередодні реформи перебувало не в стані кризи й занепаду, а в стані розвитку.

Щоб приховати антинародну, контрреволюційну суть своєї писанини, буржуазні націоналісти старанно маскувались «марксистською» фразеологією. Особливо спритним щодо цього був ворог народу Яворський. Знімаючи галас про «марксистську історію України», він зухвало заявляв, що на Україні «власне української буржуазії не було», що тут була лише «російська буржуазія». Фальсифікуючи історичну дійсність, Яворський твердив про якесь панування на Україні «російського феодалізму» і «російського торгового капіталу».

Радянські історики, керуючись методологією марксизму-ленінізму, створили справжню наукову історію СРСР, викрили і відкинули геть різноманітні буржуазні перекручення. З'явився цілий ряд праць, які в тій чи іншій мірі висвітлюють питання про розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток в надрах її капіталістичних відносин. Зокрема значну увагу цьому питанню

приділено в «Історії СРСР», в двотомному дослідженні П. І. Лященка «Історія народного господарства СРСР», в монографіях М. М. Дружиніна «Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва», С. Г. Струміліна «Промышленный переворот в России», П. А. Хромова «Экономическое развитие России в XIX—XX веках», Ф. О. Ястребова «Україна в першій половині XIX ст.» (Нариси з історії України, вип. VIII), а також спеціальних статтях, що були надруковані в журналах «Историк-марксист», «Исторический журнал», «Вопросы истории», «Исторические записки» та наукових збірниках.

Наявність вищеназваних праць аж ніяк не говорить про те, що всі питання, зв'язані з проблемою поступового визрівання капіталістичних відносин в надрах старої феодально-кріпосницької системи дістали всебічне і повне висвітлення. Одним з малорозроблених, але досить важливих питань є дослідження процесу розкладу феодально-кріпосницької системи *в сільському господарстві*. Важливість цього питання виступає особливо виразно, коли врахувати, що за питомою вагою сільське господарство займало в економіці дореформеної Росії перше місце.

Важливість питання, відсутність спеціальних досліджень і наявність значної кількості архівних джерел та друкованих матеріалів — все це дало підставу і можливість авторові даної праці взяти предметом свого дослідження розклад феодально-кріпосницької системи і дальший розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві України першої половини XIX ст.

При розв'язанні всіх питань, зв'язаних з проблемою розкладу феодально-кріпосницької системи господарства в сільському господарстві України першої половини XIX ст., методологічною основою для автора були твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна і Й. В. Сталіна.

У праці використано друковані та архівні джерела. З друкованих матеріалів велику цінність мають різні статистичні збірники, історико-економічні і військово-статистичні огляди, періодичні і епізодичні збірники історичних матеріалів, тогочасні журнали та газети, а також статистичні дослідження. Уривчастість, неточність, а в багатьох питаннях і повна відсутність друкованих матеріалів змусили автора звернути особливу увагу на джерела, що зберігаються в архівах Української РСР. Використання матеріалів Центрального Державного Історичного Архіву

УРСР, Харківського філіалу ЦДІА УРСР, Вінницького, Житомирського, Кам'янець-Подільського, Київського, Одеського, Харківського і Чернігівського обласних державних архівів, а також Відділу рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР дало можливість не тільки уточнити й доповнити дані друкованих джерел, а й висвітлити цілий ряд питань, про які до цього в історичній літературі були лише загальні уявлення або глухі і непевні згадки.

Звичайно, незадовільний стан тогочасної статистики (відсутність зведених даних сільськогосподарської статистики, брак даних про селянське господарство, низький рівень, суперечливість і уривчастість промислової статистики, обмеженість і односторонність даних про внутрішню торгівлю та ін.), а також загибель значної кількості архівних матеріалів під час німецько-фашистської окупації, не дозволили в однаковій мірі дослідити всі питання, зв'язані з цією проблемою. Деякі з них потребують ще додаткового вивчення і значної доробки. Проте, враховуючи той факт, що дослідження проблеми розкладу феодално-кріпосницької системи на Україні має не тільки велике науково-теоретичне, а й політичне значення, автор вважає можливим запропонувати увазі радянських читачів дану працю і в такому її вигляді.

На конкретному матеріалі в даній праці викриваються брехливі твердження буржуазних націоналістів про «відрубність економічного розвитку України», «безкласовість української нації», «відсутність соціальних вимог і класового напрямку» в селянських рухах на Україні в першій половині XIX ст. Разом з тим у праці показані нерозривний і органічний зв'язок економічного розвитку України з економікою Росії, класова структура українського суспільства в той період і на незаперечних фактах розкривається те положення, що селянські рухи на Україні першої половини XIX ст. були складовою частиною антикріпосницької боротьби селян Росії.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Друга половина XVIII і перша половина XIX ст. в історії України, як і в історії Росії в цілому, були періодом розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи та розвитку в надрах її нового, капіталістичного способу виробництва. «Економічна структура капіталістичного суспільства,— пише К. Маркс,— виросла з економічної структури феодального суспільства. Розклад останнього звільнив елементи першого»¹.

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи відбувався в окремих районах Росії, в тому числі і в окремих районах України, неоднаково і нерівномірно. Він мав свої місцеві особливості, що впливали з конкретно-історичних умов розвитку цих районів. У Центральному промисловому районі Росії, де переважала оброчна форма експлуатації селян, процес розкладу феодально-кріпосницької системи відбувався набагато швидше, ніж у землеробському центрально-чорноземному районі та на Лівобережній і Правобережній Україні, де переважала панщинна форма експлуатації селян. В південних губерніях Росії, в тому числі в Катеринославській та Херсонській, де чисельність кріпосного населення була незначна, відживання панщинної системи супроводилося швидким розвитком товарного господарства, що в основному ґрунтувалося на вільнонайманій праці.

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 714.

Порівняно швидкий процес розкладу феодально-кріпосницької системи в Центральному промисловому районі Росії визначався, з одного боку, інтенсивним розвитком капіталістичної промисловості і, з другого,— більш успішним розвитком товарного селянського землеробства, зв'язаного з дрібними промислами. На Україні в умовах загального розвитку капіталістичної промисловості протягом першої половини ХІХ ст. значну питому вагу мали (особливо в таких найбільш поширених галузях промисловості, як горілчана, цукрова і суконна) поміщицькі підприємства, засновані на експлуатації підневільної праці кріпаків і використанні сировини, що в основному йшла з власних маєтків поміщиків-підприємців. Селянське господарство України, задавлене жахливим кріпосницьким гнітом, продовжувало зберігати свій натуральний характер і лише виявляло *тенденцію* до торгового землеробства. Промисли селян в дореформений період вже вийшли за межі домашньої промисловості і ремесла, але вони у великій мірі були зв'язані ще з обробкою сирових матеріалів, що добувались у тих же самих селянських господарствах.

При всіх відмінностях щодо інтенсивності, процес розкладу феодально-кріпосницької системи на Україні за своїм змістом був аналогічний процесові розкладу цієї системи в Центральному промисловому районі Росії. Як в Центральному промисловому районі, так і на Україні розклад феодально-кріпосницької системи зумовлювався тим, що в надрах її розвивався і зміцнювався капіталістичний, прогресивний на той час спосіб виробництва; що в надрах кріпосницького ладу визрівали нові, прогресивні суспільні сили, які пізніше почали відігравати дедалі більшу роль у політичному й економічному житті країни.

Капіталістична система господарства, що стала панівною в Росії після реформи 1861 р., була не результатом останньої, а завершенням того складного і тривалого процесу, який створював необхідні умови для повного переходу від феодального до капіталістичного способу виробництва. Звичайно і після реформи 1861 р. ще довгий час зберігалися значні пережитки кріпосницьких відносин, які накладали свій відбиток на характер і темпи розвитку капіталізму в Росії. В. І. Ленін, розглядаючи зміни, що відбулися в поміщицькому господарстві після реформеного періоду, підкреслював, що перехід до цілком іншої системи

не міг відбутися відразу: капіталістична система господарства не могла відразу виникнути, а панщинне господарство не могло відразу зникнути. «Єдиною можливою системою господарства,— писав В. І. Ленін,— була, таким чином, перехідна система, система, яка поєднувала в собі риси і панщинної і капіталістичної системи»¹.

Царський уряд, проводячи на Україні політику національного гноблення, всіляко підтримував і узаконював кріпосницькі відносини, які склалися тут в попередній час. У 1783 р. він юридично оформив закріпачення селян Лівобережної України, а в 1796 р. законодавчі акти про закріпачення селян були поширені й на Південну Україну. Коли після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі Правобережна Україна ввійшла до складу Росії, царський уряд надав місцевим поміщикам всі права російського дворянства, зокрема право засилати непокірних кріпаків у Сибір на поселення та на каторжні роботи.

На Україні, як і в усій Росії, протягом першої половини ХІХ ст. продовжувала панувати феодально-кріпосницька система господарства. За визначенням В. І. Леніна, її основними рисами були: 1) панування натурального господарства; 2) наділення безпосереднього виробника засобами виробництва, зокрема землею, і прикріплення його до землі; 3) особиста залежність селянина від поміщика (позаекономічний примус) і 4) надзвичайно низький і примітивний стан техніки, що є умовою і наслідком панщинної системи господарства².

Характерною особливістю дореформеного села було роздроблення селянської маси на величезну кількість різних груп, підгруп і розрядів, які відрізнялись між собою юридичним становищем, розміром і характером повинностей та платежів, величиною наділу і т. д. Навіть в межах одного села можна було зустріти селян, що належали до різних груп і розрядів.

Основними групами селян у дореформений період були поміщицькі та державні селяни, які в свою чергу розподілялись на ряд підгруп і розрядів. Чималу групу становили селяни, що були перетворені у військових поселенців. Чисельно незначними були на Україні групи удільних, заводських, кіннозаводських та інших селян, які належали різним відомствам. Коли не брати до уваги

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 158.

² Див. там же, стор. 156—157.

розподілу селян на підгрупи і обмежитись групуванням їх на поміщицьких і державних, то чисельний склад і співвідношення між ними, згідно з матеріалами міністерства державних маєтностей і Редакційних комісій, можна подати у формі такої таблиці:

Роки	Число селян (в тисячах)			% до загального числа	
	поміщицьких	державних	всього	поміщицьких	державних
1833 . .	2 555	1 436	3 991	63,8	36,2
1858 . .	2 493	1 682	4 175	59,7	40,3

З даних таблиці видно, що протягом всього дореформеного періоду на Україні переважала група *поміщицьких* селян. Найвищий процент кріпаків був у Подільській, Київській і Волинській губерніях. Якщо взяти разом навіть і міське населення, то на частку селян-кріпаків у 1837/38 рр. припадало 50,6%, а в 1856/57 рр.— 44,3% жителів. Порівняно з всією Росією на Україні процент кріпаків до загального числа жителів був значно вищий (в 1837/38 рр. на 5,8 і в 1856/57 рр. на 6,4%). За підрахунками А. Тройницького, на 1 січня 1859 р. в губерніях України процент кріпаків порівняно з загальним числом жителів був такий¹:

Губернії	Загальне число жителів	Число кріпаків	% кріпосного населення
Волинська	1 528 328	864 161	56,54
Київська	1 944 334	1 121 062	57,66
Подільська	1 748 466	1 041 051	59,54
Полтавська	1 819 110	681 672	37,47
Чернігівська	1 471 866	553 626	37,61
Харківська	1 582 571	471 165	29,77
Катеринославська	1 042 681	328 530	31,51
Херсонська	1 027 459	321 250	31,27
Всього	12 164 815	5 382 517	

¹ А. Тройницький, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб. 1861, стор. 49—50.

Отже, в порівнянні з усім населенням України кріпосні селяни становили напередодні реформи 44,3%. Подібно до того, як це ми бачили з порівняння чисельності державних і кріпосних селян, так і в даному випадку найвищий процент кріпаків припадає на губернії Правобережної України. За ними йшли Чернігівська, Полтавська, Херсонська, Катеринославська і Харківська губернії.

Надзвичайно жорстока експлуатація і сваволя поміщиків, рекрутська повинність та ін. зумовлювали дуже низький процент приросту серед кріпосного населення — він був майже в два рази нижчий порівняно з загальним приростом на Україні.

Поміщицькі селяни (кріпаки) на Україні розподілялись на дві великі підгрупи: 1) що перебували на загальному кріпосному праві і 2) що перебували на умовному кріпосному праві. До останніх відносився й ряд груп державних селян Правобережної України, яка раніше входила в склад Польщі. Після воз'єднання Правобережної України з Росією місцеві поміщики були зрівняні щодо прав володіння селянами з російськими дворянами. Деякі умовності були збережені щодо володіння колишніми монастирськими, старостинськими, поезуїтськими, леними та деякими іншими групами селян¹.

¹ *Старостинські* — селяни, що жили на території державних володіннь-староств. В час, коли Правобережна Україна перебувала в складі шляхетської Польщі, королі жалували довічно чи на певний строк староства представникам польської аристократії. Після воз'єднання Правобережної України з Росією царський уряд роздавав староства російським і польським аристократам, а також українським цивільним і військовим урядовцям, що вислужились. Часто староства здавались в оренду на публічних торгах. Старостинські селяни зобов'язані були відбувати орендаторам феодалні повнінності, розмір яких формально визначався інвентарями і орендними контрактами, а в дійсності повністю залежав від тимчасового володільця, який, крім того, чинив над селянами свій суд і розправу.

Поезуїтські — селяни, що жили в маєтках, конфіскованих у 1775 р. в ордену єзуїтів. «Поезуїтські маєтки» були передані польським поміщикам з умовою щорічно сплачувати 4,5% капітальної суми. Царський уряд, збільшивши процент капітальної суми, залишив частину цих маєтків у руках попередніх власників, а частину віддавав, подібно до староств, в оренду приватним володільцям.

Ленні — селяни маєтків, що жалувались польськими королями в спадкове володіння поміщикам без права розподілу і передачі в сторонні руки. Після того, як Правобережна Україна ввійшла до складу Росії, ленні маєтки фактично перейшли у власність приватних володільців.

Число селян на умовному кріпосному праві було досить значним. Так, в Київській губернії в 1837 р. їх налічувалось ¹:

економічних, колишніх монастирських	44 872
старостинських	69 929
позуїтських	1 716
ленних	9 888
римсько-католицького духовенства	7 806
ліквідованих римсько-католицьких монастирів . .	2 605
магістратських	332
рангових	2 425
конфіскованих у польських поміщиків-повстанців .	45 308

Пізніше деякі розряди селян, що перебували на умовному праві (старостинські і монастирські), були переведені в групу державних селян, а інші злилися з кріпосними селянами на загальному праві.

За винятком незначного числа, всі поміщицькі селяни на Україні перебували на пащині. Напередодні реформи, згідно з матеріалами Редакційних комісій, в губерніях України налічувалось ²:

Губернії	Всього поміщицьких селян	З них		% %	
		пащаних	оброчних	пащаних	оброчних
Волинська	417 895	Нема відомостей			
Київська	547 605	539 127	8 478	98,4	1,6
Подільська	511 153	492 344	18 809	96,3	3,7
Полтавська	326 404	324 665	1 739	99,4	0,6
Чернігівська	267 823	267 643	450	99,8	0,2
Харківська	230 816	228 039	2 777	98,8	1,2
Катеринославська	160 781	160 526	255	99,8	0,2
Херсонська	151 533	151 485	48	99,97	0,03

Якщо взяти вищенаведені дані в цілому по Україні, то виявляється, що з 2 614 280 чол. поміщицьких селян

¹ Центральний Державний Історичний Архів УРСР (ЦДІА УРСР), ф. Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора (далі фонд подається скорочено: Канцелярія київського генерал-губернатора), Поліцейська частина, справа № 121, арк. 39.

² А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование Александра II, т. III, Боин на Рейні, 1865—1866, стор. 1234—1235, 1238—1242, 1246—1247, 1254—1257.

було лише 32 566 чол., або 1,2% оброчних, а решта — панщані. Зовсім іншим було співвідношення між оброчними і панщаними селянами у великоруських губерніях. За тими ж даними Редакційних комісій, в 12 нечорноземних великоруських губерніях налічувалось 58,9% оброчних і 41,1% панщаних, а в 7 чорноземних — 28,8% оброчних і 71,2% панщаних. За період з XVIII ст. до кінця 50-х років XIX ст. число оброчних селян зросло: в нечорноземних губерніях на 3,9%, а в чорноземних — на 2,7%¹.

Високий процент оброчних селян в нечорноземних губерніях пояснюється розвитком там фабричної промисловості і селянських промислів, що при несприятливих ґрунтових і кліматичних умовах робило особливо вигідним для поміщиків переведення селян на оброчну систему. В чорноземній смузі, зокрема в губерніях України, при достатній кількості родючих земель, близькості внутрішнього і зовнішнього ринків, при слабому розвитку селянських кустарних промислів, для поміщиків найвигіднішою була експлуатація селян у формі панщини. П. І. Лященко, спиняючись на питанні про поширення форм експлуатації кріпосної праці в окремих районах Росії, підкреслює, що «в різних районах залежно від економічних умов — і насамперед від ступеня розвитку промислів та промислового населення, з одного боку, і від ступеня вигідності та прибутковості для поміщика сільського господарства — з другого, вироблялися різні форми експлуатації кріпосної праці та організації заснованого на ній поміщицького господарства»².

Другою щодо чисельності групою на Україні були *державні* селяни³. На відмінність від центральних губерній

¹ Слід відзначити, що при загальному зростанні проценту оброчних селян у чорноземних губерніях, в деяких з них протягом першої половини XIX ст. спостерігалось зменшення. Так порівняно з XVIII ст. кількість оброчних селян зменшилась у Пензенській губернії на 27%, у Воронежській — на 19%, в Орловській — на 6%. (И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 73—74).

² П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 482.

³ Перш ніж перейти до загальної характеристики державних селян, треба зробити деякі зауваження щодо *удільних* селян. Ця група на Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст. була досить незначна. За «Камеральною відомістю» в грудні 1800 р. їх значилось: в Слобідсько-Українській губернії (Богодухівський повіт)

Росії, група державних селян на Україні за своїм складом була досить різноманітною. До неї входили ¹: 1) державні селяни, поселені на казенних землях; 2) козаки Полтавської і Чернігівської губерній; 3) державні селяни, поселені на власних землях; 4) селяни-одnodвірці; 5) кіннозаводські селяни; 6) євреї-землероби, поселені на казенних та власних землях; 7) частина колишніх старостинських, монастирських, коронних та ін.; 8) колоністи, поселені на казенних землях і прирівняні до державних селян; 9) вільні хлібороби; 10) колоністи на власних або приватно-власницьких землях, прирівняні до державних селян; 11) селяни, приписані до учбових закладів; 12) селяни, що перебували на особливому становищі; 13) вільні люди, поселені на казенних та власних землях; 14) одnodвірці Правобережної та Південної України; 15) колоністи, що перебували на особливому становищі; 16) вільні матроси; 17) нижчі військові чини, кантоністи та солдатські діти.

З усіх названих розрядів найчисельнішим були державні селяни у вузькому розумінні слова та козаки Полтавської і Чернігівської губерній. За відомостями Полтавської і Чернігівської палат державних маєтностей, в 1851 р. останніх налічувалось 549 198 чоловік. У процентному співвідношенні козаки становили в Полтавській губернії 43,08% всього чоловічого населення, а в Чернігівській — 29,52% ².

Іноземні колоністи, за винятком невеликого числа в Чернігівській та Полтавській губерніях, поселялись в Катеринославській і Херсонській губерніях. З 1833 по 1851 р. число їх зросло в Катеринославській губернії з 12 800 до 19 656 чоловік, а в Херсонській — з 30 116 до 44 185 чоловік. Подібно до іноземних колоністів, у Катеринославській та Херсонській губерніях поселялись євреї,

3 села з 1 231 ревізькою душею, в Малоросійській губернії (Новгород-Сіверський повіт) 9 сіл з 1 750 ревізькими душами і в Новоросійській (Бахмутський повіт) — 9 сіл з 544 ревізькими душами. В наступні роки значна частина удільних селян була переведена в групу державних селян. Наприклад, в Чернігівській губернії на початок 1860 р. удільних селян залишилось тільки 48 чоловік (Історія уделов за столітє их существования (1797—1897), т. II, СПб. 1897, стор. 94, 106; М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, таблиця № 3).

¹ За винятком тих, що перебували на т. зв. «господарському становищі».

² П. Кенпен, Девятая ревизия, СПб. 1857, стор. 109, 152.

що бажали займатись землеробством. У 1833 р. їх налічувалось 2 504 в Катеринославській і 11 802 в Херсонській губернії. На початок 1851 р. число євреїв-хліборобів у Катеринославській губернії зросло до 12 208. Незначна кількість євреїв-хліборобів була у Волинській, Київській, Подільській та Чернігівській губерніях (всього 2 221) ¹.

Не спиняючись на кількісному складі інших підгруп державних селян, мимохідь відзначимо, що в 1851 р. на Україні було 5 356 чоловік, приписаних до фабрик і заводів (792 чол.— до Києво-Межигірської фаянсової фабрики і 4 564 чол.— до Луганського ливарного заводу), 9 506 вільних матросів ² (6 864 чол. в Катеринославській і 2 642 чол. в Херсонській губерніях) та 1 322 дніпровські лоцмани ³ в Катеринославській губернії. Кількісний склад відставних солдат, їх жінок та дітей досить різко коливався, бо вони переходили або в стан міщан, або в стан державних селян. Величезна кількість державних селян України була перетворена у військових поселенців. За три роки до ліквідації військових поселень, у 1854 р., їх налічувалось 674 500 чоловік. Зокрема по губерніях вони розподілялись так: Харківська — 216 981, Херсонська — 284 827, Подільська — 74 238, Київська — 55 896 і Катеринославська — 13 439 чоловік ⁴.

Переважна частина державних селян припадала на губернії Лівобережної України. Так, в 1833 р. на Лівобережну Україну припадало 67,2% загального числа державних селян України, на Правобережну — 16,2% і Південну — 16,6%. Таке ж співвідношення в розподілі державних селян по районах України збереглося і в наступні роки.

¹ П. Кеппен, Девятая ревизия, СПб. 1857, стор. 194, 221.

² Громади вільних матросів були створені в 1839—1840 рр. з державних селян і міщан. Молоді особи чоловічої статі сімей, що записалися у вільні матроси, повинні були поступати строком на 5 років на судна Чорноморського флоту. Користуючись цілим рядом пільг (звільнення від рекрутської повинності, подушного податку, грошових земських зборів та ін.), сім'ї вільних матросів при збереженні за собою, крім садиби і городу, земельного наділу і відбутті основної частини повинностей прирівнювались до державних селян.

³ Групи дніпровських лоцманів були організовані в Каменці та інших придніпровських селах в 1787 р. Основним обов'язком лоцманів було проводити судна через небезпечні пороги на Дніпрі. Користуючись землею, вони були звільнені від всіх повинностей.

⁴ П. Кеппен, Девятая ревизия, СПб. 1857, стор. 17, 109, 219, 220, 221. В загальне число включені також військові поселенці Полтавської губернії, яких в 1851 р. було 16 113 чоловіків і близько 13 000 жінок.

Розділене численними середньовічними перегородками, роздірене на безліч груп, підгруп і розрядів селянство України, як і селянство всієї Росії, зазнавало з боку кріпосників жорстокої експлуатації та нечуваного знущання.

Довготривале панування феодально-кріпосницької системи зумовило економічну відсталість господарства Росії, а також і України, де був особливо високий процент кріпаків взагалі і тих, які відбували панщину зокрема. На економічний розвиток України також негативно вплинула і колоніальна політика царизму, що штучно затримував тут виникнення й розвиток цілого ряду галузей промисловості.

Феодально-кріпосницькі відносини гальмували розвиток суспільного поділу праці, який лежав в основі розширення і поглиблення внутрішнього ринку. Поміщики привласнювали всю додаткову працю селян-кріпаків. Жорстока, постійно зростаюча кріпосницька експлуатація приводила до руйнування основної частини селянських господарств, до скорочення платоспроможного попиту основної маси селянства на внутрішньому ринку, до величезної заборгованості по численних поборах та податках. Поміщики, намагаючись зберегти за собою монопольне становище на ринку, нерідко обмежували або і зовсім забороняли селянську торгівлю. Великою перешкодою в розвитку внутрішньої торгівлі були майже повна відсутність шляхів сполучення і надзвичайно низький рівень транспорту. Досить сказати, що тільки в 1836 р. на Дніпрі з'явилися перші два пароплави¹, а залізничне будівництво на Україні почалось аж в 60-х роках.

Кріпосне право затримувало розклад селянства, який, за визначенням В. І. Леніна, створює внутрішній ринок для капіталізму², і взагалі гальмувало створення передумов для виникнення капіталу. «Історичною передумовою виникнення капіталу,— говорить В. І. Ленін,— є, по-1-е, нагромадження певної грошової суми в руках окремих осіб при високому порівняно рівні розвитку товарного виробництва взагалі і, по-2-е, наявність «вільного» в деякому розумінні робітника, вільного від всяких утисків або обмежень продажу робочої сили і вільного від землі і взагалі від засобів виробництва, безхазяйного робітника,

¹ «Коммерческая газета», 1836, № 20; «Вольнские губернские ведомости», 1839, № 3, Часть официальная.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 147.

робітника-«пролетаря», якому нема з чого існувати крім як з продажу робочої сили»¹. Тимчасом на Україні, як і в цілому в Росії, буржуазній промисловості бракувало і необхідних коштів, і вільних в двоюкому розумінні робітників, і покупців. При пануванні феодално-кріпосницьких відносин капіталісти не могли створити резервної армії праці, яка б дала їм змогу в перший-ліпший час розширювати виробництво, виходячи з потреб ринку, а також скорочувати до мінімуму заробітну плату робітника.

Капіталізму, як суспільно-економічній формації, що встановився в Росії після скасування кріпосного права, передувала гостра боротьба між старими, кріпосницькими і новими, капіталістичними формами господарського життя. Ця боротьба проявлялася в поступовому, але неухильному розвитку капіталістичної промисловості і занепаді поміщицької; в зростанні товарно-грошових відносин, що проникали в поміщицьке і селянське господарство; в розкладі селянства і формуванні двох нових класів — найманих робітників і промислової буржуазії; в поширенні й поглибленні внутрішнього ринку та збільшенні вивозу за кордон; в зміцненні економічних зв'язків як між українськими, так і між великоруськими і українськими губерніями.

Економічні та культурні зв'язки між двома великими слов'янськими народами — російським і українським — особливо посилилися і зміцніли після Переяславської Ради 1654 р., яка здійснила віковічне прагнення українського народу — возз'єднання України з Росією. Цей знаменний акт був підготовлений всім попереднім ходом історичного розвитку двох братніх народів і відіграв велику прогресивну роль у їх дальшому політичному, економічному і культурному розвитку. Возз'єднання України з Росією назавжди зв'язало долю українського народу з долею російського народу, врятувало Україну від поглинення панською Польщею і султанською Туреччиною. В особі великого російського народу український народ знайшов надійного союзника в боротьбі за соціальне і національне визволення, щирого друга і вірного захисника в боротьбі проти іноземних загарбників. Український народ, перебуваючи в непорушній дружбі з російським народом, забезпечив можливість свого національного розвитку.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 43.

Возз'єднання України з Російською державою знаменувало поворотний етап в історії України і мало міжнародне значення. Завдяки йому набагато зросла економічна і військова міць Російської держави при одночасному послабленні сил шляхетської Польщі і позицій султанської Туреччини. Возз'єднання України з Росією сприяло визвольному рухові балканських народів, скерованому проти турецьких агресорів.

Після возз'єднання України з Росією український і російський народи спільними силами відбили агресивні напади шляхетської Польщі і султанської Туреччини, які намагалися знову загарбати українські землі. Разом з російським народом український народ, гнівно засуджуючи мерзенне зрадництво гетьмана Мазепа, брав активну участь у переможній війні проти шведських загарбників 1700—1721 рр. У вирішальний момент війни, у битві під Полтавою (в червні 1709 р.) шведські війська були наголову розбиті російськими військами, до складу яких входило багато українців.

Об'єднавши свої зусилля, два братні народи відвоювали в другій половині XVIII ст. у Туреччини одвічні східнослов'янські землі — північне узбережжя Чорного і Азовського морів. Зміцнившись, Російська держава змогла в кінці XVIII ст. визволити і возз'єднати в своєму складі правобережні українські землі. Це возз'єднання сприяло швидкому зростанню продуктивних сил і зміцненню економічних і культурних зв'язків між українськими землями. Народи нашої країни, одночасно захищаючи свою незалежність, нищівно розгромили 600-тисячну армію Наполеона, який хотів розчленувати і поневолити Росію, а також і Україну. На Україні тоді було сформовано 19 козацьких полків, а також численні загоони ополченців.

Трудящі Росії і України виступали спільно не тільки проти зовнішніх ворогів, а й проти внутрішніх гнобителів — російських та українських поміщиків і буржуазії, проти царського самодержавства, що всіляко охороняло і захищало експлуататорів. Кращі сини російського народу, в протигагу царській реакційній політиці жорстокого національного гноблення, визнавали право України на національну незалежність. Вони разом з передовими діячами українського народу боролись проти нацькування народів Росії, один на одного, яке проводили російські

та українські поміщики і буржуазія та їх агентура — великодержавні шовіністи і українські буржуазні націоналісти.

Наука, література і мистецтво українського народу завжди розвивались у творчому взаємозв'язку і взаємозбагаченні з передовою російською культурою, під її благотворним впливом. Для розвитку української культури величезне значення мали такі головні центри російської культури, як Петербург і Москва, де було надруковано багато цінних українських історичних, економічних, географічних праць, фольклорних і етнографічних збірників та художніх творів. Тут вперше вийшли з друку твори І. Котляревського, Т. Шевченка, Марка Вовчка та ін.

Возз'єднання Лівобережної, Правобережної, Південної України в складі Росії забезпечило їй незрівнянно кращі умови економічного і культурного розвитку, ніж Західній Україні, Північній Буковині і Закарпатській Україні, що продовжували ще на той час лишатись під гнітом габсбурзької Австрії.

В першій половині XIX ст., незважаючи на колоніальну політику царизму, економіка України під впливом більш передової економіки Росії переживала повільний, але неухильний розвиток. Всі три райони України — Лівобережна, Правобережна і Південна Україна — тисячами ниток були зв'язані з Центральною Росією. Тут і взаємне створення ринку збуту, і спільність ярмаркової мережі, і постачання Центральною Росією України робочими руками, зокрема кваліфікованими робітниками та ремісниками, і переселення руських селян в межі України, а українських — на територію Кубані, Кавказу, Оренбурзької, Саратовської і Астраханської губерній. Економіку України нерозривно і органічно зв'язувало з економікою всієї Росії створення такого загальноросійського промислового центра, яким був південно-західний цукровий район, а пізніше Криворізький залізорудний і металургійний та Донецький вугільний райони, а також побудова Одеського, Миколаївського та Херсонського портів, що мали загальноросійське значення. Крім всього цього, в зміцненні економічних зв'язків між Україною і Росією не останню роль відігравала спільність економічної політики, що включала між іншим єдиний грошовий обіг і митну систему.

Протягом першої половини ХІХ ст. в Росії успішно відбувалася дальша спеціалізація господарських районів. Центральні і північні губернії (Московська, Владимирська, Ярославська та ін.) все більше й більше ставали промисловими, а південні та західні, в тому числі і губернії України,— лишались переважно землеробськими. Розвиток внутрішнього ринку і зростаючий попит закордонної торгівлі зумовлювали спеціалізацію окремих районів щодо виготовлення тих чи інших сільськогосподарських продуктів та сировини. Так, на Лівобережній Україні¹, поруч з хліборобством, було поширене вирощування на продаж тютюну і конопель; Правобережна Україна², зокрема Київська і Подільська губернії, перетворилися в райони озимої пшениці і цукрових буряків; Південна Україна³, посилено колонізуючись протягом всього дореформеного періоду, ставала найважливішим районом виробництва товарної пшениці та розведення тонкорунного вівчарства.

Дальший розвиток промисловості, створення окремих її самостійних галузей, зростання міського населення, господарська спеціалізація районів, розклад селянства— все це вело до розширення й поглиблення внутрішнього ринку. «Основним процесом створення внутрішнього ринку (тобто розвитку товарного виробництва і капіталізму) є суспільний поділ праці. Він полягає в тому, що від землеробства відокремлюються один по одному різні види обробки сировини (і різні операції щодо цієї обробки) і утворюються самостійні галузі промисловості, які обмінюють свої продукти (тепер уже *товари*) на продукти землеробства. Землеробство таким чином само стає про-

¹ З Лівобережної України (Гетьманщини) в 1797 р. була організована Малоросійська губернія, яку в 1801—1802 рр. перетворено в Малоросійське генерал-губернаторство (Полтавська і Чернігівська губернії). Слобідська Україна стала іменуватися Слобідсько-Українською, а з 1835 р.— Харківською губернією.

² У 1797 р. Правобережна Україна була поділена на Київську, Волинську і Подільську губернії.

³ З Південної України і Криму в 1797 р. була утворена Новоросійська губернія. В 1802 р. її було розділено на губернії Миколаївську (з 1803 р. Херсонська), Катеринославську і Таврійську. Після повернення до Росії Бессарабії (1812 р.) виникло Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство, в яке входили Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії та Бессарабська область. У 1834 р. до Катеринославської губернії було включено Ростовське градоначальство.

мисловістю (тобто виробництвом товарів), і в ньому відбувається той самий процес спеціалізації»¹.

Особливо яскраво проявлявся процес спеціалізації землеробства в поміщицьких господарствах, які, володіючи основною частиною земельних багатств і «даровою» робочою силою, намагались якомога більше виробляти на ринок сільськогосподарських продуктів, щоб покрити свої постійно зростаючі потреби в грошах. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва цілком відбувалось за рахунок селян. Зменшуючи або повністю відбираючи в селян наділи, поміщики збільшували до 5—6 і навіть 7 днів на тиждень панщину. Масовим явищем стало переведення селян на «місячину», тобто на постійну панщину з видачею, замість відібраного наділу, голодного продуктового пайка на місяць. Великого поширення набрало переведення селян у дворові. Як товаризація поміщицьких господарств, так і обезземелення селян розхитували неодмінні умови переважання панщинної системи — панування натурального господарства та наділення безпосереднього виробника засобами виробництва взагалі і землею зокрема.

Деякі поміщики з метою збільшення доходності своїх маєтків намагались перейти до раціональних методів землеробства, вводячи плodoзмінну систему і застосовуючи удосконалені землеробські знаряддя та машини. Але всі спроби поміщицької «раціоналізації» терпіли крах, бо вона була несумісною з існуючими кріпосницькими відносинами.

Більш успішно здійснювалась капіталістична організація сільського господарства в Катеринославській і Херсонській губерніях. Маючи великі земельні площі і сприятливі умови збуту сільськогосподарських продуктів на внутрішній ринок, який у зв'язку з слабким поширенням тут кріпосницьких відносин був емкішим, ніж в інших районах України, а також використовуючи близькість чорноморсько-азовських портів, місцеві поміщики широко користувались вільнонайманою працею і поступово замінювали примітивну техніку машинною.

Елементи капіталістичного сільського господарства мали місце і в деяких поміщицьких маєтках Київської та Подільської губерній. Вони були тут зв'язані з інтенсивним

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 46.

розвитком цукрової промисловості, більш складна техніка якої вимагала значних капіталовкладень і надавала перевагу вільнонайманій праці. Вирощуючи цукрові буряки, поміщики змушені були залишати трипільля і переходити до плодозмінної системи, поліпшувати обробіток землі, придбавати удосконалені землеробські знаряддя, а також удобрювати землю.

Капіталістичні відносини, розхитуючи підвалини феодально-кріпосницької системи, проникали також і в селянське господарство, руйнували його замкнутий, натуральний характер і посилювали процес розкладу селянства. Уже в дореформений період на селі починають створюватись дві протилежні групи: з одного боку, заможна верхівка, яка, експлуатує найману працю, переходила до торгового землеробства, поєднаного з торгово-промисловими підприємствами, і з другого, — зубожілі, розорені селяни, що в основному жили з поденних та сезонних заробітків. Процес розкладу особливо швидко відбувався серед оброчних державних селян Лівобережної та Південної України. Серед поміщицьких селян, а також серед основної частини державних селян Правобережної України цей процес затримувався їх особистою залежністю від поміщика і жорстокою експлуатацією. Але й серед них ще в рамках феодально-кріпосницьких відносин починає формуватись заповзятлива і хитра сільська буржуазія, яка, звільняючись частково або повністю з-під влади поміщика, наживала за рахунок експлуатації селян великі багатства.

Україна першої половини XIX ст. була таким господарським районом Росії, в економіці якого при переважанні питомої ваги сільського господарства помітно розвивалась обробна промисловість. З 1825 по 1860 р. кількість промислових підприємств, навіть без урахування великої кількості гуралень, на Україні зросла в 3,6 раза. Так, якщо в 1825 р. тут налічувалось всього 649 підприємств, то в 1860 р. їх було вже 2 329 (включаючи дрібні підприємства). За час з 1852 по 1860 р. вартість продукції промислових підприємств України зросла з 15 700 тисяч карб. до 37 190 тисяч карб.¹, тобто в 2,4 раза.

¹ Сборник сведений и материалов по ведомству министерства финансов за 1865 г., т. II, № 6, стор. 237—238; Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного, ч. II,

Щодо вартості промислової продукції, то в 1860 р. з губерній України на першому місці була Київська, за нею йшли: Харківська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Волинська, Подільська, Полтавська. Протягом 1825—1860 рр. число робітників на Україні зросло з 15 100 до 81 800 чол., тобто в 5,4 раза. Особливо швидко зростала кількість робітників у Харківській (в 13,4 раза) та Київській (в 10 раз) губерніях. Це зростання відбувалося, головним чином, за рахунок підприємств цукрової промисловості, яка успішно розвивалася тут в той період.

Як цифрові дані про число промислових підприємств і кількість робітників за 1825 і 1860 роки, так і суми вартості промислової продукції за 1852 і 1860 роки переконливо свідчать про невпинний розвиток обробної промисловості на Україні, який в основному відбувався за рахунок капіталістичних підприємств. Ще в перші десятиліття XIX ст. купецькі підприємства займали панівне місце в промисловості по обробці тваринних продуктів (салогопні, свічокосальні, миловарні, шкіряні та ін. підприємства). Згодом купецький капітал почав успішно проникати в скляну, паперову, металообробну, полотняну і особливо в суконну промисловість. Засновуючи власні суконні мануфактури, купці-промисловці посилено прибирали до своїх рук поміщицькі підприємства і вже в 40-х роках XIX ст. зайняли панівне місце в суконній промисловості. В руках купців зосереджувались всі підприємства по обробці тютюну і виробленню канатів, а також значна частина вовномиєнь, млинів, олійниць та ін. Торгово-промислова буржуазія робить перші кроки в оволодінні цукровою промисловістю, де до 40-х років неподільно панували поміщики.

Поряд з купецькою промисловістю порівняно значного поширення на Україні в дореформений період набрала дрібна селянська промисловість, яка була сприятливим ґрунтом для розвитку системи промислового капіталізму. Заможна верхівка села, виступаючи спочатку в ролі скупщика кустарних виробів, влаштовує промислові підприємства, на яких працюють закабалені нею селяни-

СПБ. 1865, стор. 330—331; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. III, СПБ. 1867, стор. 236—238; Журнал мануфактур и торговли, 1853, ч. IV, Приложение.

кустарі, що фактично перетворюються в найманих робітників.

Аналогічний процес відбувався і в міському цеховому ремеслі, що все більше і більше відокремлювалось від землеробства. В містах України налічувались десятки тисяч ремісників, які об'єднувались в цехи. Зростаючи протягом першої половини ХІХ ст. кількісно, міське ремесло переживає процес розкладу, що був зумовлений проникненням у нього капіталістичних відносин. Дрібний міський ремісник, подібно до сільського кустаря, потрапляв у кабальну залежність до хазяїна-скупщика і, остаточно руйнуючись, перетворювався в найманого робітника.

Перші капіталістичні підприємства, що виникали внаслідок розкладу дрібних селянських промислів і міського цехового ремесла, спочатку майже не відрізнялися своєю структурою від дрібних майстерень кустаря і ремісника. Відмінність їх полягала лише в кількості одночасно зайнятих робітників. Використовуючи переваги одночасного заняття більшого числа робітників, підприємці поступово проводили удосконалення виробництва, вводили серед робітників детальний поділ праці і заміняючи ручну працю механічною чи машинною технікою.

Крім поміщицьких і купецьких підприємств, на Україні були ще казенні підприємства, які майже виключно задовольняли державні потреби. З них можна назвати Луганський ливарний завод, Шостенський пороховий завод, Катеринославську суконну мануфактуру, Київський арсенал, Києво-Межигірську фаянсову фабрику, підприємства Чорноморського адміралтейства та ін. Переважна більшість цих підприємств трималась на кріпосній праці приписаних до них державних селян. Успішний розвиток капіталістичної промисловості зумовив занепад казенних підприємств. Не витримуючи конкуренції, вони починають одне за одним припиняти свою діяльність.

Розвиток промисловості в першій половині ХІХ ст. супроводився не тільки зростанням числа промислових підприємств і робітників, але і якісними змінами: збільшувалось застосування капіталістичних форм праці, змінювалась структура промисловості, відбувався перехід від мануфактури до фабрики. «Перехід від мануфактури до фабрики,— говорить В. І. Ленін,— знаменує повний технічний переворот, що відкидає віками нажиту ручну

вмілість майстра, а за цим технічним переворотом неминуче йде щонайкрутіша ломка суспільних відносин виробництва, остаточний розкол між різними групами осіб, що беруть участь у виробництві, повний розрив з традицією, загострення і розширення всіх темних сторін капіталізму, а разом з тим і масове усупільнення праці капіталізмом»¹.

Новим явищем у промисловому розвитку України, як і Росії в цілому, було неухильне зростання числа найманих робітників — виходців, головним чином, з розорених державних селян, міської бідноти і частково з поміщицьких селян, що перебували на оброці. Так, якщо в 1828 р., за неповними даними, кріпосні робітники на Україні становили 74,4% загального числа робітників, то в 1861 р. 73,7% всіх робітників були вже вільнонайманими. Напередодні реформи в Росії і на Україні утворилася значна група фабрично-заводських робітників, для яких промислова праця за наймом була заняттям кількох поколінь. Ці робітники перебували ще в найрізноманітніших формах залежності від капіталіста. «Але вся ця строкатість форм залежності тільки прикриває ту основну рису мануфактури, що тут уже розкол між представниками праці і капіталу виявляється в усій силі. До моменту звільнення селян цей розкол у найбільших центрах нашої мануфактури був уже закріплений наступністю кількох поколінь»².

Одночасно з розвитком промисловості і торгівлі економічно міцнів новий соціальний прошарок суспільства — промислова буржуазія. Вона формувалася з торговців,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 390.

² Там же, стор. 374.

Процес формування промислового пролетаріату був довготривалим. Почавшись ще в часи зародження капіталістичних відносин, він повністю розгорнувся в пореформений період. Робітники кріпосної епохи в значній мірі відрізнялись від пролетаріату другої половини XIX ст. Серед них були розряди: 1) кріпосні селяни, що працювали на фабриках і заводах свого поміщика або були передані ним іншим поміщикам-підприємцям (кабальні робітники); 2) приписані до фабрик і заводів; 3) вільнонаймані, якими могли бути всі особи вільного стану або поміщицькі селяни-оброчники. Не відділившись ще від селянства, робітники кріпосної епохи не перетворилися в окремих клас робітників, з своїми класовими вимогами і специфічними формами класової боротьби проти соціального гніту. Їх боротьба проти експлуаторів ще майже повністю зливалася з стихійним рухом селян.

скупщиків, поміщиків, що перетворювались в буржуа, з заможної верхівки села та підприємців міста, які вистали на ґрунті розкладу ремесла. Часто купці, поруч з заняттям торгівлею та промисловістю, придбавали згідно з указом від 12 грудня 1801 р. у власність землю і влаштували своє землеробське господарство, експлуатуючи найману працю. Деякі з них, добившись від царського уряду дворянських титулів, купували не тільки землю, а й кріпаків.

Українська буржуазія, так само як і російська буржуазія в цілому, користувалася всілякою підтримкою царського уряду. Цілий ряд її привілеїв був зв'язаний з існуванням кріпосної системи. Ось чому російська буржуазія, а також буржуазія національних окраїн, в тому числі й українська, з самого початку зародження і до кінця свого існування завжди запобігливо шукала підтримки з боку царського уряду, похотливо йшла на угоду з царем і поміщиками. Одержуючи додатковий продукт на ґрунті старого, феодально-кріпосницького способу виробництва, вона була в значній мірі зацікавлена в збереженні його.

Важливою зміною, що сталася в галузях промисловості 30—50-х років, було часткове або повне витіснення технічно відсталого, заснованого на кріпосній праці, поміщицької промисловості буржуазною, що ґрунтувалася на найманій праці і машинній техніці. За підрахунками П. А. Хромова, в 1814 р. виробіток кожного робітника за рік на капіталістичних підприємствах був у 2—3 і майже в 4 рази більший, ніж виробіток робітника на кріпосних підприємствах¹. Припинення і скорочення виробництва, продаж або здавання поміщицьких промислових підприємств в оренду купцям були в 40—50-х роках звичайним явищем. На час реформи 1861 р. капіталістичні підприємства одержали цілковиту перемогу над поміщицькими. Так, якщо в 1828 р. на Україні було 53,8% поміщицьких підприємств, а купецьких 46,2%, то на початок 1861 р. поміщицькі підприємства становили всього 5,8%, а число купецьких зросло до 94,2%. Лише в цукровій та горілчаній промисловості поміщикам України вдалося зберегти за собою панівне місце. В інших галузях промисловості

¹ П. А. Хромов, Экономическое развитие России в XIX—XX веках (1800—1917), Госполитиздат, 1950, стор. 34.

залишались, як правило, підприємства тих поміщиків, які більш-менш успішно пристосовували свої маєтки до умов товарного господарства.

Занепад кріпосної промисловості з особливою силою проявився в період переходу від мануфактури до фабрики. «В першій третині XIX століття,— підкреслює академік С. Г. Струмілін,— фабрика виникає ще спорадично, і мануфактура продовжує панувати майже неподільно; у другій третині, починаючи з 30-х років, фабрика вступає в рішучу боротьбу з мануфактурою. Але й цю смугу боротьби, з 1830 по 1860 р., можна ще поділити на дві приблизно однакові смуги. В першій з них, приблизно до 1845 р., хоч фабрики і завойовують дедалі зростаючу питому вагу на ринку поряд з мануфактурою, але не досягають ще явної переваги над нею. У другій, після 1845 р., фабрична продукція в ряді галузей починає вже рішуче витісняти продукцію мануфактури з ринку, стаючи економічно пануючою силою на цьому ринку»¹.

Машинне виробництво, завоювавши спочатку бавовняну промисловість Росії, почало успішно проникати в суконну, цукрову та інші галузі промисловості. В Росії, в тому числі і на Україні, заснуються машинобудівні заводи, які постачають машини промисловості і сільському господарству. Одним з перших механічних заводів був завод Берда в Петербурзі, заснування якого відноситься до кінця XVIII ст. Порівняно швидко зростало число заводів у 40-х і особливо в 50-х роках. На Україні виникають механічні заводи купців Дехтярьових (Київ), Заславського (Катеринослав), Ріхтера (Ромни), Шумана (біля Луганська) та ін. Одночасно з'являються механічні заводи, власниками яких були поміщики. Зокрема можна назвати заводи поміщиків: Кандиби (Конотопський повіт), Потьомкіна (Кременчук), Долгорукої (Кролевецький повіт) та ін. Протягом 1851—1860 рр. число машинобудівних заводів у Росії зросло з 19 до 99, а сума виробництва їх продукції збільшилася з 478 тисяч карб. до 7 954 тисяч карб. Отже, протягом 10 років попередніх реформи число заводів² збільшилося в 5,2 раза, а їх про-

¹ С. Г. Струмили́н, Промышленный переворот в России, Госполитиздат, 1944, стор. 27—28.

² Звичайно, не всі ці підприємства можуть бути віднесені до механічних заводів в повному розумінні цього слова. Чимала частина їх являла собою погано обладнані майстерні.

дукція — в 16,6 раза. Про поширення машинної техніки свідчить також безперервне зростання імпорту машин та механізмів у Росію. З 1824 по 1860 р. вартість ввезених машин зросла майже в 73 рази. Так, якщо в 1824—1828 рр. їх було ввезено на 42 529 карб. сріблом, то в 1856—1860 рр. сума ввозу становила вже 3 103 510 карб. сріблом¹.

Розвиток промисловості й торгівлі сприяв дальшому відокремленню населення від землеробства, зростанню міського населення. Збільшення торгово-промислового населення взагалі, особливо за рахунок сільського, мало велике значення для поглиблення внутрішнього ринку і розвитку торговельного землеробства. В. І. Ленін підкреслює, що «утворення промислових центрів, збільшення їх числа і притягання ними населення не може не справляти найглибшого впливу на весь лад села, не може не викликати росту торговельного і капіталістичного землеробства»².

Найзначнішими містами і важливими торгово-промисловими центрами були губернські міста, а також міста-градоначальства. За ними йшли повітові і «позаштатні» міста. Крім міщан, купців, цехових ремісників і чиновників, що постійно жили в містах, сюди приходило багато розорених селян, які наймались на поденні та строкові роботи або займались ремеслом. За підрахунками Н. Огановського, міське населення Росії протягом 1782—1856 рр. зросло з 802 тисяч до 5 684 тисяч чоловік, тобто збільшилось в 7 раз. Порівняно з усім населенням країни воно зросло майже в три рази (від 3,1% до 8,9%)³. Число міського населення в дійсності було більшим, бо в нього не ввійшли жителі торгово-промислових поселень, що рахувались офіційно слободами і селами⁴. У нас нема

¹ М. Злотников, От мануфактуры к фабрике. «Вопросы истории» 1946, № 11—12, стор. 44—45.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 20.

³ Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, т. II, Саратов, 1911, стор. 262.

⁴ При розгляді питання про внутрішній ринок треба мати на увазі й ту обставину, що значна частина міського населення продовжувала ще займатись землеробством. Подільський губернатор у своєму звіті за 1832 р. вказував, що «живущие в городах мещане христиане суть еще не что иное, как земледельцы» (Центральный Государственный Исторический Архив УРСР — ЦДІА УРСР, — ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина,

точних підсумкових даних про кількісний склад міського населення в губерніях України. Але можна з певністю сказати, що зростання його не відставало від загально-російського темпу. Зокрема, в губернському і повітових містах Київської губернії в 1803 р. проживало 4% загального числа населення, а в 1845 р.—9%.

За період з кінця XVIII ст. до 50-х років XIX ст. включно число жителів у цілому ряді міст України зросло в 3—5 і більше разів. Так, наприклад, у Києві в 1789 р. було близько 19 тисяч жителів, а в 1854 р. їх вже стало 90 465. У Полтаві в 1802 р. налічувалося всього 7 975 чоловік населення, а в 1848 р.—19 933. Особливо швидко зростало населення в містах Херсонської губернії. Коли взяти число населення окремих її міст за 1815 і 1857 рр., то виявляється, що в Херсоні воно зросло з 8 560 до 34 050, у Миколаєві, з 4 828 до 44 280, в Олександрії з 1 815 до 6 293, в Одесі з 38 389 до 116 204 чоловік. У 1851 р. міські жителі на Україні становили приблизно 9% загального числа населення. Найвищий їх процент був у Херсонській (23,7%), Харківській (11,4%) і Київській (9,8%) губерніях. На останньому місці щодо процента міського населення були Полтавська (6,4%) і Подільська (5,4%) губернії¹.

Господарська спеціалізація районів, розвиток обробної промисловості, зростання міст і міського населення, розклад натурального сільського господарства, поглиблення процесу розкладу селянства — все це створювало сприятливий ґрунт для розвитку товарного виробництва, для поширення й поглиблення внутрішнього ринку. «Внутрішній ринок, — говорить В. І. Ленін, — з'являється,

1832 р., справа № 11, арк. 57). Жителі міст Василькова, Чигирина, Липовця та багатьох містечок Київської губернії на початку 50-х років займались переважно хліборобством (Див., наприклад, Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, СПб. 1852, стор. 412, 438, 458, 474, 477). М. Арандаренко, роблячи огляд містам Полтавської губернії, писав, що жителі міст, за винятком Кременчука, «владає просторними землями, займаються хлібопашеством, устраниаясь от ремесла и промышленности» («Записки о Полтавской губернии», ч. II, Полтава, 1849, стор. 356).

¹ И. Павловский, Полтава (1802—1856), Полтава, 1910, стор. 9; «Полтавские губерние ведомости», 1848, № 6; А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 736—737, 753, 819; Статистические таблицы Российской империи за 1856 г., СПб. 1858; Л. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. I, М., 1854, стор. 136.

коли з'являється товарне господарство; він створюється розвитком цього товарного господарства, і ступінь дробності суспільного поділу праці визначає висоту його розвитку; він поширюється з перенесенням товарного господарства від продуктів на робочу силу, і тільки в міру перетворення цієї останньої в товар капіталізм охоплює все виробництво країни, розвиваючись головним чином за рахунок засобів виробництва, які займають у капіталістичному суспільстві чимраз важливіше місце»¹.

Возз'єднання Правобережної України з Росією і визволення від турецьких агресорів Чорноморського побережжя сприяли зміцненню економічних зв'язків між окремими районами України, а також посиленню економічних зв'язків між українськими і великоруськими губерніями. Внутрішній ринок Лівобережної, Правобережної і Південної України, що були об'єднані в складі Росії, стає невід'ємною складовою частиною загальноросійського внутрішнього ринку. В той час як Московська, Владимирська, Ярославська, Тверська, Нижегородська, Рязанська та інші губернії промислової півночі постачали Україну тканинами, різними металевими виробами, залізом, склом, посудом, обробленими шкірами і т. п.,— з України, в свою чергу, йшов на північ хліб, рогата худоба, коні, вівці, вовна, тютюн, прядиво, сало, масло, сухі фрукти, а також деякі промислові вироби (цукор і сукно).

Збут і купівля товарів здійснювались через густу сітку ярмарків, торгів та базарів. В умовах тогочасного бездоріжжя і примітивності засобів сполучення ярмарки відігравали винятково важливу роль, з'єднуючи між собою найвіддаленіші частини країни. З величезної кількості ярмарків, що були в Росії, виділялись своїм оборотом: Нижегородський, Корінний (за 30 верст від Курська), Ірбітський (в Південно-Західному Сибіру), три харківські ярмарки, Іллінський (в Ромнах, а з 1852 р. в Полтаві), Введенський (в Сумах), Маслянський (в Ромнах), Хрестовоздвиженський (в Кролевіці), Контрактівий (в Києві), Онуфрієвський (в Бердичеві) і Георгієвський (в Єлисаветграді). Всі ці 13 ярмарків, з яких 10 було на Україні, мали всеросійське значення.

У першій половині XIX ст. на Україні неухильно зро-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 47.

стало як число ярмарків, так і вартість привезених та проданих на них товарів¹. Так, наприклад, у 1802 р. в Полтавській губернії було всього 243 ярмарки з привозом товарів на 5 018 тисяч карб., а в 1860 р. їх вже стало 526 з привозом товарів на 39 994 551 карб. Набагато збільшився за цей час привіз товарів на окремі ярмарки України. Так, якщо на початку XIX ст. привіз товарів на Іллінський ярмарок становив від 1 до 2 млн. карб., то в 1857 р. він дорівнював 22 084 086 карб.² У 1857 р., згідно з звітом міністра внутрішніх справ, у губерніях України відбулося 1 787 ярмарків. Вартість привезених на них товарів становила 96 290 010 карб., а проданих — 54 481 659 карб. Основна частина ярмарків припадала на Харківську (474), Полтавську (379) і Чернігівську (206) губернії. Щодо вартості привозу, то на ярмарках Полтавської губернії цього року вона становила 38 589 600 карб., Харківської — 30 119 879 і Чернігівської — 8 223 146 карб.³ З решти губерній виділялась Катеринославська.

На ярмарках України були в обігу найрізноманітніші товари, привезені з багатьох місць Росії і всіх кінців України, а також частково з-за кордону. З півночі і північного сходу найбільше виробів привозилось на українські ярмарки з Москви, Московської, Владимирської і

¹ Цифри, якими ми користуємося для визначення вартості привезених товарів на ярмарки окремих губерній і України в цілому, дуже наближені, бо часто привезені, але не продані на одному ярмарку товари перевозились на інші. Таким чином вартість цих товарів реєструвалась чиновниками в різних місцях по 2 і 3 рази, штучно збільшуючи загальну суму вартості привезених товарів на всі ярмарки губернії. Але враховуючи те, що характер обліку був незмінним протягом всього дореформеного періоду, загальні цифри про вартість товарів, привезених на ярмарки, в порівнянні за окремо взяті роки, дають в основному вірну картину неухильного розвитку торгівлі.

² Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 13, стор. 87; П. Бодянский, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 190—191; Журнал министерства внутренних дел (ЖМВД), 1857, № 11, стор. 3.

³ ЖМВД, 1859, № 7; стор. 109—110. Відсутність удосконалених шляхів сполучення і низька купівельна спроможність населення зумовлювали примітивні форми товарного обміну, при яких лише одна частина товарів, що продавалась на ярмарках, попадала безпосередньо в руки споживачів, а друга відправлялась через величезну кількість коробейників, офенів і різноманітних рознощиків у містечка, села і хутори України. Як правило, рознощики товарів одночасно із збутом товарів займались і скуповуванням у селян сировини, яку потім продавали на тих же ярмарках.

Костромської губернії. Зокрема звідси доставлялись бавовняні, шовкові, шерстяні, льняні і суконні вироби, а з Москви і через посередництво Москви йшли золоті й срібні речі, хутро, лимарний і голковий товар, глиняний і парцеляновий посуд; з Владимирської губернії, крім текстильних товарів, привозилось скло, кришталь. З Нижегородського ярмарку на Україну йшли залізо і залізні вироби, які купувались на ньому елецькими, тульськими і харківськими торговцями; з повітів Нижегородської губернії — замковий товар, ножі, скрині, дерев'яний посуд. Тут же продавались казанський сап'ян, курські шкіри, свічки, письмовий папір, полотно, панчохи. Орловська губернія доставляла чавунні вироби, скляний посуд, канати, полотно, шкіри, лимарний товар. Калузька — письмовий папір, нитки, скляний посуд, канати, полотно, чавунні вироби. З Тули йшли сталеві й мідні вироби, гармонії; з Смоленської губернії — скляний посуд; з Гродненської губернії, Білостока і Царства Польського — сукна, шерстяні тканини і галантерейний товар; з Бессарабії — сливи, оріхи і частково вина; з Азовського узбережжя — риба, сирі шкіри, вина; з Дону — риба, вина, коні; з Астрахані — риб'ячий клей, ікра, бакалійні товари; з Воронежської губернії — мед, віск, олія, вовна. Такий далеко неповний перелік місць Росії, які постачали своїми товарами ярмарки України.

Українські ярмарки були особливо важливим місцем збуту для виробів російських текстильних підприємств. За підрахунками І. Аксакова, в 1854 р. на 10 головніших українських ярмарках було продано товарів на 73 750 тисяч карб., з яких 22 мільйони припадало на російський текстиль. Це становило $\frac{1}{3}$ загальної вартості виробництва всіх текстильних підприємств Росії¹.

Населення України доставляло на ярмарки вовну, цукор, тютюн, сирі шкіри, сукно, мед, віск, полотно, прасольський товар тощо. Збут товарів, привезених на українські ярмарки, здійснювався в таких головних напрямках: губернії України, Бессарабія, Дон, Азовське побережжя, Білорусія, Латвія, Литва, Курська, Воронежська, Орловська, Калузька, Тульська, Московська, Нижегородська та інші губернії Росії. Слід відзначити, що привіз

¹ *И. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 14, 47.*

товарів на українські ярмарки з Росії перевищував вивіз їх з ярмарків у Росію. Це пояснюється тим, що багато товарів, які вироблялись на Україні і оптом збувались в Росію, або зовсім минали ярмарки, або продавались на них в незначній кількості. Такими товарами, наприклад, були: тютюн, худоба, сало. Велику роль у зміцненні торгових зв'язків між губерніями Правобережної України і Центральною Росією відігравав Київський контрактний ярмарок. Сюди на значну суму привозились промислові товари з Петербурзької, Московської, Владимирської, Калужської, Рязанської, Нижегородської, Орловської та інших губерній Росії. Особливо обширні торгові зв'язки з Києвом мала Москва, доставляючи на головний його ярмарок товарів майже на $\frac{1}{3}$ загальної вартості привозу¹.

В оптовій ярмарковій торгівлі головну роль відігравали купці. В їх руках зосереджувалась не тільки основна маса промислових товарів, а й значна частина сільськогосподарських, які вони скуповували через своїх агентів на дрібних ярмарках, торгах і базарах. Великі і частково середні поміщики, користуючись гужовою повинністю селян, намагались вивозити свої товари безпосередньо на оптові ярмарки, щоб, уникнувши посередників-скупщиків, продати їх за вищими цінами.

Великі оптові ярмарки перебували в нерозривному зв'язку з дрібними, а також з торгами та базарами. Вони були не тільки місцем збуту сільськогосподарських продуктів та сировини, закуплених на торгах і базарах, а й одним з джерел для роздрібної торгівлі промисловими товарами. Відсутність статистичних даних не дає можливості визначити розмір обороту торгівлі, що відбувалась на дрібних ярмарках, торгах і базарах. Але можна з певністю сказати, що він був принаймні не менший від загальної суми обороту великих ярмарків. Поруч з періодичною ярмарковою торгівлею поширюється і постійна торгівля в магазинах, що зосереджувались, головним чином, в губернських, повітових та «позаштатних» містах.

Наявність величезної кількості ярмарків, торгів і базарів, збільшення їх товарообороту і зростання постійної

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 533—542, 558—559; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 1, Киевская губерния, СПб. 1848, стор. 131—132.

торгівлі в містах—все це свідчить про посилення товарно грошових відносин, про поглиблення процесу суспільного поділу праці. Розвиток товарного виробництва все більше і більше втягував Росію і її складову частину — Україну в систему світового ринку. Зовнішня торгівля могла успішно зростати лише спираючись на розвинуту внутрішню торгівлю. Щоб заготовити товари для вивозу за кордон, треба було спочатку закупити їх на внутрішньому ринку. На Україні створилася ціла сітка пунктів, на яких зосереджувались сільськогосподарські продукти та сировина для вивозу за кордон.

Важливе значення для народного господарства України мали чорноморські та азовські порти, через які йшла основна частина експорту (сільськогосподарських продуктів і сировини). В кінці XVIII — на початку XIX ст. головними поставщиками хліба в чорноморські порти були поміщики Правобережної і частково Лівобережної України. Пізніше значну роль у експорті хліба починають відігравати поміщики Південної України.

Для експорту хліба за кордон місцеві та іноземні купці влаштовували в чорноморських портах спеціальні контори. Значна частина товарного хліба, що йшов з поміщицьких маєтків, попадала в руки купців-негоціантів не безпосередньо, а через скупщиків, які одержували за своє посередництво великі суми доходу. Протягом 1802—1859 рр. загальний розмір вивозу через чорноморсько-азовські порти збільшився з 6 747 665 карб. до 57 320 472 карб. За цей час питома вага чорноморсько-азовських портів у вивізній торгівлі Росії зросла в 3,6 раза (з 10,7% загального вивозу Європейської Росії до 38,3%)¹. Головними товарами, що йшли з чорноморсько-азовських портів за кордон, були: хліб, особливо пшениця, вовна, сало та насіння льону. З України вивозились товари (правда, у незначних розмірах) також через Данціг, Кенігсберг і частково через Галичину.

Неухильне зростання внутрішньої і зовнішньої торгівлі було важливим фактором, що прискорював розклад феодально-кріпосницького способу виробництва. Звичайно, це не означає, як намагався «довести» М. Покровський, що торговий капітал є головною рушійною силою

¹ Всеукраїнська академія наук. Праці семінару для вивчення народного господарства України, вип. 3, Київ, 1929, стор. 142.

економічного розвитку Росії. К. Маркс, розглядаючи питання про роль торгівлі в розкладі старого способу виробництва, писав, що «торгівля скрізь справляє більш чи менш розкладаючий вплив на ті організації виробництва, які вона застає і які в усіх своїх різних формах спрямовані головним чином на виробництво споживної вартості. Але як далеко заходить цей розклад старого способу виробництва, це залежить насамперед від його міцності і його внутрішнього ладу. І до чого веде цей процес розкладу, тобто який новий спосіб виробництва стає на місце старого, — це залежить не від торгівлі, а від характеру самого способу виробництва»¹.

Корінні зміни, що відбувались протягом першої половини XIX ст. в економіці України, як і в економіці Росії в цілому, були наслідком гострої боротьби між старою, що віджила свій вік, феодально-кріпосницькою системою і новим, капіталістичним укладом. В умовах розкладу феодально-кріпосницького ладу і розвитку капіталістичного укладу відбувався процес становлення і оформлення української національності в буржуазну націю.

Й. В. Сталін, визначаючи характерні ознаки нації, назвав, крім спільності мови і психічного складу, спільність території і економічного життя. Говорячи про спільність території, як одну з характерних рис нації, Й. В. Сталін підкреслює, що «спільність території сама по собі ще не дає нації. Для цього потрібен, крім того, внутрішній економічний зв'язок, що об'єднує окремі частини нації в одно ціле»². Нація є історична категорія епохи росту цього, висхідного капіталізму. «Процес ліквідації феодалізму і розвитку капіталізму є в той же час процес складання людей в нації»³.

Як відомо, перша половина XIX ст. в історії України, як і в історії Росії в цілому, була періодом дальшого розкладу феодально-кріпосницької системи і розвитку в надрах її нового, капіталістичного способу виробництва. Зміцнення капіталістичних відносин сприяло оформленню спільності економічного життя українського народу, який, живучи на території 8 губерній, що входили до складу Росії, розмовляв спільною мовою. Оформлення спільності

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 338—339.

² Й. В. Сталін, Твори, т. 2, стор. 288.

³ Там же, стор. 296.

економічного життя давало міцний ґрунт для створення спільності психічного складу, що проявлявся в спільності розвитку культури.

Розклад феодально-кріпосницької системи супроводився нечуваним насильством і жорстокою експлуатацією поміщицьких та державних селян. Відстоюючи своє право на вільне життя, селяни вели тривалу і вперту боротьбу проти гнобителів. Селянські рухи, незважаючи на свою стихійність, роздрібненість, невідготовленість та відсутність політичних вимог, зростаючи з року в рік, розхитували підвалини феодально-кріпосницької системи, прискорювали падіння жахливого кріпосного права.

В середині ХІХ ст. кріпосна система господарства в Росії, в тому числі і на Україні, перебувала в стані глибокої кризи й занепаду. Весь хід економічного розвитку настійно вимагав скасування кріпосного права. В країні назрівала революційна ситуація. Царський уряд, наляканий численними селянськими повстаннями і ослаблений поразкою в Кримській війні, змушений був приступити до скасування кріпосного права.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

1. ВОЛОДІННЯ ПОМІЩИКІВ ЗЕМЛЕЮ ТА КРІПОСНИМИ СЕЛЯНАМИ

До реформи 1861 р. в сільському господарстві України, як і в сільському господарстві Росії в цілому, панувала панщинна система господарства. В. І. Ленін, відзначаючи подібність панщинної системи господарства до капіталістичної щодо одержання робітником тільки продукту необхідної праці і привласнення експлуататором продукту додаткової праці, підкреслює ту корінну відмінність, яка існувала між цими двома системами господарства. «По-перше,— говорить В. І. Ленін,— кріпосне господарство є натуральне господарство, а капіталістичне — грошове. По-друге, в кріпосному господарстві знаряддям експлуатації є *прикріплення* робітника до землі, наділення його землею, а в капіталістичному — звільнення робітника від землі. Для одержання прибутку (тобто додаткового продукту) кріпосник-поміщик мусить мати на своїй землі селянина, що має наділ, реманент, худобу. Безземельний, безкінний, безгосподарний селянин — непридатний об'єкт для кріпосницької експлуатації. Для одержання прибутку (зиску) капіталіст повинен мати перед собою саме безземельного, безгосподарного робітника, змушеного продавати свою робочу силу на вільному ринку праці. По-третє, наділений землею селянин повинен бути *особисто залежний* від поміщика, бо, маючи землю, він не піде на панську роботу інакше як з *примусу*. Система господарства породжує тут «позаекономічний примус», кріпосництво, залежність юридичну, неповноправ-

ність і т. д. Навпаки, «ідеальний» капіталізм є найповніша свобода договору на вільному ринку — між власником і пролетарем»¹. Ленінське визначення відмінностей між панщинною і капіталістичною системою є одночасно неперевершеною за своєю глибиною характеристикою економічної суті цих систем господарства.

Однією з неодмінних умов переважання панщинної системи було панування натурального господарства. На протилежність товарному господарству, яке працює для потреб ринку, натуральне господарство обмежується виробництвом продуктів для власного споживання. «При натуральному господарстві,— говорить В. І. Ленін,— суспільство складалося з маси однорідних господарських одиниць (патріархальних селянських сімей, примітивних сільських общин, феодальних помість), і кожна така одиниця виконувала всі види господарських робіт, починаючи від добування різних видів сировини і кінчаючи остаточною підготовкою їх до споживання»².

Поміщицьке землеволодіння. Економічною основою феодалізму була приватна власність поміщиків на землю. В епоху феодалізму, пише К. Маркс, «земельний власник ще є тією особою, яка, користуючись монополією земельної власності, привласнює надлишкову працю безпосередніх виробників у першу чергу, коли, виходить, земельна власність все ще виступає як головна умова виробництва»³. Й. В. Сталін, розглядаючи питання про роль позаекономічного примусу в зміцненні економічної влади поміщиків-кріпосників, у своїй праці «Економічні проблеми соціалізму в СРСР» зі всією рішучістю підкреслює, що «позаекономічний примус відігравав роль у справі зміцнення економічної влади поміщиків-кріпосників, проте, не він був основою феодалізму, а феодальна власність на землю»⁴. Право дворян володіти заселеною землею на Лівобережній і в Південній Україні остаточно встановилось у другій половині XVIII ст. і було, як і на Правобережній Україні та в Росії в цілому, їх монополь-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 64.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 17.

³ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 790.

⁴ Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, Держполітвидав УРСР, 1953, стор. 92.

ним привілеєм, що не поширювався на інші стани. Політичне панування поміщиків давало їм можливість здійснювати над селянами позаекономічний примус. Розміри панщини і оброку повністю залежали від сваволі поміщика. «На практиці...,— підкреслює В. І. Ленін,— кріпосне право, особливо в Росії, де воно найдовше трималось і набрало найгрубіших форм, воно нічим не різнилось від рабства»¹.

Основними володільцями заселених та незаселених земель до реформи 1861 р. були поміщики. Правда, в першій половині XIX ст. царський уряд рядом указів дозволив міщанам, купцям та державним селянам купувати незаселені землі і володіти ними. Але це істотно не змінило становища. В руках поміщиків перебувала переважна частина орної землі, угідь та лісів. У Київській губернії, за даними на 1845 р., 1 266 поміщиків володіли 3 631 139 десятинами землі, або більше як $\frac{3}{4}$ всього простору губернії².

Звичайно, розподіл землі між поміщицькими господарствами був нерівномірний. В одних розмір земельної площі обмежувався сотнями і навіть десятками десятин, а в інших досягав десятків і сотень тисяч десятин. Так, наприклад, графам Браницьким належало до 300 тисяч десятин, а князю Лопухіну — 100 тисяч десятин³. Взагалі більша половина поміщицької землі належала великим володільцям, які становили $\frac{1}{17}$ загального числа поміщиків. У той час як на кожного дрібного поміщика (що володів до 100 ревських душ) припадало в середньому по 235 десятин орної землі, то в середніх поміщиків (з 100—500 душ) було по 1 258, у великих (з 500—1000 душ) — по 3 245 і в поміщиків з числом кріпаків понад 1000 душ — по 13 873 десятини. Поміщики першої групи володіли 5 629 десятинами лісу, другої — 187 820, третьої — 147 900 і поміщики четвертої групи — 357 740 десятинами. Отже, крупні поміщики володіли понад $\frac{1}{2}$ масиву лісу. З усього наявного масиву лісу, що був у Київській губернії в 1850 р., 85% належало поміщикам (690 250

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 423—424.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб. 1852, стор. 87, 93.

³ Д. Воейков и В. Загоскин, Киевская губерния, СПб. 1867, стор. 13; Журнал Министерства государственных имуществ (ЖМГИ), 1852, ч. XLII, Смесь, стор. 5.

десятин з 806 342 десятин). Крім цього, в їх руках було 131 957 десятин, або майже 96%, чагарника¹.

У Волинській губернії з 6 930 778 десятин всієї землі в 1847 р. поміщикам належало 4 635 066 десятин, або 66,9%. Якщо взяти лише орну і сіноконну землі губернії, то їх було всього 2 874 522 десятин, з яких в руках поміщиків було 2 545 769 десятин, або 88,6%. Згідно з даними 1859 р., місцевим поміщикам належало 77,9% всього лісного масиву (2 164 671 десятина з 2 779 129 десятин). Приблизно такий же розподіл землі і лісу був і в Подільській губернії. Так, якщо брати лише розподіл лісу, то виявляється, що в 1847 р. з 423 533 десятин 341 081 десятина, або 80,5%, належало поміщикам. Проте, що поміщики Подільської губернії зосереджували в своїх руках основну частину землі, переконливо говорить, зокрема, той факт, що в 1838 р. з загальної кількості землі в 3 974 880 десятин в користуванні державних селян було всього 367 276 десятин або 9,2%².

Коротко кажучи, на Правобережній Україні близько $\frac{3}{4}$ всієї землі перебувало в руках поміщиків, а частка орної поміщицької землі була ще вищою. Характерною рисою місцевого поміщицького землеволодіння була наявність величезних латифундій. Основна частина земельних багатств зосереджувалась в руках невеликої групи поміщиків³.

Розглядаючи дані про поміщицьке землеволодіння на Правобережній Україні, необхідно враховувати ту обставину, що тут досить поширене було здавання маєтків в оренду. Власники великих латифундій часто самі не вели господарство, а, розділивши маєтки на окремі фільварки, віддавали в оренду іншим поміщикам-посесорам. У Київській губернії в 1847 р. з 1 266 маєтків 156, або

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 97; Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, стор. 201; ч. II, стор. 98.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 76; «Подольские губернские ведомости», 1838, № 1.

³ У 1847 р. з 162 391 дворянина Правобережної України лише 19 166 володіли нерухомим майном. В наступні роки число дворян, що володіли нерухомим майном, зменшується, а число дворян, що не володіли ним, зростає. Так, у Волинській і Подільській губерніях протягом наступних трьох років число дворян другої групи збільшилося на 11 978 осіб обох статей (ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справи № 76 і № 97).

понад 12%, були в оренді. Значного поширення набрало орендування маєтків у Подільській та Волинській губерніях¹. Упорядник статистичних даних про Волинську губернію Фрітче, характеризуючи землеволодіння місцевих поміщиків у кінці 40-х років, писав, що «велика частина обширних маєтків здається в посесійне володіння на різні строки, з виручкою власних капіталів»². Посесійна система особливо тяжко відбивалася на становищі селян. Вона доводила їх до жахливого злиденного животіння.

Спинимось коротко на поміщицькому землеволодінні Лівобережної України. В Полтавській і Чернігівській губерніях поміщикам належало понад 70% всієї кількості землі. Згідно з даними за 1846 р., в Полтавській губернії налічувалось всієї землі 3 732 234 десятини, з яких 2 694 869 перебувало в руках поміщиків і лише 1 037 365 у володінні або в користуванні державних селян. Отже, у володінні поміщиків перебувало 72,2% всієї землі. Разом з цим їм належав основний масив лісу. З даних за цей же рік відомо, що в Полтавській губернії налічувалась 351 тисяча десятин лісу, з яких було³:

поміщицьких	207 125 дес.
казенних	14 975 »
у приватній власності державних селян	82 044 »
громадських у державних селян	46 856 »

Таким чином, якщо взяти навіть казенні і громадські ліси разом з тими лісами, що перебували у приватній власності державних селян, то і тоді вони становитимуть лише близько 41% всього масиву лісу, а поміщицькі — 59%.

Для характеристики розподілу землі в Харківській губернії можна навести дані за 1844 р., згідно яких поміщики зосереджували в своїх руках 2 625 481 десятину обробленої і 173 078 десятин необробленої землі, а державні селяни мали в своєму користуванні 1 206 136 десятин і 117 401 десятину у власному володінні. Крім того,

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб. 1852, стор. 255; ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 105, арк. 13.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3. Волинская губерния, СПб. 1850, стор. 78.

³ «Полтавские губернские ведомости», 1846, № 5. Часть неофициальная.

1 592 десятини вважались вільно-казенними¹. Отже, поміщикам належало 67,9% загальної кількості землі.

Характерною рисою поміщицького землеволодіння на Лівобережній Україні була надзвичайна роздробленість. Як наявність великих латифундій на Правобережній Україні, так і роздробленість поміщицького землеволодіння на Лівобережній Україні були результатом тих своєрідних історичних умов, в яких виникало і оформлювалося кріпосне право². Особливо виділялись роздробленістю поміщицького землеволодіння Полтавська і Чернігівська губернії. За числом дрібних маєтків Полтавська губернія займала перше місце в Росії. На початку 60-х років вони становили тут $\frac{2}{3}$ загального числа маєтків губернії (5 049 з 7 300) і майже $\frac{1}{8}$ всіх дрібних маєтків у Росії. За Полтавською губернією щодо числа дрібних маєтків йшла Курська, а потім Чернігівська губернія.

Звичайно, і в Полтавській і в Чернігівській губерніях були також великі поміщицькі маєтки з тисячами й десятками тисяч десятин землі. На початку 60-х років у Полтавській губернії число таких маєтків доходило до 80. Зокрема можна назвати поміщиків: велику княгиню Олену Павлівну, якій належало в Костянтиноградському і Полтавському повітах понад 58 тисяч десятин землі; О. П. Базилевського (понад 20 тисяч десятин в Костянтиноградському, Хорольському і Полтавському повітах), князя В. В. Кочубея (понад 19 тисяч десятин у Полтавському повіті), княгиню Кантакузен (понад 18 тисяч десятин у Золотоніському і Роменському повітах) та ін. Найзначнішими щодо землеволодіння в Чернігівській губернії були маєтки поміщиків: графа Толстого, князів Голіциних, графа Кушельова-Безбородка, Головіної, Людомирського та ін.³

Подібно до губерній Правобережної України, величезні поміщицькі латифундії були в Степовій (Південній)

¹ *И. Штукенберг*, Статистические труды, т. 2, СПб. 1860, Харьковская губерния, стор. 4.

² Про утворення феодалної власності на землю на Лівобережній Україні див. *І. О. Гуржій*, Повстання селян в Турбаях (1789—1793), видавництво Академії наук Української РСР, Київ, 1950; *А. Шиманов*, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, Київ, 1883.

³ *П. Бодянский*, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 170, 309, 310, *М. Домонтович*, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 152.

Україні. Правда, тут вони лише в незначній мірі забезпечувались «даровими» робочими руками, і поміщики змушені були вдаватись до найманої праці. З загальної кількості землі в Катеринославській і Херсонській губерніях поміщикам належало в 40-х роках понад 68%. Зокрема в Катеринославській губернії, за даними 1846 р., всього налічувалось 5 237 057 десятин землі. З цієї кількості належало:

поміщикам	3 034 373 дес.
державним селянам	1 583 596 »
колоністам	95 354 »
військовим поселенцям	51 987 »
Луганському ливарному заводу і фермі	36 615 »
лоцманам	10 327 »

Решта землі перебувала під поселенням міст (33 009 десятин), а також у колоністів та різночинців Таганрозького градоначальства (391 796 десятин)¹. Таким чином, в Катеринославській губернії поміщики володіли 57,9% загальної кількості землі. З незначної кількості лісів, що були в губернії, понад 62% були в руках поміщиків. Поміщицькі маєтки з десятками тисяч десятин землі для Катеринославської губернії були звичайним явищем. Лише в одному Катеринославському повіті на початку XIX ст. налічувалося 24 маєтки, кожен з яких мав понад 10 тисяч десятин землі. Для прикладу можна назвати маєтки поміщиків: Чернишова (24 968 десятин), Корбе (24 200), Неплюєва (22 200), Шляхтіної (18 788), Міклашевського (21 500 десятин) та ін. В Олександрівському повіті графиня Скавронська мала 60 900 десятин придатної і 14 164 десятини непридатної землі. Незважаючи на те, що протягом першої половини XIX ст. частина поміщицької землі перейшла в руки купців, міщан і заможних селян, напередодні реформи 1861 р. у поміщиків землі було більше, ніж у попередні роки. Так, наприклад, в 1857 р. їм належало 3 420 833 десятини, тобто на 386 460 десятин більше, ніж у 1846 р.² Це пояснюється

¹ Одеський Обласний Державний Архів (ОДА), ф. Новоросійський головний статистичний комітет, справа № 14, арк. 29; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, СПб. 1850, таблиця № 7.

² ОДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 200, в'язка 3, справа № 1, ч. 1, арк.

тим, що царський уряд посилено продовжував роздавати поміщикам незаселені землі Степової України. Правда, на час реформи значна частина землі лише номінально рахувалася за поміщиками, а в дійсності давно вже була заставлена і перезаставлена в кредитних державних установах.

Про розподіл землі в Херсонській губернії можуть дати певне уявлення відомості за 1845 р. З загальної кількості землі в 4 350 972 десятини тут належало ¹:

поміщикам	3 527 032 дес.
державним селянам	392 752 »
колоністам	236 762 »
містам	156 146 »
євреям-землеробам	38 280 »

Отже, в руках поміщиків перебувало 81% загальної кількості землі. Найбільші земельні володіння в Херсонській губернії мали поміщики: Скаржинський (70 тисяч десятин), князь Кочубей (47 тисяч), Кир'яков (40 тисяч), Романов (33 тисячі), князь Барятинський (28 тисяч), граф Потоцький (25 тисяч), Енгельгардт (50 500 десятин). Деякі поміщики, володіючи землею в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, мали по 100 і більше тисяч десятин. Наприклад, у барона Штігліца в трьох губерніях було 126 тисяч десятин, а у князя Воронцова 100 800 десятин. Поруч з поміщиками, що володіли тисячами, десятками і сотнями тисяч десятин землі, були й поміщики, володіння яких обмежувалось 100—200 десятинами ². За ними тут закріпилась назва «балочників», «камишників» і «теренників». Особливо багато їх було в Тираспільському і Ананьївському повітах. В Херсонській губернії, подібно до Катеринославської, поміщицьке землеволодіння невинно зростало аж до реформи 1861 р. Так, у 1853 р. кількість землі, що була

216—218, 221—223, 225—226; Я. Новицкий, История города Александровска, Катеринослав, 1905, стор. 154; В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 171.

¹ ООДА, ф. Головний статистичний комітет Новоросійського краю, справа № 14, арк. 12, 19.

² А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 298; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 220, в'язка 3, справа № I, ч. 2, арк. 26; ООДА, ф. А. Скальковский, в'язка № 2, справа № 36, арк. 9.

в руках херсонських поміщиків, зросла порівняно з 1845 р. на 330 360 десятин. Звичайно, і тут поміщицька земля в значній своїй частині була заставлена і перезаставлена кредитним установам.

Незважаючи на те, що відомості про загальні розміри поміщицького землеволодіння мають уривчастий характер, вони беззаперечно доводять, по-перше, що в дореформений період основна частина орної і сінокосної землі та лісу перебувала в руках поміщиків і, по-друге, що для дореформеного періоду було властивим співіснування дрібного і найдрібнішого поміщицького землеволодіння з величезними латифундіями, в яких налічувались десятки і навіть сотні тисяч десятин землі.

Володіння поміщиків кріпаками. Відповідно до землі, що була в руках поміщиків, розподілялись кріпосні селяни. Виняток щодо цього становили лише Катеринославська і Херсонська губернії, де при наявності у поміщиків величезних просторів землі було незначне число кріпаків.

В Київській губернії більше половини кріпаків, як і землі, належало незначній кількості поміщиків, що становили $\frac{1}{17}$ загального їх числа. З другого боку, $\frac{1}{25}$ поміщицьких селян з $\frac{1}{20}$ землі була власністю майже половини загального числа поміщиків. За даними 1847 р., поміщиків Київської губернії щодо володіння селянами можна розподілити на такі групи ¹:

Групи	Число поміщиків	Число кріпаків у них
До 100 душ чол. ст. . . .	537	20 430
Від 100 до 500 душ чол. ст.	518	131 300
Від 500 до 1000 » » »	136	96 450
Понад 1000 душ чол. ст.	75	253 540

З таблиці видно, що четверта група (найбільші поміщики) володіла в 12,4 раза більшим числом кріпаків, ніж перша група (дрібні поміщики), майже в два рази більше від другої (середні поміщики) і в 2,6 раза більше від третьої (великі поміщики). Графи Браницькі, згідно відомостей 1860 р., володіли на Київщині 229 селами, в яких налічувалось лише наділених землею селян

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб. 1852, стор. 94.

близько 100 тисяч душ. Графи Воронцови, яким належали Мошенський і Городищенський ключі, в 1845 р. володіли більше як 27 тисячами душ селян-кріпаків¹.

Зосередження великого числа кріпаків в окремих поміщицьких родів спостерігалось і у Волинській та Подільській губерніях. Поміщикам належали не тільки села, а містечка і цілі міста. В Київській губернії на початку 50-х років з 101 містечка 87 було в приватному володінні і двоє в спільному володінні поміщиків та казни. Навіть такі значні повітові міста як Бердичів та Умань перебували в приватному володінні. Перше належало князям Радзівіллам, а друге, до конфіскації в 1843 р., графу О. Потоцькому. У Волинській губернії з 12 так званих «штатних» міст половина належала поміщикам (Новоград-Волинський, Старо-Костянтинів, Заслав, Острог, Дубно і Ровно).

Для поміщиків Полтавської і Чернігівської губерній було характерним володіння порівняно незначним числом кріпаків. Поміщиків, які володіли до 21 ревізької душі, тут було в кілька раз більше, ніж тих, які мали понад 21 душу. Так, наприклад, у Чернігівській губернії в 1838 р. з 6 478 поміщиків, що користувались правами дворян, 2 738 зовсім не мали селян, а 1 278 поміщиків володіли до 5 ревізьких душ. Лише 374 поміщики мали у своїх маєтках більше як по 100 ревізьких душ. У 1849 р. з 8 139 маєтків Полтавщини 5 982 було таких, в яких налічувалось менше 21 душі, 1 469 маєтків — від 21 до 100 душ і тільки 688 маєтків мали більше як по 100 душ. Серед маєтків, що мали до 21 душі, було 55% таких, в яких було до 5 душ кріпаків. Взагалі ж в Полтавській губернії на один маєток припадало в середньому по 44 душі. З даних за 1861 р. відомо, що в Полтавській губернії було 90,23% поміщиків, кожний з яких володів до 100 душ, і 9,77% поміщиків, що володіли понад 100 душами. В той час як перша група володіла 31% загального числа кріпаків, то на другу групу припадало 69%². Зви-

¹ О. Степанишина, Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках. Зб. «Студії з історії України», т. III, Київ, 1930, стор. 127—128; КОДА, ф. Київське губернське правління, справа № 35038. «Ключ» — група поміщицьких маєтків, об'єднаних загальним управлінням.

² А. Маркевич, Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществвах в Черниговской губер-

чайно, в Полтавській губернії, як і в інших губерніях України, поруч з дрібними і найдрібнішими поміщицькими маєтками були такі, що мали по кілька тисяч кріпаків. Напередодні реформи великим числом кріпосних селян виділялись поміщики: велика княгиня Олена Павлівна (понад 15 тисяч душ), княгиня Репніна (9 500), Н. Салтиков-Головнін (понад 8 тисяч), І. Базилевський, В. Муравйов-Апостол, княгиня М. Голіцина (в кожного з них понад 6 тисяч душ), Л. і В. Кочубеї, граф О. Строганов, княгиня Кантакузен, О. Базилевський (в кожного з них близько 5 тисяч душ) та ін.

Не спiniaючиcь на групуванні поміщиків Південної України щодо володіння кріпосними селянами, ми лише назвемо найбільших місцевих «душеволодільців», з яких князь Воронцов має понад 11 тисяч душ, барон Штігліц — 4 тисячі, Скаржинський, Кир'яков та князь Аргушинський-Долгоруков володіли більш як по 2 тисячі душ¹.

Найбільш повну і узагальнюючу картину володіння поміщиків кріпосними селянами дають відомості, зібрані під час 10 ревізії. Згідно підрахунків А. Тройницького, в губерніях України була така кількість поміщиків, розподілених за наявним у них числом ревізьких душ на 6 груп (див. таблицю на стор. 62)².

Таким чином, на Україні з загального числа поміщиків було: 5,09% безземельних, що володіли селянами, 47,85% таких, які мали до 21 душі, 27,02% — від 21 до 100 душ, 16,12% — від 100 до 500 душ, 2,51% — від 500 до 1 000 душ і 1,41% — понад 1 000 душ. Якщо ж взяти володіння їх селянами, то перша група мала 0,17% від загального числа кріпаків, друга — 3,36%, третя — 12,65%, четверта — 33,82%, п'ята — 16,32% і шоста — 33,68%. Вищенаведені дані підтверджують попередній висновок про те, що основна частина дрібномаєткових поміщиків припадала на губернії Лівобережної України. В губерніях Правобережної України була в наявності значна група крупномаєткових поміщиків. Саме тут на

ни, Чернігів, 1894, стор. 21; «Полтавские губернские ведомости», 1850, №№ 17, 18, 27, Часть неофициальная; П. Бодянский, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 309.

¹ ООДА, ф. А. Скальковский, в'язка № 2, справа № 36, арк. 12.

² А. Тройницкий, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб. 1861, стор. 45.

Губернії	Безземельні помішки, що володіли кріпаками		Помішки, що володіли землею, населеною кріпаками						Всього		Припадає на одного поміщика кріпаків				
	число поміщків	число кріпаків	до 21 душі		від 21 до 100		від 100 до 500		від 500 до 1000			поміщків	кріпаків		
			поміщків	кріпаків	поміщків	кріпаків	поміщків	кріпаків	поміщків	кріпаків					
Волинська	66	195	463	4024	789	41873	852	173638	111	73046	60	129895	2341	422771	181
Подільська	100	386	244	1985	361	19006	582	145177	158	107499	109	236490	1554	510543	328
Київська	166	448	171	1794	363	20229	619	147856	161	108268	74	272226	1554	550821	354
Полтавська	269	930	4788	30225	1551	69369	633	125459	48	31263	33	69158	7322	326404	44
Чернігівська	207	767	2880	17659	912	41503	340	78176	60	42528	46	85777	4445	266410	60
Харківська	248	892	1648	12261	910	41819	386	77581	41	29273	32	68270	3265	230096	70
Катеринославська	151	706	854	7115	978	41296	420	79036	40	21055	10	13850	2448	163058	66
Херсонська	97	284	1206	13379	1063	57850	294	62627	22	16333	6	10200	2688	160673	60
Всього	1304	4608	12254	88442	6922	332945	4126	889550	641	429265	370	885966	25617	2630776	

одного поміщика припадала найбільша кількість кріпаків. Взагалі ж кріпосні селяни розподілялись по трьох основних районах України в такому співвідношенні: Правобережна Україна 56,41% від загального числа кріпаків, Лівобережна Україна 31,28% і Південна Україна 12,31%.

Цікаво прослідкувати за певний період зміни у співвідношенні між окремими групами поміщиків, а також зміни у співвідношенні між селянами, що були у володінні цих груп. Якщо взяти дані за 1835 і 1858 рр., то це співвідношення в окремих районах України було таким ¹:

Райони	% поміщиків				% селян у них			
	до 21 душ	21—100 душ	101—1000 душ	понад 1000 душ	до 21 душ	21—100 душ	101—1000 душ	понад 1000 душ
Лівобережна Україна								
1835	73,3	18,1	8,0	0,6	8,9	17,0	43,8	30,3
1858	66,9	22,5	9,9	0,7	7,6	18,6	46,7	27,1
Правобережна Україна								
1835	45,1	19,2	31,6	4,1	0,9	4,5	43,1	51,5
1858	22,2	27,8	45,6	4,4	0,6	5,5	50,9	43,0
Новоросія								
1835	63,4	25,2	11,1	0,3	10,7	24,6	53,7	11,0
1858	54,2	32,9	12,5	0,4	7,4	27,7	54,2	10,7
В середньому по Україні								
1835	60,7	20,7	17,0	1,6	6,8	15,4	46,8	31,0
1858	47,8	27,8	22,6	1,8	5,2	17,3	50,6	26,9

Отже, в 1835 р. на Україні переважну більшість поміщицьких господарств становили дрібномаєткові господарства, в яких було до 21 душі. Причому ця група господарств володіла всього-навсього 6,8% загального числа кріпосних селян. На початок 1858 р. число господарств дрібномаєткових поміщиків дуже скоротилося, але і після цього у співвідношенні з іншими групами поміщицьких господарств вони становили до 48%. Різке зменшення числа дрібних поміщиків на Правобережній Україні

¹ Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, Саратов, 1911, стор. 279—280.

(з 45,1% в 1835 р. до 22,2% в 1858 р.) було зумовлене в чималій мірі діями місцевої комісії для перевірки прав на дворянство¹, яка виключила з дворянських списків декілька тисяч дрібних поміщиків, головним чином польської шляхти. Як видно з таблиці, найживучішими виявилися господарства поміщиків, що мали від 21 до 100 душ і від 101 до 1000 душ.

Підсумовуючи фактичні дані про землеволодіння та душеволодіння поміщиків України, слід відзначити, що в їх руках напередодні реформи зосереджувалось понад 70% всієї землі і близько 60% загального числа селян. Це було вирішальним фактором, який забезпечував у дореформений період переважання кріпосницького господарства дворян-поміщиків.

Нерівномірний розподіл між окремими поміщиками землі та кріпосних селян разом з цілим рядом інших факторів (умови і характер ведення господарства, емкість внутрішнього ринку, віддаленість зовнішнього ринку та ін.) зумовлював ступінь проникнення в їх господарства товарно-грошових відносин. В той час як великі і в значній мірі середні поміщицькі господарства вже працювали на ринок, виступаючи на ньому, як продавець і покупець, господарства дрібних поміщиків в основній своїй масі продовжували ґрунтуватись на натуральних основах, маючи ще дуже слабкий зв'язок з ринком. Найявністю у Південній Україні значної кількості поміщиків, які володіли великими земельними латифундіями, а на Правобережній Україні і тисячами кріпаків, при дії інших сприятливих факторів, створювала там відповідні умови для швидшої, ніж на Лівобережній Україні з її різким переважанням числа дрібномаєткових поміщиків, товаризації поміщицьких господарств.

2. ПОСИЛЕННЯ КРІПОСНИЦЬКОЇ ЕКСПЛУАТАЦІЇ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

Суть кріпосницького, панщинного господарства, за визначенням В. І. Леніна, полягала в тому, що «селяни одержували від поміщика *наділ* для прохарчування своєї сім'ї, а за це мусили працювати три дні (а інколи й біль-

¹ Утворена після придушення царським урядом польського повстання 1830—1831 рр.

ше) на поміщицькій землі. Замість того, щоб платити робітникові грошми, як платять тепер всюди в містах, платили *землею*. З наділу, одержуваного від поміщика, селянин міг ледве-ледве прохарчуватися. І за цей харч селянин і сам і вся його сім'я повинні були обробляти поміщицьку землю селянськими ж кіньми, селянським знаряддям або «реманентом». Така суть кріпосницького господарства: злидений наділ замість плати за працю; обробіток поміщицької землі селянською працею і селянським реманентом; примушування селянина працювати з-під палиці поміщика. При такому господарстві селянин і сам повинен був ставати *кріпаком*, бо без *примусу силою* ні одна людина, що сидить на наділі, не стала б працювати на поміщика»¹.

Вся поміщицька земля розподілялась на дві частини— власне поміщицьку і селянські наділи. Співвідношення між цими частинами залежало виключно від сваволі поміщика, від способу ведення ним господарства. Від його ж сваволі залежало і місце розташування селянських наділів. Проводячи самовільні переділи землі, поміщики часто відводили селянам під наділи непридатну і найбільш віддалену від села частину землі. Переділ, відзначав господарський відділ Редакційних комісій про переділи в Полтавській і Чернігівській губернії, «повторюється часто і залежить виключно від сваволі володільців, які не обмежуються ніякими общинними звичаями»².

Поміщики України, пристосовуючись до умов зростаючого товарного господарства, збільшували в своїх маєтках виробництво хліба на ринок, а також засновували промислові підприємства по обробці сільськогосподарської сировини. Втягнення поміщицьких господарств в товарно-грошові відносини неминуче вело до часткового або повного обезземелення селян, до посилення панщини з її надмірними «уроками» і жахливою «місячиною». Прагнути якомога більше виробити сільськогосподарських продуктів на ринок, поміщики розширювали за рахунок

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 228.

² Первое издание материалов Редакционных комиссий, т. III, Дополнение к докладу хозяйственного отделения, № 15, стор. 5. Общинне землеволодіння і землекористування на Україні зникло ще в попередні століття і мало місце переважно в тих селах, де жили переселенці з Росії (Харківська, Катеринославська, Херсонська губернії).

селянських наділів свою орну землю. Так, наприклад, коли в другій половині XVIII ст. кількість землі, якою користувалися селяни Лівобережної України, становила близько 75% всієї (без лісу) поміщицької землі, то напередодні реформи в їх користуванні було: в Чернігівській губернії 61,35%, Харківській — 31,82% і Полтавській — 31,37% придатної (без лісу) землі¹. Експропріація поміщиками надільної землі була однією з найтяжчих форм руйнування селянських господарств. У багатьох місцях протягом першої половини XIX ст. селянські наділи зменшилися більше ніж наполовину. Так, якщо в Сквирському повіті раніше наділ тяглих господарств становив 8, а піших 4 десятини, то в 1847 р. тяглі, що працювали трьома парами волів, мали наділ розміром 4, тяглі з двома парами волів — 3 і піші — півтори десятини. За матеріалами Редакційних комісій, напередодні реформи придатна земля (з лісом) розподілялась між поміщиками та їх селянами в такому процентному співвідношенні²:

Райони	У поміщиків	У селян
Лівобережна Україна . . .	61,2	38,8
Правобережна Україна . . .	63,3	36,7
Новоросія	85,7	14,3

Характеризуючи основний зміст виробничих відносин при кріпосницькому господарстві, В. І. Ленін підкреслював, що «наділ», яким «забезпечував» селянина поміщик, був не більш як *натуральною заробітною платою*, служив цілком і виключно для експлуатації селянина поміщиком, для «забезпечення» поміщикові робочих рук, ніколи для дійсного забезпечення самого селянина»³. Якщо взяти ту кількість землі, що нею користувались поміщицькі селяни напередодні реформи, то на одну ревізку душу в середньому припадало (десятин): в Подільській губернії 1,23,

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 95. Дані відносяться до маєтків, що мали понад 100 душ.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 319, арк. 7; *Н. Огановский*, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, Саратов, 1911, стор. 295.

³ *В. І. Ленін*, Твори, т. 1, стор. 448.

Київській — 1,94, Полтавській — 2,47, Харківській — 2,77, Волинській — 2,85, Херсонській — 3,25 і Чернігівській — 3,58¹. При тогочасних трипільній і переліжній системах землеробства та примітивних знаряддях праці така кількість землі не могла дати селянинові не тільки засобів для сплати державних податків, а й забезпечити його хлібом для харчування. Ю. Янсон підрахував, що для покриття тільки власних харчових потреб населення в чорноземній смузі потрібно при врожаї сам-5 щонайменше по п'ять десятин землі на душу². Такій вимозі, як ми бачимо, не відповідав жоден душевий наділ в губерніях України. Отже, всякі грошові побори з селян повинні були покриватись побічними заробітками, а коли їх не було, то це вело до руйнування селянських господарств.

Звичайно, середня кількість землі на ревізку душу ще не визначала забезпеченості селян землею, бо вони наділялись нею в залежності від наявної в господарстві робочої худоби³. Поміщики, ретельно слідкуючи за зменшенням чи збільшенням робочої худоби в селян, скорочували наділи одних і розширювали наділи других. Це викликало часті переділи землі, в результаті яких селяни фактично не мали точно визначених наділів. Повідомляючи в 1859 р. земському відділу міністерства внутрішніх справ про кількість наділених і ненаділених селян в губернії, чернігівський губернатор змушений був констатувати, що кількість тих і других «щороку змінюється, за розсудом поміщиків, які під час наділення селян землею враховують засоби кожної селянської родини, тобто кількість робочих рук і робочої худоби». Згідно з повідомленням

¹ Великая реформа, т. VI, М., 1911, стор. 92—93; А. Тройницький, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб. 1861, стор. 26—27.

² Ю. Янсон, Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах, изд. 2, СПб. 1881, стор. 70—71. Тут треба мати на увазі надзвичайно відсталу трипільну систему, яка була панівною в чорноземній смузі, дуже низьку загальну врожайність, а також те, що землею тоді наділялися тільки особи чоловічої статі. Чимала частина хліба, зібраного селянином, йшла на годівлю худоби, посів і поповнення запасних магазинів.

³ У великоруських губерніях земля, яку поміщик відводив для селянських наділів, була не в подвірному, а в общинному користуванні, що зв'язане було з періодичними загальними і постійними частковими переділами. Наділ тут надавався не в залежності від наявності робочої худоби, а на тягло, яким вважались два дорослі робітники — чоловік і жінка.

зінківського земельного справника, «поміщицькі селяни в цьому повіті не мають постійного наділу орної землі, а користується ним небагато хто з селян, та й то у великих економіях, що мають робочу худобу»¹.

Взагалі ж розмір селянського наділу і, більш того, саме наділення селян землею цілком залежало від сваволі поміщика. В більшості заможні, тяглі господарства одержували в два рази більший наділ від піших. Якщо ж в тяглому господарстві було 2—4 пари робочої худоби, то відповідно до цього збільшувався і наділ. Так, наприклад, в кінці 40-х років на Поділлі селянське господарство, що мало дві пари робочої худоби, користувалось 12 десятинами орної землі і 4 десятинами сінокошу; господарство, яке мало 3 штуки робочої худоби — 6 десятинами орної землі і 2 десятинами сінокошу; напівтягле і піше господарство — 3 десятинами орної землі і 1 десятиною сінокошу². Приблизно таке ж співвідношення між тяглим і пішим наділом було в маєтках графів Воронцових, Браницьких, Орлова, Мацевича, графа Потоцького та ін.³ В Полтавській губернії в маєтках з кількістю кріпаків понад 100 душ на одне тягло припадало в середньому 6,26 десятини орної і сінокосної землі, на напівтягле господарство — 3,11 десятини і на піше — 2,79 десятини. Мало чим відрізнявся розподіл орної землі серед поміщицьких селян Чернігівської і Харківської губерній.

Таким чином, земля, що перебувала в користуванні поміщицьких селян, була розподілена надзвичайно нерівномірно. Основна її частина зосереджувалась в руках заможної верхівки — волових і багатоволових господарств. Наприклад, в Київській губернії в 1845 р. близько 50 тисяч селянських господарств користувались майже половиною орної і сінокосної землі, а другою половиною — 100 тисяч господарств, переважно піших, які наділялись найменшими ділянками землі. Багато поміщицьких селян зовсім не користувались землею або користувались лише садибою. В губерніях Правобережної України після проведення інвентарної реформи 1848 р. було 83,25% селян,

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 226.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 2, Подольская губерния, стор. 95.

³ Київський Обласний Державний Архів (КОДА), ф. Київське губернське правління, справа № 35 038.

наділених присадибною і польовою землею, 9,25% селян, наділених лише садибою (за ними закріпилась назва «городники») і 7,5% селян, зовсім не наділених землею (бобилів або халупників)¹.

За досить неповними і неоднорідними даними в губерніях Лівобережної України в 1859 р. було 66% селян, наділених орною землею і сінокосами, 10% селян, що користувались лише городами і 24% селян, зовсім не наділених землею. Особливо високий процент не наділених землею був у Чернігівській та Харківській губерніях, а в Полтавській губернії тих, які користувались лише городами. За свідченням господарського відділу Редакційних комісій, в Полтавській і Чернігівській губерніях не було «майже ні одного маєтку, в якому б всі селяни були наділені землею; але є багато таких маєтків, в яких не наділені тільки ті, що не мають садиби і живуть переважно на панському подвір'ї; у других зовсім не наділяються родини вдів, що не мають дорослих працівників; у третіх — деякі з піших, в інших усі піші і, нарешті, всі селяни»².

Розширяючи за рахунок надільної землі свою ріллю, поміщики переводили обезземелених селян в розряд дворових або на «місячину». В 40—50-х роках губернські та центральні установи були переповнені скаргами селян на поміщиків, які, відібравши в селян наділи, змушували їх виконувати протягом цілого тижня панщину. Такий зміст мали скарги селян Церковщини, Торчина, Опачинців, Толокуня (Радомишльський повіт), Вахнівки (Махнівський повіт), Санжарихи, Мошен (Черкаський повіт), Чемерисів Волоських (Могилів-Подільський повіт), Хрустової (Ольгопільський повіт), Борщів (Кам'янецький повіт)³ та ін.

Протягом 1838—1858 рр. число дворових в Росії зросло з 914 тисяч (4,14% всього кріпосного населення)

¹ В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 505.

² Первое издание материалов Редакционных комиссий, т. III, Дополнение к докладу хозяйственного отделения, № 15, стор. 6.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1833—1835 рр., справа № 416, арк. 3; 1837 р., справа № 717, арк. 1; 1835—1841 рр., справа № 97, арк. 43; 1831 р., справа № 309, арк. 9; Вінницький Обласний Державний Архів (ВОДА), ф. Могилів-Подільський повітовий суд, справа № 838; ф. Ольгопільський повітовий суд, справи №№ 736, 754; Кам'янець-Подільський Обласний Державний Архів (К-ПОДА), ф. Кам'янецький повітовий предводитель дворянства, справа № 53.

до 1 467 тисяч (6,79%). На Україні процент дворових був значно вищий. Згідно з даними 10 ревізії, в Харківській губернії вони становили 19,37%, в Херсонській — 18,8%, Катеринославській — 17,13%, Полтавській — 12,59%, Чернігівській — 9,68%¹. Особливо швидко зростало число дворових напередодні реформи, коли поміщики докладали всіх зусиль, щоб якнайбільше зберегти в своїх руках землі. Так, в Полтавській губернії протягом 1843—1857 рр. число дворових зросло з 17 866 до 85 851, в Харківській (за 1849—1858 рр.) — з 17 063 до 91 247, Чернігівській (протягом 1847—1857 рр.) — з 18 647 до 53 622; в Херсонській (за 1853—1859 рр.) — з 15 111 осіб до 49 714 осіб. Лише за період між дев'ятою і десятою ревізіями число дворових (чоловічої статі) збільшилося: в Харківській губернії — на 30 814, Полтавській — на 28 044, Херсонській — на 23 825, Катеринославській — на 20 736 і Чернігівській — на 19 549².

Обезземелення селян набрало напередодні реформи надзвичайно великих розмірів. Поміщики вигадували різні приводи, щоб захопити в свої руки землю, якою до цього користувалися селяни. Так, поміщик Стадницький під виглядом «тісноти» переселив частину селян з містечка Старої Синяви (Літинський повіт); графиня Ф. Потоцька почала «розмежування» своєї землі і селянських наділів в Головинському маєтку (Балтський повіт); поміщик Чорноморський (Ольгопільський повіт) перемістив «для зручності» частину селянських садиб; в Луцькому повіті поміщики відбирали в селян родючі ниви і сінокоси, даючи взамін непридатну землю і т. д.³ III відділ, звітуючи цареві за 1858 р., змушений був констатувати ма-

¹ А. *Тройницький*, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб. 1861, стор. 27. Цифрові дані про дворових в губерніях Правобережної України занадто занижені і тому не можуть бути прийняті до уваги.

² Н. *Маркевич*, О народонаселении Полтавской губернии, Київ, 1855, Таблица № 3; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XIII, ч. 1, Харьковская губерния, СПб. 1850, стор. 79; А. *Тройницький*, Крепостное население в России по 10-й народной переписи, СПб. 1861, стор. 27, 60; Чернігівський Обласний Державний Архів (ЧОДА), ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 11134; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1578, в'язка 1933, справа № 1584.

³ К.-ПОДА, ф. Канцелярія подільського губернатора, опис № 2, справи №№ 2, 335, 337, 340; Житомирський Обласний Дер-

сове обезземелення селян, а також детально спинитися на тих заходах, до яких вдавались напередодні реформи поміщики, загарбуючи селянські наділи. «Одні,— говорить в звіті,— переносили селянські садиби на нові місця або переміняли в них земельні ділянки, другі переселяли селян в інші свої маєтки, продавали їх степовим поміщикам не тільки за безцінь, але й віддавали даром; треті відпускали селян на волю без землі і всупереч їх бажанню, здавали їх в рекрути в рахунок майбутніх наборів, відправляли в Сибір на поселення,— одним словом, взагалі вживали різних заходів, щоб позбутися зайвого числа людей і щоб якомога менше число їх наділяти землею»¹.

Поступово змінювався і характер праці, яку виконували дворові. Якщо в попередні роки вони в основному несли дворного роду особисту службу своїм поміщикам, то в 40—50-х роках значне число їх вже працювало в поміщицькому сільському господарстві та на промислових підприємствах. Зокрема в південних губерніях України праця дворових жорстоко експлуатувалася поміщиками в землеробстві та скотарстві. Катеринославські поміщики Поль і Міклашевський на засіданнях Редакційних комісій говорили, що землі для посіву підготовляються з допомогою робочої худоби поміщика «дворовими, так званими плугатарями, якими й виорюється, принаймні, половина загальної кількості засівної площі», і що число дворових плугатарів у губернії ні в якому разі не менше 40 тисяч чоловік, а серед пастухів поміщицької худоби не менше 18 тисяч дворових.

Для переведення селян у дворові поміщики застосовували не тільки позаекономічний примус, але і тяжку економічну кабалу. Даючи селянам в позику хліб для прохарчування або гроші для сплати податку, вони забирали в невивплатних боржників робочу худобу і все майно, а їх перетворювали в дворових². В Катеринославській і Херсонській губерніях було чимало маєтків, селя-

жаний Архів (ЖОДА), ф. Волинська губернська креслярня, справа № 23.

¹ Централархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, М., 1931, стор. 123—124.

² А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование Александра II, т. II, ч. 2, Бонн на Рейні, 1865, стор. 149—150; «Земледельческая газета», 1858, №№ 13, 35.

ни яких склалися виключно з дворових. Про селян одного з таких маєтків (маєток поміщика А. Федюхіна, село Олексіївка Бобринецького повіту) херсонський губернатор писав у 1858 р. новоросійському і бессарабському генерал-губернатору: «...всі взагалі селяни не мають ніякого господарства, ані господарських будівель, устаткування, а живуть на подвір'ї поміщика і мешкають в будинку, частина якого зайнята під панську кухню; перетворені поміщиком Федюхіним у дворових, селяни цілий тиждень працюють у полі на користь поміщика»¹.

Одночасно з переведенням селян у дворові поміщики широко практикували «місячництво», яке мало місце вже в кінці XVIII ст. Цілком відбираючи в селян наділи, поміщики переводили їх на безперервну панщину з видачею голодного місячного утримання натурою. Декабрист князь С. П. Трубецькой відзначав, що «нешасні жителі орендних маєтків і навіть багатьох поміщиків у Білорусії, Литві та польській Україні живуть майже цілий рік місячним утриманням, не маючи нічого власного»². Місячина була однією з найжорстокіших форм кріпосницької експлуатації. Навіть кріпосник-урядовець Ю. Самарін змушений був заявити, що «місячники перебувають на самій межі між кріпосним станом і рабством... Місячникові немає виходу з його становища, і, крім злиденного утримання і постійної праці на іншого до виснаження сил, майбутність йому нічого не віщує»³.

Особливо швидко поширювалось «місячництво» на Лівобережній і в Південній Україні, де число дворових зросло за рахунок включення до їх складу місячників. Деякі кріпосники робили детальні розрахунки про той дохід, який вони можуть одержати, перевівши селян на «місячину». Характерною щодо цього є записка невідомого полтавського поміщика, яка відноситься до 1851—1856 рр. Виступаючи проти надання безкінним селянам наділів, автор записки рекомендує «давати їм одяг і місячне утримання. Одяг давати такий: шубу і 2 свити на 3 роки, 1 пару чобіт або черевиків на рік. Місячне на сім'ю в 5 душ, у тому числі чоловік, жінка і троє дітей (старшому 10 ро-

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 196, в'язка 886, справа № 640, арк. 2.

² Записки князя С. П. Трубецького, СПб. 1906, стор. 81—82.

³ Ю. Самарин, Соч., т. II, М., 1878, стор. 77—78.

ків): 6 пудів борошна, 1 міру пшона, 3 фунти солі і, якщо можна, 3 фунти сала»¹. Далі кріпосник робить розрахунок про ту вигоду, яку може дати переведення селян на місячину. «Робітник з жінкою, — пише він, — на місячному утриманні (протягом десятирічного строку) з харчами і одягом коштуватиме в рік 28 карб. сріблом. А земля, яку необхідно було б йому надати (по 2 дес. в клину), всього 4 дес. посіву, вважаючи по 6 карб. сріблом (кожна), чистого доходу дає 24 карб. сріблом. Отже, в вигаші робота на шість днів кожного тижня, замість трьох, тобто півроку роботи на панщині»².

Переведення селян на місячину і в дворові було типовим явищем особливо для господарств дрібномаєткових поміщиків. У багатьох з них були тільки дворові селяни, які не користувалися наділами. Згідно відомостей міністерства внутрішніх справ, зібраних в кінці 50-х років, у маєтках поміщиків, що мали менше 20 ревільких душ і менше 4,5 десятини землі на душу, майже половина селян була безземельною. В окремих губерніях процент безземельних селян у дрібномаєткових поміщиків був набагато вищим. Наприклад, в Полтавській губернії він становив 94,6, а в Чернігівській — 84,52. Значна частина таких селян не мала навіть власного житла і постійно перебувала в дворі поміщика. В Полтавській губернії з 5 652 ревільких душ, не наділених землею, 2 929 чоловік перебували на становищі дворових або батраків у приміщеннях поміщиків, а в Чернігівській — з 3 014 ревільких душ таких було 2 628 чоловік³. Всі вони повинні були відбувати постійну панщину або в землеробстві, або на промислових підприємствах поміщика.

Зменшуючи наділи і зовсім обезземелюючи селян, поміщики одночасно посилювали кріпосницьку експлуатацію, змушували селян до щоденної панщини або віддавали їх за «контрактами» підрядчикам на фабрики, заводи і лісні сплави. Продаж кріпаків оптом і вроздріб, незважаючи на деякі обмеження з боку царського законодавства, був звичайним явищем. Нищівно критикуючи безглузді байки народників про «народне виробництво»

¹ Український археографічний збірник т. III, Київ, 1930, стор. 249.

² Там же, стор. 251.

³ А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование Александра II, т. IV, Бонн на Рейні, 1868, стор. 1256, 1258.

під час кріпосного права, В. І. Ленін відзначав, що кріпосницька експлуатація в Росії «була в найгрубіших, азіатських формах, коли не тільки засоби виробництва не належали виробникові, але й самі виробники дуже мало відрізнялись від якого-небудь «засобу виробництва»¹.

Як відомо, основою виробничих відносин за феодального ладу є повна власність феодала на засоби виробництва, в тому числі і на землю, і неповна власність на кріпака. На відміну від рабовласника, який міг в першуліпшу хвилину вбити раба, феодал не міг уже вбити кріпака, але він безперешкодно продавав і купував його, міняв і вимінював на речі.

Царське законодавство надавало поміщикам виключне право на працю, майно і особу селянина. Поміщики чинили над селянами і свій суд і свою розправу. Закон забороняв лише калічити та вбивати селян. Проте калічення і вбивства кріпаків поміщиками були масовим явищем, бо в усіх адміністративних і судових установах сиділи поміщики, які всіляко виправдували дії своїх собратів і обвинувачували виключно селян. Кріпаки були позбавлені найелементарніших прав людини. Вони навіть не мали права скаржитись на жорстокості поміщика. За подання такої скарги їх карали різками до 50 ударів². Віддаючи свою працю поміщикові, обтяжені подушними та іншими податками і рекрутськими наборами, кріпаки жили безпросвітним життям рабів.

Яскраву характеристику кріпосницької Росії дав геніальний російський критик В. Г. Белінський у своєму знаменитому листі до М. В. Гоголя. Росія, писав він, являє собою «жахливе видовище країни, де люди торгують людьми, не маючи на це і того виправдання, яким лукаво користуються американські плантатори, твердячи, що негр не людина; країни, де люди самі себе називають не іменами, а кличками: Ваньками, Васьками, Стьошками, Палашками; країни, де, нарешті, нема не тільки ніяких гарантій для особи, честі і власності, а нема навіть і поліцейського порядку, а є тільки величезні корпорації різних службових злодіїв і грабіжників!»³

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 388.

² 2-е ПСЗ, т. XX, № 19 283.

³ В. Г. Белінський, Вибрані філософські твори, том другий, Держполітвидав УРСР, 1950, стор. 425.

Встановлення розміру панщини для селян цілком залежало від поміщика. Правда, маніфестом від 5 квітня 1797 р. Павло I рекомендував поміщикам обмежуватись триденною панщиною¹. О. М. Радішев справедливо відзначав, що маніфест більше нагадує умовляння виконувати звичай, що давно встановився, ніж позитивний закон. Поміщики раз у раз порушували цей маніфест, збільшуючи панщину до чотирьох, п'яти і шести днів на тиждень. Деякі з них змушували працювати селян на панщині навіть у неділю. Від неділі до неділі працювали селяни села Яблунівки (Липовецький повіт). В неділю і свята виконували повинності на поміщиків селяни містечка Райгородка, села Топорище (Житомирський повіт) та інших сіл Волинської губернії². Змушування селян працювати в неділю набуло у Волинській губернії масового характеру. Це ж саме спостерігалось і в Подільській губернії. Протягом тижня, включаючи неділю та свята, працювали селяни сіл Пахутинець, Видав, Бронівки, Вербівки-Дерев'яної, Могулинець, Кучуринця, Павликівців, Медведівки, Завалійків, Рідкодубів, Липківців, Криштофорівки, Копачівки, Харківців, Третельників, Жучківця, Дзелинчого, містечка Черноострова (Проскурівський повіт), Лисогірки, Підпилип'я, містечка Збриж (Кам'янецький повіт), Рахнів, Іванківців (Ямпільський повіт)³ та багатьох інших сіл та містечок Подільської губернії. Благочинний 5 округу Кам'янецького повіту П. Кондрицький, збентежений тим, що селяни села Підпилип'я не відвідують церкви, в своєму донесенні від 21 квітня 1852 р. писав: вони «від першої неділі до наступної завжди працюють і переробляють належну від них панщину... і ніколи не можуть відробитися,— так що їм не тільки не вистачає часу для своїх робіт, але часто навіть не мають часу для благодійної справи, через що і не бувають у церкви»⁴.

¹ 2-е, ПСЗ, № 17 904.

² ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1843—1844 рр., справа № 177, арк. 9, 17, справа № 219; ЖОДА, ф. Житомирський повітовий суд, справи № 202, № 233.

³ К.-ПОДА, ф. Проскурівський повітовий суд, справи №№ 272, 295, 301, 341, 482; ф. Кам'янецький повітовий суд, справи №№ 40, 469, 712; ВОДА, ф. Ямпільський повітовий суд, справи №№ 955, 960.

⁴ К.-ПОДА, ф. Кам'янецький повітовий суд, справа № 712, арк. 7. Донесення священників, як і скарги селян про змушування їх

Часто зустрічалась щоденна панщина і в поміщицьких маєтках Лівобережної України. Так, наприклад, частина селян Г. П. Галагана була «на тижні», тобто протягом тижня на панщині. Полковник Жеребцов у одному з своїх листів писав, що поміщиця Шкляревичева (Ніжинський повіт) наказувала щоденно виганяти всіх на панщину, починаючи від малих дітей і кінчаючи стариками понад 70 років. «Селяни з села Переяславка, — розповідає він, — що належать Шкляревичевій, в жахливих лахміттях і, немов тіні в «Макбеті», стояли перед місцевим справником і становим приставом, благаючи цих чиновників звернути на них християнський погляд милосердя і силою влади та покладених на них обов'язків дати їм, селянам, хоч один день на тиждень на власну користь»¹.

Своєрідну систему експлуатації селян встановив у своєму маєтку поміщик А. Євреїнов (Городницький повіт Чернігівської губернії). Селянські сім'ї, які складались з чоловіка, жінки і малих дітей, відбували в нього панщину так: протягом одного тижня працював чоловік, а протягом другого тижня — жінка. Коли жінка через хворобу дітей не могла відлучитись з дому, то її заміняв знову чоловік. Про становище селян при такій системі експлуатації яскраво розповідає в своєму рапорті від 28 жовтня 1826 р. городницький земський комісар чернігівському губернаторові: «...дійсно в маєтку Євреїнова селяни його задавлені панськими роботами... Вигнані на роботу люди, відробляючи цілий тиждень, не змінюючись, харчуються здебільшого одним сухим хлібом і не мають часу приготувати собі теплу страву, перше тому, що ті, які прийшли з інших сіл у Ваганичі, де звичайно відбуваються всі роботи Євреїнова, не можуть принести з собою нічого, крім хліба. Там же їм нічого не дають. А друге, що й часу приготувати для себе страву зовсім немає, бо роботи їх під наглядом суворих приставів починаються влітку вдосвіта, а взимку в три години ранку, а закінчуються в

поміщиками до щоденної панщини не мали будь-яких позитивних наслідків. У кращому разі їх розглядали повітові суди, але цей «розгляд» тривав протягом десятиліть. Так, наприклад, «розгляд» справи про примушування селян сіл Рідкодубів, Липківців, Дзелінчого, Криштофорівки, Копачівки, Харківців, Третельників і містечка Черноострова виконувати панщину в неділю і свята тривав з 1837 до 1847 р., а села Рахнів — з 1830 до 1852 р.

¹ Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, № 6, стор. 196.

десять годин вечора. Взимку й восени люди, визначені для робіт на подвір'ї, а саме для пиляння лісу, перевезення дров тощо, завжди при ліхтарях вдосвіта і ввечері обмолочують на токах хліб або в закритих клунях працюють сокирами. А на світанку йдуть на інші роботи, де до вечора працюють без відпочинку»¹. Постійна панщина, праця вдень і вночі, ніякого перепочинку навіть для прийняття їжі — такий можна зробити висновок з цього повідомлення представника пануючого класу.

При формальному дотримуванні триденної панщини поміщики широко почали застосовувати урочну систему, даючи селянам на день такі «уроки», які ледве можна було виконати за два і навіть три дні. Невиконання урочних робіт в свою чергу вело до щоденної панщини. З приводу цього досить характерним є лист малоросійського генерал-губернатора князя Репніна від 16 червня 1818 р., адресований Олександрові І. «Законом визначено число днів,— писав Репнін,— протягом яких селяни зобов'язані працювати поміщикаві, але ніде не сказано, скільки вони і якої роботи повинні зробити в ці дні. Саме від цього й трапляються зловживання; бо уроки їм даються самочинно і часто від селянина вимагають зверх його сил; він не встигає виконати визначене в панські дні і змушений використовувати для цього частину часу, яка йому належить»². Те саме відзначав і київський губернатор І. Фундуклей. «Істотне гноблення селян,— писав він у травні 1840 р. в своєму листі до генерал-губернатора,— полягає не в кількості, а в невизначеності робочого часу. В інвентарях не говориться, скільки треба працювати протягом кожного тижня, і селян, що не мають захисту в своїх правах, примушують працювати лихі поміщики на сівбі, косовиці, сінокосах і т. п. кожного дня безперервно в ясну годину. А якщо трапляється непогода, такі дні вважаються селянськими; час хвороби селянин повинен відробити після видужання... При такому управлінні селяни убожіють, у них невістачає не тільки на власні посіви, але і на прохарчування хліба, який поміщик дає їм в

¹ ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 2961, арк. 20—21.

² Сборник исторических материалов, извлечённых из архива е. и. в. канцелярии. Под редакцией Н. Дубравина, вып. XI, СПб. 1902, стор. 270.

позику і за який вони потім відробляють... Платити казенні податі селяни неспроможні; поміщик [за них] платити, а вони знов відробляють. Результатом всіх цих розрахунків, в яких економи, вахмістри, комісари обдурюють безграмотних і беспорадних мужиків, є те, що останні майже цілий рік працюють на своїх панів»¹.

Невизначеність розміру панщини взагалі і обсягу робіт зокрема створювала сприятливий ґрунт для сваволі поміщиків. На Полтавщині в багатьох маєтках за один день панщини рахувалось: викосити півдесятини, нажати 2—2¹/₄ копи озного або 2¹/₂ копи ярого, перевезти 30 кіп хліба і т. д. В одній з економій вимагали від кожної жінки нажати за день 4 копи хліба². Поміщики Волинської, Київської та Подільської губерній встановлювали такі «уроки» для своїх кріпаків, що вони змушені були за один день працювати 2—3 і навіть 4 дні. Селяни села Ясногородки (Київський повіт) скаржились у 1831 р., що їх поміщик визначає на два дні такий обсяг робіт, який вони ледве спроможні виконати за 4 дні. Посесор села Кирнасівки (Брацлавський повіт, Подільська губернія) під час жнив, молотьби і оранки встановлював на один день такі «уроки», що їх селяни змушені були виконувати протягом трьох днів³. Гайсинський земський справник Прокопович у своїй записці від 23 липня 1840 р. змушений був визнати, що «посесори і володільці, заради своїх вигід, призначають селянам роботи уроками, зарарховуючи їм панщину тільки в тиждень по три дні на душу; але вони цієї визначеної роботи виконати не можуть, ледве і в п'ять днів по призначенню те відробляють, а особливо в осінній і зимовий час»⁴.

Панщина з її надмірними «уроками» знайшла широке відображення в багатьох тогочасних піснях, в одній з яких розповідається:

Молотив я в понеділок,
Молотив я і в вівторок,
Обмолотив я в вівторок,

¹ «Киевская старина», 1906, № 7—8, стор. 257—258.

² «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 25.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 315; Таємна частина, 1843 р., справа № 180, арк. 27.

⁴ «Киевская старина», 1898, № 2, стор. 49.

Лишилося снопів сорок,
А в середу докінчив,
День¹ панщини відробив.

Двом-трьом дням дорівнював «урочний день» в маєтку поміщика С. Орловського, володільця містечка Межиріва (Вінницький повіт). Доведені надмірною панщиною і знущанням до відчаю, межирівці написали в 1847 р. листа цареві, прохаючи в нього захисту. «Ми пригнічені,— писали вони,— принижені і до краю розорені нашим володільцем поміщиком Подільської губернії Вінницького повіту Северином Орловським. Ось уже протягом більше як 15 років цей поміщик нелюдськи поводить ся з нами, обклав великими податками, припинив усякі засоби до сплати їх, обтяжив своїми роботами до такої міри, що протягом тижня буває вільною одна неділя та й то лише до обіду... Про всі ці вчинки і протизаконні дії ми подавали місцевому начальству наші просьби, які хоч і розглядалися слідством, але все це оберталось на користь нашого володільця, а на нашу долю [припадали] найжорстокіші покарання і катування»². Щоденна і поголовна, до малолітніх дітей і немічних стариків включно, панщина, позбавлення селян необхідного часу для виконання термінових робіт у своєму господарстві, повне зруйнування селянських господарств, свавільна розправа і знущання поміщика — таке було становище селян містечка Межиріва. Але цар Микола I — найбільший поміщик Росії — глухий був до стогону і плачу людей, поневолених кріпосниками.

Користуючись виключним «правом» на працю селян, поміщики з метою збільшення числа днів панщини вдавалися, крім насильств, до економічного закабалення своїх селян. В багатьох маєтках селяни працювали четвертий день панщини за те, що поміщик сплачував за них податки. Видача хліба на прохарчування і посів, надання робочої худоби для обробітку наділу, незначна грошова позика, видача горілки для весілля, хрестин і похоронів — все це перетворювалось в руках поміщика в засоби збільшення панщинних днів³.

¹ Тобто «день», що за обсягом роботи дорівнює трьом календарним дням.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 314, ч. 2, арк. 26.

³ Там же, Поліцейська частина, 1842 р., справа № 589, арк. 6; ЖМГІ, 1856, ч. LXVIII, стор. 294; «Сельское благоустройство»

На Правобережній і Лівобережній Україні офіційна триденна панщина доповнювалась так званими «згинними днями» або «толоками». Часто поміщики вимагали від селян під час посіву і жнив спочатку закінчити всі роботи на панському полі, а потім уже приступати до посіву чи збирання хліба на своїх наділах. Це приводило до того, що селяни, втративши сприятливий час посіву і збирання, залишалися без хліба. Такі факти у кріпосну епоху набрали масового характеру. Так, власниця містечка Ворошилівки (Вінницький повіт) Голінська забороняла селянам приступати до збирання хліба на їх наділах не тільки після повного закінчення жнив на її полі, а й навіть після підготовки її поля для посіву озимих¹.

Охоплені ненаситною жадобою до наживи, експлуатуючи «дарову» силу кріпаків, поміщики вигадували різні повинності, які селяни змушені були виконувати крім звичайної панщини. Особливо щодо цього визначались поміщики Правобережної України. Так, селянам маєтку поміщика М. Перетяткевича (село Терешів, Дубенського повіту) доводилось працювати «з 23 квітня по перше число жовтня по чотири дні [на тиждень], з першого жовтня по 23 число квітня по три дні; шарваркових днів на рік дванадцять; заорків та оборків по два дні; закосків і обкосків два дні, та так званих «п'ятниць» з 1 жовтня по 23 квітня двадцять дев'ять днів; зажинок і обжинок хліба по одному дню і так званих «гвалтів»² під час збирання хліба по два дні»³. Чоловіки-кріпаки повинні були відбувати різноманітні вартові, ремонтні, лісові та інші повинності, а жінки — прясти льон і коноплі, полоти городи, мазати і білити поміщицькі будівлі. При чому все це робилось як «даремщина» або «дурниці», що не зараховувались в дні панщини.

Багато таких видів «даремщини» доводилось відбувати кріпакам Лівобережної України. Зокрема місцеві поміщики змушували дівчат-кріпачок без врахування в

№ 4, стор. 11; В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 174, 176.

¹ ВОДА, ф. Вінницький повітовий суд, справа № 1053, арк. 1.

² Шарварки — повинності селян по будівництву і ремонту фільваркових будинків, мостів, гребель та ін. «Гвалти» — відбування повинності всією сім'єю кріпосного селянина.

³ ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1840—1841 рр., справа № 333.

дні панщини прясти нитки і вал, ткати і білити полотно. У 1854 р. за рахунок «даремщини» в маєтку поміщика К. В. Галаган (село Гнилиця і хутір Рудівський) було напрядено 1148 мотків ниток і 53,5 пуда валу, а також виткано і вибілено 9 052 аршини полотна¹.

Працюючи майже цілий тиждень на поміщика, селяни платили йому ще й різноманітні натуральні і грошові побори. Так, наприклад, в Радомишльському повіті в 1840 р. найпоширенішими натуральними данинами були: кури (в 122 з 135 маєтків, переважно по дві курки з селянського господарства), яйця (в 127 маєтках, по 24 штуки), каплуни (в 41 маєтку, по 2 штуки), гриби (в 85 маєтках, по 100 штук), хміль (в 50 маєтках, по 20—40 фунтів), мотки пряжі (в 93 маєтках, по 2—6 штук). Крім цього, натуральні данини брались оріхами, клюквою, чорницею, калиною, медом тощо. Розмір грошового побору, який платили селяни Радомишльського повіту поміщикам, коливався від 52 копійок до 2 карб. 55 копійок сріблом². Приблизно такі ж натуральні та грошові побори були і в решті повітів Київської губернії. Селяни Подільської губернії, як свідчить сучасник М. Рудницький, змушували віддавати в 1819 р. поміщикам десяту частину меду, а в деяких маєтках від приплоду овець десяту вівцю. Крім того, селяни повинні були давати поміщикам по 2 і 3 курки, по кілька яєць, а також прясти прядиво по два і три мотки і сплачувати з кожної худоби по кілька копійок сріблом на рік³. Часто поміщики переводили натуральний збір і деякі повинності на грошові побори. Наприклад, селяни сіл Будераж і Ступна (Дубенський повіт) платили своєму поміщикові Лазнінському в 1842 р. замість теслярських робіт по 12½ копійок сріблом, від плодородних садів — 15 злотих 5 грошей, «подорожчизни» — 4 злотих, за «святкові дрова» — 2 злотих⁴.

Не обмежила сваволі поміщиків і так звана «інвентарна реформа», проведена на Правобережній Україні в 1847—1848 рр. Приступаючи до проведення реформи, царизм мав на меті, з одного боку, послабити причини і

¹ Державна Публічна Бібліотека УРСР (ДПБ УРСР), Відділ рукописів, Н, № 26 711.

² «Киевская старина», 1906, № 7—8, стор. 264—265.

³ Студії з історії України, т. II, Київ, 1929, стор. 101.

⁴ ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 589, арк. 17—18.

приводи наростаючих селянських рухів і, з другого — створити в особі місцевих селян опору самодержавства в боротьбі проти польського національного визвольного руху. «Інвентарі», тобто описи маєтків з врахуванням загальної кількості землі, її поділу на поміщицьку і селянську, з переліком селянських дворів, розміру панщини та інших повинностей існували на Правобережній Україні ще з XVI ст. Складені самими ж поміщиками, «інвентарі» не мали ніякої обов'язкової сили. При першій-ліпшій нагоді володільці зменшували селянські наділи, збільшували панщину та натуральні і грошові побори. В травні 1847 р. царський уряд опублікував «Правила для управління именнями по утвержденным для оных инвентарям в Киевском генерал-губернаторстве». В основу цих «Правил» були покладені норми, які виробив Київський інвентарний комітет з окремими незначними доповненнями генерал-губернатора Бібікова і Петербурзького комітету.

Згідно з правилами, за селянами закріплювалась земля, що була в їх користуванні під час запровадження «інвентарів», а також регулювалися їх повинності на поміщика. Зокрема встановлювалось, що тяглі господарства відбувають з своєю худобою і реманентом три чоловічих дні і один жіночий день панщини на тиждень, а піші — два дні чоловічих і один жіночий день. Всі натуральні данини селян на користь поміщиків скасовувались. Інвентарі встановлювали досить тяжку норму, яку повинен був виконати селянин за день панщини. Крім панщини селяни повинні були відробити по 12 літніх «згінних днів» і 8 «будівельних» з платою згідно такси, затвердженої генерал-губернатором. Селяни були зобов'язані також нести від кожного робітника раз на місяць нічну варту. «Городники», крім будівельних і варткових днів, платили поміщикові оброк і відбували 24 дні панщини в рік.

19 грудня 1848 р. Микола I затвердив нову редакцію «інвентарних правил», яка ще більше розширяла права поміщиків. Зокрема поміщики одержали право визначати, «виходячи з місцевих умов», розмір селянських наділів і проводити обмін їх на панську землю. Це санкціонувало попередню практику поміщиків, які зменшували селянські наділи або відбирали в селян землю високої якості, даючи в замін непридатну. Лише в одному Гайсинському повіті було зареєстровано 26 таких фак-

тів¹. Якщо навіть не враховувати цих постійних порушень поміщиками «інвентарних правил», а виходити з офіціальних відомостей про розподіл землі, то й тоді кидається у вічі надзвичайна незабезпеченість нею селян. Для підтвердження цього наведемо відомості про розподіл поміщицької землі згідно з «інвентарними правилами» 1847 р.²:

Губернії	Число поміщ. маєтків	Число селян (в тис.)	Всієї землі в маєтках (в тис. дес.)	В тому числі			
				поміщицької (в тис. дес.)	%	селянської (в тис. дес.)	%
Київська .	2 210	1174,0	3488,0	2210,2	63,4	1277,8	36,6
Подільська	2 054	1060,9	3065,8	1761,0	57,5	1304,8	42,5
Волинська .	4 271	1062,2	5144,7	3667,1	71,3	1477,6	28,7

Отже, виходить, що за поміщиками Правобережної України закріплялось 7 638,3 тисячі десятин, або 65,3% всієї кількості землі, а за селянами — тільки 4 060 тисяч десятин, або 34,7%. В середньому на душу в них припадало по 1,2 десятини, але фактично основною частиною надільної землі користувались тяглі селяни. Взагалі інвентарні правила не поліпишили та й не могли істотно поліпшити становище селян. Не враховуючи кількості необхідної для селянського господарства надільної землі, вони не встановлювали співвідношення між розміром наділу і повинностями, які вимагались від селян. Часто повинності селян перевищували попередні розміри, а наділи залишались без змін або навіть зменшувались. Поміщики, не задовольняючись навіть тими високими нормами експлуатації, які були узаконені інвентарями, постійно порушували їх, змушували селян виконувати надмірну панщину. На випадок скарги селян поміщики «доводили», що не вони, а селяни порушують інвентарні правила. Поміщик В. Млодзяновський катував селян села Сарнів (Проскурівський повіт) за невиконання надінвентарної панщини, обвинувачуючи їх при цьому в

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1854 р., справа № 346, арк. 6—8.

² ДПВ УРСР, Відділ рукописів, Ц, № 23 547.

порушенні інвентарних правил. Жорстоко була покарана поміщиком Яцківським група селян села Верховець лише за те, що запитала, чи він знає, що прикажчик вимагає від них панщину понад інвентар¹.

Деяке уявлення про становище, в якому перебували селяни після введення інвентарних правил, може дати відношення подільського віце-губернатора, надіслане 10 листопада 1849 р. прокурівському повітовому предводителю дворянства з приводу бідкування селян села Липівки. Він писав: «Бідкування липовецьких селян стає щоразу жахливішим від того, що місцеві предводителі дворянства і чиновники стають завжди на сторону поміщика Гаєвського, і тому по неодноразових скаргах селян останні не тільки не дістали захисту і відшкодування або принаймні полегшення, навпаки, як помсту за подані скарги, поміщик Гаєвський збільшує домагання вдесятеро, жорстокіше б'є нагаєм, палицями і різками... і стягує величезні грошові побори на сплату чиновникам, які ведуть слідство про пригноблення. Багато селян пішло за кордон, а ті, що продовжують хліборобство, доведені до такого становища, яке віщує їм тільки неминучу загибель. По-перше, панщину вимагають не по черзі і в усьому не згідно з правилами інвентаря, а за сваволею поміщика і зверх визначених днів, а хто суперечить цьому або не встигне відробити обтяжливої і непомірної роботи, того поміщик Гаєвський жорстоко і нелюдськи карає нагаєм. По-друге, податі та інші побори стягуються з селян просто за сваволею і визначенням поміщика надмірно великою сумою. Таке визначення і стягування податей і поборів буває кілька разів на рік; квитанцій або розписок про сплату грошей не дають; до сплати примушують жорстокою екзекуцією, а іноді й покаранням... По-третє, в літній робочий час, селяни, відробляючи постійно панщину, позбавляються можливості зручно і своєчасно обробляти власні землі і збирати врожай з полів. По-четверте, розрахунку між поміщиком і селянами, згідно поданих до нього претензій, ніколи не буває. По-п'яте, облік відробленої панщини проводиться в неділю і святкові дні. По-шосте, в селян дуже мало орної землі, та й ту поміщик Гаєвський перемінів, наділивши селян на па-

¹ К.-ПОДА, ф. Прокурівський повітовий суд, справа № 437, арк. 8—9; справа № 432, арк. 1.

горбах, в піщаних і неврожайних місцях. По-сьоме, одну копу жита або пшениці селяни обмолочують протягом кількох днів, бо снопи величезні. По-восьме, вилучення хліба в запасний магазин провадиться вдвоє більше порівняно з селянами інших маєтків, але допомоги і найбільшому не подається, та і в магазині запасу немає, бо поміщик забрав собі»¹.

Свавільне вимагання від селян панщини понад інвентар, встановлення непосильних уроків, відбирання в селян придатної землі взамін на непридатну і взагалі зменшення селянських наділів, обтяження різними грошовими поборами, позбавлення селян необхідного часу для обробітку своїх наділів, відсутність будь-якого розрахунку за перероблені дні панщини, люті катування за найменшу непокору і невиконання уроків, всіляка підтримка місцевими органами влади поміщика, який порушує інвентарні правила — все це було не в одній Липівці, а в усіх поміщицьких селах Правобережної України. Знавіснілі поміщики, при потуранні або прямому сприянні місцевих органів влади, зводили нанівець всі статті інвентарних правил, в яких визначались повинності селян і норми виробітку за день панщини, а також закріплювалась за селянами надільна земля. Всякі ж спроби селян обмежити сваволю поміщиків посиленням на існуючі інвентарні правила присікалися кріпосниками як найжорстокіше².

Великий революціонер-демократ М. Г. Чернишевський справедливо відзначав, що інвентарі, «здебільшого встановлені самими поміщиками, зовсім не були для них обов'язковими, а в деяких маєтках інвентарі зовсім не існували. Тому вони аж ніяк не могли захистити селян

¹ К-ПОДА, ф. Проскурівський повітовий суд, справа № 462, арк. 34.

² Згадуючи про запровадження інвентарних правил, один з колишніх кріпаків писав: «Що з того, що в «Правилах» говориться, з якого віку можна брати людину на роботу і з якого не можна, скільки днів на тиждень працювати чоловікові і скільки — жінці, скільки, наприклад, снопів хліба і якої міри накосити або змолотити, тощо. Але спробуй сказати, що він (поміщик) вимагає не за «Правилами», зараз тебе в зуби або нагаєм, або на конюшню під різки, а то й до станового пристава відведуть як бунтівника. І скільки нас за такі згадки про «Правила» поплачували різками в станового, в тюрмах сиділи, скількох виселяли і заслали» («Київская старина», 1887, № 12, стор. 748).

від сваволі володільців»¹. Інвентарна реформа на Правобережній Україні була не чим іншим, як намаганням царського уряду шляхом регламентації селянських повинностей зміцнити кріпосне право.

Одним з найтяжчих видів панщинної праці була праця на поміщицьких промислових підприємствах, число яких особливо швидко почало зростати з другої половини XVIII ст. В більшості маєтків поміщики експлуатували на промислових підприємствах працю селян, які відробляли панщину одночасно і в їх сільському господарстві, а в деяких вони зовсім відривали селян від землеробства і перетворювали в постійних кріпосних робітників з мізерною тижневою, місячною або відрядною винагородою грошима чи продуктами харчування.

Протягом першої половини XIX ст. процент кріпосних робітників, як відзначалось вище, на промислових підприємствах України різко зменшився, поступаючись місцем найманним робітникам. Але в абсолютній своїй величині число їх за цей період навіть зросло. Так, згідно наближених (в бік деякого перебільшення) підрахунків А. Пажитнова, на початку XIX ст. кріпосних робітників було не більше 25 тисяч чоловік, а напередодні реформи їх вже налічувалось близько 65 тисяч чоловік². Це було зв'язано з досить інтенсивним розширенням горілчаної і цукрової промисловості, в яких поміщикам удалось зберегти за собою панівне місце. Основна маса кріпосних робітників являла собою ще селян, які, користуючись наділами, відбували весною і влітку панщину в поміщицькому землеробстві, а восени і взимку — на промисловому підприємстві³. Побудова поміщиком промислового підприємства справедливо розцінювалась селянами як велике нещастя. За висловом декабриста М. Тургенева, про існування в селі «кріпосної фабрики», селяни говорили з таким жахом, ніби там з'явилась чума⁴. Жорстока експлуатація не тільки праці дорослих, а й дітей, постійні

¹ Н. Г. Чернышевский, Избранные экономические произведения, том I, Госполитиздат, 1948, стор. 497.

² А. Пажитнов, Очерки по истории рабочего класса на Украине, стор. 30.

³ Такі кріпосні селяни-робітники не завжди зараховувались тогочасною статистикою в загальне число робітників.

⁴ Збірник «Великая реформа», т. II, М., 1911, стор. 180.

знущання наглядачів, напівголодне існування, часті покалічення — ось що несло з собою для селян влаштування поміщиками промислових підприємств.

В зв'язку з тим, що на ряді поміщицьких підприємств час від часу вибухали заворушення кріпосних робітників, міністерство внутрішніх справ 26 грудня 1833 р. розіслало губернським предводителям дворянства таємний циркуляр, щоб вони самі і через повітових предводителів дворянства звертали особливу увагу на становище поміщицьких людей, а також на людей, що працюють на фабриках і заводах¹. Зокрема в циркулярі вказувалось на те, щоб поміщики «підкувались про добробут людей на їх фабриках», не примушували їх працювати в неділю й свята, не виснажували надмірною працею і враховували стать, вік і сили кожного. Але всі ці «добрі» побажання циркуляра залишились мертвою буквою. Поміщики, влаштовуючи промислові підприємства, продовжували перетворювати селян цілими селами в кріпосних робітників, вимагали від них постійної панщини, призначаючи уроки без врахування їх статі, віку і сили. На гуральні поміщика Володковича (село Кам'яногірка Липовецького повіту) селяни працювали протягом усього тижня. Від виснажливої праці й горілчаних газів деякі з них померли². Поміщики знаходили навіть причини для «виправдання» надмірної експлуатації праці селян-кріпаків. Так, предводитель дворянства Київського повіту Злотницький на запитання генерал-губернатора Бібікова, чи правда, що в його маєтках селяни безперервно працюють протягом тижня, відповів, що так, бо не можна, мовляв, «зупиняти роботи на підприємствах».

Часто поміщики, влаштувавши промислові підприємства, віддавали їх в оренду купцям, які продовжували експлуатувати робітників-кріпаків. Заробітну плату їх забирав собі поміщик, а орендарі, докладаючи всіх зусиль, щоб за строк оренди більше одержати доходу, витискували останні сили з поневолених селян, що відбували панщину на підприємствах. Одним з типових прикладів щодо цього може бути справа про пригнічення

¹ К. Пажитнов, Промышленный труд в крепостную эпоху, Ленинград, 1924, стор. 111—112.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1845 р., справа № 38, арк. 3; 1846—1847 рр., справа № 327, арк. 13; Поліцейська частина, справа № 95, арк. 1.

дівчат-кріпачок села Обарів (Залеський повіт) на суконній фабриці князя Четвертинського, яка розглядалася протягом 1848—1852 рр. у Ровенському земському і Новоград-Волинському повітовому судах. Під час судового розгляду виявилось, що поміщик, влаштувавши в 1842 р. в селі суконну фабрику, здавав її разом з робітниками-кріпаками, в тому числі і малолітніми, за контрактами в оренду купцям Р. Бернштейну, М. Фельдману, Ю. Мовші та ін. Працюючи постійно на фабриці, кріпаки не одержували ніякої винагороди. Влітку, під час жнив, за наказом поміщика їх змушували відробити ще додатково два тижні панщини на полі. Прикажчики купців встановлювали на фабриці такі норми виробітку, що кріпаки, напружуючи всі свої зусилля, не могли їх своєчасно виконати, а це вело до жорстоких покарань¹.

Поряд з перетворенням селян в місячників і кріпосних робітників поміщики часто продавали їх. Продаючи землю, поміщик мав право продати разом з нею і своїх селян. Заборона ж продавати кріпаків без землі² та розлучати під час продажу окремих членів сім'ї порушувалась ними на кожному кроці. Навіть більше того, таку купівлю-продаж часто стверджували урядові установи. Велика кількість тогочасних купчих записів свідчить як про продаж кріпаків без землі, так і про продаж їх «вроздріб». Наприклад, з купчого запису від 10 червня 1820 р. відомо, що переяславський поміщик Я. І. Турчанівський продав поміщику Ф. В. Славатинському за 120 карб. асигнаціями дівчину-кріпачку, надаючи йому «право владеть ею, т. е., дати, продати, дарувати и в наилучшу пользу себе обратити»³. Газета «Киевские губернские ведомости» час від часу друкувала на своїх сторінках повідомлення про купчі кріпості, які стверджувались в Київській цивільній палаті. Так, в одному з номерів газети за 1838 р. повідомлялось про ствердження купчої кріпості «на проданого канцеляристом Я. Сичевським чиновнику 8 класу В. Троцькому хлопчика Степана Лака... за 100 карб. сріблом». В інших номерах за цей рік було опубліковано про ствердження в Київській цивільній па-

¹ ЖОДА, ф. Новоград-Волинський повітовий суд, справа № 281, арк. 1, 2, 11, 31, 83, 127.

² ПСЗ, XXX, № 23 157; XXXII, № 25 107.

³ А. Романович-Славатинский, Дворянство в России ст начала XVIII века до отмены крепостного права, СПб. 1870, стор. 557.

латі купчих кріпостей на дівчину-кріпачку і двох дворових чоловіків¹. Аналогічні повідомлення про ствердження губернськими установами купівлі-продажу кріпаків друкувались часто газетами «Волынские губернские ведомости», «Подольские губернские ведомости» та ін. Немало було випадків, коли поміщики схоплювали і продавали навіть селян, що не були кріпаками, а також тих, що особисто їм не належали.

У першій половині XIX ст. дедалі частішими стають випадки продажу поміщиками робочої сили своїх селян різним промисловцям. Вся заробітна плата селян, відданих за контрактом в строкову експлуатацію підприємця, попадала в кишеню поміщика, а вони одержували від свого тимчасового володільця лише харчі. Так виникла група «кабальних робітників», які особливо часто зустрічались на цукрових заводах, бурякових плантаціях, лісних промислах і будівельних роботах.

Забирання поміщиком з сімей найбільш здорових осіб чоловічої статі для продажу їх робочої сили підприємцям остаточно руйнувало селянське господарство. Селяни не мали ні часу, ні засобів, щоб обробити і засіяти свої наділи. Земський справник Радомишльського повіту, де особливо значного розміру набрало контрагування поміщиками своїх кріпаків лісопромисловцям, у своїй записці, поданій київському генерал-губернаторові в червні 1840 р., писав: «Осиротілі поля, позбавлені землеробських рук, дичавіють, бо наймання хліборобів на плоти за готівку надто вигідне поміщикам для тимчасового одержання прибутків. Хліба в цьому повіті дуже мало, запасні магазини порожні, селяни терплять нестатки... Неврожаї майже щорічні, не через атмосферу і мінливу погоду, а від нестатку робочих рук для обробітку земель під посіви, а також і городів, розташованих на самих пісках»².

Жорстоко експлуатуючи селян і продаючи їх робочу силу іншим експлуататорам, поміщики часто вдавалися до відкритого пограбування селянського хатнього майна, хліба, робочої худоби, грошей та ін. З численних фактів можна назвати грабування поміщиком Федоровим у

¹ «Киевские губернские ведомости», 1838, №№ 13, 34, 37, 43, Часть официальная.

² «Киевская старина», 1906, № 7—8, стор. 263.

селян села Вирви (Радомишльський повіт) робочої худоби, А. Чорновським у селян села Тростянець (Луцький повіт) хліба і робочої худоби, володільцем села Хирівки (Богуславський повіт) грошей, поміщицею М. Лукашевич (Борзненський повіт) худоби, орендним володільцем Михайловським хліба, робочої худоби і грошей в селян сіл Токарів і Кушелів (Новоград-Волинський повіт), поміщиком Шодуар хліба і худоби в селян містечка Іваниця (Житомирський повіт)¹ і т. д. Переведення селян на місячину або на становище дворових означало не тільки обезземелення їх, а й пограбування в них частини майна. Так, поміщик А. Федюхін, переводячи селян села Олексіївка (Бобринецький повіт) в дворові, забрав у них робочу худобу, хліб і навіть гроші².

Відкрите пограбування поміщиками в селян майна було настільки масовим, що воно дістало широке відбиття в тогочасній народній творчості. В одній з народних пісень безправний поневолений кріпак, висловлюючи своє горе і жагучу ненависть до експлуататорів, говорить:

Ой, судома, пане-брате,
Судома, судома!
Нема в мене снопка жита
Ні в полі, ні дома.
Було в мене, пане-брате,
Жито та й зелене,
Наїхали вражі пани
Забрали у мене.

.
А ті ж то отамани
Мають в пана ласку:
З чоловіка беруть штани,
А з жінки запаску.

Посилення кріпосницької експлуатації було нерозривно зв'язане з лютою розправою і жахливими знущан-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Управління київського жандармського штаб-офіцера, 1847 р., справа № 43, арк. 19—20; ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1842 р., справа № 258, арк. 140; Поліцейська частина, 1842 р., справа № 291, арк. 1; Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури, № 6, стор. 165; ЖОДА, ф. Новоград-Волинський повітовий суд, 1842 р., справа № 236, арк. 11; ф. Житомирський повітовий суд, 1851 р., справа № 66, арк. 6.

² ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 196, в'язка 886, справа № 640, арк. 3—4.

нями поміщиків над селянами. «Кріпосницька організація суспільної праці,— говорить В. І. Ленін,— трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалась жменька поміщиків»¹. Побиття до непритомності батогами, терповими і вимоченими в розсолі різками, втирання в посічене тіло солі й заливання його спиртом, моріння голодом і спрагою, обливання холодною водою на морозі, надівання рогаток на шию і залізних кайданів на ноги, приковування обвинувачених жертв до дерев'яних колод, викручування рук через підвішування, ув'язнення в приміщеннях, наповнених паразитами,— ось далеко не повний перелік тих звірячих знущань, за допомогою яких кріпосники намагались підвищити продуктивність панщинної праці та вибити з свідомості селян всяке прагнення до волі.

Особливо часто доводилось зазнавати на собі панську сваволю дворовим кріпакам, які постійно знаходились на очах у поміщика. Харківська поміщиця Свирська, наприклад, змушувала одну дворову дівчину їсти цеглу, бите скло, папір, кістки, обливала її на морозі холодною водою; іншій дівчині наказувала їсти напіввідрізану косу. У дворі поміщиці була вовчиця, якою вона цькувала дворових і селян, що прогнівили її. Дворових Свирська харчувала надзвичайно погано. Їжу варили їм раз на тиждень, причому борщ був без солі, а на друге давався гнилий гарбуз або бузина². Багато дворових кріпаків, зазнавши лютих знущань з боку поміщиків, заподіювали собі смерть.

Про сваволю і звірячу розправу поміщиків над селянами до нашого часу збереглася величезна кількість свідчень. Навіть ІІІ відділ, звітуючи щорічно цареві, повинен був час від часу повідомляти окремі факти «безчеловечного обращения» поміщиків з селянами. Так, в 1849 р. поміщик Чернігівської губернії Граховський забив до смерті двох селянок; у 1850 р. поміщик Катеринославської губернії Куксенко замучив до смерті дванадцятирічного селянського хлопчика; в 1851 р. в маєтку князя Прозоровського (Чернігівська губернія) виявлені закуті в кайдани кріпаки; в Літинському повіті Поділь-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 373.

² «Русский архив», 1882, № 4, стор. 233—234.

ської губернії і в трьох повітах Київської губернії в 1854 р. були покарані вагітні жінки, які після цього народили мертвих дітей; цього ж року стало відомо, що поміщик Херсонського повіту Шевляков заковує своїх селян в залізні нашийники і ланцюги; в 1856 р. катеринославський поміщик Засимович забив до смерті селянина і селянку, а катеринославська поміщиця Гладка поранила ножем обличчя кількох своїх селян і сікла шипшиновими різками¹.

Деякі поміщики виробляли навіть своерідні кодекси для покарання кріпаків. Наприклад, поміщик П. Білецький-Носенко в своєму маєтку (село Луговець Мглинського повіту) встановлював за те, що кріпачка не напружа відповідної кількості пряжі «30 лозанів», за образу прикажчика — 50 різок і т. д. Виходячи з того, що в царській армії карали солдатів 4 000 ударів шпіцрутенном, Білецький-Носенко з усією серйозністю переконував станового пристава, що 56 ударів різкою, які він завдав одному селянинові, «не можуть навіть дитини скалічити»².

З «Відомостей про справи, що розглядалися в Київській палаті кримінального суду в 1842 р., про жорстоке і взагалі лихе поводження поміщиків, пососорів і управителів з селянами», ми довідуємось про масове знущання і побиття до смерті поміщиками кріпаків. Так, наприклад, в червні 1838 р. поміщик К. Любовицький наказав прив'язати до стовпів і тину 23-х кріпаків села Самгородок (Сквирський повіт) і побити їх палицями. Деяким з них було завдано до 500 ударів. Поміщик І. Голієвський, володілець містечка Вахнівки (Махнівський повіт), прив'язував голих селян до стовпа, забивав їх в колодки, калічив. Зокрема, «Григорію Дикому вибив зуба, Настасії Танюковій викрутив у суставі руку, Омеляну Присяжнику підрізав ножем горло». Аналогічні «відомості про жорстоке і взагалі лихе поводження поміщиків з селянами» складені і про волинських та подільських поміщиків. За час з 1832 р. по 1852 р. в Подільській палаті карного суду було розглянуто понад 60 справ про поміщиків, які своїми катуваннями спричинили смерть селянам³.

¹ Центрархів. Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 87, 91, 96, 99, 100, 139.

² «Киевская старина», 1901, № 4, стор. 12.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 258, арк. 122; Поліцейська частина,

Звичайно, в дійсності число селян, які загинули від сваволі поміщиків, було в десятки разів більшим. За офіційними даними тільки в Київській губернії за час з 1845 до 1851 року було 109 випадків смерті селян від покарань поміщиками і 93 випадки передчасних родів¹. У січні 1842 р. Новоград-Волинський повітовий суд розглядав справу про орендного володільця Михайловського, який щоденною панщиною позбавив селян сіл Токарів і Кулешів можливості працювати на своїх наділах, а також закатавав до смерті кількох кріпаків. Він наказував своїм слугам всіх селян, які «провинились», приковувати в розп'ятому виді до стовпа і бити різками до непритомності. Поміщик Шодуар у своїй люті доходив до того, що карав обвинувачених селян містечка Іваниці (Житомирський повіт) 250—750 ударами різок, а також ув'язнював їх у псарні між собаками². Інколи поміщики, щоб більше вплинути на селян і змусити їх до покірного виконання безперервної панщини, влаштовували одночасні масові побиття.

Царський уряд, боячись вибуху селянських повстань, видав цілий ряд указів і розпоряджень, спрямованих на врегулювання взаємовідносин поміщиків з селянами. Зокрема обумовлювалась деяка відповідальність поміщиків за вбивство і скалічення кріпаків. Проте ці паліативні заходи не мали будь-яких серйозних наслідків. Маючи завжди підтримку з боку органів царської влади, поміщики продовжували поводитись з селянами як з робочою худобою. Згадуваний уже нами поміщик Федоров, вислухавши прохання селян с. Вирви про встановлення точного розміру панщини, зухвало заявив: «Цьому не бути. Коли купиш вола, він повинен вам працювати доки не здохне, так і ви повинні. На те я вас купив»³.

1839 р., справа № 229; К-ПОДА, ф. Подільська палата карного суду, справи №№ 335, 356, 357, 416—418 та баг. ін.

¹ В. Довженко, Крестьянское движение на Правобережной Украине в 40-х годах XIX в. «Исторические записки», 1941, № 12, стор. 147.

² ЖОДА, ф. Канцелярія волинського губернатора, справа № 15, арк. 1—9; ф. Новоград-Волинський повітовий суд, справа № 236, арк. 4, 11—13; ф. Житомирський повітовий суд, 1851 р., справа № 66, арк. 4, 6.

³ ЦДІА УРСР, ф. Управління київського жандармського штаб-офіцера, 1847 р., справа № 43, арк. 21.

Крім жахливих знущань, що відбувалися в кріпосному селі, треба згадати про насильства поміщиків над жінками та дівчатами-кріпачками. Серед архівних матеріалів є величезна кількість селянських скарг на поміщиків, які, ведучи розпутне життя, гвалтували жінок і дівчат. У 1836 р. Проскурівський повітовий суд почав розгляд справи про поміщика С. Логановського, який не тільки обтяжував селян с. Чабани панщиною, змушуючи до праці в свята і вночі, а й гвалтував жінок і дівчат. В нього був навіть спеціальний слуга, який час від часу приводив у панський будинок жертви. Іноді Логановський сам вдирався вночі до селянських хат і чинив там свої мерзенні дії. Багатьох дівчат села Федорівки (Брацлавський повіт Подільської губернії) згвалтував поміщик Бентковський. В деяких місцях поміщики вимагали приводити їм на першу ніч молоду, загрожуючи жорстокою карою тому, хто б не виконав їх волі. Забираючи у двір насильно від батьків молодих дівчат, поміщики інколи влаштовували цілі гареми наложниць. Такий гарем наложниць, наприклад, мав володілець містечка Балабанивки (Липовецький повіт Київської губернії) Я. Якубовський. Серед його наложниць була одна і неповнолітня дівчина¹. Взагалі гвалтування неповнолітніх дівчат поміщиками було досить частим, якщо не сказати звичайним для кріпосної епохи явищем. Багато дівчат після згвалтування їх поміщиками кінчали життя самогубством.

Вся історія панщинної системи господарства — це жорстока експлуатація селян і страхітлива наруга над їх особою. Будучи обтяжені надмірною панщиною, задоволені знущаннями поміщиків і безпросвітними злиднями, кріпосні селяни повинні були ще виконувати цілий ряд державних повинностей (будувати та ремонтувати дороги, мости і т. д.), а також сплачувати непосильні податки. Вся тогочасна податкова система була організована в інтересах поміщиків. Підтримуючи і зміцнюючи феодальну експлуатацію, вона посилювала процес руйнування селянських господарств. Над поміщицькими селянами майже завжди тяжіла недоїмка, яку з усією

¹ К.-ПОДА, ф. Проскурівський повітовий суд, справа № 323, арк. 25; ВОДА, ф. Брацлавський повітовий суд, справа № 1337, арк. 16—20; КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 6981, арк. 9; Центральний архів, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. 1, стор. 98.

жорстокістю стягували органи царської влади. Численні розпорядження губернаторів заповнені вимогами про застосування найжорстокіших заходів до недоїмщиків. Слобідсько-український губернатор у своєму розпорядженні від 4 жовтня 1799 р. наказував городничим і нижнім земським судам: «...всі належні з казенних поселенців і поміщицьких селян як минулих років недоїмки, так і цього року недобори, силою і суворістю законів якнайшвидше стягнути повністю і доставити у повітове казначейство»¹. Волинський губернатор у розпорядженні від 29 грудня 1826 р. висловлював своє обурення з приводу того, що при наявності величезної суми недоїмки (понад 1 600 тисяч) дуже мало покарано недоїмщиків. Давши губернському правлінню вказівку про припинення виплати утримання поліції до ліквідації недоїмки, губернатор наказував пускати в хід під час стягнення недоїмки з селян військову силу².

Але, незважаючи на всі жорстокості під час стягнення, недоїмка державних податків постійно залишалась і переносилась з року в рік, що в свою чергу надзвичайно збільшувало податковий тягар. З матеріалів повітових казначейств Київської губернії відомо, що в 1801 р. за селянами рахувалась недоїмка подушного податку ще за 1797—1800 роки. Загальні суми недоїмки державних податків, що рахувались за поміщицькими селянами, в окремих губерніях досягали сотень тисяч, а інколи і більше мільйона карбованців. Так, на 1 серпня 1838 р. в Чернігівській губернії за поміщицькими селянами рахувалося недоїмки 1 171 673 карб. В губерніях Правобережної України на 1 січня 1839 р. недоїмка поміщицьких селян по державних податках становила: у Волинській — 1 244 396 карб., Київській — 141 494 карб. і в Подільській — 715 702 карб. асигнаціями. За поміщицькими селянами Харківської губернії за першу половину 1845 р. рахувалося 557 037 карб. В Катеринославській і Херсонській губерніях недоїмка поміщицьких селян становила в 1853 р. 999 573 карб.³

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 559.

² ЖОДА, ф. Житомирська дворянська опіка, справа № 25, арк. 65

³ ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 6346, арк. 155; ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 330, арк. 68; Харківський Обласний Державний Архів (ХОДА), ф. Канцелярія харків-

Майже ні один рік не минав так, щоб поміщицькі селяни повністю сплатили державні податки. Пограбовані й розорені поміщиками, вони не тільки були неспроможними сплачувати постійно зростаючі побори на кріпосницьку державу, а й прохарчувати себе до наступного врожаю. В одному з таємних донесень від 15 листопада 1844 р. київському генерал-губернатору Бібікову так повідомлялось про становище селян села Нежеловичі, Радомишльського повіту: «Селяни ці справді перебувають у злиденному становищі, їх вважається по ревізії 282 душі, а в дійсності є ледве дві третини; одні померли, а інші розбіглися. Селяни були в повному розумінні рабами своїх володільців, віддаючи все своє життя на користь пана, тому на все село є 7 пар волів і 4 штуки биків, але й ті використовуються на панській роботі. Більша частина їх (селян) ходить босоніж і в обідраних свитках, харчуються самою картоплею в обід і рідко вечеряють... Для сплати податків вони продали весь свій останній одяг»¹.

Про те, що внаслідок жорстокої експлуатації і сваволі поміщиків не тільки руйнувались господарства кріпосних селян, а й самі селяни були поставлені перед неминучим фактом фізичного вимирання, є досить показовим також становище селян села Лукиївки, що належало губернському предводителю дворянства Катеринославської губернії Г. Нечаєву. Катеринославський мировий з'їзд, обслідувавши вже після оголошення маніфесту 19 лютого 1861 р. становище лукиївських селян, змушений був визнати, що рідко в якій хаті живе одна сім'я, здебільшого живуть від 2-х до 5-ти сімейств, а за кількістю душ — по 15—18 чоловік, і що «хати найдавнішої будови — тісні, руйнуються настільки, що в деяких небезпечно жити; дахи не вкриті, а деякі хати настільки ветхі, що не можуть витримати ніякої покрівлі»².

Таку жахливу картину являло собою дореформене українське село, яке дворянські та буржуазно-націоналістичні письменники й історики намагались зобразити як «земний рай» з біленькими хатками і зеленими вишневи-

ського губернатора, справа № 129, арк. 206—207; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1578.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1845 р., справа № 742, арк. 2—3.

² Памятная книга и адрес-календарь Екатеринославской губернии, Катеринослав, 1903, стор. 208.

садочками, де нібито жили всім забезпечені безтурботні українські селяни. Зовсім іншу, цілком об'єктивну, що повністю відповідає історичній дійсності, характеристику дав цьому «раю» поет, революціонер-демократ Т. Г. Шевченко. Гнівно відповідаючи апологетам кріпосництва, що називали «тихим раєм» кріпосне пекло, він писав:

Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалаялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

Дальша експропріація селянських наділів і зростання за рахунок їх панської орної землі, швидкий ріст числа дворових і поширення «місячництва», різка перевага пішої і подушної експлуатації над тяглою і подвірною, зростання додаткових повинностей і натуральних та грошових поборів, торгівля робочою силою, пограбування селян, поєднання насильств з економічною кабалою, страхітливі знущання над селянами, цілковите руйнування основної частини селянських господарств, постійні злидні, голод і передчасне фізичне вимирання селян — так можна коротко охарактеризувати посилення кріпосницької експлуатації на Україні в першій половині XIX ст. Взагалі «вся історія поміщицького землеволодіння і господарства в Росії,— писав В. І. Ленін у 1907 р.— всі дані про теперішнє поміщицьке господарство показують, що поміщицьке «керівництво» завжди означало й означає безмірні насильства над селянами, нескінченну наругу над особою селян і селянок, означає найбільш безсовісну, безсоромну, ніде в світі невидану експлуатацію (по-російському це значить: «ограбление») селянської праці»¹.

3. ЕКСПЛУАТАЦІЯ ДЕРЖАВНИХ СЕЛЯН КРІПОСНИЦЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ТА ПОМІЩИКАМИ

В той час як поміщики з усією властивою їм жорстокістю експлуатували «дарованих» їм селян, кріпосницька держава посилювала експлуатацію селян, що користу-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 12, стор. 228.

вались і були прикріплені до казенної землі. Займаючи проміжне становище між поміщицькими селянами і вільними людьми, державні селяни цілком залежали від сваволі дворянського самодержавства. Незважаючи на те, що вони мали громадянські права, держава могла в усяку хвилину перетворити їх назавжди в кріпаків, військових поселенців або віддати в довготривалу оренду кріпосникам. Особливо часто практикувалось перетворення державних селян у кріпосних рабів під час царювання Катерини II і Павла I. Останній за своє чотирирічне царювання роздав поміщикам до 600 тисяч державних селян, з яких 150 тисяч припадало на губернії України.

Державні селяни на Україні щодо своїх повинностей поділялись на дві групи: ті, що перебували на оброчному становищі і ті, що залишались на «господарському становищі». До останньої групи відносилась основна частина державних селян Правобережної України, які, будучи пожаловані або віддані поміщикам в оренду експлуатацію, відбували за люстраціями, інвентарями чи контрактами панщину. При взятті в оренду державного маєтку поміщик одержував не тільки «дарову» працю, а й поліцейсько-вотчинне право над селянами. На «господарському становищі» перебувала також значна частина державних селян Прибалтики, Білорусії і Литви. На час утворення міністерства державних маєтностей (1837 р.) в губерніях Правобережної України налічувалась така кількість державних селян (всіх груп і підгруп): в Київській — 64 645 осіб чоловічої статі, Подільській—38 755 і Волинській — 28 668. З цього числа на оброчному становищі було в Київській губернії 22 047 осіб чоловічої статі і в Подільській 128. Отже, основна маса державних селян Правобережної України перебувала на «господарському», точніше кріпосницькому становищі¹.

Незважаючи на те, що суборенда заборонялась законом, державні маєтки з санкції місцевих органів влади часто переходили по кілька разів з рук в руки. Так, наприклад, граф Холонєцький, що володів на основі емфітеутичного права Літинським староством, переуступив це право дворянинові Дрожинському, а той в свою чергу пе-

¹ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ (1837—1887), ч. II, СПб. 1888, стор. 89—90.

реуступив його поміщикові Сарнецькому. Коли міністр фінансів не ствердив цієї угоди і дав розпорядження, щоб маєток був переданий «в адміністрацію»¹, то Подільська казенна палата призначила адміністратором того ж Сарнецького, який потім протягом десяти років без будь-якого звіту розпоряджався маєтком. Вербецьке староство, що було пожалуване генерал-майору Солдану, тричі переходило з рук в руки².

Часта зміна володільців ще більш погіршувала становище селян, бо кожний з володільців намагався за час своєї оренди одержати шляхом посилення експлуатації кріпаків якнайбільший доход з маєтку. Сусідні поміщики і тимчасові орендарі постійно захоплювали у державних селян землю³, внаслідок чого в останніх створилось гостре малоземелля. Особливо воно відчувалось у Подільській губернії, де до 18,5% ревільських душ мали середній наділ менше однієї десятини і 50% ревільських душ — від однієї до двох десятин. Взагалі ж в усіх трьох губерніях Правобережної України основна частина державних селян не користувалась навіть голодною п'ятидесятинною нормою. Якість землі, якою користувались селяни, була дуже низькою, бо посесори захоплювали в них родючу землю, а наділяли непридатною.

Розмір земельних наділів у селян, що перебували на «господарському» становищі, залежав, як і в поміщицьких селян, від кількості в них робочої худоби, а також від наявності земельних угідь. Селяни, які мали більше робочої худоби, користувались більшими наділами. Значна частина селян зовсім не користувалась землею або користувалась лише городами. Це так звані «халупники», «коморники», «бобилі» та «городники». Різниця між

¹ Емфітеутичне право ставило тимчасового володільця в дещо близьке становище до приватного власника. «В адміністрацію» надходили ті маєтки, що з будь-яких причин були не продані з торгів. Адміністратор призначався на один рік губерньською казенною палатою.

² *Н. Дружинин*, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, Москва—Ленінград, 1946, стор. 436.

³ В Черкаському старостві, наприклад, було захоплено казенних земель: графом Самойловим 3024 десятини, графом Демиштою — 803, графинєю Браницькою — 746, княгинею Голіциною — 410, княгинею Юсуповою — 205, генерал-ад'ютантом Енгельгардтом — 107 десятин (*Н. Дружинин*, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, стор. 324).

розмірами наділів окремих розрядів селян була досить велика. Наприклад, в Подільській губернії тяглі господарства одержували наділ від 4,5 до 20,5 десятини, а піші — від 1 до 10,5 десятин. В деяких казенних маєтках Волинської губернії тяглі господарства одержували в два рази більші наділи орної і сінокосної землі, порівняно з пішими.

Феодальні повинності державних селян-кріпаків склалися з панщини, чиншу і натуральних данин. Постійна панщина (2—3 дні на тиждень) доповнювалась у них цілим рядом додаткових повинностей: «гвалти» або «згони» (від 2 до 12 днів на рік), «шарварки» (від 3 до 24 днів на рік), «варта», «подорожчизна» (транспортування продуктів з фільварку на ярмарки) та ін. В деяких казенних маєтках серед селянських повинностей фігурували ще «заорки» і «оборки», «закоски» і «обкоски», а також виконання цілого ряду інших робіт без урахування їх в дні панщини. Так, згідно з інвентарем 1802 р. селяни с. Сновидович, відбуваючи регулярну панщину, шарварки, заорки, оборки, закоски і обкоски, повинні були без врахування в дні панщини виконувати ще такі роботи: 1) вартувати в економії; 2) 2—3 рази полоти пшеницю, просо і городи; 3) полоти, вибирати, мочити, м'яти і очищати коноплі та льон; 4) мазати і чистити економічні будови; 5) копати грядки, садити, полоти, поливати і збирати капусту, картоплю, буряки тощо; 6) розкидати гній¹.

Натуральні данини полягали в поборах з селян на користь орендаторів певної кількості хліба, худоби, птиці, яєць, меду та цілого ряду інших продуктів чи виробів селянського господарства. Грошові збори з селян були також надзвичайно різноманітні: чинш з двору або з кількості землі, спеціальний збір з великої та дрібної худоби, плата за звільнення від косіння сіна, за право ловити рибу, за користування тим чи іншим угіддям і т. д. Часто тимчасові володільці переводили частину натуральних данин і повинностей на грошові збори².

Формально повинності селян реєструвалися в люстраціях чи інвентарях, які³ стверджувались губернськими

¹ ЖОДА, ф. Волинська палата державних маєтностей, справа № 6, арк. 20, 24.

² ЖОДА, ф. Волинська палата державних маєтностей, справа № 2, арк. 35; справа № 6, арк. 17; К.-ПОДА, ф. Подільська казенна палата, Додатковий опис № 1, справа № 292, арк. 17—18.

казенними палатами, а також підкріплювались орендними контрактами. Але в дійсності тимчасові орендарі, поручуючи всі люстрації, інвентарі та контракти, збільшували число днів панщини, вводили урочну систему, розширяли за рахунок селянських наділів панську орну землю. Навіть якщо взяти повинності селян, що значились в інвентарях кінця XVIII і першої половини XIX ст., то й тоді кидається у вічі надзвичайне збільшення їх в першій половині XIX ст. Наведемо для ілюстрації деякі дані про повинності селян в Київській губернії. За люстраціями 1798—1799 рр. кожний селянський двір повинен був відбути на рік по 10—12 днів панщини і 12 днів шарварків, а також платити від 1 до 8 карб. чиншу і вносити хлібом, хмелем, медом і грибами натуральну данину. На час ревізії 1836—1840 рр. тяглі господарства змушені були вже відбувати 104 дні панщини, 12 днів шарварків і 4 літні дні, а піші селяни — 52 дні панщини. Крім цього, селяни зобов'язані були платити чинш і натуральні збори. В Рожеському старостві селяни платили грошима від 8 до 69 злотих і натурою з кожного двору: 2 каплуни, 10 яець, 4 четверика хмелю і 100 шт. грибів¹.

Збільшуючи розмір панщини і додаткових повинностей, пососори одночасно вводили надмірні уроки, під час виконання яких селянам доводилось працювати за один день панщини 2—3 дні. Таким чином вони перетворювали дводенну і триденну панщину в безперервну. Численні скарги, що їх подавали селяни в повітові та губернські установи, свідчать про жахливу картину насильств тимчасових володільців над селянами. З допомогою жорстоких катувань вони примушували селян працювати на панщині від неділі до неділі. Так, в липні 1804 р. державні селяни сіл Березна і Крутнів (Літинський повіт) звернулися із скаргою до Олександра I, прохаючи його захисту від утисків орендного володіння поміщика Сераковського. Селяни писали, що поміщик змушує їх працювати понад інвентар, не платячи жодної копійки за перероблені дні. Для транспортування пшениці Сераковський відривав на довгий час частину селян від їх господарств, вимагав перевозити тяжкі вантажі в негоду і цим спричинив загибель їхньої худоби. В зв'язку з тим, що рахунок

¹ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, Москва — Ленінград, 1946, стор. 454.

днів панщини під час жнив і молотьби вівся від кількості снопів, то поміщик, ходячи сам по полю, змушував перев'язувати в один сніп 3—4 снопи, а тому селянам доводилось згодом молотити копу не один день, як визначено в урочній нормі, а два дні. Забороняючи селянам збирати свій хліб і орати наділи до закінчення робіт в економії, поміщик вимагав під загрозою різок відбувати панщину навіть в неділю та в свята. Одночасно з цим, він самовільно збільшував розмір чиншу і захоплював селянські землі¹. Селяни містечка Ломоватого (Черкаський повіт Київської губернії) у своїй скарзі від 10 вересня 1827 р. детально розповідають, як вони передавались за суборендою з рук в руки різним орендаротам і врешті попали до поміщиці М. Михайлової. Остання, збільшивши панщину з 22 люстраційних днів до 60, ввела ряд додаткових повинностей і грошових зборів. В практику її ввійшло віддавати селян «в найми» різним торговцям. Скаржились селяни також на те, що Михайлова захопила в них громадську землю².

На надмірну панщину, незаконні побори, пограбування і жорстокості скаржились селяни багатьох орендних маєтків Київської, Волинської і Подільської губерній. Зокрема в 1839 р. селяни містечка Ружина (Сквирський повіт) звернулися в земський суд, прохаючи захистити їх від катувань орендаря, який жорстокими карами змушує селян до щоденної панщини. Від неділі до неділі працювали на панщині селяни Свиноухівського староства (Володимирський повіт). Орендний володілець села Нучпаль (Заславський повіт Подільської губернії) Дроздовський обтяжував селян панщиною так, що вони зовсім не мали змоги працювати на своїх наділах³.

Селяни переробляли десятки й сотні тисяч днів панщини, за які, згідно тогочасного законодавства, вони мали одержувати мізерну винагороду. Але облік перероблених днів або зовсім не вівся, або був настільки заплутаний, що завжди залишались боржниками не поміщика, а се-

¹ К.-ПОДА, ф. Подільська казенна палата, опис № 1, справа № 2841, арк. 1—2.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 280, арк. 1.

³ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 391; Таємна частина, 1842—1843 рр., справа № 77, арк. 3; 1840 р., справа № 613, арк. 3.

ляни. Часто посесори взагалі вважали зайвим вести будь-які розрахунки з селянами, знаючи наперед, що не будуть за це притягнуті до відповідальності. Нерідкими були випадки, коли посесори насильно відривали селян від власних господарств і переводили на роботу в свій двір, не даючи за це їм ніякої винагороди. Інколи посесори вдавались до торгівлі робочою силою селян, віддаючи їх «в найми» сусіднім поміщикам, підприємцям та торговцям.

Обезземелення селян, обмін родючих селянських земель на непридатні фільваркові, посилення панщини, збільшення чиншу та натуральних данин,—все це вело до зuboжіння селян. Під натиском хижацької експлуатації поміщиків-орендарів швидко зменшувалось число селян вищих розрядів і збільшувалось число тих, які нічого не мали. Для прикладу можна навести село Лисець (Ушицького повіту, Подільської губернії), яким по-хижацькому управляв дворянин Рациборовський. Коли в 1798 р. тут було 23 парових господарств, то на початок 1838 р. вони зовсім зникли. Число поєдинців (мали по одному волу) за цей же час зменшилось з 19 до 16, а піших зросло з 48 до 124. У 1798 р. в селі Лисець налічувалося всього три «халупники», а в 1838 р. їх вже було 32. Аналогічні відомості є про село Думаново, Мукарівське і Пултовське старства¹.

Одночасно з орендарями-кріпосниками державних селян експлуатувала через податкову систему кріпосницька держава. Ведучи в основному натуральне господарство, селяни були неспроможні сплачувати постійно зростаючий подушний податок та різноманітні земські збори. Кожного року за ними рахувались величезні суми недоїмки. Наприклад, в 1844 р. за державними селянами Правобережної України рахувалось лише за попередні роки 344 629 карб. недоїмки. На початок 1845 р. за ними було недоїмки 381 563 карб.² Великі суми недоїмки залишались за державними селянами Правобережної України і в наступні роки, незважаючи на ті жорстокі методи, які застосовували органи царської влади під час їх стягнення.

¹ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, стор. 450—451.

² ЖМГИ, 1844, ч. XVII, Приложение к отчёту министерства государственных имуществ, Ведомость № 1.

Побоюючись селянського руху, що зростає, і прагнучи одержати якомога більші грошові надходження в казну, царський уряд почав переводити державних селян Правобережної України з «господарського» на «оброчне становище». 28 грудня 1839 р. було видано «Учреждение об управлении государственными имуществами в западных губерниях и Белостокской области». Згідно з цим положенням створювались нові урядові органи, яким повинні були підкорятись тимчасові володільці державних маєтків, припинено дальше здавання з торгів державних маєтків і вказувалось на необхідність проведення нової ліквідації для переходу на оброчне становище¹. Правда, переведення селян на оброчне становище здійснювалось дуже повільно. Навіть через 8 років після ствердження вищеназваного положення у Волинській губернії з 328 казенних маєтків було 43 в орендному володінні, 15 у беззвітній адміністрації і 49 за особливими правами в розпорядженні різних осіб. У Київській губернії в 1847 р. з 76 985 осіб чоловічої статі перебувало: 12 131 чол. в орендному й адміністраційному володінні, 20 880 чол. на «господарському» становищі, 33 585 чол. на оброчному, 4 912 чол. на ленному праві, а решта входила до інших незначних груп державних селян². Чимала частина державних селян Правобережної України перебувала на «господарському» становищі ще і в 50-х роках. Лише в 1859 р. повністю завершилось переведення їх на оброчне становище.

Всі групи державних селян Лівобережної (державні селяни, козаки і однодвірці Полтавської та Чернігівської губерній, військові обивателі Харківської губернії) і Південної України (державні селяни, колоністи, євреї-землероби, поселені на казенних землях та ін.) перебували на оброчному становищі. Вважаючись особисто вільними, вони також були прикріплені до землі і не мали права залишити її без дозволу органів влади. Перехід державних селян в інші стани і зміна місця проживання були обмежені цілим рядом перешкод. Так, для того, щоб перейти в стан купців або міщан треба було повністю сплатити податки й одержати дозвіл не тільки від губернських

¹ 2-е ПСЗ, XIV, № 13 035.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1847 р., справа № 76, арк. 13, 22.

властей, а й від Правительствующого сенату. Крім того, для одержання звання купця вимагалось внести заклад, який би дорівнював трирічній сумі податку.

Переважає більшість державних селян користувалась мізерними наділами, обробіток яких не забезпечував їм навіть прохарчування. За даними міністерства державних маєтностей, в 1851 р. в середньому на ревізку душу припадало десятин: в Херсонській губернії 8,2, Катеринославській — 7,2, Харківській — 2,6, Чернігівській — 2,2 і в Полтавській — 0,5. Значно краще були забезпечені землею колоністи. У них в середньому на ревізку душу припадало по 8,9 десятини¹. За цими середніми губернськими нормами наділу ховалась надзвичайна нерівномірність розподілу земель між повітами, волостями, селами і, головне, між окремими прошарками селян. Якщо взяти повіти Чернігівської губернії, то тут у 1858 р. середній наділ орної землі на одну ревізку душу становив: у Ніжинському і Кролевецькому повітах — 1 десятину, в Сосницькому — $1\frac{1}{6}$, в Остерському — $1\frac{1}{4}$, в Козелецькому і Борзнянському — понад $1\frac{1}{4}$, в Конотопському і Городнянському — понад $1\frac{1}{3}$, в Чернігівському — $1\frac{1}{2}$ десятини. Щодо сінокосу, то його на одну ревізку душу припадало: в Чернігівському, Остерському, Ніжинському і Городнянському — по $\frac{1}{2}$ десятини; Козелецькому, Борзнянському, Новгород-Сіверському — по $\frac{1}{3}$ десятини; Конотопському і Сосницькому — по $\frac{3}{4}$ десятини. У Харківській губернії при середньому наділі в 2,6 десятини, в багатьох місцях в кінці 40-х років на ревізку душу припадало від 2 до $\frac{1}{2}$ десятини². Малоземелля у державних селян спостерігалось навіть у губерніях, що вважались, виходячи з середніх підрахунків, «багатоземельними». Наприклад, у Катеринославській губернії під час ревізії 1836—1840 рр. було виявлено «нестаток землі, що доходив у багатьох казенних селищах до крайньої межі».

Причинами гострого малоземелля у державних селян були як масові захоплення казенної землі місцевими поміщиками, так і зосередження її в руках заможної верхівки села. Переглядаючи матеріали фондів ЦДІА УРСР,

¹ Л. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. 2, М., 1857, стор. 100—101.

² Труды Черниговской архивной комиссии, вып. IX, стор. 276, 277; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XII, ч. 1, Харьковская губерния, СПб. 1850, стор. 102.

його Харківського філіалу та обласних архівів, дослідник зустрічається з величезною кількістю скарг селян на захоплення у них поміщиками землі. Особливо активно розгортали поміщики свою загарбницьку діяльність під час розмежування земель. Підкупи урядовців і землемірів, насильства, шантаж, вигадання різних «доказів», посилення на сумнівні документи,— все пускали вони в хід для того, щоб захопити нові й закріпити за собою раніше захоплені у державних селян землі. Слобідсько-український губернатор у своєму рапорті від 16 лютого 1798 р. до генерал-прокурора змушений був визнати, що «внаслідок розмежування жителі втратили багато землі»¹.

В результаті загарбницьких дій поміщиків окремі села втрачали сотні й тисячі десятин землі. У 1788 р. військові обивателі слободи Довгенької (Ізюмський повіт) подали до повітового суду скаргу на губернського регістратора Г. Щербакова, який захопив у них понад 300 десятин орної землі та лісу. Поміщики Новомістського повіту в кінці XVIII ст. захопили 1 577 десятин державної землі. У 1801 р. козакі села Шенгаріївки (Зіньківський повіт) поскаржились губернаторові на те, що поміщик Дубяга захопив їх орні землі і угіддя. В 1801 і 1802 рр. Гадяцький нижній земський суд розглядав справу про захоплення поміщиком Масюковим земель округністю понад 19 верст у козаків містечка Веприка. Жителі слободи Хухра (Охтирський повіт) у 1827 р. скаржились міністрові фінансів, що поміщики захопили в них до 4 тисяч десятин землі².

Захоплюючи землі, поміщики докладали всіх зусиль, щоб ліквідувати або затягти до неймовірності вирішення позовів, поданих селянами. Внаслідок цього земельні суперечки, що були початі ще у XVIII ст., як правило, продовжувались і в наступному XIX ст. Досить сказати, що позов селян слободи Довгенької «вирішувався» протягом

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 181, арк. 3.

² Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Слобідсько-Українська палата цивільного суду, справа № 13, арк. 15—16; ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 16, арк. 2; Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Малоросійське полтавське губернське правління, справа № 4 172, арк. 1, 33; ХОДА, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 32, арк. 1.

18 років, а слободи Хухра протягом 33 років¹. У більшості випадків справи про земельні суперечки закінчувались на користь поміщиків, а селяни, витративши великі кошти на тривалий судовий процес, залишались ні з чим.

Незважаючи на те, що ревізія 1836—1840 рр. викрила додатково масові захоплення державних земель поміщиками, царський уряд не зробив нічого для остаточного припинення їх в майбутньому. Протягом 40—50-х років поміщики продовжували наступати на державних селян, захоплюючи в них землю. За далеко не повними даними в Чернігівській губернії тільки за один 1841 р. було 7 випадків захоплення поміщиками землі у державних селян, а в 1854 р. їх було 12². Крім прямого насильства, поміщики часто привласнювали землю державних селян шляхом економічної кабали. Особливо часто застосовували вони її до козаків, які спадково користувались землею. Даючи їм під заставу землі в позику гроші або хліб, поміщики потім відмовлялись повертати її, незважаючи навіть на повну сплату боргу. На ґрунті цього виникало багато судових процесів, які рідко коли задовольняли скривдженого селянина.

Захоплюючи казенні землі, поміщики спритно використовували гостре малоземелля, яке створювалось серед державних селян. Віддаючи за половину або третину врожаю в оренду малоземельним селянам землю, вони вимагали ще додатково виконати цілий ряд робіт у маєтку. В Чернігівській губернії певна кількість днів, які мав відробити селянин на поміщика за орендовану землю, одержала навіть спеціальну назву — «басаринка». Поміщики вдавались також до кабального найму безземельних селян, зобов'язуючи їх працювати протягом весни та літа за харчі і третій сніп хліба, що буде нажатий ними³.

Малоземелля державних селян ускладнювалось, крім поміщицьких захоплень, ще в більшій мірі нерівномірним розподілом землі між окремими селянськими господар-

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Слобідсько-Українська палата цивільного суду, справа № 13, арк. 195—196; ХОДА, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 32, арк. 1.

² ЧОДА, ф. Чернігівська палата державних маєтностей, справи №№ 12, 13, 19, 21, 32, 111, 121 та ін.

³ Труды Черниговской архивной комиссии, вип. IX, стор. 178; М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 190.

ствами. В той час, коли кожне заможне господарство зосереджувало в своїх руках десятки і навіть сотні десятин землі, основна маса селян мала або мізерні наділи, або зовсім не користувалась ними. Це були результати процесу розшарування селян, який особливо поглибився в першій половині XIX ст. в зв'язку з проникненням в селянське господарство товарно-грошових відносин.

Зростаюче малоземелля і посилення експлуатації з боку поміщиків, заможної верхівки і особливо кріпосницької держави спричиняли загальне зубожіння державних селян. Розширюючи й посилюючи експлуатацію селян, що були на оброці, кріпосницька держава обтяжувала їх різноманітними грошовими та натуральними повинностями. З селян, крім подушного податку, стягувався оброк, «земські» (на утримання поштових шляхів, опалення і освітлення казарм та ін.) і «мирські» (на платню сільським виборним, на сільське діловодство і т. д.) збори. Вони повинні були також відбувати цілий ряд державних повинностей: підводну (перевозити чиновників і казенні товари), шляхову (проведення і ремонт шляхів, побудова мостів, гребель), будівельну (побудова фортець, державних будинків, волосних правлінь, запасних хлібних магазинів та ін.), постоеву (приймання на мешкання й утримання військових частин) і, нарешті, особливо тяжку рекрутську повинність. Крім вищезазваних податків, селяни України платили ще спеціальний збір за право винокуріння і продаж горілки.

Царський уряд протягом другої половини XVIII і першої половини XIX ст. неодноразово збільшував податки з державних селян. Так, у 1760 р. оброчний податок був збільшений з 55 коп. до 1 карб., в 1768 р. до 2 карб., а в 1783 р. до 3 карб. При Павлі I, у 1797 р. знов було підвищено оброчний податок. Всі губернії Росії щодо розміру оброчного податку розподілялись на 4 класи. Державні селяни губерній, віднесених до I класу, платили оброчного збору по 5 карб. 10 коп. з душі; губерній, віднесених до II класу, — 4 карб. 59 коп.; до III класу — 4 карб. 08 коп. і до IV класу — 3 карб. 57 коп. Всі губернії України (Слобідсько-Українська, Малоросійська, Київська, Подільська, Волинська і Новоросійська) були віднесені до III класу. В 1810 р. норми оброку були підвищені для державних селян губерній I класу до 8 карб., II класу — до 7 карб., III класу — до 6 карб. і IV класу —

до 5 карб. 50 коп. Через два роки оброчні платежі знову були збільшені до 10 карб., 9 карб., 8 карб. і 7 карб. 50 коп. в залежності від класу губернії. У 1824 р. оброчний податок був підвищений шляхом перерахування губерній у вищі класи. Зокрема, до I класу перераховано Слобідсько-Українську, Київську, Катеринославську і Херсонську губернії.

Одночасно з оброком підвищувався подушний податок. З 1794 по 1818 р. він зріс більше як в три рази (з 1 карб. 02 коп. до 3 карб. 30 коп.). За підрахунками М. М. Дружиніна, загальне оподаткування державних селян з 20-х років XVIII ст. по 30-і роки XIX ст. збільшилось у 9—10 раз, залежно від класу губерній. «При цьому — відзначає М. М. Дружинін, — співвідношення феодальної ренти і державного податку докорінно змінилось: якщо в 20-х роках XVIII століття оброк становив тільки половину подушного окладу, то через сто років він уже перевищував подушну подать у $2\frac{1}{2}$ —3 рази. Інакше кажучи, феодальна експлуатація державного селянства зростала інтенсивніше і швидше, ніж оподаткування»¹.

В умовах гострого малоземелля, що сполучалося з відсталою землеробською технікою, основна маса селян була неспроможна не тільки сплачувати постійно зростаючі податки, а й прохарчувати себе до наступного врожаю. Ні кругова порука, встановлена царизмом ще в 60-х роках XVIII ст., ні адміністративні «понуження», зв'язані з жорстокими катуваннями і продажами за безцінь селянського майна, ні відправлення неплатників у робочі будинки і віддання їх в підряди поміщикам та промисловцям — ніщо не могло змусити злидених селян своєчасно і повністю сплачувати державні податки, які забирали в них не менше 40% річного доходу. Навіть високопоставлені царські урядовці, після застосування всіх засобів для стягнення недоїмки, змушені були констатувати, що селяни неспроможні вже будь-що заплатити. Так, новоросійський генерал-губернатор Рішельє в своєму листі від 9 лютого 1814 р. повідомляв міністрові фінансів Гурьеву: «Я одержую звідусіль найсумніші донесення про становище сільського населення; арештантські роти в

¹ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, Москва—Ленінград, 1946, стор. 50.

Херсоні вже перепоповнені людьми, посадженими туди за несплату недоїмок, а багато інших самі просять, щоб їх відвели туди ж. Селяни зовсім неспроможні платити, вони продають своє останнє майно, а через два роки, а може й раніше, вони перемруть з голоду, якщо уряд на свій кошт не забезпечить їх продовольством»¹.

Незважаючи на те, що царський уряд час від часу «дарував» державним селянам недоїмку, вона постійно тяжіла над ними, становлячи десятки мільйонів карбованців. У 1823 р. загальна сума недоїмки державних селян Росії становила 47 млн. карб., незважаючи на те, що за дев'ять років до цього було знято 22 млн. карб. На 1826 р. недоїмка виросла до 85 млн. карб. Значна частина її була знята, але через два роки знову налічувалось близько 45 млн. карб. У 1835 р. недоїмка досягла 68 млн. карб. Особливо значні суми недоїмки припадали на державних селян Лівобережної та Південної України. В 1828 р. недоїмка становила: в Полтавській губернії 4 580 106 карб. 56 коп., Чернігівській — 4 130 423 карб. 86 коп., Слобідсько-Українській — 5 871 349 карб. 20 коп., Катеринославській — 4 101 727 карб. 03 коп. і в Херсонській — 1 501 871 карб. 33 коп. Загальна сума недоїмки в цих п'яти губерніях України дорівнювала 20 185 477 карб. 98 коп., або понад 45% недоїмочної суми в усій Росії. В 1831 р. сума недоїмки в губерніях Лівобережної та Південної України зросла до 22 327 554 карб. 81 коп. Понад 40% її припадало на козаків Полтавської і Чернігівської губерній (8 957 830 карб. 51 коп.)².

Про становище, в якому перебували державні селяни і козаки Полтавської губернії, яскраво свідчить записка губернського предводителя дворянства (згодом сенатора) Капніста, подана в грудні 1841 р. міністру внутрішніх справ графу Строганову. Протягом 1815—1831 рр., відзначає автор записки, з державних селян і козаків Полтавської губернії було знято 16,5 млн. карб. податкової недоїмки, але, незважаючи на це, під час відкриття Полтавської палати державних маєтностей її вже налічувалось 5 536 070 карб. Розповідаючи про особливо тяжке

¹ В. Надлер, Одесса в первые эпохи её существования, Одеса, 1893, стор. 87.

² Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, Москва — Ленинград, 1946, стор. 99, 100.

становище державних селян у період з 1821 по 1838 р.; Капніст детально спинявся на жорстокостях під час стягнення податків. «Рухоме майно, худоба, вівці і нарешті одяг і руб'я поселян,— пише він,— продавали з публічного торгу на базарах та ярмарках, а самих поселян піддавали жорстоким тілесним покаранням. Протягом цього жахливого часу бідність козаків досягла такої міри, що на дев'ять господарів припадала одна пара волів, а землі лишалось не більше 2¹/₂ десятини на душу; протягом цього часу виникло і поступово збільшилось число козаків цілком безземельних...»¹

Стягнення податків супроводилось нечуваними зловживаннями губернських і повітових урядовців, виборних сільських начальників, писарів, збірщиків податку та ін. Так, після сенаторського обслідування виявилось, що в Слобідсько-Українській губернії в 1824 р. у 22 волостях було зібрано під виглядом платежів з вибулих, калік і малолітніх 103 544 карб., але з них в казну поступило тільки 13 923 карб. Решта зібраних грошей була витрачена на «предметы недозволенные». Особливо багато зловживань було під час розкладання й стягнення точно не визначених «земських» і «мирських» зборів. Один з чернігівських поміщиків у своїй записці, переданій ревизору V відділу², розповідаючи про тяжке становище козаків, писав: «Урядники їздять по селах і вимагають з них гроші то на подушне, то на земські повинності, то на утримання контор, то на утримання волосних правлінь, то на утримання станових правлінь, то на громадські потреби, то на віспощення і так далі. Одним словом, приводам по стягуванню грошей нема краю, і бідні козаки платять безмовно, не маючи ніколи тієї втішної впевненості, що все вже заплатили, а навпаки, лишаячись завжди у болісному чеканні, що через деякий час знову прийдуть урядники стягувати з них гроші на яку-небудь потребу, про яку вони досі й не чули»³.

Загарбання землі в селян, непосильні податки і повинності, сваволя й жорстоке поводження урядовців — усе це викликало цілу хвилю селянських рухів. Царський

¹ А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. II, СПб. 1882, стор. 47.

² Під час ревізії 1836—1840 рр.

³ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, Москва — Ленинград, 1946, стор. 335—336.

уряд, стурбований розгортанням селянського руху і катастрофічним падінням платоспроможності державних селян, а також маючи на меті зробити певний вплив на поміщиків, вирішив провести в державних маєтностях реформу, ініціатором і автором проекту якої був граф П. Д. Кисельов.

У 1837—1838 рр. було організовано міністерство державних маєтностей з великим і розгалуженим апаратом губернських, окружних, волосних і сільських органів. Шляхом «попечительства», часткового розширення селянських наділів, організації переселення з малоземельних в багатоземельні губернії, урівняння натуральних повинностей, а також шляхом перекладання оброку з душ на землю і промисли царський уряд сподівався підняти платоспроможність селян. Але в дійсності реформа Кисельова не зміцнила та й не могла, при збереженні кріпосної залежності державних селян від самодержавства, зміцнити економічного становища зубожілих селян. Вона, даючи відносно більшу можливість державним селянам розпоряджатись своєю особою і майном у рамках кріпосної залежності, сприяла зростанню заможної верхівки, поглиблювала серед селян майнову нерівність. Всі витрати, зв'язані з новим управлінням, Кисельов переклав на плечі селян. Управителі й асесори губернських палат, окружні начальники і їх помічники, волосні голови і писарі, сільські старшини, старости і писарі дивились на селян як на джерело особистого збагачення. Виходило так, що старі злочини усувались, а нові починались і перетворювались в систему.

Про те, що реформа Кисельова не мала позитивних результатів для підняття платоспроможності державних селян переконливо свідчить постійна недоїмка, яку новостворені органи влади продовжували стягати старими, жорстокими засобами. Так, у 1842 р. лише за попередні роки налічувалась така сума недоїмки: в Полтавській губернії 1 643 526 карб., в Чернігівській — 879 336 карб., Харківській — 5 739 719 карб., Катеринославській — 1 536 786 карб. і в Херсонській — 342 956 карб. Крім цього, селяни повинні були сплатити всю суму поточних податків. Не покращала платоспроможність державних селян і протягом десяти наступних років. У 1852 р. недоїмка за попередні роки була: в Полтавській губернії 307 228 карб., Чернігівській—549 426 карб., Харківській—

5 243 784 карб., Катеринославській — 3 246 867 карб. і в Херсонській — 359 661 карб. Характерно, що основна частина недоїмки, яка рахувалась за тією чи іншою губернією, припадала на державних селян. Наприклад, у Катеринославській губернії в 1853 р. загальна сума недоїмки становила 3 294 177 карб., з яких на державних селян припадало 2 830 988 карб. В Харківській губернії в 1854 р. було всього недоїмки 5 512 637 карб.; з цієї суми недоїмка державних селян становила 4 934 818 карб.¹

Нестерпно пригноблені й жорстоко експлуатовані кріпосною державою селяни постійно перебували під загрозою перетворення у військових поселенців. Влаштуваючи військові поселення, царизм намагався створити особливу касту солдат, які, займаючись сільським господарством, повинні були не тільки утримувати себе, а й нести на своїх плечах, поруч з іншими групами державних селян, тягар казенних податків і повинностей. Життя селян, перетворених у військових поселенців, було надзвичайно тяжким. Їх зобов'язували носити своєрідну форму одягу. До 45 років вони були зобов'язані виконувати одночасно і «фронтові» заняття, і важкі урочні роботи в сільському господарстві. У військових поселеннях підлягали розпису не тільки військова справа і сільськогосподарські роботи, а й відпочинок, сон і навіть народження дітей. За найменше порушення цього розпису селян жорстоко карали.

Після реформи 1827 р. у військових поселеннях виникло дві протилежні групи: з одного боку, поселенці-господарі та їх помічники і, з другого — солдати-постояльці діючих і резервних ескадронів. Для утримання їх поселенці повинні були виконувати військову панщину в сільському господарстві і численні повинності. Незважаючи на те, що формально поселенці мали працювати три дні на казну і три дні на себе, в дійсності вони працювали на казну часто протягом всього тижня, бо «уроки» були такі великі, що за один «день» треба було відробляти 2—3 дні.

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. 1, Приложение к отчёту МГИ за 1843 г., Ведомость № 1; ЖМГИ, 1853, ч. XLIX, від. I, Приложение к отчёту МГИ за 1852 г., Ведомость № 1; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1578; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 25, арк. 7.

За невиконання уроків селянам-поселенцям загрозували жорстокі кари. В. Лобачевський, священник села Ольшанки, Єлисаветградського повіту, в своїх спогадах про місцевих поселенців писав, що вони спочатку працювали три дні на казну, а три дні на себе. В зв'язку з запровадженням урочної системи «більшість поселенців неспроможна була виконувати задані їм роботи протягом трьох днів, а працювала чотири й більше. Тоді для власних робіт поселянину лишалось два або один день на тиждень, а якщо випадала непогода або свята, то, не зробивши нічого на власній ниві, він мусив знову стати в наряд на урочні поселенські роботи... Всяку недоїмку по урочних роботах вважали як недбальство й лінощі і жорстоко карали старим військовим способом — різками... Власні господарства поселенців розладувались і занепадали; але й тут в разі недогляду і неуспіху в своїх роботах треба було також відповідати перед військовим начальством і відповідати також спиною»¹. Кожний крок поселенця був під пильним наглядом начальства. Він не міг без дозволу військового начальства вийти з села, поїхати на ярмарок, перебудувати будинок, одружитись або одружити своїх дітей.

Казармене життя з палочною дисципліною, тяжка урочна система, сваволя і казнокрадство начальства остаточно руйнували «власне» господарство селян, перетворених у військових поселенців. III відділ, звітуючи цареві за 1842 р., змушений був визнати, що про військові поселення не можна нічого сказати хорошого. «Управління військового поселення, — підкреслювалось у звіті, — залежить цілком від сваволі корпусного командира, який, турбуючись про зовнішній вигляд поселення, не шкодує ні робочого часу, ні робочої сили. В найдорожчий для посіву час поселенці і їх волів забирають від полів на перевезення матеріалів для примхливих споруд або для пересадки дерев з черкаських лісів. При такій сваволі начальства не визначена повинність селян. Поселенець працює в казну не три визначених дні, а стільки, скільки його примусять й іноді доти, поки не впаде остання пара його волів»².

¹ «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 623—624.

² Центральний архів, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 53—54.

Жахливе «господарське становище», що нічим не відрізнялось від панщини, гостре малоземелля внаслідок загарбання казенної землі поміщиками і прибирання її до своїх рук сільськими глитаями, посилена експлуатація селян через систему численних податків, поборів і натуральних повинностей, закабалення поміщиками, військова панщина з надмірними уроками, а внаслідок всього цього зубожіння, руйнування, голод і передчасне фізичне вимирання основної маси селянства,— ось що можна сказати в цілому про становище державних селян у дореформений період.

4. НАДЗВИЧАЙНО НИЗЬКИЙ І РУТИННИЙ СТАН СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ТЕХНІКИ

Однією з неодмінних умов і наслідком переважання панщинної системи «був надзвичайно низький і рутинний стан техніки, бо ведення господарства було в руках дрібних селян, задувлених нуждою, принижених особистою залежністю і розумовою темнотою»¹. Примітивна техніка в епоху кріпосництва була властива як сільському господарству, так і промисловості. Лише розвиток буржуазної промисловості, заснованої на вільнонайманій праці, рішуче витіснив відсталу техніку, що століттями трималась без змін у виробництві.

Протягом першої половини XIX ст. в сільському господарстві України, як і в Росії в цілому, переважали знаряддя найдавнішого походження. Для обробітку ґрунту вживались: плуг, соха, рало і борона, а в деяких місцях, крім цього, екстирпатори і культиватори. З декількох видів плугів, які вживались для оранки ґрунту, найпоширенішим на Україні був так званий «малоросійський» двоколісний плуг. У нього впрягали чотири-три, а де земля була м'яка — дві пари волів². Три-чотири пари волів, необхідні для цього плуга, могли бути лише в окремих заможних селян, а решта змушена була спрягатися з іншими господарствами, що занадто зволикали обробіток ґрунту. Письменник і етнограф А. Афанасьєв-Чужбинський, спостерігаючи в кінці 50-х років обробіток ґрунту

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 157.

² В. Андросов, Хозяйственная статистика России, 1827, стор. 74; ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 37.

на Лівобережній Україні, писав: «Землеробство в хлібородній Малоросії провадиться способом, заведеним з давніх-давен. Важкий плуг, запряжений трьома й чотирма парами волів, борознить землю...»¹

Оранка українським плугом була досить повільною і низькоякісною. Навіть при наявності трьох пар сильних волів і м'якого рівного поля ним можна було виорати за три дні не більше як дві десятини. Відрізуючи землю завширшки в 6 вершків і завглибшки від 3 вершків до чверті аршина, український плуг залишав після себе такі скиби землі, яких не могла розпушити борона. Сучасники неодноразово звертали увагу на недосконалість, незручність і нераціональність застосування українського плуга, але, незважаючи на це, ним продовжували користуватись. У Костянтиноградському, Роменському і Зіньківському повітах Полтавської губернії частково вживалась соха². Крім «малоросійського» плуга, поширеним землеробським знаряддям на Полтавщині було однозубе і п'ятизубе рало. Дальший обробіток ґрунту проводився боронами, які здебільшого мали дерев'яні зуб'я. «Борони в Малоросії,— відзначала в 1844 р. газета «Полтавские губернские ведомости»,— також надзвичайно поганой будови, важкі з тонкими, короткими й рідко насадженими дерев'яними зуб'ями, що швидко стираються й не розпушують землю... Дуже в небагатьох поміщиків є борони з залізними зуб'ями»³.

Чернігівську губернію щодо знарядь для оранки ґрунту можна розподілити на три смуги: південну, де вживався «малоросійський» плуг з двома-трьома парами волів; середню з її двоколісною, запряженою 1—2 парами волів чи трояком, сохою і північну, де поширена була безколісна однокінна соха. Остання вживалась також в Глухівському і Кролевецькому повітах. Такий розподіл вживання знарядь зумовлювався різними властивостями ґрунту в окремих смугах губернії. Поруч з плугом і сохою, в Чернігівській губернії було ще дерев'яне тризубе рало. Борони тут, як і в Полтавській губернії, являли собою дерев'яну раму з вбитими дубовими зуб'ями. У де-

¹ А. Афанасьев-Чужбинский, Поездка в Южную Россию, ч. I, СПб. 1861, стор. 34.

² Вживання її тут поширили переселенці з Росії.

³ «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 19, Часть неофициальная.

яких місцях борона була ще примітивнішою. Поміщик Єсимонтовський писав, що в Суразькому повіті «борону зв'язують з березових гілок піваршина завтовшки, які вигинають півколом; між ними на перехрестях вбивають дубові зуб'я»¹. Для лісової смуги був властивий обробіток землі «лядинами». Звільнену з-під лісу землю орали сохою і, засіявши, волочили в'язками гілок, які прикріплялись до дерев'яного гребня. Через кілька років стару «лядину» залишали на переліг і готували нову.

Український плуг, російська однокінна соха з двома лемешами, пароволові плужки, до яких припасовувались леміш і полиця з російської сохи, рала з залізними і дерев'яними зуб'ями, дерев'яні борони — такі були знаряддя для обробітку ґрунту в Харківській губернії². Невідомий автор опису Слобідсько-Української губернії початку ХІХ ст. підкреслював, що «плуги, які вживалися з початку заселення цього краю для розорювання сухої і порослої корінням землі, лишилися і до цього часу як звичайне землеробське знаряддя»³. В Сумському, Охтирському, Вовчанському і частково Богодухівському повітах була поширена російська соха. Брак робочої худоби був особливо відчутний в зв'язку з тим, що тогочасні землеробські знаряддя вимагали дуже великої кількості тягової сили. В 1839 р. на 100 ревільких душ українців, або на 33 тягла, припадало не більше двох плугів. У селах, населених росіянами, на кожні 33 тягла було 33 сохи. Це пояснюється тим, що для сохи потрібний був лише один кінь. Нічим не відрізнялись від вищеназваних знарядь землеробські знаряддя в губерніях Правобережної України. Той самий надзвичайно важкий і незручний український плуг, однозубе і тризубе рало, залізні і дерев'яні борони — ось і весь їх перелік⁴.

¹ ЖМГИ, 1844, ч. ХІІ, від. ІІ, стор. 5.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. ХІІ, ч. 1, Харьковская губерния, стор. 84; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 1, арк. 48; справа № 6, арк. 17.

³ Харьковский сборник, 1889, вип. 3, стор. 78.

⁴ «Киевские губернские ведомости», 1855, № 26, Часть неофициальная; ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1832, справа № 11, арк. 57; Студії з історії України, т. ІІ, Київ, 1929, стор. 105; К-ПОДА, ф. Подільська губерньська креслярня, справа № 1, арк. 8—9; справа № 2, арк. 9; ЖОДА, ф. Волинський губернський комітет для розгляду і складання інвентарів поміщицьких маєтків, справа № 4, арк. 3.

Більш різноманітними були землеробські знаряддя в Катеринославській і Херсонській губерніях. Місцеві жителі, переселенці, колоністи та інші групи населення продовжували користуватись тими землеробськими знаряддями, які були у них раніше. Найбільш вживаними для обробітку землі були: 1) український двоколісний (ломовий) плуг (неудосконалений і удосконалений); 2) саксонський плуг; 3) двоколісні парокінні або пароволові плужки; 4) різного виду сохи; 5) українське, російське і саксонське рало; 6) проста і подвійна або тридцятишестизуба борона¹. Про місцевий український плуг упорядник географічно-статистичних матеріалів А. Шмідт відзначав, що він «має надзвичайно великі розміри всіх своїх частин, німецький їй потребує частих полагоджень... У плуг впрягають для підняття цілини 4 або 5 пар волів, а для розорювання м'якої землі — 3 пари»². Крім названих знарядь заможні господарства колоністів вживали екстирпатори і культиватори.

В усіх губерніях України поля в основному засівались вручну. Лише згодом частина поміщиків почала застосовувати в своїх маєтках сівалки. Для збирання врожаю вживались серп і коса. Жатки з'являються в поміщицьких господарствах в кінці 40-х—на початку 50-х років. Подібною до прапрадідівського способу сівки була й молотьба, для якої застосовувався ціп, камінний або чавунний каток і молотильна дошка. Інколи хліб молотили шляхом гарманування (по розстелених на току снопах ганяли коней). В селянських господарствах Катеринославської губернії широко вживався такий спосіб молотьби: запрягнувши пару волів у навантажений чим-небудь віз, їздили по розісланих на току снопах доти, поки воли ногами, а віз колесами повністю обмолочували зерно³. Молотарки, які вироблялись на підприємствах бр. Бутенапів, Шумана, Потьомкіна та ін., а також привезені з-за кордону, до 50-х

¹ А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одеса, 1853, стор. 67; В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 135, 136.

² А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 39.

³ Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, Полтава, 1849, ч. II, стор. 317; А. Афанасьев-Чужбинский, Поездка в Южную Россию, ч. I, СПб. 1861, стор. 40; А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одеса, 1853, стор. 42—43; В. Павлович, Екатеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 136.

років були в поміщицьких маєтках рідким явищем. Незважаючи на те, що з початку 30-х років у Росії почали виробляти віялки, решето й лопата залишались основними знаряддями для відокремлення зерна від полови й землі.

Коротко кажучи, землеробські знаряддя першої половини XIX ст. мали примітивний характер і в основній своїй масі застосовувались в такому вигляді, в якому вони були у XVIII і навіть XVII ст.

Задовольнялись такими примітивними знаряддями сільське господарство могло до того часу, поки воно мало натуральний характер і була ще можлива екстенсивна система ведення господарства. Проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, зростання попиту на сільськогосподарські продукти з боку внутрішнього та зовнішнього ринків виявили різочу невідповідність техніки, на якій ґрунтувалось кріпосне землеробство. Поміщики, господарства яких досить інтенсивно втягувались в товарно-грошові відносини, неодноразово робили спроби застосувати удосконалені знаряддя і машини¹. Але на перешкоді цьому стояло кріпосне право з його «даровою» робочою силою. Рутинна сільськогосподарська техніка зумовлювала низькоякісну підготовку ґрунту, примітивні методи сівби, несвоечасне збирання врожаю, довготривалу молотьбу і в кінцевому підсумку — низькі врожаї і значні втрати хліба.

Низьку врожайність хліба зумовлювала і занадто відстала система землеробства, що була властива кріпосній епосі. В губерніях України, так само як і у великоруських губерніях центрально-чорноземної смуги, система землеробства відставала від великоруських губерній нечорноземного центру. Коли в останніх вже в другій половині XVIII ст. панувала трипільна система в її найбільш раціональній формі, то на Лівобережній і Правобережній Україні протягом першої половини XIX ст. вона була ще

¹ Легкі і зручні плуги козаків Стеценка, Нестеренка, Корзуна, міщанина Петренка та ін., рала, сконструйовані поміщиком Христофоровим і селянином Гусятниковим, косильні машини селян бр. О. і Ф. Хитрових та вільновідпущеного селянина Якушина, кінні граблі поміщика Куп'янського, молотарка Щербатова, ручна віялка козака Колісника — ось далеко не повний перелік знарядь і машин, що були вдосконалені або сконструйовані в Росії і на Україні, але не набули загального поширення.

часто не тільки без угноєння ґрунту, а й без правильного чергування озимих, ярих і пару. Крім цього, трипільля сполучалося тут з переліжною системою. У Південній Україні майже до самої реформи 1861 р. панівною системою в землеробстві була переліжна система.

Досить цінні відомості про сівозміну в Полтавській губернії на початку ХІХ ст. подаються в «Топографическом описании Малороссийской Полтавской губернии», уривки з якого в свій час були опубліковані в газеті «Полтавские губернские ведомости». Автор опису розповідає, що місцеві жителі «одну частину землі засівають озиминою, а саме: житом і озимою пшеницею на тих місцях, де була посіяна раніше гречка; другу частину засівають всіма іншими ярими хлібами, а решту землі залишають під толоку, для випасу домашньої худоби, а деяку частину на сінокоси. Таким чином щороку ці зміни в посівах і толоках по черзі застосовуються, і для кожного посіву виділяються черезсмужні ниви, що визначаються за змінами»¹. Не сталося будь-яких істотних змін у сівозміні на Полтавщині і через 40 років після написання цього «Топографічного опису». М. Арандаренко, управляючий Полтавської палати державних маєтностей, роблячи огляд сівозміни на Полтавщині в 40-х роках, указував, що «взагалі сівозміна тутешнього господарства трипільна, а в деяких місцях сіють хліб на хліб по декілька років, не даючи відпочити землі»². В поміщицьких маєтках з великою кількістю землі трипільля поєднувалося з переліжною системою. Незасіяна частина землі перетворювалася або в пасовище, або в сінокіс. Через деякий час на перелозі поміщик сів просо, потім пшеницю, далі жито і овес, а після цього знову перетворював орну землю в переліг. Земля, як правило, не угноювалася за винятком ділянок, що призначались під коноплі.

Трипільля без правильного чергування посівів і без будь-якого угноєння, за винятком конопельників, тютюнових та бурякових плантацій, було характерним і для Чернігівської та Харківської губерній. В. Пассек у 30-х роках з усією серйозністю доводив, що трипільна система є найраціональнішою, а угноєння полів у більшості ви-

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1849, № 39, Часть неофициальная

² Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, Полтава, 1849, ч. II, стор. 317.

падків не тільки не збільшує, а навіть зменшує врожай¹. В Чернігівській і Харківській губерніях, як і в Полтавській, збереглися залишки переліжної системи. Особливо часто вони зустрічалися в багатоземельних поміщицьких маєтках. Та сама трипільна система без правильного чергування посівів і майже без угноєння була і в губерніях Правобережної України. Протягом 30—40-х років подільський губернатор у своїх звітах незмінно відзначав, що поміщики й селяни дотримуються «стародавніх звичаїв у землеробстві: поля розділяють на три смуги, орють плугами й волами, а в деяких повітах землі зовсім не угноюють; в інших, північних, необхідність змушує думати про угноєння»².

Аналогічне становище з системою землеробства було і в Київській губернії. Правда, поширення посівів цукрових буряків створювало можливість для поступової зміни відсталої, трипільної системи багатопільною. Більш ретельна обробка землі, конче необхідна для цукрових буряків, значно впливала взагалі на хліборобство. Соха і дерев'яна борона були зовсім непридатні в підготовці ґрунту під цукрові буряки. Необхідно було вживати плуг глибокої оранки, екстирпатори, катки, залізні борони і сівалки. В зв'язку з посівами цукрових буряків інтенсивніше почало застосовуватись удобрення землі. В Подільській, Волинській, Харківській і особливо в Київській губернії цукрові буряки міцно ввійшли у сівозміну. Частина поміщицьких господарств запроваджувала в своїх маєтках багатопільну систему, намагалась перейти до вживання удосконалених знарядь та машин. Але все це мало епізодичний характер і докорінно не порушувало панування примітивної техніки та трипільної системи, яку один з тогочасних теоретиків сільського господарства, Бажанов, справедливо назвав «панщинною системою»³.

Трипільна система, являючи собою дальший крок у розвитку землеробства від вогнєвої і переліжної системи,

¹ В. Пассек, Историко-статистическое описание Харьковской губернии, 1836, стор. 162.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3, Вольнская губерния, стор. 79; ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1834 р., справа № 105, арк. 54; 1842 р., справа № 346, арк. 22.

³ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, СПб. 1862, стор. 54; А. Бажанов, Опыт земледелия вольнонаёмным трудом, М., 1860, стор. 18.

була для XIX ст. вже занадто відсталою системою. При ній завжди лишалася третина ґрунту під паром або перелогом, а дві треті під озимим і ярим хлібом. Трипільля з його незмінною кількістю і одноманітністю хліба, що сівся, відповідало обмеженим вимогам натурального господарства, але воно не могло вже задовольнити потреб зростаючого товарно-грошового господарства. З розвитком вимог на сільськогосподарські продукти й сировину з боку внутрішнього та зовнішнього ринків ця система землеробства ставала дедалі більшим гальмом капіталістичного способу виробництва¹.

В Південній Україні, де поміщицьке і частково селянське господарство найбільш інтенсивно втягувалось у капіталістичні відносини, була поширена ще більш відстала, ніж на Правобережній і Лівобережній Україні, система землеробства — переліжна система. Наявність величезних просторів землі при незначному числі населення давала тут можливість залишати на ряд років частину поля для відновлення його природної родючості.

Яскраву характеристику землеробства в Південній Україні дає один із сучасників у своїх записках, що відносяться до кінця 20-х років. Незважаючи на те, що автор описує землеробство лише в одному з військових поселень, воно мало такий же характер в усій Південній Україні. «У цій величезній степовій місцевості,— пише він,— де 90 тисяч душ приписаних до військових поселень займалися землеробством і скотарством, госпо-

¹ Звичайно, при раціональному застосуванні трипільної системи пар був важливим агротехнічним засобом у боротьбі з бур'янами, за збереження і нагромадження вологи для озимих культур. Проте він неспроможний був забезпечити розв'язання основного завдання — підвищення родючості ґрунту. Особливо це стосується трипільної системи в губерніях України, де вона була позбавлена правильного чергування посівів та пару і часто сполучалася з переліжною системою. Трипільна система обмежувала розвиток тваринництва і зумовлювала суто зерновий напрямок тогочасного сільського господарства. Наявність обширних кормових угідь дозволяла раніше вести в значних розмірах на території Правобережної і Лівобережної України екстенсивне скотарство. Пізніше, внаслідок безсистемного користування тут луками, а також перетворення їх в рілля, худоба переводилась на грубі корми і випас на стерні та парі, що заростав. Звідси й результат досить повільного розвитку тваринництва, яке протягом дореформеного періоду, за винятком вівчарства, в основному мало споживчий характер. Трипільна система, за визначенням В. І. Леніна, була найконсервативнішою системою землеробства.

дарство провадилось цілком інстинктивно і неправильно, що за місцевою говіркою називається диким або воровським господарством. Ані найменшого поділу полів, ніяких виділених лук і пасовищ, орють де завгодно; сіють, поки добрі врожаї, або навіть посередні, а потім залишають цю ділянку, доки не відпочине від обтяжливих посівів, що трапляється звичайно, залежно від розмірів і родючості, від 5 до кількох десятків років»¹. Подібні свідчення про надзвичайно відсталу систему землеробства в Новоросійському краї ми зустрічаємо в листі слов'яно-сербського поміщика О. І. Шумана, прочитаному на засіданні Вільного економічного товариства в 1840 р. «Рільництво в тутешньому краї,— відзначалось у ньому,— провадиться досі за зразком наших предків. Тут не впроваджувались ніякі поліпшення, що відповідали б часові і прикладам інших країн. Не те, що сівозміни, але навіть і трипільне господарство тут не зустрічається... Ділянки земель, що лежать років три або чотири під паром, засівають послідовно просом, льоном, пшеницею арнауткою, озимим житом і нарешті іншими ярими хлібами; після чого поля лишаються років три або чотири знову під паром і використовуються виключно для випасу худоби й овець»². Переліжна система з недорозвинутим трипільям продовжувала панувати в Херсонській губернії і в 50-х роках. Прямим наслідком панування відсталої системи землеробства в цих, як і в решті губерній України, були утруднення в харчуванні жителів, неврожаї і занепад скотарства.

Звичайним способом землеробства, подібно до Херсонської губернії, була система перелогів і в Катеринославській губернії. З даних, які відносяться до кінця 40-х років, відомо, що тут мала місце двопільна, трипільна і частково плodoзмінна системи, але панівною була переліжна. При останній одна частина землі засівалася хлібом не більше трьох років підряд, друга протягом такого ж часу була пасовищем, а третя перетворювалась в сінокіс³. Майже нічого нового в систему землеробства Катеринославської губернії не принесли і 50-і роки. «Ділянку, визначену під посів,— констатував на початку 60-х років

¹ «Русский архив», 1875, кн. I, стор. 258—259.

² «Земледельческая газета», 1840, № 4.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, стор. 108—109.

упорядник географічно-статистичних матеріалів В. Павлович, — здебільшого займають 2—3 і рідко 4 роки підряд. Потім її замінюють іншою, і посів на ній відновлюється не раніше, як через кілька років — 3—4 і навіть 5. Протягом перших років її перетворюють на толоку, тому що на розпушеній землі не росте поживна трава, а тільки сам бур'ян; згодом, коли бур'ян зникає і замінюється степовою травою, що ділянку відводять під сінокіс. Поле, що засівається хлібом, ділять ще на кілька частин. Змінюється посів хлібів»¹.

Отже, зростання кількості товарного хліба в поміщицьких господарствах Катеринославської, Херсонської та інших губерній України відбувалося не шляхом поліпшення системи землеробства і удосконалення сільськогосподарської техніки, а шляхом хижацької експлуатації родючих степів, захоплення нових земель, особливо в Південній Україні, і розширення своєї ріллі за рахунок селянських наділів.

Примітивна техніка, відстала система землеробства, недостатність і слабосилість селянської робочої худоби, стихійні лиха (посуха, град, мороз і т. д.), відсутність організованої боротьби з сільськогосподарськими шкідниками — все це било по сільському господарству взагалі і особливо по селянських господарствах, де постійно відчувалось гостре малоземелля і брак робочої худоби. Селяни-кріпаки були незацікавлені в кращому обробітку не тільки поміщицької землі, а й своїх наділів, які часто поміщики або зовсім відбирали, або насильно замінювали на непридатну землю. Поміщицькі і селянські орні землі часто були розташовані черезсмужжям², а тому створювалась примусова сівозміна, яка передбачала посів однакових видів хлібів, що вимагали одночасного посіву і збирання. Більшу і кращу частину року селяни змушені були працювати на панському полі, а свій наділ їм до-

¹ В. Павлович, Катеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 133.

² До чого доходило черезсмужжя перекожливо свідчить такий факт: в одному маєтку Миргородського повіту з 5 539 десятин орної і сінокосної землі було до 5 тисяч окремих смуг. Середня величина смуг становила півтори десятини. В лісних угіддях були окремі клавтики, що мали 100 або навіть кілька десятків квадратних сажнів (В. Василенко, Очерки кустарных промыслов Полтавской губернии, вып. I, Полтава, 1900, стор. 6).

водилось обробляти наспіх, в несприятливий для сільсько-господарських робіт час¹.

Характерним явищем для кріпосної епохи була низька врожайність сільськогосподарських культур. Урожай сам-4 вважався тоді середнім, а понад сам-4 вже добрим. Незмінність агротехніки зумовлювала і незмінність врожайності, яка повністю залежала від стихійних сил природи. П. І. Лященко, відзначаючи занадто низьку продуктивність кріпосного землеробства по 50 губерніях Європейської Росії, вказує, що за 60 років ХІХ ст. кріпосне землеробство давало майже стаціонарну врожайність і протягом всього ХІХ ст., не даючи ніякого приросту, повністю зупинилося на низькій врожайності сам-3,5—3,6. Тобто, рахуючи висів на десятину 1 чверть озимих і 1,5 чверті ярих, урожай з десятини становив у середньому близько 30—35 пудів². Кріпосницькі відносини гальмували розвиток торгового зернового господарства, промислового городництва, садівництва, торгового скотарства і молочного господарства.

Повсюдні або часткові неврожаї — постійні супутники феодально-кріпосницької системи господарства. За підрахунками одного з перших дослідників неврожаїв у Росії Соловцова, у ХVІІІ ст. було 34 неврожаї. Історик Варадінов нараховує за період з 1802 до 1852 р. 22 неврожайні, 12 голодних і тільки 10 урожайних років. Мордовцев відзначав, що під час кріпацтва, навіть у хліборобних губерніях, майже через кожні два роки в селян не вистачало хліба на прохарчування і посів³.

¹ Сучасники неодноразово підкреслювали згубність для сільського господарства додержання стародавніх землеробських систем. У 1884 р. один з кореспондентів газети «Полтавские губернские ведомости», добре обізнаний з системою землеробства на Лівобережній Україні, писав: «Безперечно, що трипільна система без угноєння найшвидше виснажує землю і хоча, через незнання справи і заботони, всі вважають причиною частих неврожаїв у Малоросії тільки метеорологічні умови, проте, крім шкоди, заподіяної поганим обробітком і несвоєчасним засіванням полів через хворобу й падіж робочої худоби, не можна не помітити, що виснаження полів є найважливіша причина мізерних врожаїв, а часто і цілковитого спустошення орних земель у Малоросії («Полтавские губернские ведомости», 1844, № 19, Часть неофициальная).

² П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. І, Держполітвидав УРСР, Київ, 1951, стор. 499.

³ Л. Д. Мордовцев, Накануне воли, СПб. 1889, стор. 36; Сборник статистических сведений о России, кн. III, СПб. 1858, стор. 491; «Северный вестник», 1892, № 1, стор. 98.

З 1799 по 1856 р. на Україні було 28 повсюдних і часткових (в межах окремих губерній) неврожаїв. Протягом цього періоду неврожаї повторилися в Херсонській губернії 21 раз, Катеринославській — 20 раз, в Полтавській і Харківській — по 13 раз, Чернігівській — 12, Київській — 11, Волинській — 10 і Подільській — 7 раз¹. За підрахунками П. Стойковича, в Новоросійському краї кожні 7 років було в середньому два цілковитих неврожаї, три посередніх і два тільки хороших врожаї. Упорядник статистичного матеріалу про Катеринославську губернію Драчевський підрахував, що тут протягом 40-х років було 2 урожайних роки, 5 посередніх і 3 неурожайних. Пересічний врожай для губернії вважався сам-4². Під час неврожаю жителі Катеринославської і Херсонської губерній купували хліб, що привозився туди з Воронежської, Харківської, Полтавської, Чернігівської, Саратовської губерній і Землі Війська Донського. Ті, які були неспроможні купити для власного прохарчування хліб, ішли заробляти його в Полтавську, Харківську і Воронежську губернії³.

Крім вищеназваних неурожайних років для всієї України чи губерній в цілому, було ще більше їх для окремих повітів, де часто при середньому врожаї в губернії не вистачало хліба на прохарчування. Так, наприклад, в урожайний 1835 р. в деяких місцях Харківської, Подільської, Катеринославської і Херсонської губерній зібраний хліб не міг забезпечити прохарчування місцевого населення. В Чернігівській і Волинській губерніях були повіти, в яких майже щорічно відчувався брак власного хліба. Про північні і центральні повіти Чернігівської

¹ Підрахунки про кількість неврожаїв на Україні зроблено на підставі таких джерел: Сборник статистических сведений о России, кн. III, стор. 470—473; *Н. Вардинов*, История министерства внутренних дел, ч. I, стор. 135; ч. III, кн. 1, стор. 120, 292, 409, 489; ч. III, кн. 3, стор. 210, 283, 414, 604; Записки Общества сельского хозяйства Южной России, 1848, стор. 43; 1850, стор. 119; Материалы по вопросу об обеспечении продовольствия, ч. I, СПб. 1859, стор. 56—57; ЖМГИ, 1850, ч. XXXV, від. II, стор. 212, 1852, ч. XLIII, Смесь, стор. 32—33; Обозрение государственного управления по части общественного благоустройства в 1831 г., СПб. 1834, стор. 26—28 та ін.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, стор. 109.

³ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 144, справа № 52, арк. 97, 99.

губернії упорядник географічно-статистичних матеріалів М. Домонтович писав, що «тут урожай хліба буває настільки бідний, що його ледве вистачає на прохарчування жителів, іноді його не вистачає і на посіви... Незважаючи на відносний достаток орних земель, подекуди ґрунт настільки виснажений, що врожай звичайних господарств дуже рідко доходить до сам-4, здебільшого становлячи сам-2 або сам-3 зерна»¹. За неурожаєм шов жахливий голод, що спричиняв масову смертність населення². Селянське господарство, яке й до цього ледве виживало, на кілька років зовсім виходило з ладу. Часто лютували в селах епідемії і пошесті³.

Кріпосницькі порядки не тільки ускладнювали відновлення спроможності селянських господарств, що потерпіли від голоду, а й були безпосередньо чи посередньо причиною постійних неврожаїв, масових епідемій, поголовних пошестей і, нарешті, остаточного руйнування селянського господарства.

Закінчуючи огляд фактичних даних про економічний розвиток України в цілому і зокрема про переважання та наслідки панщинної системи в сільському господарстві, зробимо головні висновки, які випливають з цих даних. Насамперед слід відзначити, що економічний розвиток України в першій половині XIX ст. був нерозривно зв'язаний з економічним розвитком всієї Росії. Всі соціально-економічні явища, що мали місце в дореформеній економіці Росії були в тій або іншій мірі, при збереженні своїх особливостей, властиві й економіці України. Три райони України — Лівобережна, Правобережна і Південна Україна, будучи об'єднані в складі Росії, стали невід'ємною складовою частиною всеросійського внутрішнього ринку.

У сільському господарстві України протягом першої половини XIX ст. продовжувала панувати панщинна система з її натуральним господарством, прикріпленням безпосереднього виробника до землі, позаекономічним

¹ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 169.

² Для прикладу можна назвати голод 1849 р. в Катеринославській губернії, коли з 912 тисяч жителів померло 118 578 чол. або 12,5% (Сборник статистических сведений о России, кн. II, стор. 101).

³ Через брак кормів, від холоду і пошестей в Новоросійському краї в 1812 р. загинуло 140 445 голів коней, 230 059 голів великої рогатої худоби і 878 968 голів овець (А. Штукенберг, Описание Екатеринославской губернии и Новороссийского края вообще, СПб. 1859, стор. 69).

примусом і надзвичайно низьким і рутинним станом техніки. Звичайно, переважання панщинної системи господарства в першій половині XIX ст. якісно відрізнялося від переважання її, скажемо, в XVII чи першій половині XVIII ст. Панщинна система в другій половині XVIII і особливо в першій половині XIX ст. переживала процес розкладу, а потім кризи, що були зумовлені неухильним розвитком в надрах її капіталістичних відносин.

Основою феодалізму взагалі і панщинної системи зокрема була феодальна власність на землю. Поміщики України в дореформений період зосереджували в своїх руках понад 70% всієї землі, з якої лише третина, а в Південній Україні до однієї п'ятої частини було в користуванні селян, та й то найгіршої якості. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводилося скороченням селянських наділів, а також масовим обезземеленням селян, яких власники перетворювали в дворових і місячників. Особливо великих розмірів обезземелення селян набрало напередодні реформи 1861 р., коли поміщики намагались за всяку ціну зберегти за собою якщо не всю, то принаймні основну частину землі.

Зосереджуючи в своїх руках переважну кількість орної землі, лісу та сінокоосу, поміщики України монополюючи володіли кріпосними селянами, які в 30-х роках становили 63,8% загального числа всіх селян, а напередодні реформи 59,7%. Поміщицькі селяни, за винятком незначного числа, перебували на панщині, розміри якої, будучи фактично залежними повністю від поміщика, безперервно зростали з кожним десятиліттям. Запровадження непосильної урочної системи, введення під різними приводами додаткових повинностей, переведення селян з подвірної на подушну панщину, перетворення їх в кріпосних робітників, торгівля робочою силою кріпаків, зменшення і відбирання наділів, експлуатація праці дворових в сільському господарстві і на промислових підприємствах, відкрите пограбування в селян хатнього майна, хліба, робочої худоби і грошей — все це явища одного порядку, що були зв'язані з посиленням феодально-кріпосницького гніту. Прагнучи якомога більше одержати додаткового продукту, поміщики чинили над селянами свій свавільний суд і жахливу розправу.

Щодо володіння землею і кріпаками, що жили на ній,

то на Україні були великі, середні і дрібні поміщицькі господарства. Групування поміщиків за володінням землею і кріпаками мало свої порайонні особливості. В той час як на Правобережній і Лівобережній Україні розподіл кріпаків між поміщиками збігався з розподілом між ними землі, то в Південній Україні, де було незначне число кріпаків, групування поміщиків ішло, головним чином, за кількістю належної їм землі. Характерною рисою поміщицького землеволодіння на Лівобережній Україні була надзвичайна роздробленість, а на Правобережній і особливо в Південній Україні, — наявність значного числа великих латифундій. Протягом 30—50-х років у чисельному співвідношенні між окремими групами поміщиків, а також між селянами, що були в їх володінні, сталися значні зміни. Якщо група поміщиків, що володіли до 21 душі кріпаків, дуже зменшилась, то групи поміщиків з 21—100 і 101—1000 душ не тільки чисельно зросли, а й збільшили кількість залежних від них селян (перша на 7%, а друга майже на 6%). У групі поміщицьких господарств, що мали понад 1 000 душ спостерігалось невелике кількісне зростання при помітному зменшенні числа залежних від них селян.

Поруч з кріпаками, на Україні було багато державних селян, які щодє свого юридичного становища, розміру і характеру повинностей та платежів розподілялися на величезну кількість груп і підгруп. Вважаючись особисто вільними, державні селяни були прикріплені до землі і зазнавали жорстокої експлуатації як з боку кріпосницької держави, так і з боку поміщиків. «Оброчне становище», на якому перебували державні селяни Лівобережної та Південної України, являло собою не що інше як систему експлуатації кріпосною державою селян шляхом надмірних, постійно зростаючих грошових та натуральних повинностей. Гостре малоземелля, зумовлене захопленням казенних земель місцевими поміщиками і зосередженням землі в руках заможної верхівки, примітивна техніка і нераціональна система землеробства, сваволя царських урядовців і засилля глитаїв — усе це не давало можливості основній масі селян не тільки спілачувати державні податки, що забирали в них не менше 40% річного доходу, а й прохарчуватись до наступного врожаю. «Господарське становище», на якому перебували, за невеликим винятком, державні селяни Правобережної

України, нічим по суті не відрізнялось від панщини. При ньому, як і при панщині, тимчасовий орендний володілець одержував право і на «дарову» працю селян і поліцейсько-вотчинний «нагляд» за ними. Чимала частина державних селян була перетворена у військових поселенців, що поряд з військовими заняттями відбували тяжку урочну панщину в сільському господарстві.

Надзвичайно низький і рутинний стан техніки, відсталі система землеробства, а внаслідок цього мізерний і нестійкий урожай, часте повторення неврожайних років, страхіття голоду, епідемій і пошестей, зубожіння і руйнування селянських господарств, передчасне фізичне вимирання основної маси селян — такі були наслідки переважаючої феодально-кріпосницької системи, яка не тільки прирікала сільське господарство на віковий застій, а й гальмувала розвиток продуктивних сил в усіх галузях народного господарства. Для кріпосництва, говорить В. І. Ленін, «властиві: віковий застій, забитість і темнота трудящих, низький ступінь продуктивності праці»¹.

Лише капіталізм порушив віковий застій сільського господарства і дав поштовх швидкому розвитку продуктивних сил. Відстале трипільля почало замінятись передовим багатопільлям, поліпшувався обробіток ґрунту, підвищувались врожаї, успішно розвивалось торгове землеробство, зв'язане з технічним прогресом. Землеробський капіталізм, підкреслює В. І. Ленін, зробив великі прогресивні зрушення, «перетворивши рутинне ремесло забитих нуждою і задавлених темнотою селян в наукове застосування агрономії, порушивши віковий застій сільського господарства, давши... поштовх швидкому розвитку продуктивних сил суспільної праці. Трипільля змінилося плодозмінною системою, поліпшився догляд худоби і обробіток ґрунту, підвищилися врожаї, дуже розвинулася спеціалізація землеробства, поділ праці між окремими господарствами. Докапіталістична одноманітність змінилася чимраз більшою різноманітністю, яка супроводиться технічним прогресом усіх галузей сільського господарства»². Говорячи про прогресивність капіталізму в землеробстві, В. І. Ленін завжди відзначав його експлуататор-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 271.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 91—92.

ську суть. Капітал, говорив В. І. Ленін, не тільки не усунув задавленості, експлуатації, злиднів мас, а, навпаки, він створив ці лиха в новому вигляді і відновив на «сучасній» базі їх старі форми.

Незважаючи на те, що до реформи 1861 р. переважала феодально-кріпосницька система господарства, вже з другої половини XVIII ст., як відзначалось вище, в надрах її розвивались і зміцнювались нові, прогресивні на той час капіталістичні відносини. Період розкладу феодально-кріпосницької системи (друга половина XVIII — перша половина XIX ст.) характеризується, з одного боку, втягненням поміщицьких господарств в товарно-грошові відносини, проникненням капіталістичних відносин в селянське господарство, і, з другого — витісненням кріпосних підприємств капіталістичними та занепадом поміщицьких маєтків. Розклад феодально-кріпосницької системи відбувався в умовах надзвичайного загострення класових суперечностей, які, дедалі посилюючись, створили в кінці 50 — на початку 60-х років революційну ситуацію.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ТОВАРИЗАЦІЯ ФЕОДАЛЬНО-ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Процес розкладу феодально-кріпосницької системи, що почався в другій половині XVIII ст., особливо посилювався в першій половині XIX ст. Цей процес відбувався в нерозривному зв'язку і під впливом розвитку капіталістичного укладу як в промисловості, так і в сільському господарстві. Товарно-грошові й капіталістичні відносини, охоплюючи поступово всі галузі економіки України, розхитували одну з підвалин панщинної системи — натуральне господарство, створювали умови для розвитку внутрішнього капіталістичного ринку. Розширення внутрішнього ринку в сільському господарстві насамперед було зв'язане з спеціалізацією землеробства, з ростом товарності поміщицьких господарств. «Виробництво хліба поміщиками на продаж, що особливо розвинулося за останній час існування кріпацтва, було вже провісником розпаду старого режиму»¹.

1. ЗРОСТАННЯ ПОМІЩИЦЬКОГО ТОРГОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Вже в дореформений період під впливом зростаючих потреб внутрішнього та зовнішнього ринків поступово, але неухильно розвивалося торгове землеробство. Ступінь товарності землеробства в поміщицьких маєтках і селянських господарствах був різний. В той час, як господарства селян (особливо поміщицьких) лише виявляли

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

тенденцію до торгового землеробства і могли вивозити на місцевий ринок незначну частину продуктів своєї праці,— поміщицькі маєтки, маючи в своєму розпорядженні величезну кількість сільськогосподарських продуктів і сировини, займали панівне становище як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Звичайно, товаризація поміщицьких господарств, як і взагалі процес розкладу феодально-кріпосницької системи, в окремих районах України відбувалася не в однаковій мірі. Найуспішніше вона проходила в поміщицьких господарствах Південної України, потім у поміщицьких господарствах Правобережної України і слабіше в поміщицьких господарствах Лівобережної України. Така нерівномірність у розвитку товаризації поміщицьких маєтків залежала, крім цілого ряду інших причин, від розмірів поміщицьких господарств. Як правило, великі господарства раніше від інших почали працювати на ринок. Поступово в товарно-грошові відносини втягувалися і середні господарства. Щождо дрібних і найдрібніших поміщицьких господарств, то продукція їх була настільки незначною, що майже повністю споживалась сім'єю поміщика і дворовими. Ось чому господарства дрібних поміщиків протягом дореформеного періоду зберігали в основному ще свій натуральний характер і надзвичайно слабо були зв'язані з ринком.

Цілком зрозуміло, що виробництво поміщиками сільськогосподарських продуктів на ринок не змінювало та й не могло докорінно змінити внутрішньої економічної структури маєтків, які продовжували в основній своїй масі виробляти не мінові, а споживні вартості, розраховані, насамперед, на задоволення особистих потреб володільців. Поява більшості поміщиків на ринку була зумовлена не тим, що їх господарства були повністю пристосовані й розраховані на задоволення потреб ринку, а тим, що тільки через продаж частини продукції вони могли задовольнити свої потреби, які зростали в умовах розвитку товарно-грошових відносин.

Розглядаючи питання про розвиток торгового землеробства, В. І. Ленін підкреслює, що він виявляється в спеціалізації землеробства¹. Початок цієї спеціалізації припадає на дореформений час, коли в Росії, в тому числі

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 19, 46, 212, 213.

і на Україні, створювались окремі землеробські райони, в яких висувалась на перший план та чи інша галузь сільського господарства. Спеціалізація районів щодо торгового землеробства визначалась в основному не селянськими господарствами, а поміщицькими маєтками. Поневолені й експлуатовані поміщиками та феодално-кріпосницькою державою селяни постійно перебували в злиднях і голодували, а вивезені ними на внутрішній ринок продукти часто були конче необхідні їм для власного споживання. Поміщики ж, монополюючи володіння землею й експлуатуючи «дарову» працю кріпаків, мали всі можливості викидати з своїх маєтків на внутрішній та зовнішній ринки величезну кількість сільськогосподарських продуктів, переходити до вирощування технічних культур, розвивати торгове скотарство. Тримаючи в своїх руках майже повністю товарну продукцію сільського господарства, вони одночасно були власниками численних підприємств — суконних, горілчаних, цукрових та ін. Ідучи назустріч поміщикам, царський уряд скасував протягом першої чверті XIX ст. всі попередні обмеження їх в торгівлі¹. Дворяни, зберігаючи за собою привілей безмитної внутрішньої торгівлі, одержали право записуватись в купецькі гільдії і вести закордонну оптову торгівлю.

Пристосування поміщицького хліборобства до умов товарного виробництва. В міру розвитку товарно-грошових відносин все більшого розмаху набирало заснування кріпосницьких підприємств по обробці сільськогосподарської сировини. Наявність власних будівельних матеріалів, сировини і робочої сили, а також легкість одержання з кредитних установ позик — все це створювало сприятливі умови для поміщицького підприємництва. Протягом всього дореформеного періоду поміщицькі підприємства займали панівне становище в горілчаній та цукровій промисловості України, а також відігравали певний час досить значну роль у виробництві сукна.

Типовим прикладом пристосування поміщицьких господарств до товарно-грошових відносин може бути маєток Папкова (село Красний Кут, Слов'яносербського повіту, Катеринославської губернії). При наявності 7 300 десятин землі і 1250 душ селян Папков у 30-х роках одержував

¹ При Катерині II дворянам заборонялось записуватись в купецькі гільдії, а тому право торгівлі їх було досить обмеженим,

щорічно понад 250 тисяч карб. чистого доходу, основну частину якого давали:

Суконне та кашемірове підприємства	88 000 карб.
Вівчарство	54 500 »
Рільництво і скотарство	22 675 »
Гуральня та шинки	17 400 »

Крім цих промислових підприємств, в його маєтку були: свічарня, водяний та паровий млини, цегельний, черепичний та вапняний заводи. За винятком кількох спеціалістів, на всіх промислових підприємствах Папкова працювали кріпаки, яких лише на суконному і кашеміровому підприємствах було 346 чоловік. Все кам'яне вугілля, видобуток якого становив на двох копальнях поміщика до 30 тисяч пудів на рік, йшло на задоволення потреб маєтку¹. Вироблені в маєтку сільськогосподарські продукти та промислові товари Папков збував як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках.

Ріст товарності поміщицького землеробства і взагалі пристосування поміщицьких господарств до потреб внутрішнього і зовнішнього ринків неминуче супроводились посиленням феодально-кріпосницького гніту й обезземлення селян. В. І. Ленін з приводу цього писав: «Аж ось вторгається товарне господарство. Поміщик починає продавати хліб на продаж, а не на себе. Це викликає посилення експлуатації праці селян, — потім, утрудненість системи наділів, бо поміщикам вже не вигідно наділяти підрастаюче покоління селян новими наділами, і з'являється можливість розплачуватися грошима»².

Надмірно тяжкі феодальні повинності, зменшення і цілковите відбирання наділів, відкриті пограбування поміщиками майна у селян — все це руйнувало селянські господарства, а разом з цим і одну з неодмінних умов панщинної системи господарства — наділення безпосереднього виробника засобами виробництва взагалі і землею зокрема. Руйнуючи селянські господарства, поміщики влаштовували в своїх маєтках економії, де була робоча

¹ Журнал мануфактур и торговли, 1837, № 2, стор. 8—11. За даними звіту катеринославського губернатора, в 1838 р. суконне підприємство Папкова виробило продукції на 130 тисяч карб. (ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 356, справа № 21).

² В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 448.

худоба та землеробське знаряддя, і змушували піших селян виконувати тяглову повинність. Це особливо було характерним для поміщиків-посесорів Київської губернії, багато з яких мали на 500 душ орендованого маєтку по 20 власних плугів з 120 волами, а також для південно-східної частини Подільської губернії. Найявністю великої кількості землеробських знарядь і робочої худоби в поміщицьких маєтках Катеринославської і Херсонської губерній¹ була зв'язана не тільки з руйнуванням господарств кріпаків, а й з розширенням поміщицького торгового землеробства, що експлуатувало найману працю. Звичайно, інвентаризація поміщицьких маєтків не виключала з сфери експлуатації селянську робочу худобу та інвентар. Навіть в Катеринославській губернії, де вона досягла найбільших розмірів, з 1 200 тисяч десятин землі, що за сідалась в поміщицьких господарствах, в кінці 50-х років не менше половини оброблялось з допомогою селянської робочої худоби та реманенту.

Економічний розвиток України, як і Росії в цілому, ріст міського промислового населення, збільшення експорту хліба настійно вимагали підвищення продуктивності сільськогосподарської праці. Проте існуючі феодално-кріпосницькі відносини, які перетворились в гальмо розвитку продуктивних сил, не могли задовольнити цих вимог. Надзвичайно низька продуктивність підневільної кріпосної праці вже не могла дати поміщикам високих прибутків. Тому частина поміщиків, намагаючись підвищити доходність своїх маєтків, робила спроби перейти до «раціонального» землеробства, яке, замість екстенсивного зернового господарства, поєднувало б в собі плодо-змінну систему, культивування кращих сортів зернових хлібів, засіви нових сільськогосподарських культур, поєднання сільського господарства з промисловими підприємствами, вживання машин і т. д. Ці прагнення поміщиків знайшли широке відображення в тогочасній економічній літературі та публіцистиці («Труды Вольного экономического общества», «Земледельческий журнал», «Земледельческая газета», «Статистический журнал» тощо).

¹ Наприклад, поміщик В. В. Келеповський (Бобринецький повіт, Херсонська губернія), володіючи 300 ревських душ і 1000 дес. землі, тримав для обробітку землі 200 робочих волів, а також мав власне землеробське знаряддя та машини («Земледельческая газета», 1848, № 50).

Про інтерес до раціонального землеробства серед частини поміщиків свідчить також утворення сільськогосподарських товариств. Ще в 1765 р. утворилося Вільне економічне товариство. В 1819 р. виникло Московське товариство сільського господарства, а згодом такі товариства з'явилися і на Україні. Зокрема в 1828 р. в Одесі утворилося Товариство сільського господарства Південної Росії. Члени цього товариства, місцеві поміщики, шукаючи шляхів для збільшення прибутків, приділяли чималу увагу організації поміщицького господарства.

Рішучим прихильником раціонального землеробства був один з відомих представників передової частини українського поміщицтва В. Н. Каразін (1773—1842) — видатний учений і винахідник, палкий прихильник народної освіти, поміркований ліберальний державний і громадський діяч. Розуміючи, що до того часу, поки існує підневільна праця, не можна сподіватися на піднесення її продуктивності, він намагався здійснити, правда безуспішно, в своєму маєтку (село Кручик, на Харківщині) деякі заходи з метою капіталістичної організації господарства. В 1811 р. В. Н. Каразін заснував у Харкові Філотехнічне товариство, завданням якого було пропагувати і впроваджувати удосконалення в сільське господарство, щоб збільшити доходи маєтків. «Час порушити нашу солодку дрімоту, — писав Каразін. — Вже стає очевидно, що доходи, які ґрунтуються на господарстві наших предків, недостатні для задоволення наших витрат, що дедалі зростають»¹. Об'єднуючи понад 100 членів, Товариство прагнуло поширити свою діяльність на Лівобережну і Південну Україну, а також на Курську і Воронежську губернії. Каразін докладав немало зусиль щодо удосконалення методів землеробства, влаштувавши в своєму маєтку хімічну лабораторію, метеорологічну станцію та дослідне поле. Він подав сміливу думку про те, що за допомогою електрики можна одержати азотні сполуки, використовуючи невичерпні запаси азоту в атмосфері. Його проект «електроавтосферного снаряду» для збирання електрики у верхніх шарах атмосфери до цього часу привертає увагу вчених. Каразін запропонував новий і дешевий спосіб одержання горілки, селітри та ін.

¹ «Киевская старина», 1905, № 5, стор. 241—242.

Цілий ряд спроб переходу до раціонального землеробства було зроблено поміщиками Київської, Чернігівської, Полтавської та інших губерній України. В 1804 р. Київський губернатор, відповідаючи на запит Вільного економічного товариства, які роблять спроби щодо поліпшення землеробства і садівництва, назвав 11 таких поміщиків. Це були: Чацький, Злотницький, Олівер, Браницький, Трощинський, Хоецький, Ржевуський, Потоцький, Маршковський, Самойлов і Давидова¹. На Чернігівщині дослідями щодо удосконалення землеробства займалися В. Мокревич (Чернігівський повіт), А. Міклашевський, Л. Дементьев (Стародубський повіт), А. Д. і П. Д. Кандиби (Конотопський повіт), П. Бороздна, Ф. Савич (Новомістський повіт) та ін. Цілий ряд поміщиків (В. Чернолуський, Г. Курилов, Й. Дебагорій-Мокревич, Г. Хорошкевич та ін.) удосконалювали винокуріння, прагнучи одержати з невеликої кількості хліба якнайбільше горілки². В Сумському повіті Харківської губернії на початку 40-х років був цілий ряд маєтків, які перейшли від традиційної трипільної системи до багатопільної сівозміни. Так, поміщик Росінський запровадив п'ятипілья, Шидловська — шестипілья, а Кондратьев — восьмипілья. На початку 50-х років в Харківській губернії налічувалось до 40 маєтків, в яких робились спроби перейти на шлях раціонального землеробства.

Але всі ці «раціоналізаторські» витівки поміщиків закінчилися, за невеликим винятком, повним крахом, бо економіка їх господарств повністю ґрунтувалась на селянському господарстві з його примітивною технікою і низькою продуктивністю праці. Це була безуспішна спроба поміщиків пристосувати своє старе кріпосне господарство до нових, капіталістичних відносин, що розвивались і зміцнювались в усіх сферах тогочасної економіки. «Капіталістична техніка,— зазначає з цього приводу П. І. Лященко,— розбилась тут об кріпосну економіку і кріпосну організацію господарства. Для інтенсивних плодозмінних систем, для скотарських і технічних напрямів потрібні були дві основні виробничі передумови— наявність основного і оборотного капіталу і наявність вільної кваліфіко-

¹ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 1424, арк. 8—10.

² ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 219, арк. 5, 6, 9, 13, 16.

ваної і високопродуктивної праці. Ні того, ні другого у кріпосника-поміщика не було»¹. А кріпаки, працюючи з примусу, не були зацікавлені в підвищенні продуктивності праці, погано справлялися з новими землеробськими знаряддями та технічними заходами. Тому в дальшому розвитку поміщицького землеробства як України, так і Росії в цілому, спостерігається посилений поворот до екстенсивних форм зернового господарства. Одержання прибутків з поміщицьких маєтків досягалось, як і раніше, за рахунок надмірних розорювань нових площ землі під зернові культури, скорочення лук і кормової бази, за рахунок жорстокої експлуатації кріпосних селян.

Основна частина товарного хліба, виробленого в поміщицьких маєтках, йшла на внутрішній ринок Росії, в тому числі й України. За даними 50-х років, на внутрішньому ринку Росії було в обігу до 40 мільйонів четвертей хліба, а на зовнішній відправлялося всього 4—5 мільйонів четвертей². На Україні в середині XIX ст. вивіз хліба за кордон становив усього 2,5% щорічного врожаю. В той час як вивіз хліба на зовнішній ринок з 20-х до другої половини 40-х років майже не збільшувався, збут його на внутрішньому ринку зростав протягом всього до реформеного часу. Це було нерозривно зв'язане з розвитком промисловості, зростанням числа міського населення і взагалі з поглибленням процесу господарської спеціалізації окремих районів. На початку XIX ст. в губерніях України була засіяна, зібрана і лишилась для продажу така кількість хліба (в тисячах четвертей)³:

¹ П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 492—493.

² А. Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности, ч. III, СПб. 1859, стор. 300.

Розглядаючи питання про виробництво поміщицькими маєтками хліба на ринок, треба мати на увазі ту обставину, що в дореформеній статистиці майже зовсім нема даних про розмір внутрішньої торгівлі хлібом, а також про кількість хліба, яка йшла з поміщицьких маєтків і селянських господарств на внутрішній і зовнішній ринки. Ось чому нам доведеться часто обмежуватись уривковими відомостями про ту чи іншу губернію за окремо взяті роки.

³ Е. Зябловский, Статистическое описание Российской империи, ч. V, стор. 305, 340; И. Штукенберг, Статистические труды, т. 2, СПб. 1860, стор. 6, 13, 14, 19, 33.

Дані про посів, збір і лишок хліба на продаж взяті для губерній Лівобережної і Правобережної України за 1802 р., а для Катеринославської і Херсонської — за 1804 р.

Губернії	Посіяно	Зібрано	Лпшалось для продажу
Катеринославська	413,0	2 387,7	1 079,0
Київська	836,3	4 583,1	1 496,3
Подільська	967,1	5 139,4	1 890,0
Полтавська	1 513,4	6 890,8	2 634,9
Харківська	1 122,4	5 263,1	2 510,0
Херсонська	205,5	1 430,6	664,2
Чернігівська	1 286,6	5 070,8	764,0
Всього по Україні ¹ .	6 344,3	30 765,5	11 039,4

Основна частина товарного хліба ² зосереджувалась в руках поміщиків. За підрахунком деяких дореформених статистиків, на хлібний ринок у середині XIX ст. з усього товарного хліба йшло близько 90% з поміщицьких маєтків і тільки 10% з селянських господарств ³.

Зберігаючи протягом всієї першої половини XIX ст. свій екстенсивний характер, поміщицьке землеробство поступово пристосовувалося до товарно-грошових відносин, збільшуючи виробництво таких сільськогосподарських продуктів і сировини, на які був значний попит з боку внутрішнього та зовнішнього ринків. Поміщицькі маєтки Київської та Подільської губерній протягом майже всього дореформеного періоду відігравали досить значну роль у

¹ Крім Волинської губернії, про яку немає відомостей.

² В зв'язку з вузькістю внутрішнього ринку, обумовленою переважанням панщинної системи господарства, не весь хліб, що залишався після задоволення потреб сільського населення, міг бути перетворений в товарний. Згідно з підрахунками тогочасних статистиків, у 30—50-х роках в Росії після відрахування на харчування населення, корм худобі, гуральництву і на вивіз за кордон залишалося щорічно нереалізованих до 10—12 мільйонів четвертей хліба, а в середині 60-х років — 25 мільйонів четвертей. Як побачимо нижче, перед поміщицькими господарствами України, особливо Лівобережної, дуже гостро стояла проблема реалізації «лишкового» хліба, який лежав роками без руку. Отже, товарність хліба, що залишався в поміщиків після задоволення потреб маєтку, була дуже і дуже умовною.

³ Див. *Сабуров*, Влияние земледелия на государственное богатство с русской точки зрения, «Журнал землевладельцев», 1858, № 9; *П. Лященко*, Очерки аграрной эволюции России, Ленинград, 1924, розд. V. Питання про співвідношення між поміщицьким і селянським хлібом автор детальніше розглядає в наступному розділі.

виробництві товарного хліба, особливо пшениці. Так, якщо протягом 1799—1846 рр. посівна площа в Київській губернії зросла в цілому на 72%, то посів пшениці збільшився на 112% (з 99 410 четвертей до 212 250 четвертей). Один з кореспондентів «Киевских губернских ведомостей», роблячи огляд торгівлі хлібом в Київській губернії за 1847 р., відзначав, що всі сили поміщиків Сквирського, Уманського, Липовецького, Бердичівського і Таращанського повітів були спрямовані на виробництво пшениці як головного і найбільш цінного продукту для експортної торгівлі. В окремих повітах зростання посівів пшениці виражалось в таких цифрах¹:

Повіти	Роки	Посіяно четвертей ²	% до всього посіву хлібів
Сквирський	1799	6 984	11,4
	1846	21 006	22
Васильківський	1799	3 528	8
	1846	22 800	21,5
Чигиринський	1799	9 666	15
	1846	15 100	22
Канівський	1799	6 946	13,5
	1846	28 200	26

Розширення посівів пшениці в поміщицьких маєтках відбувалося за рахунок зменшення селянських наділів, а також скорочення посіву так званих «сірих» хлібів. В кінці 40-х років у Васильківському, Сквирському і Таращанському повітах посів пшениці становив $\frac{1}{4}$ всієї посівної площі, зайнятої озимими та ярими хлібами, а в Канівському — майже $\frac{1}{3}$ загальної кількості посівів.

Хліб, вироблений в поміщицьких маєтках Київської губернії, збувався як на місцевому, в межах губернії, ринку, так і в Білорусії, литовських та Волинській губерніях. Велика кількість його відправлялася через чорноморські порти на зовнішній ринок. У 1833 р. звідси було його відправлено 300 тисяч четвертей, а в 1840 р. — близько

¹ Є. Сташевський, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, стор. 108.

² В середньому на одну десятину висівалось одну четверть озимого або ярого хліба. Отже кількість четвертей дорівнює кількості десятин.

500 тисяч четвертей. 1847 рік — виключний рік щодо вивозу з Київської губернії хліба на зовнішній ринок. Лише до Одеського порту за цей рік було відправлено 899 300 четвертей. Крім цього, чимала кількість хліба поступила з губернії на внутрішній ринок. Зокрема в Білорусію і литовські губернії його вивезено близько 100 тисяч четвертей і у Волинську губернію 17 тисяч четвертей. Отже, вивіз хліба з Київської губернії в 1847 р. становив понад 1 мільйон четвертей, що дорівнювало половині загальної кількості хліба, зібраного на поміщицьких полях. Понад $\frac{2}{3}$ товарного хліба становила пшениця. Користуючись «даровою» працею кріпаків, поміщики також виготовляли в своїх маєтках на продаж значну кількість борошна, пшона і крупи. В 1847 р. вони продали ¹:

борошна житнього	48 000 пудів
» пшеничного	14 205 »
пшона	126 782 »
крупи гречаної	3 871 »
» ячної	2 400 »

Здебільшого збут хліба, що йшов з поміщицьких маєтків Київської губернії в чорноморські порти, відбувався через посередників-торговців. Так, в 1847 р. з загальної суми в 3 480 333 карб. 54 коп., на яку було продано в Київській губернії хліба і горілки, товари, безпосередньо доставлені поміщиками, становили всього 19,39%, а решта йшла через посередників-торговців. Використовуючи гостру потребу поміщиків в грошах, посередники-торговці купували в них, інколи за надзвичайно низькими цінами, не тільки хліб на пні, а навіть і врожай майбутнього посіву. Лише окремі поміщики, що мали в своєму розпорядженні достатні засоби транспортування, безпосередньо відправляли свій, а часто й куплений ними хліб в Одесу. До таких поміщиків, наприклад, належали Браницькі, які мали в Одесі свій хлібний склад, що вміщав 20 тисяч четвертей. Крім складу в Одесі, Браницькі збудували в Києві триповерховий кам'яний склад, де в 1845 р. зберігалася близько 600 тисяч пудів різного хліба. Організувавши дві контори у Васильківському повіті, Браницькі

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 372.

вели досить значну торгівлю хлібом в Білорусії. Щоб уникнути посередництва купців у зовнішній торгівлі, вони утворили свої контори в Марселі, Ліворно і Лондоні.

Подібно до поміщиків Київської губернії, велику увагу розширенню посівів пшениці приділяли подільські поміщики. Вже в кінці XVIII ст. багато з них включилося в хлібну торгівлю, яка велась через чорноморські порти. Так, одним з активних учасників Херсонської торгової компанії, що виникла в 1782 р., був магнат Потоцький, власник величезних маєтків у Брацлавському і Київському воєводствах. Збірним пунктом хліба з маєтків Потоцького був Ямпіль, звідки вантажі направлялись по Дністру до Бендер і Акермана.

Посівна площа пшениці в Подільській губернії зростає протягом всієї першої половини XIX ст. Навіть в період низьких цін на хліб, в 1820—1833 рр., вона збільшилась на 67%. Особливо швидко зростають посіви пшениці в Подільській губернії в 40—50-х роках. В кінці 40-х років подільські поміщики засівали пшеницею $\frac{2}{3}$ поля, що відводилося під озимі, в той час як селяни засівали нею $\frac{1}{3}$ поля, а решту — житом¹. Вивіз хліба з Поділля дорівнював, а часто й перевищував вивіз його з Київської губернії. Місцями збуту були: Одеса, в яку вивозилась основна частина товарного хліба, Галичина, а також частково Волинська губернія. Особливої ваги набрав вивіз хліба за кордон під час неврожаю в Західній Європі 1817—1818 рр. Навіть в 30-х роках, під час скорочення вивозу, при хорошому врожаї з Подільської губернії вивозилось в Одеський і Данцігський порти до 500 тисяч четвертей пшениці². В 1840 р. лише в один Одеський порт з Подільської губернії було вивезено близько півмільйона четвертей хліба, головним чином пшениці. В неврожайний 1848 р. в Подільській губернії після відрахування на посів, харчування і винокуріння лишалося 597 714 четвертей хліба на продаж. При врожаї сам-5 лишок хліба тут становив до 1 мільйона четвертей на рік³. В 1854 р. вивозу за кордон не було, зате з Подільської губернії вивезено в

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 2, Подольская губерния, стор. 97.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 339, арк. 28.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 2, Подольская губерния, стор. 101.

сусідні губернії 400 200 четвертей озимого і 221 195 четвертей ярого хліба. Всього ж товарного хліба в цьому році налічувалося понад 1 мільйон четвертей. В 1858—1862 рр. з Поділля і частково з Волині вивозилось в Одесу в середньому 320 тисяч четвертей по Дністру і 688 568 четвертей — возами.

Незважаючи на те, що несприятливі природні умови обмежували поширення торгового землеробства в поміщицьких маєтках Волинської губернії, звідси також йшла певна частина хліба на внутрішній і зовнішній ринки. Так, в 20—40-х роках з Волинської губернії вивозилось щорічно за кордон 46 тисяч четвертей, а в 50-х роках — понад 81 тисячу четвертей. Взагалі ж при середньому врожаї тут в 40-х роках залишалось на продаж і винокуріння 500 тисяч четвертей хліба, а при доброму — 1 200 тисяч четвертей¹. Напрямки вивозу хліба з Волинської губернії були такі: західна частина губернії вивозила в Гданськ, центральна — в Кенігсберг, східні повіти забезпечували волинське і мінське Полісся, а Житомирський повіт і південна частина губернії вивозили до Одеси².

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Подільська частина, 1837 р., справа № 121, арк. 36; *Є. Сташевський*, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, стор. 95; *Ю. Янсон*, Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, т. II, Додаток № 42/2; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3, Волинская губерния, стор. 81.

² Для збуту поміщицького хліба велике значення мали також поставки для військових частин. Під час кожного утруднення в збуті хліба поміщики настійно домагалися від уряду надання їм виключного права постачати хліб провіантським магазинам. Умови поставок, вироблені царським урядом, були досить вигідними для поміщиків. Виняткову вагу в збуті хліба для поміщицьких маєтків мали поставки в провіантські магазини в роки континентальної блокади, коли була надзвичайно обмежена хлібна торгівля через чорноморсько-азовські порти. Протягом 1808—1809 рр. лише подільські поміщики доставили в місцеві провіантські магазини 319 023 четверті борошна, 32 220 четвертей крупи і 225 тисяч четвертей вівса та ячменю. В 1810 р. було дано розпорядження закупити у поміщиків Київської, Волинської і Подільської губерній для армії в Молдавії і військових частин, розташованих на території Правобережної України, таку кількість продовольства та фуражу: 407 155 четвертей борошна, 45 196 четвертей крупи і 392 383 четверті вівса. Тільки одна білоцерківська економія графів Браницьких поставила в магазин Київського провіантського депо 1000 четвертей житнього борошна і 124 четверті крупи. Володілець яготинської економії поставив в цей магазин 3 000 четвертей борошна і 300 четвертей крупи.

Підсумовуючи наведені вище дані, можна відзначити, що поміщицькі господарства Правобережної України, особливо Київської і Подільської губерній, виробляли величезну кількість товарного хліба, що йшов на внутрішній і зовнішній ринки. Так, в 50-х роках лишок хліба, що йшов на ринок і в запас, становив у середньому: в Київській губернії 1 168 тисяч четвертей, Подільській — 1 403 тисячі четвертей і у Волинській — 929 тисяч четвертей, а всього в трьох губерніях — 3 500 тисяч четвертей¹. Весь цей товарний хліб зосереджувався головним чином в руках поміщиків. В зовнішній торгівлі хлібом величезну роль відігравав Одеський порт. З усієї кількості хліба, що вивозився з Правобережної України на зовнішній ринок, 60% йшло через Одесу. Взагалі ж в 1858—1862 рр. на Правобережну Україну припадало 40% хліба, що вивозився з Одеського порту. Решта вивізного хліба розподілялася так: Херсонська і Таврійська губернії — близько 28%, Бессарабія—понад 22%, Катеринославська і південна частина Полтавської губернії — близько 10%. Якщо взяти за ці роки зокрема вивіз пшениці, то 57% її давала Правобережна Україна².

Поміщицькі маєтки Лівобережної України, на відміну від поміщицьких маєтків Правобережної України, збували на зовнішній ринок порівняно невелику кількість хліба. Правда, в кінці XVIII — на початку XIX ст. місцеві поміщики, розширивши посіви пшениці, почали доставляти її в південні порти. Але в зв'язку з швидким розвитком товарного землеробства в новоросійських губерніях вони змушені були поступово зменшувати посіви пшениці, збільшуючи за рахунок неї посіви жита. В наступні роки лише деяка частина лівобережних поміщиків, в більшості південних повітів Полтавської і Харківської губерній,

За трьома контрактами 1809—1810 рр. подільські поміщики поставили для російської армії в Молдавії та для поповнення хлібних запасів 518 694 четвєрті борошна, крупи і вівса. В період підготовки і в роки війни з наполеонівською Францією поміщики Правобережної України продовжували постачати хліб для потреб армії. Провіантські магазини приймали хліб за місцевими цінами, сплачуючи гроші в кінці року з нарахуванням 6% до належної поміщикам-продавцям суми.

¹ *И. Вильсон*, Объяснения к хозяйственно-статистическому атласу Европейской России, СПб. 1869, стор. 125.

² *Ю. Янсон*, Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, т. II, Додаток № 44/2.

продовжувала сіяти на продаж пшеницю. Основна частина товарного хліба, що вироблявся в маєтках Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній, йшла на внутрішній ринок, як в межах кожної губернії, так і поза її межами. Але цей ринок був занадто вузьким. Вузкість його зумовлювалася слабким розвитком промисловості в губерніях Лівобережної України і в результаті цього незначним числом промислового населення. Збут з цих губерній хліба в інші губернії ускладнювався, з одного боку, тим, що вони були оточені такими ж самими хліборобними губерніями і, з другого, — великою, трудно переборною при тодішніх примітивних засобах транспортування і бездоріжжя, віддаллю до нечорноземного промислового центра Росії.

Несприятливі умови ринку приводили до того, що в деяких поміщицьких маєтках Лівобережної України нагромаджувалась протягом років величезна кількість хліба. Так, в 1840 р. в маєтку поміщиків Базилевських (Хорольський повіт Полтавської губернії) було до 200 тисяч четвертей хліба. Значна частина його вже була зіпсована, бо він зберігався ще з 1825 і наступних років¹. В 1848 р. газета «Полтавские губернские ведомости» надрукувала оголошення про те, що поміщик Блінов (село Рибці Полтавського повіту) продає оптом 600 пудів озимої і ярої пшениці, а також 1000 пудів жита урожаю 1843 р. Поміщик П. Лялін в 1844 р. з тривогою писав, що «з нашим урожаєм сам-п'ять ми не знаємо, куди подіти наші сільські виробы, лишаємось без коштів, необхідних для власних потреб...» Далі він констатував, що на Лівобережній Україні дуже мало покупців хліба, а везти в інші губернії при наявності бездоріжжя і відсутності достатніх засобів транспортування немає ніякої змоги. В таких умовах, говорить Лялін, поміщики з нетерпінням чекають урожаю².

В умовах значної віддаленості внутрішнього і зовнішнього ринків, а також вузькості місцевого ринку, лівобережним поміщикам набагато вигідніше було переробляти хліб на горілку, ніж продавати його у вигляді зерна. В зв'язку з цим протягом першої половини ХІХ ст. в по-

¹ Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 9, стор. 145.

² ЖМГИ, 1844, ч. X, стор. 27—28.

міщицьких маєтках Лівобережної України неухильно поширювалася горілчана промисловість. Так, якщо в Полтавській губернії перероблений хліб на горілку в 1802 р. становив усього 255 тисяч четвертей, то в 1846 р. він досяг 600 тисяч четвертей¹. В Чернігівській губернії, незважаючи на часту нестачу тут хліба для прохарчування населення, перероблений на горілку хліб завжди становив значну частину зібраного врожаю. При цьому кількість його в окремі роки за час з кінця XVIII ст. до 1860 р. значно зростала. Коли, наприклад, в кінці XVIII — на початку XIX ст. гуральні поміщиків в середньому переробляли 181 800 четвертей хліба, то в 1844 р. вони вже переробили 725 тисяч четвертей². В Харківській губернії за порівняно короткий час, 1788—1815 рр., перероблений на горілку хліб зріс з 105 500 четвертей до 266 700 четвертей, а в 1846 р. вже становив 474 900 четвертей. Звичайно, зростання переробленого на горілку хліба відбувалося не по прямій лінії, а мало свої періоди піднесення і падіння в залежності від ступеня врожаю і рівня цін на хліб.

Отже, товаризація поміщицького землеробства на Лівобережній Україні проявлялась не стільки у виробленні товарного хліба, скільки у переробленні його на горілку, що йшла в продаж на близькі і віддалені ринки.

Порівняно з цими двома районами України товарне землеробство в поміщицьких господарствах Південної України розвивалось найбільш успішно. Взагалі Новоросія протягом першої половини XIX ст. дуже швидко перетворювалася в район значного торгового землеробства. Досить сказати, що за період з 1778 до 1851 р. тут посівна площа збільшилась в 25 разів (з 115 тисяч четвертей до 2 909 тисяч четвертей). Таких темпів росту посівної площі не знала ні Правобережна, ні Лівобережна Україна. Характерно, що цей ріст відбувався не стільки за рахунок

¹ Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 13, стор. 106; Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч II, стор. 330. Підрахунок зроблено, виходячи з того, що з четверті хліба вироблялось 5 відер горілки.

² Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 13, стор. 110; ЧОДА, ф. Чернігівський губернський комітет для продажу гарячих напоїв, справа № 2, арк. 52—53; справа № 16, арк. 290—294, 318; справа № 17, арк. 42—45; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XII, ч. I, Харьковская губерния, стор. 146.

близькість до зовнішнього ринку, і, головне, капіталізація сільського господарства в умовах порівняно незначного поширення кріпосницьких відносин.

Роль чорноморсько-азовських портів у експорті хліба. Як ми вже відзначали, винятково велику роль у зовнішній торгівлі хлібом як України, так і Росії в цілому, відігравали чорноморські й азовські порти. Вивіз хліба за кордон через ці порти мав періоди надзвичайного піднесення і тимчасового занепаду, але в цілому він протягом першої половини XIX ст. постійно зростав.

Експорт хліба з портів Чорного і Азовського морів бере свій початок з кінця XVIII ст. (до цього поміщики західних і південних губерній відправляли за кордон свої товари через Ригу і Данціг). В 1786 р. з чорноморських портів було вивезено всього 68 731 четверть пшениці, а в 1793 р.— вже 162 000 четвертей. Зростаючи протягом перших років XIX ст., вивіз хліба через чорноморські і азовські порти набирав величезного розміру в 1816—1817 рр. Дворянський історик А. Скальковський писав, що «новоросійські і західні (київські та подільські) поміщики 1816 рік вважають початком свого добробуту і багато які з них набули собі величезні капітали». Саме в 1816—1817 рр. в зв'язку з голодом в Західній Європі був особливо великий попит на хліб. З 1814 до 1817 р. ціна на пшеницю в Одесі зросла майже в два рази (з 5 карб. 53 коп. за четверть в 1814 р. до 10 карб. 21 коп. в 1817 р.). В чорноморсько-азовські порти пшеницю привозили за 600 і більше верст.

У 1819 р. після «хлібної торгової гарячки» хліб в усьому Новоросійському краї впав в ціні з 12 карб. до 2 карб. 90 коп. за четверть¹. В зовнішній торгівлі хлібом почався період надзвичайного коливання й деякого падіння цін, а також скорочення вивозу хліба за кордон через чорноморсько-азовські порти². Адріанопольський мир 1829 р. поживив на певний час вивіз хліба, але скоро

¹ Экономический указатель, 1857, № 52, стор. 1225.

² Це зумовлювалось цілим рядом факторів: відродженням сільського господарства в Західній Європі; несприятливими зовнішньополітичними умовами (хлібні закони в Англії (1815—1828 рр.) та Франції (1819—1832 рр.), події в Греції, російсько-турецька війна 1828—1829 рр. та ін.); появою в Західній Європі дешевого єгипетського та американського хліба; розвитком європейського капіталістичного сільського господарства.

він знову падає в зв'язку з неврожаннями і голодом на Україні в 1833—1834 рр. В наступні роки експорт хліба знову швидко зростає аж до 1854 р., коли був на певний час перерваний Кримською війною. Середньорічний вивіз чотирьох основних видів хліба (пшениця, жито, ячмінь і овес) з чорноморсько-азовських портів за окремі періоди виражався в такій кількості четвертей ¹:

1812—1814 рр.	402 930	1835—1839 рр.	1 882 811
1815—1819 »	1 465 122	1840—1844 »	1 881 481
1820—1824 »	861 809	1845—1849 »	3 429 610
1825—1827 »	1 237 566	1850—1854 »	3 388 066
1828—1829 »	236 878	1855 р.	124 584
1830—1834 »	1 154 642	1856—1859 рр.	4 021 272

Отже, вивіз хліба з чорноморсько-азовських портів, за винятком 1820—1829 рр., коли він залишався на рівні 1812—1819 рр., неухильно зростає і в порівнянні з 1815—1819 рр. збільшився в 50-х роках майже в три рази.

З усіх видів хліба, що вивозились з чорноморсько-азовських портів, особливо швидко зростає вивіз головного експортного хліба — пшениці. Середньорічний вивіз пшениці в окремі періоди досягав таких розмірів ²:

Роки	Вивезено пшениці (в четвертях)	% до вивозу з усієї Європейської частини Росії
1812—1814	368 728	80,5
1815—1819	1 256 843	79,4
1820—1824	843 259	92
1825—1827	1 177 865	95,4
1828—1829	228 664	32,3
1830—1834	1 095 404	76,9
1835—1839	1 747 986	94,4
1840—1844	1 820 548	94,1
1845—1849	3 201 656	91,1
1850—1854	3 130 742	86,5
1855	118 800	35
1856—1859	2 846 192	77,2

¹ Всеукраїнська Академія наук, Праці семінару для вивчення народного господарства України, вип. 3, Київ, 1929, стор. 157.

² Там же, стор. 164—165.

Серед всіх чорноморсько-азовських портів найважливіше значення у вивозі за кордон пшениці мала Одеса. Вже на початку XIX ст. вивіз пшениці з Одеського порту становив 500—700 тисяч четвертей¹. Створилися навіть спеціальні пункти для вивозу хліба через Одесу, найголовнішими з яких були: Умань, Біла Церква, Сквиря, Тараща, Звенигородка, Криве Озеро, Гайсин, Тульчин, Вознесенськ. Про швидке зростання вивозу пшениці з Одеси в наступні роки яскраво свідчать такі дані²:

Роки	Вивезено пшениці	
	четвертей	на суму (в карб.)
1812	127 250	2 872 533
1813	226 476	5 480 190
1814	254 376	4 926 708
1815	496 412	11 703 334
1816	1 059 103	34 578 118
1817	1 161 190	38 298 294

У 1818—1824 рр. вивіз пшениці з Одеси скорочується до 400—700 тисяч четвертей на рік. Досягши в 1826 р. 1 200 826 четвертей, він знову падає і тільки в 1839 р. досягає 1 210 232 четвертей. Новий період піднесення вивозу пшениці з Одеси починається з 1843 р. В 1847 р. він становив уже 2 798 183 четверті, а в 1853 р.—3 126 433 четверті.

Крім пшениці, з Одеси вивозилася велика кількість інших видів хліба: жита, ячменю, вівса та кукурудзи. В 50-х роках з Одеси вивозилося $\frac{4}{5}$ всієї кількості хліба, що йшов з чорноморських портів³. Місцями привозу хліба в Одесу, як відзначалось, були Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії та Бессарабська область.

Чималу роль в експорті пшениці відігравали азовські порти — Бердянськ і Маріуполь. З останнього протягом 1843—1852 рр. її було вивезено понад півтора мільйона

¹ Збірник «Одесса 1794—1894 гг.», Одеса, 1895, стор. 177.

² Всеукраїнська Академія наук, Праці семінару для вивчення народного господарства України, вип. 3, стор. 177.

³ Сборник статистических сведений о России, кн. III, СПб. 1858, стор. 61.

четвертей. Приблизно така ж кількість її вивозилася і з Бердянська. Найбільший вивіз пшениці звідси був у 1847 р. (480 319 четвертей) і 1852 р. (451 541 четверть)¹.

Великою перешкодою як в розвитку зовнішньої торгівлі, так і в розвитку сільського господарства України і Росії в цілому була відсутність удосконалених шляхів сполучення. «Кріпосне господарство,—відзначає П. І. Лященко,—почавши працювати на широкий ринок, дуже потребувало удосконалених шляхів сполучення замість кріпосної «підводної повинності» з її примітивною технікою і слабим вантажооборотом»². Проте відживаючі феодально-кріпосницькі відносини гальмували як будівництво вдосконалених шляхів сполучення, так і розвиток продуктивних сил країни в цілому. Лише з другої чверті ХІХ ст. питання про поліпшення старих і побудову нових шляхів та поліпшення засобів транспортування стає в центрі уваги офіціальних органів преси. Особливо гостро це питання стояло перед купцями, що торгували сільськогосподарськими продуктами, а також перед поміщиками, які в зв'язку з трудностю транспортування, змушені були вдаватись до посередників. Деякі поміщики безпосередньо брали участь у вдосконаленні сухопутних та водних шляхів, що вели до чорноморсько-азовських портів. Зокрема, волинський поміщик Тенгоборський ще на початку ХІХ ст. проводив дослідні роботи «для прокладення й очищення комунікації до Чорного моря»³. У 1820 р. було засновано «Российскую юго-западную компанию», що мала на меті «влаштувати судноплавство по річкових системах: Дніпровській, Німанській, Березинській в сполученні з Двінською, Дністровською, Бузькою та Донською»⁴. В 1852 р. створюється «Общество Южной железной дороги», ініціаторами якого були найбільші поміщики України: Кочубеї, барон Лівен, Огарьов, граф Кушелов-Безбородко, Безак, Тенгоборський та ін. Це товариство мало на меті побудувати залізницю в напрямі Харків — Феодосія. Не менш від лівобережних поміщиків були зацікавлені в побудові залізниць поміщики Правобе-

¹ ЖМВД, 1854, № 1, стор. 37,38.

² П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. І, стор. 466.

³ С. Русов, Вольские записки, СПб. 1809, стор. 170.

⁴ В. Андросов, Хозяйственная статистика России, М., 1827, стор. 272.

режжя. Коли в 1857 р. постало питання про утворення компанії для будівництва залізниці в напрямі Одеса — Брацлав — Київ, то дворяни Київської губернії, з'їхавшись на вибори, жваво обмірковували це питання і одно-стайно підкреслювали гостру потребу побудови цієї залізниці. Питання про поліпшення шляхів сполучення і побудову залізниць час від часу ставало предметом обговорення на зборах дворян Подільської губернії. В 1857 р. місцеві дворяни через свого губерньського предводителя подали головному управляючому шляхів сполучення записку, в якій писали «про поганий стан торгових шляхів у губернії, про бажання дворянства поліпшити власним коштом ріки Буг і Дністер та сухопутні шляхи»¹. Одночасно було порушено клопотання про необхідність поліпшення шляхів сполучення і перед генерал-губернатором І. І. Васильчиковим. Шляхи, на думку подільських дворян, повинні йти в двох найголовніших напрямках — на Одесу і Галичину.

Таким чином, зростання торгового землеробства в поміщицьких господарствах змушувало їх володільців зацікавитись питанням про поліпшення засобів транспортування і шляхів сполучення.

Вирощування технічних культур для продажу. Розширюючи ріллю, зайняту під посівом хліба, поміщицькі господарства одночасно збільшували посіви інших культур, врожай яких також ішов в значній мірі на внутрішній та зовнішній ринки. В Полтавській і Чернігівській губерніях такими культурами були коноплі і тютюн, а в Катеринославській і Херсонській — льон.

В Прилуцькому, Лохвицькому, Роменському, Ніжинському, Борзнянському, Конотопському та інших повітах, де було поширено вирощування тютюну, поміщики, які мали до 100 душ селян, в 40 — 50-х роках скеровували майже всю свою робочу силу на обробіток тютюну. Іншими галузями господарства вони займались тільки в такому розмірі, щоб задовольнити свої власні потреби. На кожні 10 осіб селян ця група поміщиків мала не менше однієї десятини тютюну, а часто і півтори-дві десятини. Так, у П. М. Мілорадовича 82 душі селян з

¹ К-ПОДА, ф. Подільський губерньський предводитель дворянства, справа № 142, арк. 1.

хутора Пручеї обробляли 18 десятин тютюну; 60 душ кріпаків з хутора біля Чорнух, що належав поміщику Л. Г. Немировському, обробляли таку ж за розміром плантацію тютюну. В поміщиків, що володіли понад 100 душами селян і займалися в більш-менш широких розмірах хліборобством і скотарством, на кожні 20—30 душ припадала одна десятина тютюну¹.

Вже з кінця XVIII ст. поміщики Полтавської та Чернігівської губерній поряд з простими сортами тютюну (махорка і бакун) починають розводити й вищі. Але в зв'язку з невеликим попитом, ці сорти тютюну протягом всієї першої половини XIX ст. не набрали значного поширення. Загальний збір їх врожаю в кінці 40-х — на початку 50-х років у Полтавській і Чернігівській губерніях становив усього 4 500—5 000 пудів на рік, в той час як збір врожаю простого тютюну досягав 800 тисяч пудів².

Поширення в поміщицьких маєтках посівів тютюну лягало додатковим тягарем на плечі селян. На тютюнових плантаціях і під час обробки тютюну поміщики широко використовували примусову працю жінок і навіть дітей віком 6—7 років, внаслідок чого останні хворіли на легені та інші тяжкі хвороби. В одній з пісень, записаних на Чернігівщині, так відзначалося про жорстоку експлуатацію жіночої праці на тютюнових плантаціях:

Що в нашої економії сребряні сережки;
Ішли дівки із тютюну, не бачили стежки.
Що в нашої економії червона снідниця;
Ішли дівки із тютюну, як зійшла зірниця.

Поряд з вирощуванням на продаж тютюну чимало поміщицьких господарств Полтавської і особливо Чернігівської губерній поширювало посіви конопель. Наприклад, поміщик М. В. Гудович (Мглинський повіт), володіючи 1000 ревизьких душ, в кінці 40—на початку 50-х років засівав по 70 десятин коноплями. Відомими були щодо вироблення прядива маєтки графа К. І. Гудовича (село Стругівська Буда), І. І. Ханенка (село Курченка) та ін³. В усіх поміщицьких маєтках коноплі оброблялися

¹ Труды комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вып. 4, Київ, 1855, стор. 16—17.

² «Журнал сельского хозяйства», 1853, № 1, стор. 59, 60—61.

³ Исследования о состоянии пенковой промышленности в России, СПб. 1852, стор. 261—262.

виключно підневільною працею кріпаків. У 40—50-х роках, в зв'язку з заснуванням в поміщицьких маєтках цукроварень, посівна площа конопель стала значно скорочуватися. Так, наприклад, коноплища були засіяні цукровими буряками в маєтках поміщиків: графині Голіциної (містечко Гріневе Стародубського повіту), графині Гудович (село Івайтенки Мглинського повіту), Іскрицького (містечко Душатин Суразького повіту). Загальна кількість прядива, що йшла на продаж з Чернігівської губернії, була досить велика. В 50-х роках лише в Стародубському і Мглинському повітах його скуповувалося на суму до 1 мільйона карб. сріблом.

Розведення льону до 30-х років в поміщицьких господарствах було поширено в незначній мірі та й то виключно для одержання волокна. Пізніше, в зв'язку з зростанням попиту на лляне насіння за кордоном, поміщики України, особливо Південної, швидко розширюють посіви льону. В 40—50-х роках маєтки з сотнями десятин льону на півдні України були звичайним явищем. Наприклад, в маєтку поміщика Шостака (Ананьївський повіт) засівалось до 500 десятин. Лише відсутність цілини і старих перелогів, на яких льон давав найкращі врожаї, стримували прагнення поміщиків щодо розширення його посівів. Вивіз лляного насіння з чорноморсько-азовських портів, що почав відігравати певну роль в 30-х роках, швидко зростав у 40-х — 50-х роках. Це яскраво підтверджується даними про кількість і вартість лляного насіння, вивезеного за кордон через ці порти в окремі періоди ¹:

Роки	Зібрано четвертей	На суму (карб.)
1830—1834	152 796	3 710 909
1835—1839	669 557	16 871 311
1840—1844	1 171 932	8 553 594
1845—1849	2 058 731	12 908 208
1850—1854	2 809 539	19 463 611
1855	38 892	397 297
1856—1859	2 276 606	23 122 576

¹ Всеукраїнська Академія наук, Праці семінару для виучування народного господарства України, вип. 3, стор. 151, 169. З десятини

З наведеної таблиці видно, що вивіз лляного насіння в 1850—1854 рр. в порівнянні з 1830—1834 рр. зріс більше ніж у 18 разів. Занепавши в зв'язку з війною в 1855 р., він протягом наступних чотирьох років наблизився до розміру 1850—1854 рр. В чорноморсько-азовські порти насіння льону йшло в основному з поміщицьких маєтків Катеринославської і Херсонської губерній, а також в незначній кількості з Полтавської, Київської, Волинської і Подільської губерній¹. Якщо взяти щорічний привіз насіння льону до Одеського порту за 1858—1862 рр., то він розподіляється між губерніями так²:

Губернії	Четвертей	% %
Катеринославська і південна частина Полтавської	108 805	47
Херсонська і північно-західна частина Таврійської губернії	46 300	20
Бессарабія	46 300	20
Київська	11 575	5
Волинська	11 575	5
Подільська	6 945	3

В поміщицьких маєтках Полтавської губернії посіви льону для одержання насіння почали практикуватись більш-менш широко в 40-х роках. Найбільшими вони були в маєтках поміщиків Золотоніського, Кременчуцького, Полтавського, Пирятинського і частково Хорольського повітів, зокрема в маєтках Остроградського, Базилевського, Капніста, Кочубея, Барятинського та ін. В Костянтиноградському повіті найбільше льону сіяли в Карлівці — маєтку великої княгині Олени Павлівни. Так, в 1854 р. тут з 7 200 десятин засіяної землі 1 800 було під льоном. В маєтку Ленберта (села Циглярівка, Шляхова, Софіївка, Берестова і Чернолазка, Костянтиноград-

землі, при середньому врожаї, поміщики одержували 4 четверті лляного насіння. Отже, необхідно було зорати величезні простори цілини і старих перелогів, щоб одержати таку кількість льону.

¹ Вивіз лляного насіння в Одесу з поміщицьких маєтків Лівобережної та Правобережної України почався з 1835 р.

² Ю. Янсон, Статистическое исследование о хлебной торговле в Одесском районе, т. II, СПб. 1870, Додаток № 44/2.

ського повіту) частина степової землі відводилась під переліг, на якому в перший рік після 12-річного «відпочинку» сіявся льон або просо¹.

Подібно до того, як в торгівлі хлібом, тютюном і прядивом, так і в торгівлі лляним насінням центрального фігурою був посередник, який скуповував його в економіях. Інколи при гострій потребі в грошах поміщики одержували кредити під заклад майбутнього врожаю льону. Умови на такий вид продажу-купівлі укладалися під час Іллінського ярмарку. Лише окремі поміщики обходилися без посередників, відправляючи лляне насіння безпосередньо в Одесу. В Харківській губернії посівами льону для продажу насіння займалися переважно поміщики Ізюмського повіту.

З розвитком цукрової промисловості досить доходною статтею для поміщицьких маєтків стає вирощування цукрових буряків не тільки для власних цукроварень, а й для продажу іншим заводчикам. Цукрові буряки сіялись в поміщицьких маєтках Київської, Подільської, Волинської, Харківської, Полтавської і Чернігівської губерній. В 1848—1849 рр. ними було засіяно в Росії 36 500 десятин, з яких на Україну припадало 27 700 десятин, або 75,8%. По окремих губерніях України площа посіву цукрових буряків в ці роки розподілялася в таких розмірах²:

Губернії	Посіяно десятин	% до загальної площі цукрових буряків
Київська	15 142	54,7
Подільська	4 232	15,3
Чернігівська	3 166	11,4
Харківська	2 470	8,9
Полтавська	1 452	5,2
Волинська	1 166	4,2
Херсонська	72	0,3

Зростаючи протягом 50-х років, посівна площа цукрових буряків на Україні в 1860 р. становила вже 43 690 де-

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1855, № 52, Часть неофициальная; «Земледельческая газета», 1855, № 27.

² К. Воблый, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 154—155.

сятин, або порівняно з 1848—1849 рр. зросла на 57,7%. В окремих губерніях цього року поміщиками було посіяно ¹:

Губерній	Посіяно десятин	‰ до загальної площі цукрових буряків
Київська	25 800	59,06
Подільська	5 788	13,2
Харківська	3 982	9,1
Чернігівська	3 900	9,0
Полтавська	2 800	6,4
Волинська	1 400	3,2
Херсонська	20	0,04

Таким чином, зростання посівної площі цукрових буряків в 50-х роках відбулося в усіх губерніях України, за винятком Херсонської, де вона і до цього обмежувалася десятками десятин. Цукрозаводчики, маючи в своєму розпорядженні власні посіви цукрових буряків, постійно вдавалися також до закупівлі плантацій у поміщиків, що не мали цукрових заводів. Деякі з них уклали з такими поміщиками спеціальні договори про посів на їх землях обумовленої кількості цукрових буряків ². У 1860 р. цукрозаводчики України купили 1 501 830 берківців буряків, які розподілялись по губерніях ³:

Київська	916 400 берківців
Подільська	252 930 »
Чернігівська	220 100 »
Харківська	64 300 »
Волинська	26 000 »
Полтавська	22 100 »

¹ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, СПб. 1862, стор. 66.

² ЦДІА УРСР, ф. Смілянська головна контора цукрових і рафинадних заводів гр. Бобринських. Поліцейський відділ, справи №№ 8, 22, 29, 45 та ін. Десятина землі, засіяна цукровими буряками, давала поміщикам більший дохід, ніж десятина, засіяна житом і ярами хлібами. Цукрові буряки при однаковій посівній площі давали доходу на 18% більше від жита і на 36—78% більше від ярих.

³ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, СПб. 1862, стор. 66, Приложение.

Отже, за кількістю куплених цукрових буряків губернії України, за винятком Полтавської і Волинської, зберігають те місце, яке вони займали за розміром посівів. В Київській губернії посіви цукрових буряків розширилися за рахунок ярих, збут яких був досить утруднений, а в Чернігівській — за рахунок скорочення площі конопель і частково тютюну. Майже в усіх губерніях, де була розвинута цукрова промисловість, вирощуванням цукрових буряків на продаж частково займалися і селянські господарства.

Швидке зростання посівної площі цукрових буряків в 40—50-х роках є яскравим проявом пристосування поміщицьких господарств до умов товарного господарства, до нових потреб, що склалися в цей час на внутрішньому ринку.

2. РОЗВИТОК ТОРГОВОГО ТВАРИННИЦТВА

Втягнення в товарно-грошові відносини поміщицьких маєтків, пристосування їх до потреб ринку відбувалось також і в інших галузях сільського господарства, зокрема в тваринництві. Розвиток промисловості, зв'язаної з обробкою продуктів тваринництва, зростання попиту на продукти тваринництва з боку внутрішнього і зовнішнього ринків і несприятливі умови збуту хліба — все це штовхало поміщиків до поширення з торговою метою конярства, скотарства і вівчарства.

Конярство і скотарство. Найбільшого розвитку ці галузі тваринництва набрали в Катеринославській і Херсонській губерніях, де для цього були досить сприятливі умови. Місцеві поміщики, маючи величезні простори землі і недостатню кількість кріпаків, охоче вдавались до торгового тваринництва, яке вимагало менше робочої сили, ніж хліборобство. У 1830 р. в Катеринославській губернії налічувалося 287 кінських заводів. Переважна частина їх мала від 10 до 50 коней, а решта — від 50 до 100 і кілька заводів — від 200 до 300 коней¹. В кінці 40 — на початку 50-х років у Катеринославській губернії

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 111, справа № 40, арк. 3; в'язка 356, справа № 21, арк. 100. В наступні роки, в зв'язку з тим, що поміщики всю свою увагу почали зосереджувати на розведенні тонкорунних овець, число кінських заводів різко скорочується. Так, вже в 1838 р. їх налічувалося тут всього 164.

відомі були своїми кінськими заводами маетки поміщиків Богдановича, Струкова, Нечаєва, Алексеєва, Фурсова, Герсеванова та ін. Найбільші кінські заводи в Херсонській губернії були в маєтках князя Воронцова, князя Кантакузена, Скаржинського, Кир'якова, Келеповського, гр. Кушельова-Безбородка, Сагайдака і Чарікова. У двох останніх було в табунах до 1000 коней.

Щодо поміщицьких заводів великої рогатої худоби, то в Катеринославській губернії в 1830 р. їх налічувалося 1311, які мали від 20 до 250—500 голів худоби. В більшості худоба була української породи. На початок 1838 р. число заводів великої рогатої худоби скоротилось до 762, в яких налічувалось до 30 000 голів худоби. В Херсонській губернії цього року заводської великої рогатої худоби було 10 346 голів.

Подібно до поміщицьких маєтків Південної України, кінські заводи та заводи великої рогатої худоби, влаштовані з торговою метою, зустрічалися в поміщицьких маєтках Правобережної і Лівобережної України. На початку ХІХ ст. в цілому ряді поміщицьких господарств Київської губернії були кінські заводи, в яких налічувалось від кількох десятків до 160 коней¹. В 40-х роках поміщикам належало 8 більш-менш значних кінських заводів і 7 заводів великої рогатої худоби. Найбільшими кінськими заводами володіли поміщики Браницькі (600 голів) і Молодецький (271 голова).

Маючи міцну кормову базу і обширні пасовища, поміщики Київської губернії часто скуповували на ярмарках велику рогату худобу для того, щоб після випасу і відгодівлі з баришем продати її восени чи взимку. Поміщики Васильківського, Таращанського, Сквирського і Махнівського повітів скуповували на випас велику рогату худобу не тільки в Київській, а і в Слобідсько-Українській, Полтавській, Катеринославській і Херсонській губерніях. В 1806 р. поміщики Васильківського повіту продали 1225 волів, а поміщики Таращанського повіту — 14 785 голів великої рогатої худоби, в тому числі 1950 волів. З Сквирського і Махнівського повітів цього ж року відправлено на продаж 3 300 голів великої рогатої худоби. З Київської губернії чимало великої рогатої

¹ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 1676, арк. 60, 66, 83, 93, 100, 107—108.

худоби відправлялось у Волинську губернію і Царство Польське. Зокрема, в 30-х роках туди продавалось її в середньому до 35 тисяч голів на рік. Значна кількість великої рогатої худоби збувалась в Петербург і Москву. Лише за один 1849 р. туди було відправлено 42 562 голви з Полтавської і 13 429 голів з Чернігівської і Катеринославської губернії. Всього ж з України і Чорномор'я, за приблизними підрахунками, в 40-х роках збувалось великої рогатої худоби: в Петербург до 100 тисяч голів і в Москву до 160 тисяч голів¹. Багато худоби в поміщиків купували торговці м'ясом і салом.

Щодо кінських заводів і заводів великої рогатої худоби в поміщицьких маєтках Лівобережної України, то можна для ілюстрації навести деякі відомості про Харківську губернію. В 1821 р. тут налічувалося 155 кінських заводів. Але майже всі вони були дрібного і найдрібнішого розміру. В них налічувалося всього 8 614 коней. Заводів великої рогатої худоби в Харківській губернії цього року було 269. На кожний з них в середньому припадало по 72 голови худоби². Напередодні реформи кількість кінських заводів у маєтках поміщиків Харківської губернії значно скорочується. В 1860 р. їх було всього 112. В Полтавській губернії в 1846 р. налічувалося 419 кінських заводів, кількість коней в яких коливалась від кількох десятків до 200. Лише на заводах князя Барятинського, Фролової-Багреєвої, Александровича і князя Репніна було більше як по 200 коней. Незначна кількість кінських заводів і коней у них була в поміщицьких маєтках Чернігівської губернії. Згідно з даними за 1827 р. тут було всього 37 кінських заводів. На початок 60-х років рештки колишніх кінських заводів зберігалися в 14 маєтках³.

Коней і велику рогату худобу поміщики збували на місцевих та віддалених ярмарках. На півдні України ство-

¹ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 1676, арк. 66, 83, 89, 92; ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 330, арк. 28; «Полтавские губернские ведомости», 1850, № 50, Часть неофициальная.

² ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, справа № 125, арк. 357.

³ «Полтавские губернские ведомости», 1846, № 3, Часть неофициальная; «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 41, Часть неофициальная; М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 242—243.

рилась ціла система ярмарків, основними статтями яких була торгівля кіньми. Головними кінськими ярмарками вважались: елисаветградські, новомиргородські, каховські, мелітопольські, оріхівські та ін. Частину великої рогатої худоби поміщики збували на місці торговцям, що роз'їжджали по селах. Продана ними худоба відправлялась на салотопні, а також відганялася в північні губернії Росії і Царство Польське.

А взагалі конярство й скотарство в поміщицьких маєтках першої половини ХІХ ст., за деяким винятком, перебували на занадто низькому рівні і не набрали значного поширення. Часті були випадки, коли навіть кінські заводи і заводи великої рогатої худоби, які вважались кращими, припиняли своє існування або весь час обмежувалися однаковою кількістю коней і рогатої худоби. Однією з головних причин різкого скорочення цих галузей тваринництва був поворот поміщицьких маєтків до утрируваного (спрошеного) зернового господарства, яке більше відповідало низькому рівневі техніки і могло дати збільшення поміщицьких доходів шляхом простого розширення орних земель.

Вівчарство. Інакше було з тонкорунним вівчарством, яке протягом дореформеного періоду набрало надзвичайного поширення в поміщицьких маєтках усіх губерній України і особливо Катеринославської і Херсонської. Перші заводи тонкорунних овець в поміщицьких маєтках України з'явилися на початку ХІХ ст., зокрема на Полтавщині — в маєтках Сушкової (Кобеляцький повіт) і Л. В. Кочубея (Полтавський повіт), а на Київщині — Понятовського. У 1850 р. на Україні налічувалося 9 964 900 голів овець, з яких 4 514 425 голів були тонкорунними¹. Ця порода овець розводилася майже виключно в поміщицьких маєтках, а також частково в господарствах іноземних поселенців на півдні України.

Царський уряд з метою забезпечення необхідною сировиною як казенних, так і приватних суконних мануфактур, що до 1816 р. працювали виключно на задоволення потреб казни, вживає цілий ряд заходів для розвитку тонкорунного вівчарства. Зокрема, він почав

¹ Журнал для овцеводов. Отделение журнала сельского хозяйства за 1845 г., стор. 31, 43; А. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. I, М., 1854, стор. 272—273.

широко практикувати в новоросійських губерніях роздавання казенних земель під овечі заводи. На півдні України під овечі заводи були роздані величезні простори казенних земель. Власниками цих просторів, розміром в тисячі і десятки тисяч десятин, були князі Воронцов, Кочубей, граф Строганов, барон Штігліц, Іваненко, Абаза, Гавриленко, а також іноземці Філіберт, Фейн та ін. У 1805 р. царський уряд дав у Херсонській губернії іноземцеві Міллеру 13 тисяч десятин землі з тим, щоб він протягом 3-х років довів кількість тонкорунних овець до 30 тисяч голів. Лише в 1811 р. було роздано поміщикам для поселення кріпаків і розведення овець 64 188 десятин. Зокрема, одержали: одеський негоціант Епін 14 300 десятин (Ольгопільський повіт), барон Кампенгаузен і граф Сент-Прі — по 12 тисяч десятин (Дніпровський повіт), колезький асесор Лин і надвірний радник Петрулін — по 3 600 десятин (Херсонський повіт)¹. Одержуючи від царського уряду під овечі заводи тисячі і десятки тисяч десятин землі, поміщики одночасно зменшували селянські наділи, погіршували шляхом обміну їх якість. Народна пісня так описує ці «добрі дії» «добрих» панів:

Добрі пани, добрі пани, добре й наробили,
Де були степи, діброви — то все поділили.
Ой, де були степи добрі, — там отари ходять,
А де гори та долини, там хліба не родять.

Для розвитку тонкорунного вівчарства і ряду інших потреб сільського господарства в Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях, за ухвалою Державної ради від 16 серпня 1815 р., створювався особливий «капітал сільської промисловості». Він мав складатися з тих сум, які будуть одержані від продажу пасовищ. За позики, зроблені з «капіталу сільської промисловості», брали не по 5%, як в інших кредитних установах, а по 4%². Звичайно, царський уряд, створюючи цей капітал, насамперед мав на увазі інтереси місцевих поміщиків. Протягом 1821—1838 рр. з сум «капіталу сільської промисловості» було видано 39 поміщикам Катеринославської губернії для розведення тонкорунних овець

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 200, в'язка № 3, справа № 1, ч. I, арк. 667.

² ПСЗ, №№ 9700, 10837, 10856, 12917, 15200, 15247.

202 371 карб. 15 коп.¹ Надання в 1816 р. підприємцям права продавати сукна на внутрішньому ринку і введення в 1822 р. захисного митного тарифу забезпечували широкий збут вовни, а цим самим сприяли дальшому поширенню вівчарства в поміщицьких маєтках. З цією ж метою, а також для організації збуту вовни поміщики створюють ряд комерційних товариств. Одним з таких об'єднань було Товариство поміщиків-вівцеводів в Одесі, яке влаштовувало вовномийні підприємства, а також організувало в 1838 р. Харківську акціонерну компанію для збуту вовни.

Ідучи назустріч поміщикам-вівцеводам, царський уряд видав у 1825 р. положення про організацію шерстяних ярмарків в містах: Полтаві, Ромнах, Харкові, Ковно, Орлі, Кременчуці, Воронежі, Нижньому Ломові (Пензенська губернія) та Касимові (Рязанська губернія). Але не всі визначені пункти і строки ярмарків були дібрані вдало. Згодом торгівля вовною зосереджується головним чином на Троїцькому в Харкові, Петропавловському в Катеринославі, Іллінському в Ромнах (пізніше — в Полтаві) та на інших ярмарках, де були для цього найбільш сприятливі умови. В інтересах поміщиків-вівцеводів царський уряд вніс ряд змін в свою митну політику. Зокрема, за його розпорядженням у 1828 р. було значно підвищено мито на довізну вовну (з 50 коп. до 1 карб. 50 коп. за пуд), а також знижено вивізне мито (з 50 коп. до 15 коп. за пуд). У 1831 р. мито на вовну, яка вивозилась з Росії, зовсім було скасоване².

Протягом всієї першої половини XIX ст. кількість тонкорунних овець в Росії, в тому числі і на Україні, постійно зростала. Особливо швидко розвивалось вівчарство в Новоросії та Бессарабії. Так, якщо в 1808 р. тут налічувалось всього 9 тисяч голів тонкорунних овець, то в 1823 р. їх вже було 444 910 голів. Збільшуючись в наступні роки, число тонкорунних овець в Новоросії та Бессарабії досягло в 1837 р. 2 050 700 голів, а в 1848 р.— 3 657 290 голів. Якщо взяти зокрема Катеринославську

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 356, справа № 21, арк. 4—11.

² В. Гулишамбаров, *Итоги торговли и промышленности в России в царствование императора Николая I (1825—1855)*, СПб. 1896, стор. 28.

і Херсонську губернії, то зростання в них кількості тонкорунних овець характеризувалося такими цифрами¹:

	1823 р.	1837 р.	1848 р.
Катеринославська	114 980	783 590	1 120 400
Херсонська	199 280	464 600	866 250

Таким чином, з 1823 по 1848 р. кількість тонкорунних овець в Катеринославській губернії зросла майже в 10 разів, а в Херсонській — в 4,3 раза. В Бердянському, Дніпровському і Мелітопольському повітах, що входили до складу Таврійської губернії, в 1848—1849 рр. налічувалося 881 400 голів тонкорунних овець.

У 50-х роках кількість тонкорунних овець в Південній Україні продовжує невпинно зростати. Так, в Катеринославській губернії в 1853 р. їх налічувалося 1 589 721, а через 6 років їх вже було 1 737 228 голів. Як і раніше, тонкорунним вівчарством займалися виключно поміщики та іноземні колоністи. Державні та поміщицькі селяни обмежувались розведенням простих овець. Ще швидше зростає тонкорунне вівчарство в Херсонській губернії. У 1853 р. тут налічувалось 851 950 меринось, а в 1859 р. число їх досягло 1 151 493. Характерно, що кількість простих овець в цей час залишалась майже без змін. Поміщицькі маєтки з тисячами тонкорунних овець стають типовим явищем для Південної України.

Одержуючи величезну кількість вовни, поміщики Катеринославщини і Херсонщини збували її на ярмарках в Катеринославі, Ростові, Харкові, Ромнах, Полтаві та Кременчуці. Звідси вона через купців попадала в різні місця Росії, а також за кордон. Частина поміщиків безпосередньо доставляла вовну в чорноморські та азовські порти для вивозу за кордон.

Високі ціни на миту вовну і зручність її транспортування послужили поштовхом до виникнення вовномийних підприємств. На півдні України перше з них було засноване в Херсоні в 1822 р. Протягом наступних років число вовномийних підприємств швидко зростає. Так, у 1845 р. лише в одному Херсоні їх вже було 8; за цей рік вони обробили 64 400 пудів вовни. У 1857 р. на 11 вов-

¹ А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одеса, 1853, стор. 363—364.

номийнях, розташованих в Херсоні та на Дністрі, оброблялося вовни на суму 592 800 карб. сріблом. Число робітників, зайнятих в цьому році на вовномийнях, становило 2 946 чоловік. У 1859 р. на цих вовномийнях було оброблено вовни вже на 1 536 000 карб.¹ Крім міст Новоросії, вовномийні та сортувальні підприємства виникають і в ряді інших міст, зокрема в Кременчуці та Харкові (1820 р.).

В збуті вовни, що вироблялась в поміщицьких господарствах Південної України, крім внутрішнього ринку, чималу роль відігравав і зовнішній ринок. Особливо швидко почав зростати вивіз вовни за кордон з 30-х років. Так, якщо в 1831 р. з Новоросійського краю було вивезено її лише 87 470 пудів, то в 1845 р. вивіз її вже становив 485 686 пудів. Протягом 1843—1853 рр. з чорноморських і азовських портів, а також через сухопутний кордон Бессарабії було вивезено 4 175 822 пуди вовни. Вивіз вовни з чорноморських і азовських портів становив у 1849 р. 70% всього її вивозу з Росії, а в 1852 р.—72%. В абсолютних цифрах експорт вовни розподілявся між окремими п'ятиріччями так²:

Роки	Вивезено вовни (в пудах)	Цінність вивозу (в карбованцях)
1830—1834	587 135	11 307 247
1835—1839	1 048 883	37 292 368
1840—1844	1 608 243	17 486 996
1845—1849	1 517 477	17 556 444
1850—1854	1 589 563	20 677 391
1855	30 812	644 525
1856—1859	1 424 957	21 125 628

В цілому протягом 30—50-х років всього було вивезено вовни 7 807 070 пудів на суму 126 090 599 карб. Лише з однієї Одеси в 40—50-х роках вивозилося щорічно 150—200 тисяч пудів на суму від 3,5 до 4 мільйонів карб.

¹ «Журнал сільського господарства», 1845, № 11, розд. «Овцеводство», стор. 222—223; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1933, справа № 1 584.

² Всеукраїнська Академія наук. Праці семінару для виучування народного господарства України, вип. 3, стор. 152, 173.

сріблом. Чимала кількість вовни, що вивозилась за кордон через чорноморські та азовські порти, йшла з губерній Правобережної та Лівобережної України, де багаті поміщицьких маєтків почали перетворювати тонкорунне вівчарство в допоміжну, а інколи й основну галузь торгового землеробства. Особливо ця тенденція почала виявлятися в 20—30-х роках, під час різкого коливання і падіння цін на хліб. Деякі поміщики, скорочуючи площу посіву хліба, перетворювали свої поля в пасовища, а інші створювали пасовища за рахунок обезземелення селян. Так, княгиня Радзівілл, з метою створення пасовищ, зіграла з землі 200 селянських сімей містечка Лукашівки (Липовецький повіт). У 1836 р. вона влаштувала там вівчарню, а зігнаних з землі селян перевела в розряд дворових, які одержували в кінці кожного місяця напівголодний пайок. На місці, де колись були селянські посіви, в 1840 р. паслося до 15 тисяч овець. У 1846 р. на Правобережній і Лівобережній Україні налічувалося 2 298 633 тонкорунні вівці, які по губерніях розподілялися так ¹:

Харківська	614 150	штук
Полтавська	557 964	»
Київська	273 661	»
Волинська	461 581	»
Подільська	300 322	»
Чернігівська	90 955	»

Подібно до Південної України, на Правобережній і Лівобережній Україні була велика кількість маєтків, які мали тисячі й навіть десятки тисяч тонкорунних овець. Найбільшими овечими заводами в 40-х роках на Київщині були: в Київському повіті — Понятовського (6 000 голів), Трощинського (7 906); в Радомишльському — княгині Радзівілл (8 000); в Махнівському — Абрамовича (7 500); у Васильківському і Таращанському — графів Браницьких (17 530); в Липовецькому — князя Радзівілла (12 598); в Звенигородському — графині Потоцької (5 700); в Черкаському — графів Орлова і Потоцького (10 000); в Канівському — князя Лопухіна (14 000) і друга вівчарня Понятовського (3 450 голів).

¹ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 6 981, арк. 7—10, 13—14; «Журнал сільського господарства и овцеводства», 1848, № 9, стор. 175—176.

Протягом 1827—1845 рр. в Київській губернії кількість тонкорунних овець зросла в 3,6 раза (з 75 000 голів у 1827 р. до 273 661 голови в 1846 р.). Проте в 50-х роках, в зв'язку з зростанням попиту на хліб, а також з швидким зростанням посівів цукрових буряків, частина поміщиків зменшує в своїх маєтках отари тонкорунних овець. Кількість тонкорунних овець в маєтках поміщиків Київської губернії в 1857 р. порівняно з 1846 р. зменшилась на 108 648 голів¹.

Приблизно таке саме становище було і в решті губерній України, де поміщицькі господарства екстенсивно-тваринницького напрямку, швидко розвиваючись в 30—40-х роках, напередодні реформи 1861 р. поступово скорочують розведення мериносівих овець. При цьому на Чернігівщині тонкорунне вівчарство взагалі було мало розвинутим і обмежувалось в основному маєтками княгині Розумовської, графа Кушельова-Безбородка та Кочубея. У 1861 р. в Чернігівській губернії було всього 99 120 овець.

Одержану з овець вовну поміщики вивозили на місцеві ярмарки, а також використовували для вироблення сукна на своїх мануфактурних підприємствах. Особливо велике значення в збуті вовни мали ярмарки: Троїцький в Харкові та Іллінський в Ромнах, а з 1852 р.— в Полтаві. У 1817 р. на Троїцький ярмарок було привезено всього 1500 пудів тонкорунної вовни. В 30-х і особливо в 40-х роках привіз вовни на цей ярмарок швидко зростає, досягаючи в окремі роки понад 150 тисяч пудів. Основними місцями привозу були Харківська та Катеринославська губернії. Так, з 136 773 пудів вовни, привезеної на Троїцький ярмарок в 1843 р., 43,6% припадало на Харківську губернію, 37,2% — на Катеринославську, 6,6% — на Полтавську і 12,6% — на решту губерній². У 1847 р. сюди було привезено 184 589 пудів вовни, в тому числі з Харківської й Катеринославської губерній 160 тисяч пудів. Протягом наступних років привіз тонкорунної вовни на Троїцький ярмарок продовжував зростати, досягнувши в 1857 р. 233 411 пудів на суму 3 138 918 карб.

¹ «Киевские губернские ведомости», 1858, № 38, Часть неофициальная.

² *И. Аксаков*, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 202; Збірник Науково-дослідної кафедри історії української культури, т. X, Харків, 1930, стор. 70—71.

Чимала кількість вовни, яка не попадала в офіційні відомості, продавалась безпосередньо в поміщицьких маєтках. Деякі фабриканти і торговці, даючи поміщикам завдатки, укладали угоду навіть на незняту ще з овець вовну. На зберігання їй комісію, за певну плату, приймала від поміщиків вовну Харківська акціонерна компанія, що виникла в 1838 р.¹ Капітал компанії досягав двох мільйонів карб. асигнаціями. Вона мала власні вовно-мийні і сортувальні. Зосереджуючи в своїх руках велику кількість вовни, компанія вела нею торгівлю у Харкові, Москві і за кордоном.

Основним ринком збуту вовни для полтавських та чернігівських поміщиків був Іллінський ярмарок, який за розміром привозу вовни займав друге місце на Україні. У 1842—1851 рр. привіз її на цей ярмарок коливався від 40 тисяч пудів до 112 тисяч пудів. Крім місцевих поміщиків, сюди частково привозили вовну поміщики Харківської губернії. Переведення в 1852 р. Іллінського ярмарку з Ромнів у Полтаву сприяло дальшому зростанню торгівлі вовною, бо ярмарок тепер більше наближався до центра вівчарства — Катеринославської губернії і Костянтиноградського повіту, на який припадала майже третина всієї кількості овець Полтавської губернії. В 50-х роках на Іллінський ярмарок привозилась така кількість тонкорунної вовни²:

Роки	Кількість (в пудах)	На суму (в карб.)
1852	95 680	1 122 410
1853	114 432	1 494 943
1854	106 548	955 521
1855	138 927	1 749 095
1856	134 191	2 160 142
1857	144 576	2 662 524
1858	199 325	2 380 829

¹ За зберігання вовни протягом року компанія брала по 1 карб. за пуд, за комісію — по 4% з вартості проданої вовни, за надану поміщикам позичку — 6% річних (2-е ПСЗ, т. XIII, № 11038).

² *И. Аксаков*, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 214; ЖМВД, 1856, № 10, стор. 39; № 11, стор. 4; 1858, № 11, стор. 9.

Товаризація поміщицьких господарств, виробництво ними продуктів на продаж, а не тільки для своїх власних потреб, посилювали експлуатацію селян. Вони змушені були обробляти тепер не тільки зростаючу панську ріллю, а й працювати в інших галузях господарства, які набували торгового характеру. Крім того, розширення поміщицької ріллі і пасовищ, яке відбувалось за рахунок селянських земельних наділів, приводило до руйнування селянських господарств. Паразитичне життя поміщиків, що в умовах розвитку товарного господарства вимагало дедалі більше грошей, базувалося на пограбуванні селян; поміщицькі економії зростали й багатіли на кістках, поті й крові покріпаченого селянства.

Розглянуті дані переконливо доводять, що протягом першої половини XIX ст. в поміщицьких господарствах неухильно зростає торгове землеробство. Приспосовуючись до умов товарного виробництва, до зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, поміщицькі господарства збільшують посіви хліба, особливо пшениці, переходять частково до вирощування льону, конопель, тютюну та цукрових буряків. Виробництво пшениці на ринок в основному зосереджувалося в поміщицьких маєтках Київської, Подільської, Катеринославської і Херсонської губерній, а тютюну та конопель — в поміщицьких маєтках Полтавської і Чернігівської губерній. Посіви льону для одержання насіння на продаж найбільшими були в поміщицьких маєтках Катеринославської та Херсонської губерній.

Процес товаризації охопив не тільки поміщицьке хліборобство, а й тваринництво. З усіх галузей тваринництва найяскравіше він проявився у вівчарстві. В той час як кінські заводи і заводи великої рогатої худоби влаштувала порівняно невелика частина поміщиків, заводи тонкорунних овець мали навіть ті поміщики, які володіли кількома десятками кріпаків. Тонкорунне вівчарство продовжувало зростати майже протягом всього дореформеного періоду. Головним районом цієї галузі тваринництва була Південна Україна.

Основна частина товарного хліба, зокрема так званого «сірого», що вироблявся в поміщицьких маєтках, йшла головним чином на внутрішній ринок. Для поміщицьких маєтків Київської, Подільської, Катеринославської і

Херсонської губернії, а також південно-східних повітів Харківської губернії велике значення мав вивіз хліба (в основному пшениці) за кордон, що здійснювався через чорноморсько-азовські порти. Господарська спеціалізація окремих районів Росії, а також швидкий розвиток промисловості в нечорноземних центральних і північних губерніях створювали сприятливі умови для збуту сільськогосподарських продуктів і сировини, що йшли туди з губерній України.

З розширенням виробництва сільськогосподарських продуктів на ринок тісно були зв'язані спроби деякої частини поміщиків перейти до раціонального землеробства. Але всі ці спроби, зіткнувшись з несприятливими кріпосницькими відносинами, зазнавали краху. Збільшення валового доходу в маєтках відбувалось не за рахунок інтенсифікації сільського господарства, а шляхом простого розширення поміщицької ріллі, кількісного збільшення поголів'я худоби і посилення до крайніх меж експлуатації селян.

Для першої половини XIX ст. була характерна справжня «анархія» цін на сільськогосподарські продукти. Рівень цін зазнавав постійних різких коливань, бо правильний розрахунок і господарське передбачення при тодішніх умовах виробництва були неможливими. Відсталість засобів транспортування і відсутність удосконалених шляхів сполучення створювали таке становище, при якому одночасно співіснували губернії, де відчувався гострий брак хліба, і губернії із значними лишками хліба. Поміщики, не рахуючись із кількістю «дарової» праці, витраченої на вироблення товарних продуктів, вивозили величезну кількість їх на ринок або збували посередникам (скупщикам) і вкрай понижували ціни. При таких умовах селяни змушені були віддавати продукти своєї праці майже за безцінь. Велика різниця в цінах на сільськогосподарські продукти по господарських районах, губерніях і навіть повітах, а також різниця цих цін у певні пори року давала скупщикам можливість одержувати великі бариші і таким чином привласнювати шляхом посередництва частину результатів додаткової праці, витиснутої поміщиками з кріпаків.

Виробництво поміщиками на продаж хліба, тютюну, цукрових буряків, вовни і прядива, а також часткове пристосування їх конярства і скотарства до потреб ринку

розхитували одну з підвалин панщинної системи — натуральний, замкнутий і самодовліючий характер поміщицького господарства.

3. ПОМІЩИЦЬКІ ПРОМИСЛОВІ ПІДПРИЄМСТВА

Втягуючись в товарно-грошові відносини, що невинно розвивались і зміцнювались в дореформеній економіці, поміщики влаштовували в своїх маєтках промислові підприємства для виготовлення на продаж горілки, сукна, цукру та ін. Як виробництво поміщиками хліба на ринок, так і обробка з торговою метою в їх маєтках сільськогосподарських продуктів були яскравим свідченням розкладу феодально-поміщицького господарства. В 1848 р. Ф. Енгельс писав: «У Росії промисловість розвивається колосальними кроками і перетворює навіть російських бояр все більше і більше в буржуа»¹. Поява в поміщицьких маєтках промислових підприємств, що працювали на ринок, завдавала удару по вікових підвалинах феодального способу виробництва, зокрема по замкнутості господарської діяльності окремих маєтків. Чим більші були розміри цих підприємств, тим ширшими і міцнішими ставали їх зв'язки з ринком (продаж виробів, закупка сировини).

Доходи, які одержували поміщики від промислових підприємств, були дуже великі. Для прикладу можна навести хоч би доходи від промислових підприємств поміщиків Київської губернії. В 1845 р. в їх маєтках було 162 промислові підприємства, які виробляли продукції на 2 992 890 карб. сріблом. Зокрема, цукрові заводи Бобринського в Смілі виробляли продукції на суму 1 130 000 карб. сріблом². Кожна десятина землі в хліборобських маєтках давала доходу 1 карб. 48 коп., а в промислових — 2 карб. 06 коп. Основна частина поміщицьких підприємств ґрунтувалася на праці кріпаків. Лише на роботах, які вимагали високої кваліфікації, використовувалися вільнонаймані робітники.

Техніка виробництва на поміщицьких промислових підприємствах в порівнянні з купецькими підприємствами була набагато відсталішою. В. І. Ленін, аналізуючи

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стор. 247.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, стор. 170—171.

історико-статистичні дані про розвиток текстильної промисловості, відзначав, що «обов'язкова праця обумовлювала відсталість техніки подібних закладів і використання ними незрівнянно більшого числа робітників, порівнюючи з купецькими фабриками, що ґрунтуються на вільнонайманій праці»¹.

Застосування кріпосної праці у великому виробництві Ленін вважав оригінальною рисою розвитку дореформеної промисловості і «самобутнім явищем російської історії».

Найпоширенішими галузями поміщицької промисловості на Україні в кінці XVIII — на початку XIX ст. були: винокурна, суконна, селітрова, а з 30-х років і цукрова.

Винокурна промисловість (гуральництво). Виробництво горілки на продаж в маєтках поміщиків набрало значного поширення вже в XVIII ст. Протягом першої половини XIX ст. воно продовжувало невпинно зростати і становило одну з найважливіших статей у валовому доході поміщиків. В умовах низьких цін на хліб горілка давала в 2—3 і навіть в 4 рази більше доходу, ніж хліб. Крім цього, поміщики, використовуючи «барду» (відходи горілчаного виробництва), відгодовували в своїх маєтках на продаж значну кількість великої рогатої худоби, яку вони скуповували на навколишніх ярмарках. В роки падіння цін на хліб лише гуральництво могло гарантувати поміщикам більш-менш надійні доходи. Все це пояснює той швидкий розвиток, який переживало гуральництво майже протягом всього дореформеного періоду.

Про велике значення гуральництва в створенні доходної частини бюджету поміщицьких маєтків України переконливо свідчать різноманітні записки дворян, тогочасні описи губерній і повітів, а також річні звіти губернаторів².

Гуральництво було однією з найголовніших статей доходу поміщицьких маєтків Київської, Подільської і Волинської губерній. Навіть у Катеринославській губернії,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 403.

² Див., наприклад, Харьковский сборник, 1889, вип. 3, стор. 83; ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, 1819 р., справа № 81, арк. 570; Труды Вольного экономического общества, 1853, т. II, стор. 126; ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1837 р., справа № 121, арк. 30 та ін.

де порівняно слабіше була розвинута винокурна промисловість і куди вивозилась горілка і спирт з Лівобережної та Правобережної України, поміщики, як пише губернатор у своєму звіті за 1853 р., «під час врожаїв і падіння цін на хліб використовують жито у винокурінні й тим самим значно підтримують своє господарство»¹.

Виробництво горілки було настільки вигідним, що деякі поміщики переробляли на неї не тільки свій хліб, а й часто докуповували його на місцевих ринках чи безпосередньо в селян. В Подільській губернії, наприклад, в 1799 р. з 445 гуралень, про які є відомості, 108 докуповували хліб. Загальна сума грошей, витрачених на покупку хліба цього року, становила близько 200 тисяч карб.² Особливо багато хліба купували поміщики-орендатори. За далеко неповними даними, в 1819 р. поміщики Київської губернії купили для гуральництва хліба на суму 170 тисяч карб., в тому числі один лише граф Потоцький (Черкаський повіт) — на 67 783 карб. У Харківському повіті в 1836 р. було перероблено на горілку 134 259 четвертей хліба, з яких 91 385 четвертей було місцевого і 42 874 четверті привізного³. Чернігівські поміщики, значно розширивши своє гуральництво, провадили купівлю хліба для виробництва з нього горілки в Орловській і Курській губерніях. Винокурній промисловості в поміщицьких маєтках України всіляко сприяв царський уряд, надавши поміщикам цілий ряд привілеїв щодо виробництва і продажу горілки. Ще указом від 3 травня 1783 р. Катерина II підтвердила право поміщиків Лівобережної України виробляти і продавати горілку в своїх селах і хуторах. В серпні 1791 р. це право було знов підтверджене, а згодом поширене на поміщиків Правобережної України.

Техніка вироблення горілки на поміщицьких гуральнях була досить примітивною. Ще навіть в 30—40-х роках було багато вогньових гуралень, незважаючи на те, що вже в 20-х роках почали будуватись парові гуральні,

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1578.

² К.-ПОДА, ф. Подільське губернське правління, 1799 р., справа № 80, арк. 83—85, 87—94, 99—101, 107—118, 223—224, 232—239, 256, 276—277, 307—313, 331—332, 339—346.

³ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 4 087; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 1, арк. 50.

які не тільки здешевлювали і прискорювали процес виробництва горілки, а й збільшували її вихід. В загальній своїй масі не виділялись поміщицькі гуральні і своїм розміром. Переважна більшість їх виробляла від декількох сот до декількох тисяч відер горілки.

Характерним явищем для винокурної промисловості України в першій половині XIX ст. була її концентрація в руках поміщиків. Майже повністю витіснивши з винокурної промисловості державних селян, які в XVIII ст. мали в своїх руках чималу кількість дрібних гуралень, поміщики стали в ній повними монополістами. Ось чому при розгляді даних про кількість гуралень на Україні і зокрема в кожній з її губерній ми будемо часто оперувати цифрами, не роблячи обумовлень про селянські гуральні, яким належала досить незначна частка в загальному виробництві горілки. При цьому слід зауважити, що статистичні дані про кількість гуралень в окремих губерніях України досить уривчасті й суперечливі. Це пояснюється як недостатнім рівнем тодішньої статистики взагалі, так і тим, що в одному випадку рахувалися лише значніші або діючі гуральні, а в іншому — всі наявні гуральні, в тому числі й найдрібніші та недіючі.

У 1801 р. на Україні налічувалося 7 839 гуралень, які виробили 5 060,4 тис. відер горілки. Кількість гуралень і вироблена ними горілка по окремих губерніях розподілялася так ¹:

Губернії	Кількість гуралень	Вироблено відер горілки (в тис.)	В середньому припадало на одну гуральню відер горілки
Полтавська і Чернігівська .	2993	2 416,5	807,4
Волинська	1857	355,1	191,2
Слобідсько-Українська . .	995	1 266,3	1 325,9
Подільська	878	404,4	460,6
Київська	787	493,5	627,1
Катеринославська	329	124,6	378,7

В наступні роки на Україні, як і в цілому в Росії, відбувався процес концентрації винокурної промисловості.

¹ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. III, СПб. 1867, стор. 289—290.

Так, наприклад, в 40-х роках число гуралень на Україні зменшилось до 3 595, а вироблена ними горілка становила понад 16 мільйонів відер, тобто в порівнянні з 1801 р. виробництво горілки зросло більше ніж в 3 рази. В той час, як дрібні і найдрібніші гуральні припиняли свою діяльність, середні і великі збільшували свою продукцію. В 1860 р. на Україні налічувалося 2 497 гуралень, з яких було: в Полтавській губернії 476, Київській — 388, Волинській — 328, Чернігівській — 308, Харківській — 281, Катеринославській — 252, Подільській — 251 і Херсонській — 213.

Правда, в губерніях України, на відміну від великоруських губерній, до самої реформи переважали гуральні невеликого розміру. Коли вважати великими гуральнями такі, які виробляли не менше 50 тисяч відер горілки на рік, то в 1860 р. їх було: в Київській губернії 5,5%, Харківській — 2,2%, Чернігівській — 2%, Херсонській — 1%, Полтавській — 0,7%, Подільській — 0,6% і в Катеринославській — 0,4%¹. Кількість робітників, що працювали в цьому році на гуральнях, розподілялась так: в Катеринославській губернії було 3 000 чоловік, Київській — 3 448, Херсонській — 2 000 і Чернігівській — 5 000 чоловік. На одну гуральню в середньому припадало робітників: у Катеринославській губернії — 11,9, Київській — 8,9, Херсонській — 9,4 і Чернігівській — 16². Отже, процес концентрації винокурної промисловості ще був недостатній для того, щоб остаточно витіснити з виробництва дрібні і найдрібніші гуральні поміщиків.

Щодо кількості гуралень і виробленої ними продукції на одному з перших місць стояла Полтавська губернія. В 1802 р. тут налічувалося 1086 гуралень, які виробили понад 1 мільйон відер горілки³. Незважаючи на те, що в 1846 р. кількість гуралень в Полтавській губернії зменшилась до 457, виробництво горілки зросло тут втричі. З усіх гуралень найбільш удосконаленою вважалася в 40-х роках гуральня князя Репніна в селі Андріївці

¹ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. III, СПб. 1867, стор. 306.

² К. Пажитнов, К вопросу о роли крепостного труда в дореформенной промышленности. «Исторические записки», № 7, стор. 241.

³ И. Павловский, К истории полтавского дворянства (1802—1902), т. I, Полтава, 1906, стор. 213; Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 5, стор. 106.

Гадяцького повіту. За вартістю своєї продукції винокурна промисловість у Полтавській губернії займала перше місце — вона давала в 1861—1862 рр. 77,4% загальної вартості продукції всіх промислових підприємств. Доходи поміщиків, одержані від продажу горілки, в багатьох поміщицьких маєтках Полтавщини становили переважну частину їх загальної суми прибутку. Так, наприклад, в маєтку поміщиці К. В. Галаган (село Гнилиця і хутір Рудівський) доход від продажу горілки в 1854 р. давав 54% загальної суми прибутку (14 009 карб. з 25 853 карб.).

Значного поширення набрала протягом першої половини XIX ст. винокурна промисловість і в поміщицьких маєтках Чернігівської губернії. За офіціальними відомостями тут в 1802 р. було 1 841 гуральня, з яких 41 вважалася великою. В кінці XVIII — на початку XIX ст. в Чернігівській губернії вироблялося в середньому 727 000 відер горілки. В наступні десятиріччя кількість гуралень в губернії, подібно до того як це було в Полтавській губернії, різко скорочується, а виробництво горілки продовжує зростати. Так, в 1844 р. на 668 гуральнях її було викурено 3 625 718 відер. Деякі поміщицькі гуральні виробляли десятки тисяч відер горілки. Наприклад, в 1843—1844 рр. на гуральні К. Уварової (Конотопський повіт) було викурено 56 тисяч відер горілки, на гуральні Клейнміхеля (Мглинський повіт) — 54 тисячі відер, на гуральнях І. Наумова та І. Соломки (Кролевецький повіт) — по 30 тисяч відер¹. Напередодні реформи, в 1859—1860 рр., 311 гуралень Чернігівщини виробили 2 488 510 відер горілки і спирту на суму 1 866 582 карб. Проте, незважаючи на це зменшення, гуральництво в порівнянні з іншими, найбільш розвиненими видами промисловості в губернії, за вартістю продукції продовжувало займати провідне місце². Щодо розміру продукції в 1859—1860 рр. виділялися гуральні поміщиці Головіної (в хуторі Сергіївському Новгород-Сіверського повіту й містечку Баклані Мглинського повіту), Барковського

¹ ЧОДА, ф. Чернігівський губернський комітет для продажу гарячих напоїв, справа № 16, арк. 290—294, 318; справа № 2, арк. 52—53; справа № 17, арк. 42—43, 44—45.

² М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 259. У 1851 році з 15 961 робітника, що працювали на промислових підприємствах Чернігівщини, 5 000 чоловік припадало на гуральні («Журнал мануфактур и торговли», 1853, ч. IV, стор. 229—230).

(в хуторі Мокроусівці Городнянського повіту), Фролової (в селі Рубанка Конотопського повіту), Храповицької (в селі Веприк Козелецького повіту). Все це були гуральні з виробництвом горілки понад 20 тисяч відер на рік. Решта заводів в більшості викурювала від 1000 до 10 000 відер горілки.

Поруч з Полтавською та Чернігівською губерніями щодо розвитку гуральництва стояла Харківська губернія, де вона з кінця XVIII ст. і до 40-х років включно невпинно зростає, хоч з деяким коливанням, властивим і поміщицькому гуральництву інших губерній¹. Якщо в 1788 р. на 976 місцевих гуральнях було вироблено всього 527 840 відер горілки, то в 1815 р. продукція 524 гуралень становила вже 1 333 903 відра². З'являються гуральні, які виробляли щороку десятки тисяч відер горілки. У 1846 р. 279 гуралень Харківщини виробили 2 374 805 відер горілки. Вартість продукції поміщицьких гуралень різко переважала над вартістю продукції інших галузей промисловості. Так, в Харківському повіті в 1860 р. вона становила 69,5%, Вовчанському — 60,6%, Зміївському — 71,3%, Богодухівському — 80,9%, Куп'янському — 93,6%, Валківському — 85,4%, Сумському — 26,8%, Ізюмському — майже 100% і в Лебединському — 52,9%³.

Подібно до інших губерній, поміщицькі гуральні в Харківській губернії мали невеликий розмір. Вони виробляли в більшості від кількох сот до кількох тисяч відер горілки на рік і часто обслуговувалися 5—10 робітниками. Наприклад, в Охтирському повіті в 1807 р. з 115 поміщицьких гуралень лише 5 мали понад 10 робітників, а решта — від 2 до 10 робітників. Це були в основному кріпосні селяни, що відбували панщину, і лише незначну частину становили вільнонаймані робітники. Напередодні реформи 1861 року працею на гуральнях була зайнята більша частина робітників Харківської губернії. Зокрема, в Харківському повіті з 951 робітника й майстра на гуральнях працювало 350, у Вовчанському з 1291—328, в Зміївському з 210—80, в Богодухівському з 795—295,

¹ Це коливання було зв'язане як з наявним врожаєм хліба, так і з цінами на нього.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XII, ч. I, Харьковская губерния, стор. 146.

³ ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 53, арк. 13, 29, 57, 68, 168, 201, 221, 267, 279.

в Куп'янському з 99—90, у Валківському з 446—226, в Сумському з 2 876—393, в Ізюмському — всі 11 630 і в Лебединському з 2 370—360. Тобто з 20 668 робітників, які працювали на промислових підприємствах вищеназваних повітів, 13 752 чоловіка були зайняті на гуральнях.

Приблизно таке саме становище було і на Правобережній та Південній Україні, за винятком окремих губерній і повітів. Але на відміну від поміщицьких підприємств Лівобережної України, в Південній Україні було порівняно невелике число дрібних і найдрібніших гуралень. Наприклад, в Катеринославській губернії в 1853 р. з 167 діючих гуралень 6 було з продукцією до 1000 відер, 75 — від 1000 до 3 000 відер, 29 — від 3 000 до 5 000 відер, 32 — від 5 000 до 10 000 відер, 10 — від 10 000 до 15 000 відер, 9 — від 15 000 до 20 000 відер і 6 — з продукцією понад 20 000 відер. В Херсонській губернії напередодні реформи не було жодної гуральні, продукція якої була б менша 5 000 відер. З 103 наявних в цей час гуралень 5 виробило від 5 000 до 10 000 відер горілки, 36 — від 10 000 до 15 000 відер і 41 — понад 20 000 відер¹. Проте в цілому південноукраїнські губернії являли собою скоріше ринок збуту, ніж виробляючий район винокурної промисловості. В доставці сюди спирту велику роль відігравали руські губернії, зокрема Орловська і Калузька.

Вироблену на гуральнях горілку поміщики продавали в своїх шинках, а також відкупщикам. Поміщики, користуючись привілеями, наданими їм царським урядом щодо виробництва і продажу горілки, силоміць змушували селян купувати її в своїх шинках. Досить типовим щодо цього є наказ № 4 від 1 червня 1822 р. поміщика П. П. Білецького-Носенка прикажчику села Луговець (Мглинський повіт). Довідавшись, що селяни купують горілку в шинках інших поміщиків, він наказав: «Попередити наших селян, щоб вони ніде на стороні не брали горілки під загрозою штрафу, який вдвоє перевищуватиме вартість горілки»². В. П. Кочубей штрафував своїх селян за купівлю горілки не в економічному шинку по 2 карб. за кварта, в той час, як в панських шинках відро

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1578; ф. Головний статистичний комітет Новоросійського краю, справа № 66, арк. 30—35.

² ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 28124.

горілки коштувало на карбованець, а то й дорожче порівняно з цінами на вільному ринку. Так поміщики не тільки споювали, а й грабували селян.

Свої шинки поміщики влаштовували в кожному містечку, селі, хуторі й особливо на перехрестях шляхів. Деякі з них мали по 5—10 і більше шинків. Як свідчать офіціальні відомості про чернігівських поміщиків за 1843 р., К. Гудович мав 12 шинків, В. Голіцина — 13, О. Мокрицький — 15, а поміщиця Завадовська — аж 22 шинки. Взагалі на Україні була надзвичайно велика кількість шинків. З 77 838 шинків, горілчаних магазинів і лавок, що були в Росії в 1859 р., на Україну припадало 36 817. З них в Полтавській губернії було 6 388, Харківській — 5 311, Київській — 5 062, Волинській — 4 907, Чернігівській — 4 820, Подільській — 4 683, Херсонській — 3 332 і Катеринославській — 2 314¹.

Крім продажу в шинках і відкупщикам, поміщики часто продавали горілку в інші губернії. Наприклад, з Золотоніського повіту вона вивозилася в Київ і Херсон, Гадяцького — в Катеринославську і Херсонську губернії, Кобеляцького — в Катеринославську. З 1 891 148 відер горілки, які були викурені в Чернігівській губернії в 1851 р., до 900 тисяч відер відправлялось у Київську, Харківську, Катеринославську і частково Полтавську губернії. В 30-х роках поміщики Поділля щорічно збували в Бессарабську губернію до 100 тисяч відер горілки і спирту². Чимала кількість горілки, яка вироблялась на гуральнях поміщиків Київської губернії, вивозилася в Білорусію і особливо в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії. В 40-х роках з Київської губернії вивозилось в інші місця до 1 600 тисяч відер горілки. В горілчаній торгівлі створилася спеціальна група торговців-посередників, які, закупаючи в поміщицьких маєтках горілку, перепродували її в місцях, де були на неї високі ціни. В 1847 р. кількість горілки, яку поміщики

¹ ЧОДА, ф. Чернігівський губернський комітет для продажу гарячих напоїв, справа № 17, арк. 24—26; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности, т. III, СПб. 1867, стор. 370—371.

² Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вип. 5, Полтава, 1908, стор. 81; ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 1212, арк. 30; справа № 330, арк. 14, 20.

Київської губернії безпосередньо продали за межі губернії, становила всього 10%, а через купців — 90%.

Одночасно з гуральними частина поміщиків України влаштовувала броварні й медоварні, а також підприємства, зв'язані з виробництвом борошна, крупи, олії тощо. Але доходи від цих видів сільськогосподарської продукції становили порівняно незначну частину в загальній сумі поміщицьких доходів.

Цукрова промисловість. Яскравим прикладом товаризації феодально-поміщицького господарства і розкладу кріпосницьких відносин в сільському господарстві як України, так і Росії в цілому, є також процес виникнення і розвитку цукрової промисловості. «Переробка буряків на цукор, — вказував В. І. Ленін, — ще більше сконцентрована у великих капіталістичних підприємствах, ніж винокуріння, і становить приналежність так само поміщицьких (і головним чином дворянських) маєтків»¹. Українські губернії були одним з найголовніших районів цього виробництва, яке, зародившись на початку XIX ст. в Тульській губернії², почало в 20-х роках широко розвиватись і на Україні. Першими цукровими заводами тут були: в Київській губернії — Понятовського (в селі Трощині Канівського повіту), який був збудований у 1824 р.; в Чернігівській губернії — Кушельова-Безбородка (в селі Макошині Сосницького повіту), збудований у 1825 р., і в Подільській губернії — великий цукровий завод Сабановських (в селі П'ятківці Ольгопільського повіту), виникнення якого припадає на 1825—1828 рр. В Харківській і Полтавській губерніях перші цукрові заводи з'явилися в кінці 20-х років, а у Волинській — в кінці 30-х років.

Маючи в своєму розпорядженні і необхідні землі для плантацій цукрових буряків, і «дарову» робочу силу, і паливо, поміщики шляхом розвитку цукрового виробництва намагалися підвищити доходність своїх маєтків, що значно занепадала в 20-х роках в зв'язку з коливанням і деяким падінням ціни на хліб. Розвиткові цукрової промисловості в поміщицьких маєтках сприяла також в значній мірі митно-тарифна політика царського уряду. Так, в 1819 р. було зовсім заборонено ввіз цукру рафінаду, а тростин-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 245.

² Мова йде звичайно про заводи по переробці цукрових буряків. Заводи ж по переробці довізної цукротростинної сировини були збудовані ще в 1719—1723 рр. (у Петербурзі й Москві).

ний цукор-пісок оподатковувався митом в розмірі 75 коп. з кожного пуда. Протягом 1821—1823 рр. мито на ввізний цукор було доведене до 2 карб. 50 коп. з пуда. В наступні роки мито на цукор постійно зростало і досягло в 1840 р. 3 карб. 80 коп. При цьому цукор-рафінад дозволялося ввозити лише через Одеський порт. Проте до другої половини 30-х років губернії України щодо кількості цукрових заводів і виробництва цукру дуже відставали від центральних губерній Росії.

У другій половині 30-х років починається посилене будівництво цукрових заводів як на Правобережній, так і на Лівобережній Україні. Чималу роль в зростанні поміщицької цукрової промисловості відіграла побудова графом Бобринським Балаклеївського і Смілянського цукрових заводів (1838 р.)¹, де виробництво базувалося на широкій комерційній основі. В 1843 р. купці бр. Яхненки і Смирненко побудували перші в Росії парові цукроварний і рафінадний заводи². Величезні доходи, одержані Бобринським та фірмою бр. Яхненків і Смирненка, створили в середовищі поміщиків справжній азіотаж.

Цукроманія оволоділа поміщиками Київської, Подільської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній. Один з подільських поміщиків-сучасників писав, що «слова «цукор», «цукрові буряки» перетворились у гальванічні іскри, які оволоділи уявою подільських (поміщиків). Вони один поперед другого будують заводи, винищують ліси і здавалось забули, що є на світі ще щось крім цукрових буряків»³. Подільський губернатор у своєму звіті за 1841 р. також констатував, що «особливу увагу звертає на себе прагнення поміщиків до заснування цукрових заводів»⁴. В одному тільки 1840 р. тут було збудовано 8 заводів.

¹ До цього він вже мав цукроварний завод в Тульській губернії.

² До цього часу були тільки вогньові цукрові заводи. Рафінадний завод фірми бр. Яхненків і Смирненка, побудований біля містечка Городища (Черкаський повіт), щорічно виробляв десятки тисяч пудів цукру-рафінаду. Наприклад, в 1848 р. він виробив 45 тисяч пудів, 1849—75 тисяч, в 1850—100 150, а в 1851 р.— 119 тисяч пудів (ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 29 846).

³ «Экономический указатель», 1857, № 8, стор. 178—179.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 346, арк. 26.

«Заводы у нас,— писав харківський поміщик Лялін в 1840 р.— ростуть, як гриби. Можна з певністю сказати, що пристрасть до цукрових заводів у нас тепер досягла найвищого ступеня. У всіх одна думка — будь-що мати цукровий завод. В Малоросії ентузіазм цей досяг неймовірних розмірів: тут вже будують не по одному заводу, а разом по три»¹. З 1836 по 1840 р. в Сумському повіті з'явилося 9 цукрових заводів, а на території Лівобережної України і на кордоні російських губерній, що прилягають до неї,— 42 заводи. Автор «Хозяйственного обозрения 1851 года», надрукованого в «Журнале министерства государственных имуществ», писав, що цукрова промисловість в Чернігівській губернії «розвивається швидко і поглинає величезні капітали, потребує значної кількості добрив, кращих земель, велику кількість робочих рук і, приваблюючи великими баришами, змушує забути про розвиток інших галузей землеробства. Найкращою до цього ілюстрацією є те, що декілька заможних хазяїв зовсім залишили хліборобство і зайнялись самими тільки цукровими заводами»². Деякі поміщики, що володіли величезними латифундіями і тисячами кріпосних селян, будували по 3—5 і більше цукрових заводів. Так, наприклад, поміщики Браницькі протягом 1847—1859 рр. побудували 9 цукрових заводів, з яких 8 були розташовані в їх маєтках, а один в м. Києві. Один з ініціаторів цукрової промисловості на Чернігівщині — Кушельов-Безбородко в 1851 р. мав уже 7 цукрових заводів. Багато поміщиків, не маючи власних коштів, влаштовували цукроварні на гроші, одержані в кредитних установах під заставу маєтків або в приватних осіб за високі проценти.

Протягом 5 років (з 1842 до 1847) кількість діючих цукрових заводів на Україні зросла більше ніж в два рази. За окремо взяті роки це зростання характеризувалося такими цифрами³:

¹ Библиотека для чтения, 1840, т. 42, стор. 24—25.

² ЖМГИ, 1852, ч. XLII, від. II, стор. 127.

³ К. Воблий, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 146. Відомості про кількість цукрових заводів в Подільській губернії взято з рапортів і звітів місцевого губернатора за відповідні роки, а у Волинській за 1843 р. з матеріалів місцевої казенної палати (ЖОДА, ф. Волинська казенна палата, справа № 299, арк. 50—55).

Губернії	Роки					
	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Київська	16	20	45	48	43	56
Полтавська	11	11	9	13	12	9
Харківська	11	12	18	23	24	21
Чернігівська . . .	14	18	25	25	24	25
Волинська	—	2	4	7	7	8
Подільська	15	15	16	16	17	25
Всього	67	78	117	132	127	144

Отже, в 40-х роках з усіх губерній України найшвидше зростала кількість цукрових заводів у Київській, Чернігівській, Харківській і Подільській губерніях. В результаті такого інтенсивного зростання, цукрові заводи українських губерній вже в 1847 р. становили 62,3% до загальної кількості їх в Росії. Але панування підневільної малопродуктивної праці, наявність дешевої сировини і протекційна політика царського уряду зумовлювали надзвичайно низьку, подекуди примітивну техніку виробництва, а отже, і низьку продуктивність цієї галузі феодально-поміщицького господарства.

Основна частина цукрових заводів України належала поміщикам. З офіціальних даних, які відносяться до 1848 р., відомо, що з загальної кількості 109 піскових і рафінадних заводів Правобережної України було 91,8% поміщицьких, 0,9% казенних, що знаходилися в розпорядженні поміщиків, 1,8% в спільному володінні поміщиків і купців, 1,8% поміщицьких в оренді купців, 3,7% власне купецьких¹. Подібним було володіння заводами і на Лівобережній Україні.

Одночасно з ростом кількості заводів збільшувалось і виробництво цукру. Навіть за неповними даними²,

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 462.

² Немає відомостей про вартість продукції цукрових заводів Подільської губернії. *К. Арсеньєв* на початок 1846 р. визначає її в 288 868 карб. сріблом («Статистические очерки России», стор. 309).

вартість продукції заводів протягом 1842—1847 рр. зросла майже у 15 раз (з 328,8 тисячі до 4 843,7 тисячі карб. сріблом). Якщо ж узяти вартість продукції цукрових заводів в окремих губерніях, то вона становила (в тисячах карб. сріблом) ¹:

Губернії	Роки					
	1842	1843	1844	1845	1846	1847
Київська	87,4	151,2	1353,6	2200,0	2760,3	3584,8
Полтавська	74,4	157,9	65,0	82,4	105,4	223,3
Харківська	76,2	75,5	223,3	194,5	300,7	335,4
Чернігівська . . .	90,8	145,8	197,4	210,9	293,4	224,6
Волинська	—	—	8,0	51,4	439,4	475,6
Всього	328,8	530,4	1847,3	2739,2	3899,2	4843,7

Отже вартість продукції цукрових заводів протягом 1842—1847 рр. зросла в Київській губернії в 40 разів, у Харківській в 4,4 раза, в Полтавській в 3 рази і в Чернігівській в 2,5 раза. Щодо Волинської губернії, то за 1842 р. даних немає, а порівняно з 1844 р. вартість продукції цукрових заводів тут зросла в 59,4 раза. Але такий темп зростання вартості продукції для цукрових заводів Волинської губернії був тимчасовим явищем і пояснюється в значній мірі занадто невеликим розміром її в 1844 р. Коли брати всю вартість продукції цукрових заводів, що були на Україні, то вона в 1842 р. становила без Подільської губернії 45,1% загальної вартості продукції в усій Росії, а в 1847 р.— вже 81,2%.

Разом з розвитком цукрової промисловості на Україні в другій чверті XIX ст. відбувалась досить значна її концентрація. Так, якщо в 1842 р. середня вартість продукції одного заводу не перевищувала 7 тисяч карб., то в 1847 р. вона становила вже понад 42 тисячі карб. Щодо кількості заводів і вартості їх продукції на першому місці була Київська губернія, на яку припадало 19,8% загального числа заводів і 58% вартості річної продукції. У Київській губернії в 1847 р. вартість продукції цукро-

¹ К. Вобльй, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 147.

вих заводів становила близько $\frac{7}{10}$ загальної вартості всіх місцевих фабрично-заводських виробів. Тут була основна частина цукрових заводів, що виділялась серед інших своїми розмірами продукції. Так, в 1846/47 р. з 21 заводу, про які є відомості, тут було ¹:

заводів з продукцією	до однієї тисячі пудів	2
»	» від 1 тисячі до 2 тисяч пуд.	2
»	» 2 тисяч » 5 »	8
»	» 5 » » 10 » »	4
»	» 10 » » 15 » »	2
»	» 15 » » 20 » »	2
»	» понад 20 » »	1

В інших губерніях України розмір цукрових заводів був невеликий. Так, з даних за 1845 р. відомо, що в Харківській губернії з 23 заводів був лише один завод з річною продукцією понад 2 тисячі пудів, в Полтавській губернії було 72 заводи, або 34,6% всіх діючих на Україні від 1000 до 2000 пудів і лише один завод виробляв 2500 пудів цукру. В той час як для цукрових заводів Київської губернії сотні робітників було типовим явищем, то в інших губерніях це було винятком. Наприклад, в Харківській губернії за числом робітників цукрові заводи в 1845 р. розподілялись так ²:

з числом робітників	до 50 чоловік	7
»	» від 50 » 100 »	9
»	» 100 » 200 »	5
»	» понад 200 »	2

Протягом 1848—1849 рр. число цукрових заводів на Україні порівняно з 1847 р. зросло майже в півтора раза (з 144 до 208). Вони становили 67,7% загальної кількості цукрових заводів Росії. З цієї кількості в Київській губернії було 72 заводи, або 34,6% всіх діючих на Україні заводів. Порівняно з 1847 р. значно зросло також число заводів у Подільській, Полтавській і Чернігівській губерніях. З 796 500 пудів цукру, що був вироблений в Росії 1848—1849 рр., 637 640 пудів, або 81%, припадало на Україну. Зокрема, його було вироблено: в Київській

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 37.

² ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, справа № 3, арк. 26, 28, 33, 35, 40, 44, 46—48, 53.

губернії 382 400 пудів, в Подільській — 91 750 пудів, Чернігівській — 70 090, Харківській — 39 900, Волинській — 37 000, Полтавській — 14 000 і в Херсонській — 2 500 пудів¹. Своєї найбільшої концентрації цукрова промисловість досягла в Київській губернії. Так, якщо в цілому по Україні середня продукція одного заводу дорівнювала 3 094 пудам, то в Київській губернії вона досягала 5 311 пудів. Слід відзначити, що тільки в двох губерніях — Київській і Подільській — дрібних заводів було менше, ніж середніх і великих.

Поряд з ростом числа заводів і кількості вироблюваної продукції зростала посівна площа цукрових буряків. В 1848—1849 рр. їх площа становила таку кількість десятин²:

Посів	Губернії						
	Київська	Подільська	Чернігівська	Харківська	Полтавська	Волинська	Херсонська
Заводський . . .	13 575	3 370	1 720	2 160	1 255	1 150	60
Плантаторський .	1 567	862	1 446	310	197	18	12
Всього . . .	15 142	4 232	3 166	2 470	1 452	1 168	72
В ‰ по Україні . .	54,7	15,3	11,4	8,9	5,2	4,2	0,3

В наступні вісім років заводський посів цукрових буряків зріс в півтора рази і досяг в 1856—1857 рр. 34 116 десятин, з яких 19 180 десятин припадало на Київську губернію. З усієї площі цукрозаводчики зібрали 2 223 638 берківців буряків. Але і ця кількість не змогла повністю задовольнити потреб швидко зростаючої цукрової промисловості. Власники заводів як поміщики, так і

¹ Сведения о свеклосахарной промышленности в России, СПб. 1852, стор. 84, 85, 92, 93, 102, 103, 104, 105, 110—111, 114—115. Для порівняння див. *К. Воблий*, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 165.

² *К. Воблий*, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 154—155.

купці купили ще 941 643 берківці буряків. Основна частина куплених буряків припадала на заводи Київської (431 846 берківців) і Чернігівської (332 241 берківцев) губерній.

Протягом 50-х років відбувався дальший розвиток цукрової промисловості на Україні як щодо зростання числа заводів, так і щодо розмірів виробництва. Саме з середини XIX ст., як зазначає П. І. Лященко¹, ця сільсько-господарська промисловість стає предметом найголовніших прагнень великих поміщиків південного заходу, які капіталізуються (Мальцев, Хоменко, граф Бобринський, Потоцький), а також перших представників великої української буржуазії (Яхненко, Симиренко та ін.). Домогаючись неподільного панування на внутрішньому ринку, цукрозаводчики заснують у 1834 р. свій «комітет цукрозаводчиків». Це була перша в Росії привілейована станова організація цукрової промисловості, яка набула в пореформенний період широкого розмаху у вигляді справжніх монополій і синдикатів².

У 1856—1857 рр. на Україні діяло 218 заводів, з яких на Київську губернію припадало 67, Подільську — 26, Волинську — 7, Чернігівську — 68, Полтавську — 21 і на Харківську — 29. Характерно, що в Київській губернії в цей час концентрація цукрової промисловості досягла значно більших розмірів, ніж в цілому в Росії. З 12 цукрових заводів Росії, річна продукція яких становила понад 10 тисяч пудів, 8 було в Київській губернії. Найбільша кількість дрібних заводів була в Чернігівській та Полтавській губерніях. Таке групування заводів було нерозривно зв'язане з наявністю в Київській губернії досить значної групи поміщиків, що володіли величезними засобами виробництва, а в Чернігівській і Полтавській губернії з різко переважаючою групою дрібномаєткових поміщиків.

Залежно від розмірів цукрових підприємств розвивався і вдосконалювався технологічний процес. В той час, коли великі і середні цукрові заводи, маючи комер-

¹ Див. П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 510.

² Так, на своєму з'їзді в 1887 р. у Києві цукрозаводчики організували синдикат, в якому згодом об'єдналося більше як 90% усіх заводів країни (Див. Г. Цыперович, Синдикаты и тресты в России, вид. 2, М., 1919).

ційний характер, успішно переходили на парову техніку¹, дрібні й найдрібніші заводи ґрунтувались на вогньовому способі або зовсім припиняли своє виробництво. З 218 заводів, що діяли в 1856—1857 рр. на Україні, 86 було парових, з яких в Київській губернії було 48, Подільській — 15, Харківській — 12, Чернігівській — 6, Волинській — 4 і Полтавській — 1. Через 4 роки співвідношення між вогньовими і паровими заводами ще більш змінилося на користь останніх. З загального числа 229 діючих заводів 109 було вогньових і 120 парових, в тому числі в Київській губернії 62 парових з 74, в Подільській — 24 з 32, у Волинській — 4 з 7, в Чернігівській — 10 з 66, в Полтавській — 2 з 19 і Харківській — 18 з 31. Отже, найбільш успішно відбувався перехід від вогньової до парової техніки виробництва на Правобережній Україні, особливо в Київській губернії, і досить повільно на Лівобережній, зокрема в Полтавській і Чернігівській губерніях.

Кількість виробленого в тій чи іншій губернії цукру залежала не стільки від числа заводів, як від їх розміру і техніки виробництва. Про це переконливо свідчать нижченаведені дані про виробництво цукру-піску в губерніях України за 1856—1857 і 1860—1861 рр. (в пудах)²:

Губернії	Роки	
	1856—1857	1860—1861
Київська	1 064 600	1 877 848
Подільська	184 800	530 664
Волинська	53 300	99 189
Чернігівська	245 400	316 291
Полтавська	53 300	203 921
Харківська	95 600	97 529
Всього	1 697 000	3 125 442

¹ Перехід від вогньової до парової техніки давав можливість одержувати з берківця буряків 14—17 ф. цукру замість 8 ф.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, стор. 18—19; К. Воблий, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 179.

Напередодні реформи, як і протягом всього попереднього періоду, цукрові заводи продовжували перебувати в монопольному володінні поміщиків. Навіть в Київській губернії, де особливо сильний був купецький капітал, в 1859 р. з 77 цукрових заводів 70 належало поміщикам, 6 купцям і один орендувався купцем. В Полтавській губернії з 25 заводів один, а в Чернігівській з 74 лише два цукрових заводи орендувалися купцями.

Цукор, вироблений на поміщицьких і купецьких заводах, в основному збувався на місцевих ринках, а також безпосередньо вивозився в Москву, Петербург, Курськ, Ростов, Сімферополь та інші міста Росії. Про місця збуту і кількість вивезеного цукру досить характерними є дані за 1848—1849 рр.¹:

З якої губернії	Куди вивозилось (в тисячах пудів)							Всього
	В межах губернії	В Київську ²	В Волинську	В інші губ. України	В Москву	В Петербург	В інші губ. Росії	
З Київської . .	404,8	—	37,5	—	7,0	10,4	—	459,6
» Подільської . .	98,8	2,0	2,5	103,4	—	—	—	103,4
» Волинської . .	35,8	—	—	—	—	1,2	—	37,0
» Чернігівської . .	28,3	7,5	—	10,4	9,6	20,0	1,2	77,0
» Полтавської . .	20,0	2,3	—	3,6	1,5	—	—	27,4
» Харківської . .	13,1	—	—	20,8	3,0	3,0	—	39,9
» Херсонської . .	—	—	—	2,5	—	—	—	2,5

Отже, з 746 500 пудів цукру, виробленого в 1848/49 р., понад 689 тисяч пудів, або 92,38%, збували на місцевих ринках і лише 7,62% — безпосередньо вивозили в російські губернії, зокрема в Москву і Петербург. Але в дійсності кількість цукру, що вивозився з українських губерній в російські, була набагато більшою, бо значна частина його йшла туди не безпосередньо, а через місцеві ярмарки.

¹ К. Вобльїй, Опыт истории свеклосахарной промышленности в СССР, т. I, М., 1928, стор. 165.

² Ввіз цукру в Київську губернію був зв'язаний з наявністю тут рафінадних заводів, власники яких постійно купували цукор-пісок.

Велику роль в реалізації цукру відігравали ярмарки Лівобережної України, на яких в 1854 р. його продавалося понад 225 тисяч пудів. Сума вартості привезеного й проданого цукру на найбільших з цих ярмарків досягала сотень тисяч карбованців. Так, наприклад, на Хрещенський ярмарок в Харкові в 1852 р. було привезено цукру на 610 тисяч карб. і продано на 500 тисяч карб. В 1854 р. його привіз становив уже 816 тисяч карб., а продаж — 519 тисяч карб. Протягом 1854—1860 рр. привіз цукру на другий значний ярмарок у Харкові, Успенський, збільшився з 122 тисяч карб. до 310 тисяч карб. Продаж цукру за ці роки на Успенському ярмарку подвоївся і становив у 1860 р. 145 000 карб.

Одним з основних ринків збуту цукру був Контрактний ярмарок в Києві, на якому здійснювалися масові закупки як для вивозу, так і для місцевих рафінарень; встановлювалися ціни, провадилися розрахунки тощо. Характерно, що тут торгівля цукром велась за зразками та пробамі, тобто мала біржовий характер. У 1854 р. на Контрактному ярмарку було продано і законтрактовано більше як 400 тисяч пудів цукру на суму понад 2 мільйони карб. Значну кількість його закупили ризькі та московські купці¹.

Досить швидко зростав привіз і продаж цукру на Іллінському ярмарку в Полтаві—з 117 500 карб. у 1849 р. до 470 800 карб. у 1857 р. Продаж цукру протягом цих років збільшився з 68 315 карб. до 363 100 карб.² Як правило, цукор з великих заводів на ярмарках продавався з перших рук або через комісіонерів, а з дрібних—з других і з третіх рук.

Великі цукрозаводчики-поміщики, крім продажу цукру на ярмарках, влаштовували для постійної ним торгівлі склади в містах. Так, наприклад, Бобринський мав свої склади в Харкові, Курську, Могильові та інших містах; Браницькі, маючи торгові контори в Бердичеві, Харкові та Чернігові, одноразово вивозили чималу кількість цукру в Київ, Білу Церкву, Умань, Кременчук, Маріуполь, Ростов, Сімферополь, Красилів і Могильов.

Незважаючи на деяке скорочення виробництва цукру на поміщицьких підприємствах після скасування кріпос-

¹ ЖМВД, 1854, № 7, стор. 12.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. I, стор. 140—141.

ного права, цукрова промисловість України в цілому, як одна з перших форм капіталістичного виробництва, продовжувала розширятись і зміцнюватись. В міру розвитку капіталізму на Україні утворилась впливова група великих капіталістів-цукрозаводчиків (Бродський, Гінзбург, Яхненко, Симиренко, Харитоненко, Кушельов-Безбородко, Сангушко та ін.) — представників промислового капіталу і банкових верховодів.

Суконне виробництво. Іншою галуззю промисловості на Україні, в якій переважаюче місце займали поміщицькі підприємства, починаючи з середини XVIII ст. до 40-х, а подекуди й до 50—60-х років XIX ст., було виробництво сукна. Ця особливість суконного виробництва була характерною і для решти районів тодішньої Російської імперії. «...До 1860-х років включно, — вказував з цього приводу В. І. Ленін, — суконне виробництво мало особливу, оригінальну організацію: воно було зосереджене в порівняно великих закладах, які однак зовсім не належали до капіталістичної фабричної індустрії, а ґрунтувалися на праці кріпосних або тимчасово-зобов'язаних селян»¹. При цьому поряд з поміщицькими (або дворянськими) закладами по виробництву сукна існували й дедалі більше розвивались купецькі заклади, які згодом перетворились у «чисто капіталістичні фабрики»².

Наявність постійного ринку збуту і поставки солдатського сукна в казну, урядові субсидії і протекційна митна політика царського уряду — все це сприяло зростанню числа суконних підприємств в маєтках поміщиків. Всі поміщики, які засновували суконні підприємства і зобов'язувались постачати сукно в казну, одержували безпроцентні позики строком на 10 років. За кожну тисячу аршин сукна, здану понад норму в казну, їм видавали в кредит по 3 тисячі карб. Крім цього, вони час від часу одержували від царського уряду різні нагороди. Як зазначає П. І. Лященко, казенні замовлення на дешеві

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 403.

² Після скасування кріпосного права, коли розвиток капіталізму в Росії пішов досить швидкими темпами, дворянсько-поміщицькі суконні виробництва майже повсюдно поступилися місцем перед «чисто капіталістичними фабриками». «Тепер, — говорив В. І. Ленін про 90-і роки XIX ст., — у списках суконних фабрикантів рідко зустрінеш ті знаменні дворянські прізвища, які становили переважну більшість в 1860-х роках» (В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 395, прим.).

солдатські сукна з урядовими субсидіями поміщикам були основою «процвітання» цих «кріпосних мануфактур», які при забезпеченому казенному внутрішньому ринкові не були зачеплені навіть фрिटредерськими митними тарифами 1816—1819 років¹. Але це «процвітання» кріпосної вотчинної мануфактури не могло бути, в умовах розкладу господарської системи кріпосництва, тривалим і стабільним. По-перше, як вказував В. І. Ленін, «рясні дощі казенних замовлень не вічні»; по-друге, саме станові привілеї, протекційна політика самодержавства (казенні замовлення, митний захист від іноземної конкуренції) й «дарова», але підневільна праця кріпаків зумовили крайню технічну відсталість і занепад цієї галузі феодално-поміщицького господарства². Поміщицькі та казенні підприємства поступово, але невпинно витіснялись купецькими суконними мануфактурами з їх вільнонайманою працею, вищим рівнем техніки, кращими сортами сукна і нижчою ціною, а також виробництвом на вільний ринок.

Якщо порівняти кількість суконних підприємств на Україні за 1814 і 1832 р., то вони за своєю належністю розподілялись так³:

Губернії	Кількість підприємств у 1814 р.				Кількість підприємств у 1832 р.			
	Поміщицьких	Купецьких	Казенних	Всього	Поміщицьких	Купецьких	Казенних	Всього
Полтавська	2	1	—	3	15	1	—	16
Чернігівська	5	1	—	6	7	4	—	11
Харківська	3	1	—	4	5	—	—	5
Київська	5	4	1	10	9	2	—	11

¹ Див. П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 507.

² За даними П. І. Лященка, в середині XIX ст. з загальної кількості 492 суконних мануфактури, які налічувались в цілому по Росії, кріпосницько-дворянських залишилось тільки 4%.

³ Таблицю складено на підставі «Ведомости о мануфактурах за 1813—1814 годы» (СПБ. 1816) і «Списка фабрикантам и заводчикам Российской империи 1833 года» (СПБ. 1833).

Губернії	Кількість підприємств у 1814 р.				Кількість підприємств у 1832 р.			
	Поміщицьких	Купецьких	Казенних	Всього	Поміщицьких	Купецьких	Казенних	Всього
Волинська	6	9	—	15 ¹	10	42	—	52
Подільська	11	—	—	11	7	6	—	13
Катеринославська . . .	1	—	—	1	2	—	—	2
Херсонська	—	—	1	1	7	—	—	7
Всього по Україні . . .	33	16	2	53	62	55	—	117

Отже, в цілому кількість поміщицьких підприємств за період з 1814 по 1832 р. зростає в 1,7 рази, а купецьких — в 3,4 рази. Протягом 40—50-х років значна частина поміщицьких сукоонних підприємств скорочувала своє виробництво або зовсім припиняла його. За даними міністерства фінансів, в руках поміщиків України, за винятком Катеринославської і Херсонської губерній, в 1861 р. залишилось всього 27 сукоонних підприємств. Зокрема їх було: в Київській, Харківській і Полтавській губерніях по 7 підприємств, в Чернігівській—4 і Волинській—2². Слід зауважити, що частина цих підприємств лише номінально лічилась за поміщиками, а в дійсності перебувала в довгостроковій оренді купців. В Катеринославській губернії поміщицькі сукоонні підприємства майже зовсім припинили свою діяльність. Так, в 1859 р. з чотирьох сукоонних підприємств, які належали поміщикам, працювало лише одне. В Херсонській губернії з 1838 по 1861 р. в руках поміщиків незмінно перебувало 4 сукоонних підприємств.

¹ В ці дані не входять 2 мануфактури, орендовані купцями.

² Архив истории труда в России, кн. 3, Петроград, 1922, стор. 148—150. Згідно відомостей за 1859 р. на Україні налічувалося 160 сукоонних фабрик, з яких припадало: на Подільську губернію—65, Волинську—42, Чернігівську—28, Київську—8, Полтавську—8, Харківську—7, на Катеринославську і Херсонську—по 1 («Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России», т. I, Таблица лит. Б., до стор. 169).

ства. За цей час вартість виробленої ними продукції зменшилась з 84 940 карб. до 10 000 карб. сріблом¹.

Як ми вже зазначали, феодально-поміщицькі заклади по обробці вовни ґрунтувались на обов'язковій, підневільній праці кріпосних або тимчасовозобов'язаних селян, що, як вказує В. І. Ленін, зумовлювало відсталість техніки подібних закладів і використання ними незрівнянно більшого числа робітників, порівнюючи з купецькими фабриками, що ґрунтувались на вільнонайманій праці. «Суконне виробництво,— писав В. І. Ленін,— є прикладом того самобутнього явища в російській історії, яке полягає в застосуванні кріпацької праці до промисловості»².

Але в той час, як основна частина поміщицьких підприємств, ґрунтуючись на підневільній праці кріпаків і примітивній техніці, не могла успішно конкурувати з купецькими мануфактурами і змушена була припинити своє виробництво, деякі з них більш-менш успішно пристосовувались до умов товарно-грошового виробництва і не тільки зберігали попередній розмір виробництва, а й навіть розширювали його. Власники цих підприємств поруч з працею кріпаків користувались вільнонайманою працею, а також вводили відрядну заробітну плату для кріпаків. Звичайно, ця заробітна плата була досить низькою і цілком залежала від сваволі поміщика.

Прагнучи не відстати від купецьких підприємств, частина поміщиків застосовувала і в своїх підприємствах нові механізми та парові машини. Прикладом таких підприємств можуть бути суконні фабрики Понятовського (містечко Таганча Канівського повіту), княгині Радзівілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту) та ін.

Таганчанська суконна фабрика була заснована на початку XIX ст. Спочатку вона мала не більше 10 ткацьких верстатів, виробляла сукна нижчих сортів на суму до 3 тисяч карб. сріблом на рік. У 1816 р. число ткацьких верстатів на цій фабриці було збільшено до 20, а також введено ряд нових механізмів. Згодом число верстатів було доведено до 148. В 1841 р. на Таганчанській

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1933, справа № 1584; опис № 191, в'язка 356, арк. 202—203; А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 432.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 404.

фабриці почала працювати парова машина, яка приводила в рух 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильні, 2 механічні ткацькі верстати та ін. Одночасно з розширенням фабрики збільшувалась кількість робітників на ній. На початку 50-х років тут працював 751 робітник, з яких 13 було вільнонайманих. Вовна вищих сортів, за винятком 800 пудів, які надходили з власного маєтку, купувалась на Іллінському ярмарку в Ромнах, а також в Бердичеві. Всього перероблялось тут вовни близько 6 тисяч пудів, з яких виходило понад 107 тисяч аршин сукна на суму 237 027 карб. сріблом¹. В кінці 40-х і на початку 50-х років середньорічне виробництво на Таганчанській фабриці становило 90 тисяч аршин сукна, продаж якого давав доход в сумі 80 тисяч карб. сріблом. Сукно збувалося в усі губернії України, а також в Петербурзьку, Московську, Курську і Таврійську губернії. Збут в більшості проводився на місці купцям, які приїжджали з близьких і віддалених губерній, а частково шляхом виконання замовлень і відправлення в Харків, Ромни, Курськ та інші міста.

Хабненська суконна фабрика була заснована на початку 20-х років XIX століття. У 1832 р. вона була розширена і устаткована найновішими машинами. На початку 50-х років тут було: 22 гемплярних машини, 30 прядильних, 70 ткацьких верстатів, ткацька механічна машина та ін. У 1846 р. на фабриці працювало 362 робітники, з яких 89 було вільнонайманих. У 1840—1845 рр. в середньому фабрика переробляла щорічно по 2 495 пудів вовни, яка купувалась на ярмарках в купців, а також у поміщиків Київської губернії (вовна, що надходила з власних отар поміщицького маєтку, становила не більше $\frac{1}{5}$ потрібної для виробництва кількості). Вартість виробленого сукна за 1840—1845 рр. в середньому дорівнювала 114 146 карб. на рік². Сукна і корти, вироблені на фабриці, продавались купцям, які приїжджали з різних міст. Певний час Хабненська фабрика мала подекуди свої власні магазини.

Подібно до Таганчанської й Хабненської суконних фабрик була також фабрика в містечку Стебліві, яку

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 119—127, 129.

² Там же, стор. 135—139.

заснував у 1818 р. поміщик Головінський. Час від часу поновлюючи механізми та машини на фабриці, він в значній мірі розширив виробництво сукна, фланелі та трико. В 1848 р. тут було вироблено 60 тисяч аршин тканин на суму 92 тисячі карб. З 422 робітників та майстрів, які працювали на фабриці, 79 було вільнонайманих, а решта — з поміщицьких селян-кріпаків. Заробітна плата, що її встановив поміщик для своїх селян, була в декілька разів меншою від заробітної плати, яку одержували вільнонаймані робітники: в той час як вільнонаймані робітники одержували в місяць від 7 до 13 карб. сріблом, кріпакам платили від 1 карб. 25 коп. до 7 карб. в місяць. Отже, за робочий день, що тривав влітку від сходу до заходу сонця, а взимку від сходу сонця до 9 годин вечора, значна частина кріпаків одержувала по 4 коп.¹

Таким чином, суконні фабрики, подібно до фабрик Понятовського, Радзівілла та Головінського, були кріпосницькими, але такого типу, які більш-менш успішно починали працювати на товарний ринок, тобто пристосувались до нових, капіталістичних відносин. Подібні до них були в Катеринославській губернії суконна фабрика Папкова та в Чернігівській — Головіної й Міклашевських. В Чернігівській, як і в Подільській та Волинській губерніях, з 30-х років йшов швидкий розвиток купецької суконної промисловості, що з успіхом витісняла поміщицьку. З 18 суконних підприємств, що були в Чернігівській губернії в 1860 р., лише чотири належали поміщикам. З виробленої кількості сукна за цей рік на суму в 1 630 595 карб. на поміщицькі підприємства припадало всього 212 124 карб., або 13% загальної вартості виробленої продукції². В свою чергу, вартість сукна, виробленого на поміщицьких підприємствах, розподілялась між окремими власниками так: на фабрику Головіної (село Машево Новгород-Сіверського повіту) припадало 150 тисяч карб., Міклашевських (містечко Панурівка Стародубського повіту) — 50 175 карб., В. С. Голіциної (село Унеча Суразького повіту) — 8 735 карб. і М. Голіцина (село Володькова Дівиця Ніжинського повіту) — 3 250 карб. Такий розподіл вартості виробленої продукції не

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 140, 142, 143.

² М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 270.

був випадковим, а зумовлювався тим, що Головіна і Міклашевські перебудували свої мануфактурні підприємства в справжні фабрики, на яких застосовувались механічні верстати і парові машини¹, а підприємства Голіциних були «дуже простої будови» і виробляли сукна досить низьких сортів. В той час, коли на підприємствах Голіциних кількість робітників обмежувалась десятками осіб, на фабриці Головіної в 1860 р. працювало 492 особи, а на фабриці Міклашевських — 260 осіб. Необхідно відзначити, що на фабриці Головіної з 1851 по 1860 р. виробництво сукна зросло вдвоє (з 100 тисяч аршин у 1851 р. до 200 тисяч аршин у 1860 р.)².

Проте таких поміщицьких господарств, в яких відбувався процес розвитку елементів капіталістичних відносин в першій половині XIX ст., на Україні, як і в цілому по Росії, було не дуже багато. Як говорить П. І. Лященко, «це були окремі явища, які тонули в загальній масі відсталого селянського господарства, відсталого поміщицького господарства, в тяжкості кріпосних відносин, в кріпосній примітивній техніці»³. Для успішної перебудови на капіталістичних началах феодально-поміщицькі господарства не мали ні достатніх капіталів, ні необхідної кількості добре навчених і вільних від кріпосної залежності робітників.

Неприспосованість поміщицьких суконних підприємств до умов товарного господарства досить яскраво виявилась в Полтавській губернії. Згідно з відомостями за 1848 р., тут було 18 суконних підприємств, з яких 16 належало поміщикам. Продукцію понад 40 тисяч аршин на рік давали підприємства М. Г. Розумовської (в містечку Карлівці Костянтиноградського повіту), І. М. Муравйова (в містечку Хомутці Миргородського повіту), В. Н. Юсупова (в селі Рясках Прилуцького повіту), В. А. Репніної (в містечку Яготині Пирятинського повіту) та П. В. Строганової (в селі Берестівці Гадяцького повіту). Але не минуло й десяти років, як поміщики Полтавської губернії

¹ На Машівській суконній фабриці в 1851 р. працювало 135 ткацьких і 13 ватних верстатів, 52 прядильних і лентних апарати, а також парова машина («Черниговские губернские ведомости», 1852, № 18, Часть неофициальная).

² М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 261, 262, 269.

³ П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, стор. 492.

почали різко скорочувати, а то й зовсім припиняти виробництво сукна в своїх маєтках. На початок 1861 р. з 16 поміщицьких суконних підприємств лишилось тільки 7. Їх місце заступили купецькі мануфактури.

Повну перемогу здобула купецька суконна промисловість над поміщицькою у Волинській та Подільській губерніях. З 10 поміщицьких підприємств, які були у Волинській губернії в 1832 р., на початок 1861 р. залишилось тільки 2. В Подольській же губернії, як відомо, поміщицька суконна промисловість почала здавати свої позиції ще в 30-х роках. На початок 1861 р. тут не залишилось жодного поміщицького суконного підприємства.

Всі вищенаведені дані і факти говорять про те, що в дореформений період в суконній промисловості України досить значне місце займали поміщицькі підприємства. Зокрема це відноситься до першої третини ХІХ ст., коли вони за розміром продукції набагато перевищували купецькі підприємства. В 40-х і особливо в 50-х роках, в зв'язку з розвитком купецької суконної промисловості, поміщицькі підприємства були відтіснені на задній план. Одні з них скоротили або зовсім припинили своє виробництво, а інші перейшли до рук купців. Все це було наслідком неспроможності поміщицьких підприємств, заснованих на підневільній праці кріпаків і примітивній техніці, успішно конкурувати з купецькими підприємствами, які користувались вільнонайманою працею і широко застосовували найновіші досягнення техніки. Лише поодиноким поміщицьким підприємствам вдалось більш-менш успішно пристосуватись до потреб товарного виробництва і йти в ногу з купецькими підприємствами. Як правило, такі підприємства частково користувались вільнонайманою працею, а кріпосні робітники одержували мізерну заробітну плату — «це були залежні селяни, що працювали на поміщиків»¹.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 404. В. І. Ленін тут же вказує, що значне число робітників у суконному виробництві 60-х років зовсім не були фабричними робітниками в точному значенні цього терміну — «селян примушували працювати на фабриці пана», селяни фактично «відбували панщину роботою на фабриці». Отже, встановлення поміщиками деякої подоби заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало про відмовлення їх від примусової праці. Спiniaючись на питанні про важкі умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії, один із сучасників зазначає, що значна частина робітників є кріпосними

Такий процес розвитку суконної мануфактури у феодально-поміщицькому господарстві дореформеної Росії, в тому числі й України, В. І. Ленін характеризував як дві протилежні течії, «які однак обидві виражають розвиток капіталізму, а саме: з одного боку, занепад поміщицьких закладів вотчинно-посесійного характеру, з другого боку, розвиток чисто капіталістичних фабрик з купецьких закладів»¹.

Інші поміщицькі підприємства. Крім вищеназваних галузей промисловості, в поміщицьких маєтках України був цілий ряд підприємств, зв'язаних з виробництвом заліза, скла, поташу, паперу, парцело-фаянсових виробів та ін. Навіть у 1861 р., після значного скорочення поміщицької промисловості і витіснення її промисловістю капіталістичного типу, в руках поміщиків України, згідно з неповними, приблизними даними перебувала така кількість промислових підприємств²:

Підприємства	Губернії ³						Всього
	Волинська	Київська	Подільська	Полтавська	Харківська	Чернігівська	
Залізні	5	1	—	—	—	—	6
Чавунні	3	—	—	—	—	—	3
Мідні	1	1	—	—	—	—	2
Парцелянові	2	—	—	—	—	2	4

селянами. які працюють за панщину або за плату, але посиляються на підприємства без будь-якого вільного договору і не мають права самочинно залишити роботу на фабриці (Див. Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, стор. 294). Ще яскравіше про це говорилось в одній із статей «Журнала мануфактур и торговли» (№ 6 за 1832 р.). І при виконанні кріпаками робіт на підприємстві за панщину і при одержанні заробітної плати, підкреслював автор статті, «підлеглисть майстрових поміщиків цілковита, безперечна; він розпоряджається ними з своєї волі; ледачих, неправних, неслухняних карає за правом поміщицьким; і сама навіть плата залежить від власної його сваволі, і вони не мають права на це скаржитись».

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 403—404.

² Архив истории труда в России, кн. 3, стор. 148—150.

³ Крім Катеринославської губернії, про яку нема відомостей. В Херсонській губернії нижчезазначених підприємств не було, а тому її в таблицю не включено.

Підприємства	Губернії						Разом
	Волинська	Київська	Подільська	Полтавська	Харківська	Чернігівська	
Фаянсові	1	—	—	—	—	—	1
Скляні	6	—	—	—	—	4	10
Механічні	—	1	—	—	—	4	5
Екіпажні	1	—	—	—	—	—	1
Паперові	3	—	1	—	1	5	10
Полотняні	—	1	—	1	1	—	3
Серветкові	—	1	—	—	—	—	1
Килимні	—	—	—	2	1	—	3
Олійні	—	—	—	1	—	—	1
Тютюнові	—	—	—	—	—	1	1
Шкіряні	5	—	—	1	—	4	10
Миловарні	—	—	—	1	—	1	2
Свічкові	—	—	—	—	—	1	1
Всього	27	5	1	6	3	22	64

Крім того, дуже великого поширення на Україні набула селітряна промисловість. Добування або варіння селітри, яке в другій половині XVIII ст. майже повністю прибрали до своїх рук поміщики, було зв'язане з поставанням сировини на порохові заводи. Поміщики України основну частину добутої селітри здавали на Шосткинський пороховий завод, а також частково продавали московським фабрикантам, які використовували її для виготовлення фарб.

Техніка добування селітри протягом всього дореформеного періоду була на дуже низькому рівні. Ця надзвичайно важлива галузь промисловості мала дрібний, напівкустарного типу характер і дуже повільні темпи розвитку. Необхідність удосконалення виробництва селітри добре розумів уже на початку XIX ст. В. Н. Каразін, який побудував за власною конструкцією селітровий «завод», що давав економію палива, зменшував затрату людської енергії, а також прискорював процес виробництва.

На початку XIX ст. добування селітри було поширене в Слобідсько-Українській, Полтавській, Чернігівській, Київській і Подільській губерніях. Царський уряд вживав ряд заходів для розвитку селітряного промислу: підвищував ціни на селітру, субсидував підприємців, встановлював їм певні нагороди тощо. Пізніше селітроварні з'являються і в Катеринославській та Херсонській губерніях. В Катеринославській губернії власниками їх були поміщики Балобаш, Кочубей і Мілорадович. З 393 селітроварень, які були в Росії в 1812 р., 351 була на Україні. В окремих губерніях їх налічувалось: в Слобідсько-Українській—159, в Полтавській—148, в Чернігівській—22, в Київській—14, Волинській—3, Катеринославській—3, Подільській—1 і Херсонській—1¹. В кінці 40-х і особливо в 50-х роках число селітроварень на Україні різко скорочується. На Правобережній і в Південній Україні вони зовсім зникають, а на Лівобережній число їх в порівнянні з 1812 р. зменшується майже вдвоє. Зокрема в Полтавській губернії в 1844 р. з 148 селітроварень працювало тільки 74, які виробили 58 425 пудів селітри на суму 292 125 карб. сріблом. В Чернігівській губернії в 1851 р. працювало всього чотири селітроварні, продукція яких становила 1500 пудів на суму 7 500 карб.²

За даними, що відносяться до 1852 р., на Україні було всього 179 селітряних «заводів», з яких в Полтавській губернії налічувалось 91, Харківській—80 і Чернігівській—8. Внаслідок буртового способу добування селітри відбувалося постійне коливання розміру виробництва і числа селітроварень. Але в цілому поміщицьке селітроваріння 50-х років переживало занепад. Лише під час Кримської війни (1853—1856 рр.), в зв'язку з гострою потребою на порох, воно трохи пожвавлюється, але потім ще швидше починає занепадати. Для прикладу можна взяти поміщицькі селітроварні Харківської губернії. У 1855 р. тут працювало 108 селітроварень, які виробили продукції на 432 903 карб., а через 5 років їх лишилось всього 34 з продукцією на 4 310 карб.³ Ввіз в Росію дешевої

¹ *Е. Зябловский*, Статистическое описание Российской империи, ч. V, СПб. 1815, стор. 92.

² «Полтавские губернские ведомости», 1845, № 32, Часть неофициальная; «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 18, Часть неофициальная.

³ *И. Павловский*, К истории полтавского дворянства (1802—1902), т. I, Полтава, 1906, стор. 272; Наукові записки науково-до-

чілійської селітри значно підірвав, а згодом майже зовсім припинив селітроваріння на Україні.

На Правобережній Україні і в Чернігівській губернії в другій половині XVIII ст. деякого поширення набрала кріпосна металургійна промисловість, заснована на використанні місцевих болотних руд. Але вже з початку XIX ст. вона починає втрачати для поміщиків комерційне значення і в основному обмежується лише задоволенням власних потреб маєтків. «Залізні заводи», як їх називали в тогочасних офіціальних відомостях, являли собою, за винятком одиниць, дрібні і найдрібніші підприємства, на яких працювало по декілька селян-кріпаків. Волинський губернатор, відзначаючи в своєму звіті за 1843 р. зростання числа «фабрик і заводів», підкреслював, що воно в основному припадає на «залізні заводи», але останні є «не що інше як переробка залізної руди, що є тут в болотах, добування і обробіток якої часто в одному місці припиняється, а в іншому влаштовується на розсуд поміщиків»¹. Чавун і залізо вироблялись досить примітивним способом за допомогою невеликих доменних печей або відкритих горн — «лупок». В «залізних заводах», писав волинський губернатор в своєму звіті за 1842 р., виробництво провадиться просто, без особливих пристроїв чи впровадження новітніх винаходів і вдосконалень. Вартість продукції, виробленої на кожному з таких підприємств, часто становила від кількох десятків до кількох сот карбованців на рік. Навіть на тих металургійних «заводах», які вважались у 40-х роках великими, вартість річної продукції не перевищувала 5 тисяч і в кращому разі 10 тисяч карб. сріблом².

Число поміщицьких підприємств по виготовленню заліза протягом першої половини XIX ст. різко коливалось, виявляючи загальну тенденцію до занепаду. На початок 1861 р. з численної колись кількості «залізних заводів», що були в маєтках поміщиків, залишилось всього 6, з них 5 у Волинській і 1 в Київській губернії³.

слідної кафедри історії української культури, № 6, стор. 241—242; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 282, арк. 45—46.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 386, арк. 93.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3, Вольнская губерния, стор. 95.

³ Архив истории труда в России, кн. 3, стор. 148.

Недостатня сировинна база, надзвичайна примітивність кріпосного виробництва, ввіз металів і металевих виробів з губерній Росії — все це зумовило занепад кріпосної металургійної промисловості на Україні. Але головною причиною занепаду вотчинних гірничих підприємств були кріпосне право, докапіталістична старовина з її примітивною і рутинною технікою, з особистою залежністю прикріпленого до місця населення, з міцністю станових традицій, монополій та ін. «...Гірнопромислові були і поміщиками і заводчиками, будували своє панування не на капіталі і конкуренції, а на монополії і на своєму власницькому праві»¹.

В Бахмутському і Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії деякі поміщики розробляли родовища кам'яного вугілля. З 45 кам'яновугільних і антрацитових копалень, що діяли на початку 50-х років в цих повітах, 19 належало поміщикам. Ці поміщицькі копальні за своїм розміром видобутку набагато перевищували селянські. У 1850 р. на найголовніших поміщицьких копальнях було видобуто таку кількість кам'яного вугілля²:

На копальні Шидловського (заарендована кн. Воронцовим)	125 тис. пудів		
» » Терентьева	40	»	»
» » Штерича	40	»	»
» » Папкова	10	»	»

Видобуте на поміщицьких копальнях кам'яне вугілля збувалося в портові міста, а також на цукрові, горілчані, металургійні та інші підприємства. У відомому вже нам маєтку Папкова кам'яне вугілля використовувалося для парової машини, що обслуговувала суконну фабрику і горілчаний завод.

Техніка видобутку вугілля в той час була надзвичайно примітивною. Катеринославський губернатор в своєму звіті за 1859 р. з приводу цього писав: «В Бахмутському і Слов'яносербському повітах видобувається в значній кількості кам'яне вугілля і антрацит, але сама розробка їх провадиться без всякої системи й правильності, майже виключно з метою одержання за короткий час найбільшої

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 417.

² Український археографічний збірник, т. III, Київ, 1930, стор. 262—263.

вигоди, і без належної турботи про поліпшення способу виробництва і збереження для майбутньої продуктивності праці і самих матеріалів»¹. Ще меншу турботу, додамо від себе, проявляли поміщики-кріпосники про основних виробників тогочасного суспільства — про селян-кріпаків і вільнонайманих робітників, яких вони жорстоко експлуатували, видушуючи з їх підневільної праці якомога більше прибутків.

Поміщицькі копальні, ґрунтуючись на кріпосній праці і відсталій техніці видобутку вугілля, не могли закласти міцних основ для великої капіталістичної кам'яновугільної промисловості, що почала розвиватись в Донбасі тільки після скасування кріпосного права. Проте саме цей район навіть у 90-х роках ХІХ ст. відзначався наявністю значної кількості дрібних селянських, почасти поміщицьких, копалень, які, як вказував В. І. Ленін, незважаючи на свою численність, відігравали зовсім мізерну роль у загальному виробництві кам'яного вугілля і відрізнялися надзвичайно низькою продуктивністю праці².

Підводячи деякі підсумки про поміщицьку промисловість на Україні в першій половині ХІХ ст., слід насамперед відзначити, що як розвиток торгового землеробства і тваринництва в поміщицьких маєтках, так і поява в них промислових підприємств для виробництва товарів на ринок були явищами одного порядку — вони свідчили про рбзхитування натуральних підвалин феодально-кріпосного господарства. В дореформений період поміщикам України належала велика кількість промислових підприємств, які виробляли на продаж борошно, крупу, олію, пиво, скло, поташ, полотно, мило, свічки, шкіри, папір, парцело-фаянсові вироби, залізо, чавун та ін. Але найпоширенішими галузями поміщицької промисловості були: винокурна, цукрова, сукошна і селітряна.

У винокурній промисловості поміщики, витіснивши державних селян, займали в кінці ХVІІІ—в першій половині ХІХ ст. монопольне становище. Наявність необхідної сировини, палива, «дарової» робочої сили, з одного боку, і примітивність техніки виробництва, дешево обладнання,—

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1933, справа № 1584.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 423

з другого, давали можливість основній частині поміщиків влаштувати в своїх маєтках гуральні. Досить сприятливою для поширення поміщицької винокурної промисловості була політика царського уряду, який надав поміщикам України особливі привілеї.

Найбільшого поширення гуральництво набуло в поміщицьких маєтках Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської і Подільської губерній. Саме в цих губерніях, крім Київської, протягом всього дореформеного періоду гуральництво за вартістю продукції займало перше місце серед всіх інших галузей промисловості. В Київській губернії воно з середини 40-х років починає поступатися перед цукровою промисловістю. Глибока криза, що охопила в 50-х роках всі галузі кріпосного господарства, а також введення в 1851 р. акцизно-відкупної системи в одних губерніях припинили даліше зростання, а в інших спричинили скорочення поміщицької винокурної промисловості.

У цукровій промисловості України так само переважне місце займали поміщицькі господарства. Монопольно володіючи землею і прикріпленими до неї селянами, поміщики не зустрічали у виробництві цукру з боку купців такої великої конкуренції, як це було в інших галузях промисловості. Широкий внутрішній ринок і захисне мито були для них надійною гарантією, що весь вироблений на заводах цукор знайде своєчасний збут.

До 40-х років включно виробництво цукру збільшувалось в основному не за рахунок концентрації виробництва, а за рахунок швидкого росту числа цукрових заводів. 50-і роки в історії цукрової промисловості характеризувалися впровадженням передової парової техніки і концентрацією виробництва. Якщо до другої половини 30-х років губернії України щодо виробництва цукру далеко відставали від центральних губерній Росії, то вже в 40-х роках вони давали (без Подільської губернії, про яку немає відомостей) понад 80% загальної кількості цукру. Найбільш успішно розвивалась цукрова промисловість на Правобережній Україні, зокрема в Київській губернії, де вона поступово набирала капіталістичного характеру. Скасування кріпосного права в 1861 р. спричинилося до закриття багатьох цукроварень і в першу чергу тих, які ґрунтувались виключно на праці кріпаків.

Починаючи з середини XVIII ст. і до 40-х років XIX ст., поміщики на Україні зосереджували в своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи в казну і на внутрішній ринок велику кількість сукна. Підневільна малопродуктивна праця кріпаків і примітивна техніка, на яких ґрунтувалась поміщицька суконна промисловість, не давали їй можливості успішно конкурувати з купецькими суконними мануфактурами, заснованими на вільнонайманій праці і передовій на той час техніці. Для поміщицької суконної промисловості 40—50-і роки були періодом не тільки скорочення виробництва, але й остаточного закриття багатьох підприємств. Лише ті поміщицькі суконні підприємства, які застосовували нові механізми і передові машини, а також частково користувались найманою працею, могли більш-менш успішно витримувати конкуренцію купецьких мануфактур.

Селітроварна промисловість, в якій ще з другої половини XVIII ст. зайняли монопольне становище поміщики, на початку XIX ст. була в усіх губерніях України, але з кінця 40-х років зосереджується головним чином на Лівобережній Україні. Дуже низька, примітивна техніка добування селітри і ввіз в Росію дешевої чілійської селітри спричинили в кінці 50-х років занепад цієї промисловості.

Поява поміщицьких підприємств була прямим пристосуванням феодально-кріпосницького господарства до умов розвитку товарно-грошових відносин. Виступаючи як товаровиробляючі одиниці, поміщицькі підприємства не були капіталістичними не тільки тому, що ґрунтувалися на примусовій праці кріпаків і примітивній техніці, а також і тому, що їх процес виробництва в більшості повторювався в попередніх розмірах. Ґрунтуючись на праці кріпаків, поміщицька промисловість відставала в своєму розвитку від капіталістичної промисловості. Перша половина XIX ст. в історії промисловості України, як і Росії в цілому, була періодом напруженої боротьби між відставалою поміщицькою і передовою на той час капіталістичною промисловістю. Результатом цієї боротьби було остаточне витіснення або значне зменшення числа поміщицьких підприємств у цілому ряді галузей промисловості. Лише у винокурній і цукровій промисловості поміщикам вдалось на деякий час зберегти за собою панівне становище.

4. ВЖИВАННЯ НАЙМАНОЇ ПРАЦІ ТА ЗАСТОСУВАННЯ МАШИН В ПОМІЩИЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ

Поруч з товаризацією поміщицького господарства, одним з яскравих проявів розкладу феодально-кріпосницької системи господарства було вживання в поміщицьких маєтках найманої праці та застосування машин. Як перше, так і друге переконливо свідчили про невідповідність примусової праці і примітивної техніки новим товарно-грошовим відносинам, що проникали в поміщицьке господарство.

Наймана праця в окремих поміщицьких маєтках зустрічалась уже часто в другій половині XVIII ст. Але вона тоді в основному обмежувалась роботами, що вимагали високої кваліфікації. Протягом першої половини XIX ст., в зв'язку з товаризацією поміщицьких господарств, розмір вживання найманої праці значно зростає. Тепер вона поширюється вже на цілий ряд поточних робіт як в землеробстві, так і в промисловості. Ступінь і характер вживання найманої праці поміщицькими господарствами в окремих губерніях були неоднаковими. Найбільше вона була поширена в поміщицьких маєтках Катеринославської і Херсонської губерній, менше, але все ж таки значно,— в маєтках Київської і зовсім слабо — в Полтавській, Чернігівській і Волинській губерніях.

Вживання найманої праці в поміщицьких маєтках Катеринославської та Херсонської губерній було зв'язане, з одного боку, з швидким розвитком тут торгового землеробства і, з другого,— з недостатньою кількістю кріпосного населення. Якраз ці губернії відносились до таких районів, де в силу історичних умов кріпосні відносини не набрали такого поширення як в інших губерніях України. Постійно збільшуючи посіви хліба і отари тонкорунних овець, поміщики Південної України не могли обійтись тим незначним числом кріпаків, які були в їх володінні. Переселення своїх кріпаків з інших губерній, що його інколи практикували новоросійські поміщики, не тільки не розв'язало, а навіть не послабило гострої потреби на робочі руки. Отже, єдиним виходом для них було вдаватись до найманої праці, сполучаючи її з підневільною працею своїх кріпаків. Особливо в значних розмірах вживалась наймана праця в поміщицьких маєтках під час збирання хліба та сінокошу. Чимало поміщиків, використовуючи

своїх кріпаків на інших роботах, майже повністю здійснювали збирання врожаю з сотень десятин найманими робітниками.

Щодо вживання найманої праці в обробітку землі і збиранні врожаю в Херсонській губернії виділялись такі повіти: Одеський, Херсонський, південна частина Ананьївського, Тираспольського і Бобринецького. У величезному маєтку графа Канкріна працювало в наймах багато селян, які приходили з Полтавської, Чернігівської, Харківської, Київської, Курської, Орловської і Тульської губерній¹.

В новоросійських губерніях створилась своєрідна сітка робітничих ринків, на які збирались селяни-заробітчани з центрально-чорноземних губерній Росії і північних губерній України, чекаючи на наймачів-поміщиків і куркулів. Своєрідними біржами для найму робітників на час сінокосу і жнив були весняні ярмарки в ряді пунктів Ананьївського і Бобринецького повітів (Янівка, Понятівка, Северинівка, Березівка, Ревуцьке та ін.). На ярмарку в містечку Березівці (Херсонська губернія) збиралося інколи понад 2000 заробітчан. З Очакова, Тирасполя та інших місць приїжджали сюди поміщики для наймання робітників². Заробітчани наймались поденно, на тиждень і на весь строк збирання врожаю. Поміщики Новоросії часто присилали задовго до початку польових робіт своїх агентів в густонаселені, малоземельні губернії наймати на кабальних умовах строкових робітників, які переважно вербувались з державних селян. Агенти, укладаючи з ними договори, давали аванс для сплати податків і забезпечення деяких першочергових господарських потреб. Закабалені таким чином селяни, прибувши на місце праці, ставали об'єктом жорстокої експлуатації. Щоб врятуватись від неї, заробітчани часто тікали і наймались до інших поміщиків чи куркулів без будь-

¹ Записки Общества сельского хозяйства Южной России, 1848, № 5, стор. 288—290; ЖМГИ, 1846, ч. XXI, Смесь, стор. 98—100; «Сельское хозяйство», 1861, № 8, стор. 24; ЖМВД, 1855, № 4, стор. 146—147.

² При цьому слід відзначити, що поряд з широким використанням найманої праці в землеробстві поміщики Катеринославської і Херсонської губерній майже повністю обходились працею кріпаків на своїх промислових підприємствах. Так, наприклад, в Катеринославській губернії робітники на гуральнях були виключно з кріпаків. Невелика частина їх, будучи перетворена в дворових, постійно працювала на підприємстві, а решта відробляла тут певну кількість днів за рахунок панщини.

якого попереднього контракту. В 1860 р. з маєтку Фейна вткло 300 чоловік, а з найнятих в Курській губернії 107 чоловік на місце прибуло тільки 59¹. «На заробітки» в Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії відправлялись з землеробського центра Росії і губерній Лівобережної та частково Правобережної України десятки й сотні тисяч селян. В 50-х роках, за даними Редакційних комісій, таких заробітчан налічувалось до 300 тисяч чоловік².

Заробітна плата сільськогосподарських робітників в окремих повітах була неоднакова. Це пояснюється не лише віддаленістю того чи іншого повіту від місць виходу заробітчан, а й наявним в даний рік врожаєм та числом заробітчан, що пропонували свої робочі руки. В Херсонській губернії строкові робітники за період від перших чисел травня 1846 р. до половини листопада одержували в середньому 15—20 карб. Середня плата сільськогосподарського робітника в Катеринославській губернії кінця 40-х років становила за рік від 30 до 50 карб. сріблом, за сезон (з 1 квітня по 1 жовтня) 23—35 карб., за день під час збирання сіна і хліба — 45—60 коп., а в інші пори року — 20—30 коп. сріблом³. Порівняно з іншими губерніями рівень заробітної плати в Катеринославській і Херсонській губерніях був вищий, але місцеві поміщики, жорстоко експлуатуючи заробітчан, докладали всіх зусиль, щоб привласнити належну їм, важкою працею зароблену, плату. Вони не раз робили спробу домовитися між собою про загальне зниження плати сільськогосподарським робітникам і, більше того, ставили це питання на обговорення засідань членів Товариства сільського господарства Південної Росії. У 1850 р. був навіть поданий на розгляд членів Товариства проект секретаря Товариства Рейденмейстера «Про встановлення постійної плати робітникам, які займаються різними корисними роботами»⁴. Автор проекту, запеклий кріпосник-поміщик,

¹ К. Будницкий, О промыслах земледельческого сословия в Новороссийском крае, СПб. 1847, стор. 25—35; ЖМГИ, 1847, ч. XXIII, № 4, стор. 62—64; Записки Одеського наукового при Українській Академії наук Товариства, секція соціально-історична, № 4, стор. 9.

² Великая реформа, т. III, М., 1911, стор. 122.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, стор. 110.

⁴ ООДА, ф. Товариство сільського господарства Південної Росії, справа № 81, арк. 1—6.

намагався довести «невигідність» для поміщиків і... «шкідливість» для робітників високої заробітної плати.

Поміщики Правобережної та Лівобережної України також вдавалися до найманої праці в землеробстві, але це мало місце тільки під час високих врожаїв. Більш значнішим було вживання вільнонайманої праці в поміщицьких маєтках південно-східних повітів Харківської губернії, де відчувався брак робочих рук. В багатьох маєтках Старобільського, Куп'янського, Ізюмського і частково Зміївського повітів польові роботи на половину виконувалися вільнонайманими робітниками. Вживання найманої праці в поміщицьких маєтках Правобережної та Лівобережної України особливо зросло в зв'язку з заснуванням промислових підприємств. Недостатня кількість робочої сили з кріпаків, низька продуктивність їх праці, брак кваліфікованих робітників — все це змушувало поміщиків дедалі більше вдаватись до найманої праці. На деяких поміщицьких суконних підприємствах Київської губернії в 40-х роках вільнонаймані робітники та майстри становили від 25% до 50% загального числа робітників.

Особливо часто доповнювали поміщики кріпосну працю найманою в цукровій промисловості. Набір робочої сили поміщиками-підприємцями здійснювався як шляхом безпосереднього найму селян-заробітчан, що пропонували свої робочі руки, так і шляхом контрактів з поміщиками, які мали зайву робочу силу. Крім того, місцеві органи міністерства державних маєтностей насильно відправляли на цукрові підприємства селян — неплатників податку.

Звичайно, праця окремих груп робітників на поміщицьких підприємствах мала неоднакове значення. Коли наймана праця селян-заробітчан являла собою один з елементів неухильного зростання капіталістичних відносин, то праця селян, зданих поміщиками і місцевими органами міністерства державних маєтностей за контрактами, мала характер найманої тільки для поміщиків-підприємців і свідчила про недостатність «вільної» робочої сили, створення якої гальмувалось кріпосним правом. Велике число селян наймав, зокрема, поміщик-цукрозаводчик Бобринський, укладаючи договори з поміщиками Київської, Полтавської, Чернігівської, Могильовської, Мінської та Смоленської губерній. В 1839, 1841 і 1842 рр. поміщик Флерковський контрагував своїх селян Бобринському, одержуючи 75% їх заробітної плати. В 1848 р. Наумівська

контора поміщика О. П. Скоропадського підписала з уповноваженими Бобринського контракт на 100 чоловіків і 500 жінок. В 40-х роках такі контракти укладались з поміщиками Чернігівської губернії — Ханенком і Лизогубом. Полтавський поміщик Кандиба законтрактував у 1855 р. 60 своїх селян¹.

Постійно проводилась контрактація робочої сили на заводи Бобринського і з складу державних селян. Прикажчики і агенти Бобринського, домовляючись з управляючими окружних контор, забирали з села всіх «недоїмщиків». Наприклад, в 1842 р. з Войцехівської волості Переяславського повіту було відправлено на цукрові заводи Бобринського 500 селян — «неплатників податків». З їх заробітної плати вираховувалася основна частина на сплату недоїмки². Становище таких законтракованих кріпаків було жахливим і мало чим відрізнялось від становища рабів. Тимчасовий володілець намагався витиснути з робітників за передбачений договором строк як найбільше прибутків.

Продаж поміщиками робочої сили своїх кріпаків особливо набрав значних розмірів у 40—50-х роках. Він був безпосередньо зв'язаний з розкладом кріпосницької системи взагалі і занепадом частини поміщицьких маєтків зокрема. Власники занепадаючих маєтків, щоб мати хоч який-небудь доход від селян, яких вони не могли використати в своєму господарстві, ставали на шлях строкового продажу їх в сусідні маєтки, на промислові підприємства, лісові промисли і т. д.

Поміщики Полтавської і Чернігівської губерній досить часто продавали своїх кріпаків поміщикам-цукрозаводчикам Київської губернії. Про цю жахливу торгівлю людьми досить яскраво розповідає Ю. Самарін в своїх «Замечаниях об инвентарях...»³ Крім того, поміщицькі підприємства Київської губернії були місцем «заробітків» для державних селян Лівобережної України, зокрема

¹ ЦДІА УРСР, ф. Головна контора смілянських цукрових заводів. Книга умов за 1843—1846 рр., № 44, арк. 18; Контракти 1848 р., № 58, 166.

² ЦДІА УРСР, ф. Головна контора смілянських цукрових заводів. Листи кореспондентів, 1843—1845 рр., літери «А—К», Лист Карповича Дюпону від 3.VII 1842 р.; 1843—1845 рр., № 64; 1848 р., № 148.

³ Див. Ю. Самарин, Соч., т. II, М., 1878, стор. 6.

Полтавської губернії. Умови життя й праці заробітчани були надзвичайно тяжкими. За тривалий і виснажливий робочий день вони одержували мізерну плату з додатком «хазяйських харчів», від яких навіть їх «невимогливі» до їжі шлунки постійно зазнавали захворювань. При відсутності найелементарніших засобів охорони праці калічення робітників на заводі було звичайним явищем. Напівтемні, сирі, з затхлим повітрям казарми, де жили робітники, більше нагадували стайні, ніж житла.

Робота на цукровому заводі, за висловом однієї пісні, була справжньою неволею. В пісні, записаній на Чернігівщині, молода селянка — мати малих дітей запитує си-зюкрилого орла, де її милий. Він їй відповідає:

«Десь твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі;
Ой там днює, там ночеу
Дзвони дзвонять — він не чує».

В іншій пісні заробітчани, що працювали на цукровому заводі, розповідають про своє тяжке життя:

Ми з роботушки йдемо,
Сушарки гриземо;
На роботушку йдемо,
Дрібні сльози лл'ємо.

На другий год не прийдем,
І собаки не пришлем;
І сусідам закажем

.

Не витримуючи надмірної експлуатації й тяжких умов праці на поміщицьких цукроварнях, селяни-заробітчани разом з кріпаками часто вдавались до активних форм боротьби проти своїх гнобителів, підпалювали і руйнували цукроварні, розправлялися з найбільш ненависними підприємцями та майстрами.

Обробіток бурякових плантацій і виробництво цукру на поміщицьких заводах Полтавської і Чернігівської губернії здійснювались в основному за рахунок експлуатації кріпосної праці. Лише у випадку недостатньої кількості робочих рук поміщики наймали державних селян для полоття і збирання буряків¹. Правда, напередодні

¹ Сведения о свеклосахарной промышленности в России, СПб, 1852, стор. 6.

реформи і тут почали з'являтися поміщицькі цукроварні, які користувалися в значній мірі і навіть виключно найманою працею.

В Харківській губернії частково користувалися найманою працею на гуральнях, селітроварнях і цукрових заводах. В окремих повітах, про які є відомості за 1807 р., на гуральнях працювало ¹:

Повіти	Число діючих гуральнь	На них робітників	
		вільнонайманних	кріпосних
Харківський	101	240	469
Богодухівський	46	202	1 211
Охтирський	115	232	289
Лебединський	65	195	260

На деяких поміщицьких гуральнях працювали виключно або переважно наймані робітники. Наприклад, в Богодухівському повіті на гуральнях В. Іоніна працювало 30 найманних і 6 кріпосних робітників; на гуральні А. Михайловського — 60 найманних і 4 кріпосних робітників. В Зміївському повіті в багатьох поміщиків гуральні обслуговувались виключно найманими робітниками.

Звичайно, промислові підприємства поміщиків, на яких вживалась наймана праця, були винятком; на переважній більшості поміщицьких підприємств продовжувала застосовуватись підневільна праця кріпаків. Один із сучасників в своєму описі Харківської губернії, що відноситься до другої половини 50-х років, відзначав: «Праця на фабриках і заводах провадиться в поміщиків здебільшого панцаними робітниками; але на деяких з них, особливо на цукрових, так само як і на всіх купецьких заводах, працюють наймані робітники, число яких становить майже $\frac{1}{3}$ всього числа робітників» ².

Одним з характерних явищ, властивих для поміщицьких маєтків періоду розкладу кріпосницької системи, було намагання поєднати позаекономічний і економічний

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 1081, арк. 31—46, 64—68, 106.

² С. Кованько, Описание Харьковской губернии, 1858, стор. 75.

спосіб експлуатації селян. В багатьох тогочасних джерелах зустрічаються свідчення про те, що деякі поміщики встановлювали натуральну або грошову плату своїм селянам за додаткову панщину і зокрема за працю на промислових підприємствах¹. Відомо, наприклад, що 148 кріпаків, які працювали в 1837 р. на суконній мануфактурі Папкова, одержували, крім харчів, «достатню плату». Звичайно, «достатність» цієї плати була більш ніж сумнівною, бо вона повністю залежала від сваволі поміщика. Подібне було на суконній мануфактурі Любомирського (Поділля), А. Понятовського (Київщина), Струкова (Катеринославщина), на деяких підприємствах Кочубея, Міклашевського, А. К. Розумовського (Чернігівщина) та ін. Граф Бобринський, купуючи і поселяючи кріпаків біля цукрових заводів, давав їм городи, а за працю на заводі видавав місячний пайок і плату від 3 до 9 карб. сріблом, в залежності від виду роботи. Таким чином, Бобринський намагався забезпечити себе не тільки робочою силою взагалі, а й кваліфікованими робітниками, які б постійно працювали на заводах.

Різні способи оплати праці робітників практикувались на Ряшківській суконній мануфактурі Н. Б. Юсупова та її відділеннях. З робітників, що рахувались за «фабрикою» по ревізії 1816 р.², грошову плату одержували такі групи: ткачі, скребальники, прядильники і шпульники. Невелика частина прядильників «по сиротству і бедности», крім відрядної плати, одержувала місячний пайок натурою. Робітники, які виготовляли або ремонтували устаткування для підприємства, писарі, майстри-фарбарі та їх учні одержували річний оклад і місячину. Річне грошове утримання і харчі натурою одержували робітники Миколаївської мануфактури, що були на становищі дворових, а переведені сюди на тимчасову або постійну роботу селяни з інших сіл і люди «фабричних світлиць» Мартинівки, Груньки, Рибинських Буд, Писарівки і Юсупівки, що

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 10, стор. 47; 1837, № 4, стор. 45; «Киевские губернские ведомости», 1838, № 45; В. Павлович, Катеринославская губерния, стор. 206; ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 3577, арк. 28; Памятная книжка Черниговской губернии, 1862, стор. 95.

² В 1816 р. на Ряшківській «фабриці» працювало 634 робітники, з яких було 338 чоловіків і 296 жінок. Крім цього, 20 чоловік обслуговуючого персоналу фабричної контори (Институт истории АН СССР, Исторические записки, т. 32, стор. 129).

обслуговували Ряшківську і Миколаївську суконні «фабрики» та Рокитянську коразейну «фабрику» — відрядну плату¹.

Але часто заробітна плата на поміщицьких підприємствах лише номінально мала грошову форму. Насправді поміщики в рахунок зароблених грошей видавали робітникам-кріпакам продукти, за довільно встановленими цінами, утримували певну суму для сплати податків тощо.

Таким чином, протягом першої половини ХІХ ст. в поміщицьких господарствах України вживання найманої праці набирало дедалі більших розмірів, залежно від ступеня товаризації поміщицьких маєтків і наявного числа кріпосних селян. При цьому поміщики практикували різні форми наймання, починаючи від патріархальних, кабальних і напівкабальних і кінчаючи капіталістичною купівлею-продажем робочої сили. Остання була основною формою наймання робочої сили в поміщицьких маєтках Південної України.

Переважання панщинної системи господарства гальмувало розвиток капіталістичних відносин в сільському господарстві взагалі і зокрема створення в ньому резервної армії «вільних» робітників, що існували виключно за рахунок продажу своєї робочої сили. Тому вживання найманої праці не привело до «відмирання» кріпосної праці на промислових підприємствах поміщиків і тим більше в їх землеробстві. В дореформений період кріпосна праця на поміщицьких промислових підприємствах в своєму абсолютному розмірі не тільки не зменшувалась, а, навпаки, збільшувалась. Число кріпосних робітників зменшувалось лише в порівнянні з швидко зростаючим загальним числом найманих робітників, основна частина яких працювала на купецьких підприємствах. Частковий перехід до найманої праці і введення поміщиками деякої подоби «заробітної плати» для кріпаків були яскравим свідченням невідповідності малопродуктивної кріпосної праці новим, прогресивним на той час капіталістичним відносинам, що поступово охоплювали всі галузі народного господарства. Додаткова оплата кріпакам землею, угіддями, продуктами і грошима, яку застосовували деякі поміщики

¹ В. Бухина, К истории крепостной мануфактуры (Ряшковская суконая «фабрика»). «Исторические записки», т. 32, стор. 129—130. «Коразейна фабрика» — підприємство по виробництву особливого виду сукна.

з метою «заохочення», не міняла суті панщинного характеру їх господарств.

Подібним до найманої праці явищем, характерним для деякої частини поміщицьких маєтків України, було застосування машин. Коли вживання найманої праці і введення подоби «заробітної плати» говорило про невідповідність підневільної праці в умовах розвитку капіталістичного виробництва, то застосування машин — про невідповідність цим умовам надзвичайно низького і рутинного стану техніки, що був властивий для феодально-кріпосницької системи господарства.

Розглядаючи питання про суспільноекономічне значення надзвичайно швидкого розвитку сільськогосподарського машинобудування і застосування машин в пореформеному землеробстві, В. І. Ленін писав: «...з одного боку, саме капіталізм є фактором, що викликає і розширює вживання машин у сільському господарстві; з другого боку, застосування машин у землеробстві має капіталістичний характер, тобто веде до утворення капіталістичних відносин і до дальшого розвитку їх»¹. Говорячи про періодизацію в розвитку сільськогосподарського машинобудування і застосування машин в поміщицькому сільському господарстві, В. І. Ленін зокрема відзначав: «Перший період охоплює останні роки перед селянською реформою і перші роки після неї. Поміщики кинулись були купувати закордонні машини, щоб обійтися без «дарової» праці кріпаків і усунути утруднення в найманні вільних робітників. Спроба ця закінчилась, розуміється, невдачею...»² Численні кріпосницькі пережитки ще довгий час і після реформи 1861 р. гальмували розвиток продуктивних сил сільського господарства як України, так і Росії в цілому. Ще більш безуспішними були спроби поміщиків широко застосувати сільськогосподарські машини в 30-х і 40-х роках. Кріпосницькі порядки гальмували як застосування сільськогосподарських машин, так і розвиток сільськогосподарського машинобудування.

Перші заводи сільськогосподарського машинобудування виникають в Росії на початку 30-х років. Зокрема в Москві в 1833 р. почав працювати завод братів Бутеняпів. Протягом 10 років заводом було продано: 1126 моло-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 189.

² Там же, стор. 180.

тарок, 5185 віялок, 949 січкарень, а також значну кількість машин і устаткування для цукрової промисловості. Влаштування фірмою Бутенапів депо машин у Харкові і Києві мало деякий вплив на виникнення механічних заводів у губерніях України. З статуту Луганського заводу, затвердженого у 1828 р., відомо, що завод мав виробляти сільськогосподарські знаряддя, парові машини та обладнання для промисловості. В повідомленні заводу 1841 р. говорилося, що він приймає замовлення на виготовлення парових машин від 2 до 100 і більше кіньських сил, а також гідравлічних пресів, устаткування для паперових фабрик та ін. В Катеринославі в 1837 р. купець Заславський збудував механічну майстерню, яка до 1841 р. виробила 270 молотарок, 120 віялок, а також обладнання для 230 млинів¹. Недалеко від Луганського заводу (селище Штейндорф Слов'яносербського повіту) в 1840 р. О. І. Шуман збудував завод, на якому вироблялись сільськогосподарські знаряддя та машини. На ньому працювало близько 100 робітників; річна продукція заводу становила в 40-х роках в середньому до 6 500 карб., а в кінці 50-х років — до 30 тисяч карб. З 1841 по 1849 р. завод продав лише одних молотарок 313 штук. Вироблені на заводі машини і знаряддя продавались в Катеринославську, Таврійську та Харківську губернії, а також в Землю Війська Донського². Механічна майстерня Фалька (Одеса), що пізніше перетворилась в завод, протягом 1845—1849 рр. продала 42 молотарки, 33 віялки і 29 січкарень. В 1858 р. почав працювати завод сільськогосподарських машин і знарядь поміщика Лутковського (містечко Олексіївка Бобринецького повіту).

Одночасно виникали підприємства по виготовленню сільськогосподарських машин і на Лівобережній Україні. В 1835 р. був заснований механічний завод Ріхтера в Ромнах, який на початок 1846 р. виготовував 115 молотарок, 200 віялок, 20 січкарень, а також чималу кількість обладнання для сільськогосподарських промислових

¹ ЖМГИ, 1854 р., ч. III, від. LIІ, стор. 120—121; А. Семёнов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности, ч. II, стор. 348; Журнал мануфактур и торговли, 1841, № 2, стор. 145—146; ЖМГИ, 1846, ч. XXI, стор. 2—3.

² ЖМГИ, 1849, ч. XXXII, від. II, стор. 50; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, стор. 140; ЖМГИ, 1849, ч. XXX, Смесь, стор. 112; ЖМГИ, 1850, ч. XXXV, від. II, стор. 26.

підприємств. В 1848 р. продукція заводу становила 13 090 карб.¹

У 1839 р. в м. Кременчуці був заснований поміщиком Потьомкіним механічний завод, який виробляв молотарки, віялки, плуги, січкарні, гідравлічні преси та різне устаткування для цукроварень і гуралень. З 1844 р. на ньому почала застосовуватись парова машина. Вартість виробленої заводом продукції за 5 років зростає з 5 530 карб. (у 1840 р.) до 34 139 карб. (в 1845 р.). За 9 років, з 1840 по 1849 р. включно завод виробив продукції на 254 584 карб. На заводі працювало від 250 до 300 робітників. Знаряддя і машини, вироблені на заводі, збувалися в усіх губерніях України, а також в Землю Війська Донського². В 1841 р. подібний завод засновує на Чернігівщині поміщик Кандиба (хутір Дмитрівський Конотопського повіту). На ньому було зайнято 109 робітників, з яких лише 45 одержувало заробітну плату. Через три роки після заснування завод виробив: 30 молотарок, 45 віялок, 21 січкарню, 15 сівалок, 44 борони, 17 сортувалок, 42 удосконалені плуги, 49 однокінних плугів та різне устаткування для олійниць, цукрових і суконних підприємств. У 1844 р. вартість виробленої ним продукції становила 22 900 карб. сріблом³. Механічний завод Долгорукої (село Вишеньки Кролевецького повіту), що виник у 1852 р., виробляв парові машини та устаткування для цукроварень, олійниць і лісопилкок. В 1860 р. тут працювало 96 робітників, а вартість виробленої продукції становила 28 тисяч карб. сріблом. В м. Лубнах у 1859 р. діяв механічний завод В. А. Турасевича; він виробляв молотарки, віялки, січкарні, плуги, борони, обладнання для млинів та інші сільськогосподарські знаряддя.

На Правобережній Україні, крім депо машин братів Бутеналів, при багатьох цукрових заводах були влаштовані механічні майстерні, які не тільки задовольняли власні потреби, а й виробляли на продаж машини та устаткування. Такий характер мали майстерні при цукроварнях братів Яхненків і Самиренка, Бобринського, Бра-

¹ ЖМГИ, 1846, ч. XXI, стор. 23; 1849, ч. XXXII, стор. 18.

² Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 340—342; ЖМГИ, 1846, ч. XVIII, стор. 140.

³ Труды Вольного экономического общества, 1843, т. III, стор. 311—312; ЖМГИ, 1844, ч. XI, Смесь, стор. 17—18; «Журнал мануфактур и торговли», 1850, № 11—12, стор. 271, 285; «Журнал сельского хозяйства и овцеводства», 1845, № 3, стор. 211.

ницького, Сангушка та ін. Майстерня Сангушка (м. Славута) в 50-х роках перетворилася в порівняно значний завод сільськогосподарських машин, знярядь та заводського устаткування. На заводі працювало в середньому від 180 до 240 робітників. З 1859 до 1861 р. тут вироблено 67 молотарок, 217 віялок, 90 сівалок, 52 січкальні, 147 сортувальних машин, 340 плугів, 2 парові машини, 3 гідравлічні преси, 12 центробіжних машин та багато ін.¹ В 1851 р. варшавський підприємець С. Лільнон заснував у містечку Білій Церкві завод, який виробляв різного виду молотарки, віялки, плуги, кінні бурякопросапники, сівалки (для зернових культур і цукрових буряків), борони, катки, обладнання для цукроварень і гуралень, а також парові машини. Велика кількість замовлень йшла на завод з південних губерній. Крім вищеназваних, на Україні були механічні майстерні та заводи: Ожаровського (село Горинка Кременецького повіту Волинської губернії), Маньковського (село Боровці Ямпільського повіту Подільської губернії), Скринника (м. Харків), Розенквіста (Сумський повіт), Фендеріха, Ковалевського (м. Одеса).

Напередодні реформи найбільші механічні заводи були зосереджені в Петербурзькій і Московській губерніях, але і на Україні були такі заводи, продукція яких становила по кілька десятків тисяч карбованців. Так, завод Шмідта (Катеринославська губернія) виробляв сільськогосподарських машин та знярядь на 35 717 карб., завод Браницького (Київська губернія) — на 62 530 карб., завод Фалька (Одеса) — на 56 639 карб.² Отже, незважаючи на панування феодально-кріпосницьких відносин, в Росії і на Україні, особливо в другій чверті XIX ст., зростає число механічних заводів, збільшується випуск ними сільськогосподарських машин та удосконалених знярядь. Сільськогосподарські виставки, які влаштовувались час від часу в містах Росії, в тому числі і на Україні, яскраво свідчили про невичерпну творчу ініціативу і пріоритет людей нашої країни в створенні найдосконаліших землеробських знярядь і машин. Досить сказати, що в той час як за кордоном до 1861 р. було відомо лише

¹ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, стор. 64—65.

² Там же, стор. 70—72.

два-три типи жаток, в Росії вже існували жатки Козарського, Потьомкіна, Хитрова, Вікторова та багато інших.

Задоволення зростаючих потреб на сільськогосподарські машини та знаряддя відбувалося частково і шляхом ввозу їх з-за кордону. Вже в 1806 р. було дано дозвіл пропускати без мита всякі машини і сільськогосподарські знаряддя, які ввозились з інших країн. Але в зв'язку з тим, що попит на машини і знаряддя в цей час був ще незначний, до 20-х років включно ввіз їх не набрав великих розмірів. Лише в 40-х і особливо в 50-х роках він починає порівняно швидко зростати. Якщо взяти ввіз машин і механізмів в Росію за окремі роки, то він становив такі суми ¹:

Роки	Вартість машини (в карб. сріблом)
1824—1828	42 520
1829—1833	73 763
1834—1838	409 455
1839—1843	384 685
1844—1846	1 164 402
1848—1850	1 751 000
1851—1853	2 735 600
1856—1860	3 103 510

Чимала частина із ввезених машин йшла в поміщицькі маєтки України. Зокрема це стосується тих машин і знарядь, які ввозились в Росію через порти Чорного і Азовського морів. Невпинно зростав ввіз машин з-за кордону через Одеську митницю в останні роки дореформеного періоду. З 1859 р. почався ввіз машин через Бердянську, Гусятинську, Волочеську, Таганрозьку та інші митниці ². Іноземні підприємці влаштували в цілому ряді міст Росії свої депо та склади сільськогосподарських машин і знарядь. Зокрема на Україні такі депо та склади були влаштовані в Одесі (Стіфель, Фендеріх, Еттінгер), Києві (Сіменс і Гальске, Сменкевич), Харкові (Саде) та Житомирі (Лозинський і К^о).

Ввіз машин та знарядь з-за кордону і наявність заводів сільськогосподарського машинобудування, які на Україні часто перебували в руках поміщиків, свідчили про

¹ М. Злотников, От мануфактуры к фабрике. «Вопросы истории», 1946, № 11—12, стор. 44.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности в России, т. II, таблиці літ. А і літ. Б до стор. 10.

те, що кріпосне господарство, перебуваючи в стані глибокого розкладу, намагалось перейти від примітивної техніки до удосконаленого машинного виробництва. Ця спроба переходу спостерігалася як в поміщицькому землеробстві, так і в промисловості¹. Першими щодо цього були поміщики: Міклашевський (Чернігівська губернія), який в 30-х роках почав запроваджувати сівозмінну систему і машинну техніку; Потоцький, Понятовський (Київська губернія) та ін. В деяких поміщицьких маєтках Харківського повіту в 30-х роках вживалися молотарки та віялки. Більше їх було в поміщицьких маєтках Сумського повіту. Поміщики Ізюмського повіту в 1849 р. мали 125 молотарок і віялок, а Куп'янського повіту — 75 молотарок і 82 віялки. Майже всі ці машини були вироблені на заводах Бутенапа і Шумана². Найбільш удосконалені землеробські знаряддя були в тих поміщицьких маєтках, які ввели в свою сівозміну цукрові буряки.

Порівняно успішно застосовувались сільськогосподарські машини в поміщицьких маєтках Катеринославської і Херсонської губерній, де вони обслуговувались вільнонайманими робітниками. Вживаючи машини, місцеві поміщики намагалися послабити гостру нестачу робочих рук. В маєтку Сомова в 40-х роках працювало 3 молотарки: одна придбана у Бутенапа в Москві, друга — на механічному підприємстві Шумана, а третя зроблена в своєму маєтку. В ці роки в маєтку Нілуса працювало 4 моло-

¹ Слід відзначити, що деякі поміщики чималу увагу приділяли удосконаленню сільськогосподарського інвентаря і навіть винайденню машин. У 1838 р. на Полтавській виставці експонувався плуг поміщика В. Новицького (Роменський повіт), а на Роменській сільськогосподарській виставці 1847 р. загальне визнання дістала кінна молотарка поміщика А. Душинського (Київський повіт). Поміщик П. Білецький-Носенко, будучи тісно зв'язаний з тогочасними науковими закладами і товариствами, вперше подає досить оригінальну думку про обробіток землі паровим плугом (*И. Павловский*, Полтава (1802—1856), Полтава, 1910, стор. 347; «Київские губернские ведомости», 1848, № 7, Часть неофициальная; «Літературна газета», 1950, № 13).

² «Русский земледелец», 1838, № 5, стор. 102—142; *О. Степановичина*, Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках. «Студії з історії України», т. III, Київ, 1930; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 1, арк. 48, справа № 6, арк. 21, 86; Обзор действия департамента сельского хозяйства и очерк состояния главных отраслей сельскохозяйственной промышленности в России в течение 10 лет, с 1844 по 1854 г., СПб. 1855, стор. 121.

тарки. До 1843 р. в нього було власне підприємство для виготовлення машин. Напередодні реформи частина поміщиків Південної України особливо активно вдається до вживання удосконалених плугів, сіялок, жаток, молотарок і т. д. Деякі поміщики Катеринославської губернії виписували з-за кордону парові молотарки в чотири і більше кінських сил¹.

Проте застосування поміщиками машин в землеробстві в цілому мало епізодичний характер і поєднувалося з одночасним вживанням примітивної техніки, яка лишалася без змін протягом кількох століть. Інколи поміщики, ввівши у вжиток сільськогосподарську машину, залишали її назавжди після першого ж псування. Відчувалась гостра потреба в кваліфікованих робітниках, які могли б не тільки працювати за допомогою машин, а й відремонтувати їх. Величезна кількість поміщиків, не маючи вільних капіталів, продовжували вести своє господарство на базі кріпосної праці і примітивних знарядь. Вільнонаймана праця і машинна техніка були несумісні з феодально-кріпосницькими відносинами.

Протягом всього дореформеного періоду не тільки сільське господарство, а й промисловість були слабо забезпечені машинами і паровими двигунами. Навіть в кінці 50-х років в енергетичному устаткуванні промисловості Росії різко переважали водяні двигуни над паровими. Розвиток капіталістичних відносин, що в середині XIX ст. охопили всі галузі народного господарства, зростання і зміцнення капіталістичної промисловості, перехід її від мануфактури до фабрики, який намітився ще в 30-х роках XIX ст.,— все це вело до ліквідації кріпосного права. Але тільки в пореформений період «Росія сохи і ціпа, водяного млина і ручного ткацького верстата стала швидко перетворюватися в Росію плуга і молотарки, парового млина й парового ткацького верстата»².

Втягнення поміщицьких господарств у товарно-грошові відносини, виробництво ними на ринок сільськогосподарських продуктів і промислових товарів аж ніяк не

¹ ЖМГИ, 1845, ч. XVII, Смесь, стор. 108, 113; В. Павлович, Катеринославская губерния, СПб. 1862, стор. 136, 137; А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 42, 43; А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, стор. 69; А. Афанасьев-Чужбинский, Поездка в Южную Россию, ч. I, СПб. 1861, стор. 35.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 515.

означало, що вони (тобто поміщицькі господарства) перетворювалися в підприємства капіталістичного типу. Як відомо, товарне виробництво обслуговувало феодальний лад і підготувало деякі умови для утвердження капіталістичного способу виробництва. Проте воно в умовах, коли існувала особиста залежність виробника від феодала, а робоча сила ще не виступала на ринку як товар, не привело до капіталізму.

Поміщицьке господарство, ґрунтуючись на прикріпленні безпосереднього виробника до засобів виробництва і позаекономічному примусі, могло в кращому разі успішно пристосуватись до капіталістичних відносин, які неухильно розвивалися в дореформеній економіці як України, так і Росії в цілому. Виробляючи в своїх маєтках сільськогосподарські продукти не тільки для власних потреб, а й для продажу, поміщики посилювали експлуатацію селян, що спричиняло руйнування селянських господарств, а разом з тим і тієї основи, на якій тримались їх маєтки.

Розвиток товарного господарства нерозривно і органічно зв'язував економіку України з економікою всієї Росії. Найявніші на Україні цілої сітки ярмарків, через які здійснювалось постачання великій кількості російських міст і губерній сільськогосподарських продуктів, сировини і промислових товарів (хліб, худоба, прядиво, тютюн, вовна, селітра, сукно, цукор); спільне користування для експорту та імпорту чорноморсько-азовськими портами; постачання російськими губерніями населенню України промислових товарів, заліза, землеробських знарядь, машин і устаткування для промислових підприємств; масовий вихід з російських губерній в Катеринославську і Херсонську губернії селян-заробітчан — все це переконливо свідчило про зростання і зміцнення в умовах товарного господарства економічних зв'язків між українськими і російськими губерніями, про нерозривність, органічну єдність економіки України з економікою всієї Росії.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

РОЗВИТОК КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ. ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ СЕЛЯНСТВА

1. НА ШЛЯХУ ДО ТОРГОВОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

Розклад феодально-кріпосницької системи виявлявся не тільки в товаризації поміщицьких маєтків, але й в поступовому розвитку капіталістичних відносин в селянському господарстві. Про це яскраво свідчать зростання кількості продуктів селянського землеробства на внутрішньому ринку, розвиток дрібних селянських промислів, а також цілого ряду нехліборобських занять, головним чином візникування та чумакування. Незважаючи на панування натурального господарства, яке було однією з неодмінних умов переважання феодально-кріпосницької системи, у селян постійно зростала потреба в грошах. Тягар різноманітних державних податків, переведення поміщиками окремих натуральних повинностей на грошові чи заміна їх взагалі оброком — все це змушувало селян реалізувати на внутрішньому ринку не тільки лишкову, а часто й конче необхідну для власного прохарчування частину сільськогосподарських продуктів. Отже, шляхом «позаекономічного примусу» поміщики забирали в селян не тільки додатковий продукт, але й значну частину необхідного продукту, прирікаючи основну масу селянства на голод і злидні.

Поряд з розвитком товарно-грошових відносин у феодально-поміщицькому господарстві і експропріацією селянства в дореформеному селі поступово, але неухильно поглиблювався процес розкладу сільського населення.

Майнова нерівність дедалі виразніше почала набирати характеру класового розшарування селянського господарства. Цей процес був однією з найважливіших умов утворення внутрішнього капіталістичного ринку. Разом з тим розклад селянства надзвичайно загострював суперечності феодально-кріпосницької системи на селі.

Торговий оборот, в який втягувалися селянські господарства, в значній мірі мав односторонній характер. Поневолені й жорстоко експлуатовані кріпосниками селяни, продаючи продукти своєї праці, дуже мало купували і майже всі одержані гроші віддавали в рахунок державних податків та поміщицьких повинностей. Але й при цьому за ними постійно лічилися величезні суми податкової недоїмки, що її стягали органи державної влади з усією жорстокістю, властивою кріпосникам.

Товарність селянського хліба. Вище ми спинялись на питанні про порівняно значну спеціалізацію землеробства в поміщицьких маєтках, які поступово втягувалися в товарно-грошові відносини. Щодо селянських господарств, то вони в умовах феодально-кріпосницького гніту дуже поволі і в незначній мірі могли пристосовуватись до зростаючих потреб як внутрішнього, так і зовнішнього ринків. Особливо це стосується «власного» господарства поміщицьких селян, господарства, яке «мало на меті «забезпечення» не селянина — засобами до життя, а поміщика — робочими руками»¹.

В той час як поміщики за рахунок селянських наділів збільшували посіви пшениці і технічних культур, селянські господарства в більшості обмежувалися посівами «сірих» хлібів (жито, ячмінь, просо, гречка) для власного споживання. Винятку щодо цього не становила й основна частина селянських господарств Катеринославської та Херсонської губерній, де особливо вигідним був збут хліба на зовнішній ринок. Правда, тут, як і в інших південноросійських губерніях, значного поширення набрало колоністське «фермерське» господарство, що, за визначенням П. І. Ляценка, «було однією з найбільш ранніх форм масового дрібнокапіталістичного господарства, переважно зернового і тваринницького напрямку». «Фермерське» господарство відзначалося високою товарністю і ґрунтувалося на найманій праці і машинній тех-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 156.

ніці. Поряд з цим фермерсько-селянським господарством тут уже з 20—30-х років XIX ст. створюються величезні капіталістичні господарства, які спочатку були екстенсивно-тваринницького напрямку (мериносове вівчарство), а потім — виключно зернового напрямку. Ці латифундії (часто іноземних колоністів, як, наприклад, підприємства Фальц-Фейнів) дедалі більше починали працювати на експорт¹. Звичайно, виробництво на продаж хліба як фермерсько-селянськими, так і великими капіталістичними господарствами не могло порушити в дореформений період панівного становища поміщиків у хлібній торгівлі.

Займаючи монопольне становище в зовнішній торгівлі хлібом, поміщики часто вдавалися до обмеження і навіть до цілковитої заборони селянської торгівлі. Кріпосницька система з її надмірною панщиною і свавіллям поміщиків, з постійним скороченням наділів та обезземеленням селян, з примітивним рівнем техніки і недостатньою кількістю робочої худоби — взагалі з властивим їй способом виробництва — була великим гальмом у розвитку селянського товарного землеробства. В основній масі селянства не було достатньої кількості «лишків», які можна було б викинути на ринок. «До капіталізму, — підкреслює В. І. Ленін, — виробництво землеробських продуктів завжди велось у незмінній, мізерно-дрібній формі, — як у тому разі, коли селянин працював на себе, так і в тому разі, коли він працював на поміщика, — і ніяка «общинність» землеволодіння не в силі була зламати цю гігантську роздробленість виробництва. У нерозривному зв'язку з цією роздробленістю виробництва стояла роздробленість самих землеробів»². При таких умовах не дивно, що селянський хліб становив порівняно незначну частку у внутрішній і ще меншу — в зовнішній торгівлі. За приблизними підрахунками тогочасних статистиків, у 50-х роках селянський хліб становив не більше 10% всієї кількості хліба, що знаходився в обороті.

В зв'язку з відсутністю відомостей про кількість хліба, що йшов на ринок з селянських господарств, нам доведеться обмежитись лише наведенням окремих прикладів. Досить характерними щодо цього є дані про розподіл

¹ Див. П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, стор. 491.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 266—267.

врожаю в Київській губернії 1846 р. З загальної кількості хліба, що становила 5 639 700 четвертей, було зібрано ¹:

На полях	Четвертей (в тисячах)	Припадало в середньому на душу
Поміщиків	2 161,9	617 четвертей
Поміщицьких селян	2 565,0	2 ¹ / ₂ »
Державних селян	387,3	2 »
Сільського духовенства . .	101,6	6 »
Осіб, що орендували землю .	280,5	3 »
Військових поселенців . . .	143,4	3 ¹ / ₃ »

Таким чином, поміщикам належало майже 40% врожаю хліба, що збирався в губернії. Понад мільйон четвертей хліба в зерні, борошні і крупі надходило з їх маєтків у продаж. Щодо селянських господарств, то в них, виходячи з розрахунку по 3 четверті на кожного члена сім'ї, не вистачало хліба навіть на прохарчування. Звичайно, різні групи селян були забезпечені хлібом в неоднаковій мірі. В той час як в основної частини їх не вистачало хліба на прохарчування, заможна верхівка мала можливість вивозити певну кількість його на ринок. По суті врожай, зібраний на наділах поміщицьких селян, становив власність не більше як однієї третини загального їх числа, що мала робочу худобу.

Якщо взяти окремі повіти Київської губернії і порівняти абсолютні цифри посіву і збору врожаю на поміщицьких полях і селянських наділах, то картина буде ще більш різюча. Так, в Липовецькому повіті в 1854 р. на поміщицьких полях було посіяно 31 050 четвертей озимого і 33 300 четвертей ярого хліба, а на селянських наділах тільки 20 200 четвертей озимого і 26 000 четвертей ярого хліба. Відповідно до засіву розподілявся і врожай. На поміщицьких полях було зібрано 93 150 четвертей озимого і 126 900 четвертей ярого, а на селянських наділах — 60 600 четвертей озимого і 130 000 четвертей ярого хліба. Подібне співвідношення між поміщицькими та селянськими посівами і врожаєм було в Чигиринському

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 30.

повіті. Посіви, що ними володіли поміщики, дорівнювали тут 56% посіву і 58% врожаю озимого хліба. Щодо ярого, то їх посів становив 41%, а врожай — 45%¹.

Щодо Волинської губернії цікаві дані про розподіл зібраного хліба подає місцевий губернатор у своєму звіті за 1843 р. Після відрахування на посів у поміщицьких селян лишалося озимого хліба 1 463 274 четверті і 1 321 304 четверті ярого, — в середньому по 3 четверті на душу. Державні селяни зібрали 318 965 четвертей озимого і 308 611 четвертей ярого хліба. Після відрахування на посів у них в середньому припадало на душу по 4 четверті. На поміщицьких полях цього року було зібрано 2 554 062 четверті озимого і ярого хліба. Якщо вважати, що лише третину з цього хліба поміщики вивезуть на ринок, то й тоді він становитиме 851 354 четверті.

В Подільській губернії з зібраного врожаю 1843 р. в руках поміщиків було 1 921 486 четвертей озимого і 992 896 четвертей ярого хліба, а в поміщицьких і державних селян — 1 599 078 четвертей озимого і 971 779 четвертей ярого хліба. Отже, всього 5 000 дворян мали набагато більше хліба, ніж поміщицькі і державні селяни, яких налічувалось понад 1 200 тисяч чоловік обох статей².

На Харківщині, при середньому врожаї, в 30-х роках в середньому збиралось:

жита	2 224 236	четвертей ³
ячменю	635 496	»
гречки	158 794	четверті
проса	2 014 825	четвертей

Отже, врожай зернових становив у середньому понад 5 мільйонів четвертей. З цієї кількості більше половини жита, половина гречки, третина проса були в розпорядженні поміщиків. Селянський хліб становив 2 852 469 четвертей, з яких після задоволення власних потреб лишалося на продаж тільки 14 721 четверть, в той час як поміщики могли викинути на ринок понад мільйон четвер-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київський губернський статистичний комітет, справа № 5.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 386, арк. 65 і справа № 76, арк. 5.

³ Пшениці в Харківській губернії сіялось порівняно небагато.

тей хліба¹. Але в зв'язку з вузькістю місцевого і віддаленістю зовнішнього ринків більшість хліба, що міг би стати товарним, поміщики переробляли на горілку. Швидкий розвиток горілчаної промисловості в поміщицьких господарствах обганяв виробництво ними хліба, а тому вони частково докуповували його за мізерну ціну у державних селян і козаків. Вузькість внутрішнього ринку, з одного боку, і гостра потреба на гроші, з другого, змушували селян продавати хліб на поміщицькі гуральні і в тому випадку, коли одержана плата навіть не компенсувала затрат, закладених під час обробітку землі.

Поміщицькі селяни Полтавської губернії, при середніх врожаях, в 30-х роках збирали 4 334 352 четверті озимого і ярого хліба. Після задоволення власних потреб у них лишалося на продаж 177 752 четверті. Більшу кількість хліба могли продати державні селяни. Згідно з відомостями за 1843 р. вони зібрали 3 806 441 четверть озимого і ярого хліба, з якого після відрахування на посів і харчування могло бути продано 604 328 четвертей². Проте доход, який могли одержати селяни від продажу хліба, був надзвичайно малий. «Селяни, — писав один із сучасників, — привозячи хліб свій на базар, не можуть продати й по 8 коп. міді за мірку (четверик), і часто відвозять його назад. Хліб марнується або скуповується майже за безцінь баришниками, які, зверх того, примушують іноді мужиків привозити до себе дуже далеко, без будь-якої надбавки в ціні. Скуповуючи так дешево, вони зберігають потім хліб до слушного часу, або збувають його, з деяким баришем, в інші губернії, що для них дуже вигідно; бо четверть не обходиться їм дорожче 60 коп.»³ Таким чином, в урожайні роки селяни Полтавської, як і Харківської губернії змушені були збувати свій хліб за безцінь, а у неврожайні роки купувати його втридорога для прохарчування.

Гостре малоземелля, неродючість ґрунту і примітивна агротехніка занадто обмежували селянське хліборобство в Чернігівській губернії. Правда, в Козелецькому, Ніжинському Борзнянському, Конотопському, а також в півден-

¹ ЖМВД, 1840, № 7, стор. 123—125; А. *Заблоцкий-Десятовский*, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. IV, СПб. 1882, стор. 332.

² ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. I, Отчёт министра государственных имуществ, Ведомость № 4.

³ ЖМВД, 1840, № 7, стор. 133.

них частинах Глухівського, Кролевецького і Сосницького повітів заможні селяни мали можливість продавати під час урожайних років деяку частину хліба. Селяни ж Стародубського, Мглинського, Суразького і Новозибківського повітів, займаючись в основному розведенням конопель, змушені були постійно купувати хліб. З даних за 1843 р. відомо, що державні селяни Чернігівщини зібрали 1 637 362 четверті озимого і ярого хліба, якого ледве вистачило на прохарчування (припадало на душу по 2,8 четверті). При цьому необхідно зауважити, що урожай в 1843 р. озимини становив сам-5, а ярини сам-3,7¹.

Таке саме становище було і в Катеринославській та Херсонській губерніях. Поміщицькі селяни засівали зерновими культурами невеликі ділянки і при тому такими видами хлібів, які були необхідні для власного споживання. Державні селяни, маючи сприятливіші, ніж поміщицькі селяни, умови для ведення свого господарства, при добрих врожаях одержували таку кількість хліба, частину з якої можна було продати на місцевих ярмарках і торгах. Але в основному тільки поміщицькі маєтки і господарства колоністів могли майже кожного року вивозити хліб на ринок. В 50-х роках з Херсонської губернії в середньому вивозилося за кордон від 500 тисяч до 600 тисяч четвертей хліба, який в основному надходив з поміщицьких маєтків.

Як уже відзначалося вище, на Україні в першій половині XIX ст. створювались високотоварні господарства іноземних колоністів, які володіли великими площами землі і користувались щедрими пільгами, наданими царським урядом. Вони вели суто торгове землеробство, в значній мірі зв'язане з зовнішнім ринком. Так, німецькі колоністи Бердянського округу, щорічно збільшуючи посіви пшениці, одержували за допомогою експлуатації праці найманих робітників велику кількість товарного хліба, який збували в Бердянську. В 1843 р. колоністи засіяли пшениці на 1 547 десятин більше, ніж в 1842 р. і продали пшениці 18 тисяч четвертей. Крім того, колоністи продавали жито, овес і ячмінь. В запасі на продаж у них було ще 10—12 тисяч четвертей жита. В наступному, 1844 р. колоністи мали в своєму розпорядженні 48 083

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. I, Отчёт министра государственных имуществ, Ведомость № 4.

четверті товарної пшениці. Навіть при неврожаї 1845 р. вони, зібравши 22 774 четверті пшениці, продали в Бердянську 16 635 четвертей на суму близько 70 тисяч карб сріблом¹. Маючи достатню кількість власних засобів для транспортування вантажів, заможна верхівка колоністів часто вдавалася до закупівлі у селян і дрібномаєткових поміщиків сільськогосподарських продуктів, які разом з своїми везла на продаж в портові міста.

Звичайно, постійний продаж хліба господарствами заможної верхівки, що мав місце в усіх губерніях України, і господарствами колоністів Катеринославської і Херсонської губерній не міг змінити загального співвідношення між селянським і поміщицьким товарним хлібом. Поміщики, користуючись «даровою» працею кріпаків, зосереджували в своїх руках основні запаси товарного хліба і займали монопольне становище не тільки на зовнішньому, а й на внутрішньому ринку. За допомогою «гужової повинності» селян вони переборювали і тогочасне бездоріжжя, і значну віддаленість від ринків збуту².

Отже, товарність хліба, що йшов з селянських господарств, була в значній мірі умовною. Феодально-кріпосницькі відносини перешкоджали розвиткові селянського господарства, а зв'язані з ними тодішні умови ринку зводили нанівець результати надмірної праці селян. Ще більш нестійким стало становище основної маси сільськогосподарського населення — середнього селянства — в міру дальшого розвитку капіталістичних відносин. Середнє селянство, вказував В. І. Ленін, «відзначається *найменшим* розвитком товарного господарства. Самостійна землеробська праця хіба тільки в найкращий рік і при особливо сприятливих умовах покриває утримання такого селянства...»³ Лише заможна верхівка, користуючись

¹ ЖМГИ, 1847, ч. XXII, Земледельческая хроника, стор. 141; ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 130—131.

² А. Заблоцький-Десятовський у своїй записці «О крепостном состоянии в России», яка відноситься до 1841 р., звертає увагу на те, що «поміщики продають свій хліб без врахування всієї праці і витрат на його виробництво, й тому знищуються зусилля селян, хоча б ці останні й старались призначити ціну, що належить за їх працю і за всі витрати. Ціни падають, селянин ще більше змушений продавати, ліквідуючи навіть запаси, необхідні для продовольства» А. Заблоцький-Десятовський, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. IV, СПб. 1882, стор. 332—333).

³ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 147.

працею закабалених нею односельчан, розширювала й пристосовувала своє господарство відповідно до зростаючих потреб ринку, відтісняла не тільки нижчу, але й середню групу селянства.

Форми товарного обігу. Внутрішня торгівля хлібом та іншими сільськогосподарськими продуктами відбувалася на численних ярмарках і торгах. Говорячи про участь в цій торгівлі селянських господарств, необхідно відзначити, що на великих ярмарках, де переважно відбувалася оптова торгівля, основну роль в продажу сільськогосподарських продуктів відігравали поміщики, а на дрібних ярмарках, міських, містечкових та сільських торгах і базарах — селяни.

Відомий економіст і статистик Д. П. Журавський, даючи загальну характеристику торгівлі в Київській губернії, підкреслював, що на «селянські ярмарки» привозилися з більш або менш віддалених частин губернії переважно місцеві продукти і вироби. Більшу частину продавців становили самі виробники товарів: хліба, шерсті, меду, дьогтю, смоли, дерев'яних виробів та ін., а покупців — місцеві споживачі або промисловці, які з дрібних закупок складали більш або менш значні партії товарів для продажу їх оптовим торговцям. Ця торгівля мала суто народний характер, в ній брали участь дрібні виробники й дрібні промисловці: селяни, міщани, однодвірці та ін., а великі виробники: поміщики, фабриканти та оптові торговці збували й купували товари на місці, на великих ярмарках, на пристанях, в портових містах і т. п.¹ Майже в таких самих загальних рисах можна схарактеризувати і внутрішню торгівлю в інших губерніях України.

Звичайно, селяни, які жили на близьких відстанях від великих ярмарків, використовували нагоду для збуту тут продуктів свого господарства. Так, на Троїцький і Покровський ярмарки збиралися повітові селяни з домашніми виробами та продуктами². На Іллінський ярмарок в 40-х роках селяни Роменського і суміжних Прилуцького, Конотопського, Лебединського, Гадяцького, Лохвицького та інших повітів щоденно тисячами возів вивозили сіно,

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 367—368.

² Харьковський збірник, 1889, вип. 3, стор. 93—94.

овес, хліб, домашню худобу та птицю. Продаючи все це, вони купували собі необхідні господарські речі¹. Селяни, які жили недалеко від річкових пристаней, збували тут частину свого хліба. Це були переважно державні селяни Золотоніського, Кременчуцького, Кобеляцького та Переяславського повітів. Але все це були неосновними і непостійними місцями збуту.

Основним і постійним місцем збуту продуктів селянських господарств були численні дрібні ярмарки, міські, містечкові та сільські торги і базари. Поширення сітки ярмарків, торгів і базарів у сільських місцевостях — один з найяскравіших зовнішніх проявів проникнення товарно-грошових відносин в селянське господарство. В. І. Ленін, нещадно викриваючи фальшивість народницької ідеалізації докапіталістичних порядків у сільському господарстві Росії, підкреслював, що «докапіталістичне село являло собою (з економічного боку) сітку дрібних місцевих ринків, які зв'язували маленькі групи дрібних виробників, роздроблених своїм відособленим хазяйнуванням, і безліччю середньовічних перегородок між ними, і залишками середньовічної залежності»².

Протягом шестидесяти років (1802—1862) в Полтавській губернії загальна кількість ярмарків зросла з 243 до 526, тобто в 2,2 рази. З останнього числа 454, або 86,3% ярмарків були сільськими. В Чернігівській губернії з 203 ярмарків, що відбулися в 1860 р., 125 належали до групи таких, на яких вартість привезених товарів не перевищувала для кожного зокрема 5 тисяч карб. сріблом. Густа сітка ярмарків і торгів була також в селах Харківської губернії. У 1848 р. лише в селах державних селян налічувалося 310 ярмарків і 44 торги з продажем товарів приблизно на мільйон карб. Основною статтею привозу були хліб, худоба, сіль, а також різні вироби, потрібні в селянському побуті. З 609 ярмарків, які відбулися в Київській губернії в 1841 р., було 59 міських і 550 містечкових, а з 2449 базарів — 1214 міських і 1235 містечкових³. У 1847 р. на території Київської

¹ «Киевская старина», 1893, № 7, стор. 53.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 326.

³ Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. 13, стор. 87; П. Бодянский, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 190; Сборник статистических сведений о России, кн. II, СПб. 1854, стор. 93; Е. Сташевский, Сільськогосподар-

губернії відбулося 223 ярмарки¹, з яких 191, маючи привози товарів до 5 тисяч карб., відзначались сільським характером.

Дрібний, суто селянський характер, з незначним оборотом торгівлі, мали ярмарки і в Подільській та Волинській губерніях. З даних за 1842 р. відомо, що в Подільській губернії відбулося 149 ярмарків. Привіз товарів на них становив 1 624 361 карб., а продаж — 826 754 карб. сріблом. З усієї кількості ярмарків лише 10 мали привіз товарів понад 5 тисяч карб. Про значну кількість дрібних, що мали селянський характер, ярмарків і базарів у Волинській губернії переконливо свідчать дані щодо місця знаходження ярмарків. Виявляється, що з 5 051 ярмарку й базару, які були у Волинській губернії в 1840 р., в містах відбулося лише 1 268, а решта — в містечках і селах. В 1849 р. з 355 ярмарків 64 було в містах, а 271 — в містечках і селах. Загальна сума торгового обороту ярмарків, що відбулися в містечках і селах, була незначна: привіз становив 575 290 карб., а продаж — 334 317 карб.²

Приблизно таке саме становище було і на ярмарках Катеринославської та Херсонської губерній. В селах державних селян Катеринославської губернії в 1844 р. відбулося 139 ярмарків і 26 щотижневих торгів. Загальна сума привозу товарів на них становила 800 тисяч карб. З 315 ярмарків, які відбулися в Катеринославській губернії в 1849 р., 27 було в містах, 176 в казенних і 112 в поміщицьких селах. Привіз товарів на ці ярмарки був незначний; лише на 43 ярмарках він становив понад 10 тисяч карб. В кінці 50-х років питома вага великих ярмарків у Катеринославській губернії значно зросла. Так, у 1859 р. тут відбулося 357 ярмарків, з яких було³:

ський ринок Правобережної України за передреформеної доби, стор. 121.

¹ В це число не ввійшла значна кількість дрібних ярмарків.

² К.-ПОДА, ф. Канцелярія подільського губернатора, справа «Отчёт подольского губернатора за 1842 г.», Додаток до звіту, Відомість № 16; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3, Вольнская губерния, Додаток, Таблица № 6.

³ ООДА, ф. Головний статистичний комітет Новоросійського краю, справа № 23, арк. 18—23 і 29—33; ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, спис № 248, в'язка 1933, справа № 1584.

З привозом товарів до 5 тисяч карб.	149
» » » від 5 тисяч до 10 тисяч карб.	65
» » » від 10 » до 20 » »	67
» » » від 20 » до 30 » »	34
» » » від 30 » до 40 » »	20
» » » від 40 » до 50 » »	6
» » » від 50 » до 100 » »	8
» » » понад 100 тисяч карб.	8

Отже, в першій половині XIX ст. більшість ярмарків, які густою сіткою покривали губернії України, обслуговували виключно або майже виключно селянські господарства.

Ще в більшій мірі селянський характер мали міські, містечкові та сільські торги і базари. Так, на торги в місті Ушиці, що відбувалися через кожні два тижні, селяни привозили хліб, сукно, полотно, віск, тютюн, сіль, одягу та інші сільські вироби, а також приганяли коней, рогату худобу, овець. Всього в 1836 р. було привезено товарів на 5 780 карб., а продано на 1 217 карб.¹ Подібний характер мали торги в містах і містечках інших губерній України. Наприклад, в місті Чигирині, Київської губернії, на торги, які відбувалися два рази на тиждень, навколишні жителі привозили на продаж просте сукно, прядиво, льон, полотно, сухі фрукти, мед, віск, сало, хліб, оброблені шкіри та ін.

Основний контингент продавців на ярмарках і торгах, що мали місце значення, становили селяни. Для ілюстрації можна навести деякі дані про ярмарки й торги в Подільській губернії 1836 р. В містечку Меджибожі Летичівського повіту під час ярмарків було до 300 поміщиків і до 6 000 «різного звання податкових людей»; в місті Ушиці — 17 поміщиків, 39 однодвірців і 570 селян; в містечку Вербівці — 12 поміщиків, 10 купців і 300 селян; в містечку Тинне — 42 поміщики, 30 купців і 2 000 селян; в містечку Китайгороді — 25 поміщиків, 80 однодвірців, 20 купців і 700 селян; в містечку Воньковцях — 16 поміщиків, 7 купців і 460 селян². Аналогічний склад учасників торгівлі був на ярмарках і торгах більшості містечок і сіл України. Так, на ярмарку в містечку Макарові в

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 251, арк. 44.

² Там же, арк. 20, 44, 45.

1853 р. з 700 відвідувачів було 600 селян, в містечку Обухові з 445 відвідувачів — 350 селян, в містечку Кагарлику з 558 відвідувачів — 500 селян.

Хоч вищенаведені цифри і факти ні в якій мірі не розв'язують питання про частку селянської продукції на внутрішньому ринку, проте вони переконливо свідчать про поширення і поглиблення товарно-грошових відносин в сільському господарстві взагалі й селянському господарстві зокрема. Вони говорять також про примітивність і одноманітність форм товарообороту, про засилля докапіталістичних порядків. «В умовах кріпосного господарства, — зазначає з цього приводу П. І. Лященко, — процес утворення національного ринку уповільнювався причинами, що лежали як в галузі загальної економіки кріпосного ладу, так і в галузі власне економіки товарообороту і транспорту.

При переважанні в країні дрібної місцевої промисловості ринок її обмежувався переважно тісними рамками місцевого обороту в зв'язку з натуральним характером сільського господарства, що ще зберігся»¹. Тільки такі великі міста на Україні, як Одеса, Київ, Харків, Миколаїв, Катеринослав, являли собою досить значні виробляючі і споживаючі, а разом з тим і торговельні центри з постійним попитом і товарооборотом.

Великі міста України, дедалі більше втрачаючи сільський характер, ставали в першій половині XIX ст. важливим і постійним ринком збуту для сільського господарства. Дальший розвиток промисловості і зростання населення міст неухильно вели до розширення потреб на сільськогосподарські продукти і тим самим сприяли розвиткові як поміщицького, так і селянського торгового землеробства. Так, населення міста Києва в 1844 р. спожило: продуктів хліборобства на 134 600 карб. сріблом, городництва — на 77 750 карб., скотарства — на 293 500 карб., птахівництва — на 25 450 карб. та інших продуктів — на 341 272 карб. Тобто загальна сума споживання сільськогосподарських продуктів населенням Києва протягом одного року становила 872 572 карб. сріблом².

¹ П. І. Лященко, Історія народного господарства СРСР, т. I, Держполітвидав УРСР, 1951, стор. 465.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, СПб, 1852, стор. 360—361.

Використовуючи зручний річковий шлях, часто в Київ привозили сільськогосподарські продукти селяни Чернігівщини. Лише протягом 1845 р. вони привезли сюди на човнах 125 тисяч пудів сіна, 6 тисяч четвертей вівса, 1 500 куб. сажнів дров, чимало городини та ін. Загальна сума їх привозу в цей рік становила 15 тисяч карб. сріблом. Селяни Васильківського повіту в 40-х роках продавали на міських ринках в середньому на рік до 50 тисяч четвертей хліба і до 7 тисяч голів худоби. В зв'язку з зростаючим попитом на сільськогосподарські продукти, частина державних селян Переяславського повіту, що проживала поблизу Києва, займалась посередницькою торгівлею. Роз'їжджаючи по базарах і ярмарках Переяславського, Золотоніського і Пирятинського повітів, вони закуповували там домашню птицю та харчові продукти для того, щоб перепродувати їх в Києві.

В умовах дрібного і найдрібнішого селянського виробництва, в міру зростання необхідності оптового збуту, що було зв'язане з дальшим розширенням внутрішнього ринку, дедалі більше прибирав до своїх рук роздрібну торгівлю скупщик В. І. Ленін, розглядаючи докапіталістичну економіку російського села, вказував на примітивність форм торгового і лихварського капіталу, що були неодмінною приналежністю дрібних місцевих ринків. «Чим глухіше село,— говорить В. І. Ленін,— чим далі воно стоїть від впливу нових капіталістичних порядків, залізниць, великих фабрик, великого капіталістичного землеробства, — тим сильніша монополія місцевих торговців і лихварів, тим сильніша підлеглість їм околичних селян і тим грубіших форм набирає ця підлеглість. Число цих дрібних п'явок величезне (у порівнянні з мізерною кількістю продукту у селян), і для означення їх існує багатьох добір місцевих назв. Згадайте всіх цих прасолів, шибайів, щетинників, маяків, івашів, булинів і т. д., і т. д. Переважання натурального господарства, обумовлюючи рідкість і дорожнечу грошей на селі, веде до того, що значення всіх цих «куркулів» виявляється непомірно величезним у порівнянні з розмірами їх капіталу. Залежність селян від власників грошей набирає неминуче форми кабали. Подібно до того, як не можна собі уявити розвиненого капіталізму без великого товарно-торговельного і грошово-торговельного капіталу, так само немислиме і

докапіталістичне село без дрібних торговців і скупщиків, що є «хазаями» дрібних місцевих ринків»¹.

Використовуючи наявність значної різниці цін на хліб в окремих губерніях і повітах України, а також різницю цін в певні пори року, скупщики об'їжджали дрібні місцеві ринки і скуповували його з великою вигодою для себе у приїжджих селян. Зосередивши в своїх руках велику кількість хліба, вони відправляли його на найголовніші торгові пункти, де перепродували сотнями, а іноді й тисячами четвертей оптовим торговцям і підрядчикам. Особливо активні торгові операції розгортали скупщики у серпні — вересні, коли селяни під тиском податкового тягара змушені були продавати за безцінь хліб нового врожаю, а ґрунтові дороги давали ще можливість перевезти його на місце призначення. В Катеринославській і Херсонській губерніях посередництвом в торгівлі хлібом займалися різні комісіонери, агенти, фактори і торговці². Скупивши на ярмарках, торгах і безпосередньо на місці у селян невеличкими частинами хліб, вони одержували чималі бариші, збуваючи його великим торговцям або відправляючи в портові міста.

Пожвавлення хлібної торгівлі на дрібних ярмарках і торгах було зв'язане не тільки з збільшенням попиту з боку місцевого населення, а і з збиранням його для зовнішньої торгівлі. В зв'язку з цим в торгівлі хлібом створюються окремі пункти, найголовнішими з яких були такі міста і містечка України: в Київській губернії — Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквиря; у Волинській — Ковель, Ратне, Острог, Корець, Луцьк, Дубно, Житомир, Устилуг, Брестя; в Подільській — Могилів, Балта; в Чернігівській — Глухів, Борзна, Конотоп; в Катеринославській — Нікополь, Маріуполь; в Херсонській — Одеса, Херсон, Миколаїв, Єлисаветград, Ананьїв і Ново-Георгіївськ.

Скупщики вживали різноманітних заходів для того, щоб закабалити селян і повністю приборати до своїх рук їх торгівлю хлібом. Позичаючи певну суму грошей чи даючи селянинові в борг горілку, вони примушували його сплачувати цей борг хлібом. Часто селянин за мізерну плату не тільки позбавлявся результатів своєї праці, а й

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 327—328.

² В Катеринославській губернії останніх називали «куркулями».

був зобов'язаний ще зберігати певний час те, що «продавав» майже за безцінь скупщикам. В кінці зими або на початку весни багато селян, не маючи хліба для прохарчування сім'ї, йшли до торговця, який диктував їм кабальні умови позики за частину врожаю або відробітки. Експлуатація закабалених селян торговцями доходила до того, що інколи вони, працюючи за третій чи четвертий сніп у місцевих багатіїв, віддавали весь зароблений хліб своєму кредиторіві¹. Сільська буржуазія дедалі більше збагачувалась за рахунок основної маси селянства, наймала робітників з-поміж неімущих верств селянства, нагромаджувала кошти для торгових і лихварських операцій.

Промислове городництво і садівництво. Характерним явищем, нерозривно зв'язаним з проникненням товарно-грошових відносин в селянське господарство, була поява і розвиток промислового городництва. Особливо значне місце воно займало в землеробстві тих селян, які жили недалеко від міст та промислово-торгових містечок. Промислові городи, зазначав В. І. Ленін, досягають значного поширення, по-перше, біля міст; по-друге, біля фабричних і торгово-промислових селищ, а також по лініях залізниць; по-третє, в окремих селищах, що розкидані по всій Росії і стали відомі виробництвом городини².

Розширюючи посіви городніх культур, селяни постачали всім навколишнім містам велику кількість овочів. З свідчень про Київський повіт відомо, що «городництво досить велике в повіті, особливо в місцях, розташованих поблизу Києва. Селяни, як поміщицькі, так і державні, мають більш або менш обширні городи, в яких вирощують: картоплю, цибулю, часник, капусту, огірки, кукурудзу та ін. і одержують від них досить значні доходи»³.

Селянське промислове городництво приміських господарств в середині XIX ст. відзначалося вже досить розвиненою спеціалізацією. Так, селяни чотирьох сіл Васильківського повіту сіяли білу капусту, за продаж якої одержували щорічно понад 4 тисячі карб. сріблом. В селі Суботіві Чигиринського повіту селяни вирощували

¹ ЖМГИ, 1842, ч. V, стор. 127—129; Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1848, № 7, стор. 151.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 257.

³ Журнал министерства государственных имуществ (ЖМГИ), 1850, ч. XXXIV, Смесь, стор. 90—91.

картоплю і чималу кількість її возили продавати в Херсонську губернію. Селяни містечка Ломоватого (Черкаський повіт) одержували багаті врожаї цибулі й кавунів. Продаж їх становив для селян один з найдоходніших промислів. Місцеві чумаки, відправляючись на південь по сіль і рибу, навантажували свої вози цибулею та кавунами. До 30 тисяч вінків цибулі вивозилося з Ломоватого в Єлисаветград, Миколаїв і Одесу. Селяни Кобеляцького повіту, зокрема містечка Кишеньки і села Переволочного, вирощували багато кавунів та динь, які йшли через торговців на продаж за межі Полтавської губернії. В Миргородському повіті торгового значення набрали часник і цибуля, які селяни збували торговцям для вивозу в різні місця. В слободах Гаврилівці, Синьолицівці і Пересічному (Харківський повіт) селяни займались вирощуванням капусти і цибулі, продаючи їх при доброму врожаї на суму до 6 тисяч карб. Жителі селища Балаклеї значні площі відводили для посіву червоної цибулі, яка йшла в продаж під назвою балаклеївської¹. В деяких повітах Харківської губернії мало місце також промислове баштанництво.

Промислове городництво було в деякій мірі поширене і серед селян Катеринославської та Херсонської губерній. В останній розведенням овочів на продаж виділялися села, розташовані поблизу Херсона, Миколаєва і Одеси. В Херсонській губернії на початку 60-х років під городами і баштанами було зайнято 50 тисяч десятин землі². Селяни Дніпровського повіту, проводячи значні посіви кавунів та капусти, вивозили їх урожай в міста Таврійської та Херсонської губерній. Орендуючи у поміщиків землю, державні селяни сіл Плоського, Ново-Миколаївки, Ново-Дмитріївки, Інгульця та інших вирощували на ній для продажу кавуни.

Зростання попиту на соняшникову олію як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку спонукало частину селянських господарств до розширення посівів соняшника. У 40—50 роках на Україні був цілий ряд сіл, жителі яких засівали порівняно велику площу соняшником з торговою метою. Особливо відомим в цьому відношенні було село

¹ ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 1, арк. 53, 178.

² А. Шмидт, Херсонская губерния, СПб. 1863, ч. II, стор. 119.

Плоське, де селяни щорічно засівали соняшником від 700 до 1 000 десятин власної й орендної землі¹. Досить поширеними були посіви соняшника і в селянських господарствах Миргородського повіту. Одержаний урожай селяни в більшості збували курським торговцям олією.

Проте, незважаючи на свої порівняно великі розміри, селянське городництво в умовах панування феодально-кріпосницьких відносин і наявності досить розвинутого поміщицького городництва не могло стати цілком промисловим. Таким воно було лише в господарствах заможної верхівки села, яка володіла достатньою кількістю робочої худоби і користувалася найманою працею.

Щодо селянського садівництва в дореформений період, то воно в порівнянні з поміщицьким стояло на досить низькому рівні. Садівництво мало промислове значення лише в окремих селах деяких повітів Харківської, Полтавської, Київської, Волинської, Подільської та Херсонської губерній. В основному садівництвом займались державні селяни, а поміщицькі селяни або зовсім не мали садів, або їх «садки» склалися з кількох фруктових дерев.

У Харківській губернії найбільша кількість садів була у Валківському і Харківському повітах. За даними 1839 р., в казенних і поміщицьких селах Валківського повіту налічувалося 2 880 садів, під якими було зайнято до 4 000 десятин землі. Щодо кількості й різноманітності садів визначалися казенні села: Люботин, Ков'яги і Огульці. Свіжі й сухі фрукти з Валківського повіту вивозилися в м. Харків, Катеринославську губернію, на Дон і Волгу. Посередниками в торгівлі сухими фруктами виступали торговці та чумаки². Чимало сухих фруктів йшло з Харківщини через торговців у великоруські губернії. Ще на початку XIX ст. торговці фруктами почали практикувати купівлю врожаю з селянських садів ще тоді, коли вони тільки починали розцвітати³. Крім продажу фруктів з своїх садів, жителі цілого ряду сіл і містечок губернії збирали в лісах багато диких груш і, посушивши, продавали скупщикам. За приблизними підрахунками, в 50-х роках їх збували до 500 тисяч пудів на 130 тисяч карб.

¹ Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 год, СПб. 1855, стор. 152.

² ЖМВД, 1839, № 6, стор. 43, 50; Г. Данилевский, Соч., т. VII, СПб. 1893, стор. 453—454.

³ Харьковский сборник, 1889, вып. 3, стор. 81.

В Полтавській губернії садами визначалися повіти: Полтавський, Зіньківський, Лубенський і Лохвицький. Жителі містечка Опішні (Зіньківський повіт) маринували й сушили на продаж особливий сорт слив. Торгівля ними велася не тільки всередині губернії, а і в Харкові та на Дону. Крім цього, жителі містечка продавали велику кількість сухих вишень, груш і терену. В 50-х роках з Опішнянської волості надходило в продаж близько 5 тисяч пудів різних сухих фруктів і до 300 сорокавідерних бочок солених слив¹. Селяни села Мгар (Лубенський повіт) продавали сливи як в своїй, так і в сусідній, Чернігівській губернії, зокрема в м. Ніжині. В деяких селах Лубенського повіту сади селян перебували в оренді торговців сухими фруктами.

Садівництво Полтавської губернії відіграло велику роль в постачанні свіжими і сухими фруктами обох столиць Росії. Починаючи з 1841 р., одне лише містечко Калайдинці відправляло в столиці до 50 тисяч возів добірних десертних яблук².

Промислове значення для селян Київської губернії садівництво мало в селах: Лебедині (Чигиринський повіт), Монастирищі (Липовецький повіт), Олександрії, Сидорівці (Канівський повіт), Королівці, Пединівці, Журжинцях (Звенигородський повіт), Великих Єрчихах (Сквирський повіт), Тимашівці, Антонівці (Уманський повіт) та ін. В селі Лебедині деякі селяни мали сади, що давали в рік доходу по 200—300 карб. асигнаціями. Загальна сума, яку одержували селяни Лебедина в урожайні роки від продажу фруктів, становила до 40 тисяч карб. асигнаціями. Свіжі фрукти вони збували в навколишніх містечках і селах, на ярмарках, а сухі возили переважно в Херсон і Миколаїв. Частину фруктів купували у селян на місці торговці, які приїжджали з Новомиргорода, Єлисаветграда й Миколаєва. В містечку Монастирищі близько третини селянських господарств мали сади, які давали щороку по 100 карб. асигнаціями доходу. Вони відправляли сухі фрукти на продаж в Миколаїв, а також збували їх на місцевих ринках³.

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1855, № 23, Часть неофициальная.

² «Полтавские губернские ведомости», 1851, № 1.

³ ЖМГИ, 1852, ч. XLII, Смесь, стор. 1—3, 60.

В решті губерній промислове садівництво не набрало значного поширення, за винятком окремих повітів. Так, садівництво мало промисловий характер в ряді казенних сіл Тираспольського і Одеського повітів, Херсонської губернії. В Тираспольському повіті під садами у державних селян було 3549 десятин, в поселенні Парканах — 150 десятин і в казенних селах Одеського повіту — 162 десятини. Фрукти збувалися частково в містах: Одесі, Тирасполі, Григоріополі, Нових Дубосарах, Кишиневі, а в більшості продавалися оптом на місці скупщикам, які розвозили їх в найголовніші місця споживання: Балту, Миколаїв і Херсон. Скупщики з міщан і заможних селян брали в оренду сади під час їхнього цвітіння або визрівання плодів. Закабаливши селян, вони часто змушували їх віддавати на відкуп сади за мізерну ціну на рік або й на два вперед. Багато баришників одержували від оренди садів великі суми грошей. З державних селян орендували сади деякі жителі з згадуваного вже нами села Плоського. Розведенням винограду і виноробством займалися державні селяни західної частини Тираспольського та Одеського повітів, в яких на початку 60-х років налічувалося 545 десятин виноградників. Виробництво вина у державних селян Тираспольського повіту в 40-х роках досягло 43 тисяч відер. Промислове садівництво було поширене і серед частини колоністів Херсонської губернії, які в 1857 р. продавали до 9 тисяч пудів фруктів. Виробництво вина в 40-х роках в них досягло 41 тисячі відер¹. За іншими ж відомостями кількість вина, що вироблялось колоністами в Херсонській губернії, становила 70—120 тисяч відер².

В умовах кризи кріпосної системи економічно слабіли й занепадали поміщицькі маєтки, а разом з ними і їх великі сади. Садівництво ж в селянських господарствах, перебуваючи завжди на досить низькому рівні, в зв'язку з посиленням феодално-кріпосницького гніту зводилось нанівець. Навіть у Харківській і Полтавській губерніях, де були досить сприятливі умови, в 50-х роках садівництво переживало повний занепад. Лише в пореформений період, після ліквідації кріпацтва і проведення залізниць,

¹ А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, стор. 288; А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 339, 359.

² ЖМГИ, 1849, № 7, стор. 14.

виникає нове, комерційне садівництво, яке повністю витіснило старе, в більшості споживацьке садівництво.

Тютюнництво. Протягом дореформеного періоду в ряді повітів Чернігівської та Полтавської губерній одночасно з городництвом продовжувала розвиватись стара галузь спеціально торгового землеробства — тютюнництво. Вирощуванням тютюну на продаж в Чернігівській губернії раніше других почали займатись селяни Сосницького повіту. Інші джерела вказують і містечко Мену, поряд з Сосницьким повітом, як місце, де виникло і звідки поширювалося тютюнництво в решту повітів Чернігівщини. В Полтавській губернії найраніше вирощувати тютюн на продаж почали жителі містечка Хмельова (Роменський повіт), а потім жителі містечка Срібного (Прилуцький повіт). За неповними даними, в 1724 р. в 6 полках Лівобережної України (Лубенському, Гадяцькому, Прилуцькому, Полтавському, Миргородському й Ніжинському) було вирощено 37 884 пуди тютюну. Посівна площа його досягала 400—500 десятин. Зібраний урожай тютюну розподілявся так: поміщикам належало 3 971 пуд, посполитим — 5 431 пуд і козакам — 28 481 пуд¹.

У другій половині XVIII ст. одночасно з розширенням посівної площі простих сортів тютюну робляться спроби щодо вирощування вищих сортів. Протягом першої половини XIX ст. культивування вищих сортів тютюну було поширене в цілому ряді місць Лівобережної України. Вже на початку XIX ст. в Роменському повіті їх вирощувалось до 10 тисяч пудів². Вищі сорти вирощувались переважно в поміщицьких маєтках. Державні і поміщицькі селяни сіяли й обробляли на продаж прості сорти тютюну — «бакун» і махорку. За своїми розмірами посівів тютюну виділялись повіти: Конотопський, Борзнянський, Ніжинський, Сосницький, Роменський, Лохвицький та Прилуцький.

Особливо швидко почала розширяться посівна площа тютюну з 30-х років, коли на нього зріс попит з боку Польщі та російсько-американської компанії. На початку 40-х років в Чернігівській губернії річний урожай тютюну

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 42, Часть неофициальная; «Журнал сельского хозяйства», 1858, № 1, стор. 46—47.

² В. Шербацёв, Обзор табаководства в России, вып. 2, СПб., 1894, стор. 5.

виражався в таких цифрах: «бакуну» — 325 тисяч пудів, махорки — 160 тисяч пудів і 4 тисячі пудів вищих сортів¹. У 1852 р. в Чернігівській губернії було зібрано 485 тисяч пудів простого тютюну, з яких 200 тисяч пудів припадало на Сосницький і 150 тисяч пудів на Ніжинський повіти. Збір тютюну в Полтавській губернії досягав в окремі роки до 400 тисяч пудів. Зокрема в 1848 р. тут було зібрано 226 699 пудів, у 1849 р. — 394 519 пудів і в 1850 р. — 230 986 пудів. В Харківській губернії вирощуванням тютюну на продаж займалися лише в декількох селах. У 1855 р. загальний збір тютюну в Харківській губернії становив 17 600 пудів, з яких 2 600 пудів було продано за межами губернії².

Згідно з відомостями міністерства фінансів за 1858 р. вирощуванням тютюну населення займалось в 20 губерніях Росії, засіваючи 29 634 десятини і збираючи 1 596 719 пудів тютюну. Найбільш розвинуте тютюнництво в цей час було в губерніях³:

Губернії	Посіяно	Зібрано
Полтавська	9 034 дес.	423 838 пуд.
Чернігівська	6 665 »	440 327 »
Самарська	6 396 »	453 941 »

Слід відзначити, що наведені цифри про площу посіву і збір тютюну набагато менші від дійсних, бо поміщики, намагаючись уникнути додаткових податків, давали занижені відомості. Фактично посівна площа тютюну для Полтавської і Чернігівської губерній визначалася в розмірі понад 20 тисяч десятин⁴. Навіть при скороченні

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 46. В середньому з десятини, засіяної тютюном, збиралось 80—100 пудів урожаю («Полтавские губернерские ведомости», 1849, № 40, Часть неофициальная).

² ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 38, арк. 52.

³ Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, СПб. 1863, стр. 260, 261.

⁴ В. Щербачев, Обзор табаководства в России, вып. 2, стор. 90; «Журнал сельского хозяйства», 1858, № 1, стор. 59; Труды Вольного экономического общества, 1860, т. II, стор. 487.

посівної площі тютюну в Чернігівській губернії протягом 1853—1860 рр. його збирали 250—700 тисяч пудів, або 400 тисяч пудів щороку. Особливо визначався збором тютюну Сосницький повіт, на який припадало в середньому до 200 тисяч пудів¹.

В інших губерніях України посів і збір тютюну в 1858 р. виражалися в таких розмірах²:

Губернії	Посіяно	Зібрано
Харківська	885 дес.	24 395 пуд.
Херсонська	279 »	8 003 »
Волинська	263 »	18 541 »
Подільська	200 »	16 883 »

В зв'язку з відсутністю даних, ми не маємо можливості визначити частку посіву і збору тютюну, що припадали на селянські господарства. Відомо лише, що розміри ділянок, засіяних тютюном, у селян були досить мізерні. Так, господарства лівобережних козаків переважно виробляли від 5 до 20 пудів тютюну³. Винятком щодо цього були господарства козаків і міщан Ніжина, Сосниці, Мени, а також Голенської волості (Конотопський повіт), в яких збір урожаю тютюну часто досягав до 100—150 пудів. Щодо розміру посіву тютюну в господарствах поміщицьких селян, то яскравим прикладом його можуть бути посіви селян села Сокиренці. Із 220 сокиренських селянських господарств близько 180 займались вирощуванням тютюну, виробляючи його від 500 до 900 пудів, тобто в середньому 2,7—5 пудів на кожне господарство. Вирощування й обробіток тютюну вимагали значної затрати праці, а тому кріпосні селяни, обтяжені панщиною, рідко коли могли своєчасно обробити навіть такі мізерні ділянки.

¹ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 207—208.

² Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, стор. 260.

³ Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вып. 4, стор. 17.

В порівнянні з зерновими культурами вирощування тютюну було більш вигідним, але в дійсності доход від нього в основному йшов у кишені скупщиків-баришників, які різними способами утискували й закабалляли дрібних виробників. «Дрібні тютюнники,— зазначав з цього приводу В. І. Ленін,— не мають сараїв для сушіння тютюну, не мають можливості дати продуктові ферментуватися (вибродити) і продати його (через 3—6 тижнів) у готовому вигляді. Вони збувають його неготовим *за півціни* скупщикам, які самі нерідко сіють тютюн на орендованих землях»¹. Використовуючи постійну потребу селян в грошах і часту відсутність у них засобів для перевезення тютюну на ярмарки й торги, посередники-скупщики купували його за найнижчими цінами на місці і, незначно відсортувавши, перепродували сотнями й тисячами пудів оптовим купцям або їх прикажчикам. «Одним словом,— писав один з тютюноводів-поміщиків,— закупівля тютюну в Малоросії заснована не на торгових правилах, а на обмані й утисках виробників з боку баришників»².

Купці, що вели оптову торгівлю тютюном, постійно живучи в Петербурзі, Москві, Ризі та інших містах, мали своїх комісіонерів в Чернігівській та Полтавській губерніях. Стежачи за врожаєм тютюну і добре знаючи, хто з тютюноводів відчуває гостру потребу в грошах, комісіонери звертались до них, пропонуючи мізерну ціну за тютюн. В зв'язку з тим, що закупівля місцевого тютюну повністю перебувала в їх руках, вони самочинно встановлювали ціни і до такої міри знижували їх, що становище тютюноводів з року в рік погіршувалось. В Тираспольському повіті Херсонської губернії баришники скупували у державних селян тютюн тоді, коли він ще тільки починав відцвітати. Давши селянам завдаток, вони гарантували собі великі доходи від перепродажу тютюну купцям, що приїжджали з Умані, Балти, Кишинева та інших міст.

Скупщиками тютюну в Чернігівській губернії були заможні селяни: Митченко в м. Ніжині, Савенко і Соломник в містечку Мені, козак Ермоленко в селі Феськівці та козак Макуха в селі Ольшанах (Сосницький повіт). В Гадяцькому повіті (Полтавської губернії) великими

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 256.

² Журнал министерства государственных имуществ (ЖМГИ), 1852, ч. XLV, від. II, стор. 177.

скупщиками тютюну були Іванюти, кріпаки графа Кушєльова, та козак Семенко, які ще з кінця XVIII ст. поширили свою скупницьку діяльність на села Роменського та Прилуцького повітів. Частина тютюну йшла безпосередньо від виробників на продаж в міста: Стародуб, Мглин, Новгород-Сіверський, Ніжин, Сосницю, Мену, Кролевець, Ромни, Прилуки та ін. З Чернігівської та Полтавської губерній тютюн вивозився в Москву, Петербург, Ригу, а також в Новоросійський край, Землю Війська Донського, Білорусію, Польщу і навіть в Сибір. З Чернігівської та Полтавської губерній в 50-х роках вивозилося: в Ригу — близько 300 тисяч пудів тютюну, в західні губернії — до 70 тисяч пудів і в Москву лише з Ніжина і прилеглих до нього сіл — близько 20 тисяч пудів. У 1848 р. в Москву було відправлено з Чернігівської губернії 40 594 пуди різних сортів тютюну, а з Полтавської — 29 511 пудів¹.

Зростання сировинної бази і поширення місцевого ринку для збуту тютюнових виробів сприяли швидкому розвитку тютюнової промисловості. Якщо в 1820 р. в Росії було всього 35 тютюнових «фабрик», то в 1830 р. їх було вже 61, в 1836 р. — 122, в 1841 р. — 307 і в 1853 р. — 511. Протягом 1836—1857 рр. кількість тютюнових виробів зросла з 133 тисяч до 290 тисяч пудів. Основними місцями зосередження тютюнової промисловості на початку 1861 р. були: Москва, Петербург, Херсонська, Київська, Харківська, Таврійська і Полтавська губернії. Із 530 тютюнових «фабрик», що існували в Росії напередодні скасування кріпосного права, більше половини (271) було в названих вище містах і губерніях².

Тютюнові «фабрики» Петербурга і Москви працювали, головним чином, на привізній сировині, а решта підприємств мала свою місцеву сировинну базу. Промислові підприємства по обробці тютюну в основній своїй масі мали дрібний, кустарний характер і ґрунтувались на відсталій ручній техніці³.

¹ Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа, т. III, вип. 4, стор. 17—18; ЖМГИ, 1844, ч. XI, Земледельческая хроника, стор. 49.

² «Отечественные записки», 1843, № 6, стор. 46; Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России, т. II, стор. 328—330.

³ Дослідник тютюнової промисловості Грумм-Гржимайло в 1863 р. з приводу цього писав: «Число невеликих закладів з одним,

Характерною рисою тютюнової промисловості було те, що вона, незважаючи на розпорошеність величезної маси дрібних виробників, мала капіталістичний характер, не була зв'язана ні з кріпосною працею, ні з цеховою регламентацією. «Переважаання дрібних і найдрібніших господарств серед тютюнників,— зазначав В. І. Ленін,— ...нітрохи не заперечує капіталістичної організації цієї галузі торговельного землеробства, бо в руках цієї великої кількості найдрібніших господарств мізерна частка виробництва»¹. За невеликим винятком, тютюнові підприємства на Україні перебували в руках купців, які, скуповуючи в поміщиків та селян тютюн-сирець, реалізували його вже в обробленому вигляді. Дедалі більшої концентрації ця галузь торгового землеробства набуває в пореформений період. Так, в трьох повітах Полтавської губернії (Прилуцькому, Лохвицькому і Роменському) посіви тютюну були більше зосереджені в руках капіталістів, ніж землеробство взагалі. Аналізуючи становище цієї галузі спеціально торгового землеробства у 80-х роках ХІХ ст., В. І. Ленін писав: «В руках 2 773 господарств з 25 тис. зосереджено 4 145 дес. тютюнових посівів з 6 844, тобто більш як три п'ятих. 324 найбільші тютюнники (трохи більше за одну десяту загального числа тютюнників) мають 2 360 дес. посіву тютюну, тобто понад третину загального числа. У середньому це дає на 1 господарство *понад 7 десятин посіву тютюну*»². В окремих повітах Полтавської губернії ця концентрація тютюнового виробництва і торгового капіталу досягала ще більших розмірів.

Інші галузі селянського торгового землеробства і тваринництва. В зв'язку з розвитком цукрової промисловості на Україні в 30-х і особливо в 40—50-х роках ХІХ ст. частина поміщицьких маєтків і селянських господарств цілого ряду губерній почала переходити до вирощування *цукрових буряків*. Зокрема, вирощуванням цукрових буряків займалися селянські господарства Чернігівської,

двома й трьома робітниками набагато перевищує число фабрик, які виготовляють різні тютюнові вироби в значних розмірах. Пара, як двигун, досі не застосовується в нашому тютюновому виробництві. Знаряддя, що вживаються на наших фабриках — ручні, нескладної конструкції».

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 255.

² Там же.

Полтавської, Харківської та Подільської губерній. В Чернігівській губернії посівна площа цукрових буряків розподілялась майже на дві рівні частини — поміщицьку і селянську. Серед сільського населення вирощування цукрових буряків було більш поширене в господарствах поміщицьких селян, ніж в козаків. Останні, не маючи достатньої кількості землі, часто брали її під буряки з половини. Посіви буряків проводились переважно на городах, зокрема в північних повітах — на коноплищах, а в південних — на місцях тютюнових плантацій. Це привело до часткового скорочення посівів конопель і тютюну¹. Весь урожай цукрових буряків селяни збували на заводи «своїх» або сусідніх поміщиків. Як перші, так і другі докладали всіх зусиль, щоб загребти якомога більше барисів від купівлі буряків².

В усіх губерніях України державні і поміщицькі селяни сіяли також *коноплі*. Найбільше торгове значення прядиво мало в Чернігівській губернії, де під коноплищами на початку 50-х років була зайнята $\frac{1}{20}$ всієї орної землі. Основна частина посіву конопель припадала на північні повіти губернії: Стародубський, Мглинський, Суразький і Новгород-Сіверський. В 40-х роках під посівами конопель тут було до 15 тисяч десятин землі. Тільки по відомству державних маєтностей в Стародубському округу ними засівалось 3 020 десятин³. На початку 60-х років загальна площа, зайнята в Чернігівській губернії під коноплями, визначалася в 25 тисяч десятин. В Суразькому повіті кількістю і якістю прядива були відомі казенні села: Попова Гора, Макаричі, Забор'є, Ширки та ін. Прядиво, що його виробляли кріпаки в своїх господарствах, було набагато нижчої якості, ніж прядиво, що йшло з поміщицьких маєтків. Це було наслідком надмір-

¹ Сведения о свеклосахарной промышленности в России, стор. 3—5; Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 2, Подольская губерния, стор. 94; Л. Тенгоборский, О производительных силах России, ч. II, від. 2, СПб. 1858, стор. 103—104.

² На заводах приймали буряки не на вагу, а на міру, рахуючи в берківці по 12 четвериків. Селяни Сосницького повіту скаржились, що вони здавали буряки на таку міру, при якій берківець дорівнював 15 четверикам. «Свій» поміщик приймав від селян буряки здебільшого в рахунок належних з них казенних податків («Сведения о свеклосахарной промышленности в России», стор. 30—31).

³ Исследования о состоянии пеньковой промышленности в России, СПб. 1852, стор. 284.

ної панщини, яка не давала можливості селянам своєчасно приступити до окремих етапів обробки конопель, зібраних на своїх наділах. Засилля скупщиків на внутрішньому ринку відбирало в селян майже весь той доход, який би вони могли мати від вирощування і оброблення конопель.

Торгівля прядивом перебувала в руках купців і скупщиків — вихідців з заможних міщан та жителів розкольніцьких посадів. Прикажчики оптових купців і скупщики, їздячи по селах, купували в селян прядиво на місці або на торгах і ярмарках. Один із сучасників, роблячи огляд торгівлі прядивом, звертав увагу на те, що торговці «скуповують прядиво на свій розсуд, і не тільки в ціні, але і в вазі, в прибавках і накладках оббирають найбезсоромніше. Цього самого «правила» додержуються й дрібні баришники, тільки ще в більшій мірі». В м. Мглині, продовжує автор, вважають за звичай купувати прядиво «круглою вагою» (вираз вигадали баришники). В цій «круглій вазі» рахують 50 фунтів за пуд, а 12¹/₂ пудів — за берківець (10 пудів). Крім цього, вони домагаються у продавця по 1 фунту на пуд «походу» або по 2—3 фунти на берківець¹. Не дивно, що при таких покупках скупщики і торговці одержували величезні бариші. Навіть спеціальна урядова комісія, що досліджувала в 1849 р. стан «прядивної промисловості», змушена була визнати наявність численних утисків, що їх зазнавали дрібні виробники на місцевому ринку. Ці утиски, зазначала комісія, виникали внаслідок гострої потреби селян в грошах для сплати податків²; від необізнаності з портовими цінами на прядиво; від зловживань дрібних торговців, які купували прядиво у селян без точного зважування, «на око», «на руку» та «на круглу вагу», вважаючи пуд не в 40, а в 50 фунтів; від бездоріжжя³.

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 238.

² Строк сплати за першу половину року призначався 15 березня, тимчасом як обробіток прядива на продаж починається здебільшого в кінці березня, а масовий продаж здійснюється звичайно в квітні й травні і навіть червні, внаслідок чого селяни, з яких поміщики та їх посіпаки нещадно видушували податки, змушені були забирати в покупців під заставу прядива гроші наперед і потім, сплачуючи борг прядивом, мусили віддавати його з поступкою проти справжньої ціни.

³ Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 год, СПб. 1855, стор. 146—147.

Найбільшими торговцями прядивом були: в Суразькому повіті — Гусев, Махоткін, Руденко; в Стародубі — купець Гусев, що вів безпосередню торгівлю з Ригою, Корявка, Квітка та ін.; в Малині — купець Листопадов, Попелишко, Беловастові; в Погарі — Данченко, Батай; в Почепі — бр. Крутікови, Тупік; в Новгород-Сіверську — Цепетинський, Сорокін, Федоренко. В містечку Гремяче один з кріпаків поміщика Ладомирського, маючи тут постійний двір і лавки, закупував на 10 тисяч карб. сріблом прядива і перепродавав його в старообрядницькі слободи або в місто Погар та містечко Почеп.

Основні операції по купівлі-продажу прядива між оптовими торговцями відбувалися під час Свенського ярмарку¹, який був для них своєрідною біржею. Ціни, що встановились тут, ставали керівними при торгових операціях аж до наступного врожаю конопель. Зовнішня торгівля прядивом з Чернігівської губернії велася переважно через Ризький та Петербурзький порти, куди ще на початку XIX ст. з Новгород-Сіверського, Стародубського, Новоместського і Мглинського повітів йшло 50—65 тисяч берківців прядива².

Вирощування в значних розмірах конопель створювало в Чернігівській губернії необхідну сировинну базу для *олійного* виробництва. Тут майже в кожному селі були дрібні олійниці, які належали заможним селянам. Особливо багато їх було в містечках Клинцях, Климові, Вітківці, Воронці, Іеліонці і Лужках. В 1851 р. в Чернігівській губернії було вироблено 120 тисяч пудів олії, з яких 55 тисяч пудів припадало на селянські господарства. Головними місцями збуту олії для Чернігівської губернії були: Рига, Петербург, Москва, Миколаїв, Херсон, Одеса, а також сусідні губернії — Київська, Полтавська, Харківська і Могильовська. Збут олії в Петербурзький і Ризький порти зосереджували в своїх руках почепські й рославльські купці.

Крім селянського торгового землеробства, слід також коротко спинитись на одній з важливих галузей сіль-

¹ Ярмарок починався з 1 жовтня біля Свенського монастиря, за 2 версти від м. Брянська (Орловська губернія).

² Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вип. XIII, стор. 110; ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 522, арк. 4.

ського господарства — *тваринництві*. Характеризуючи тваринництво в поміщицьких господарствах, ми відзначали зростаюче значення його продуктів в торгівлі. Щодо тваринництва в селянських господарствах, то воно, перебуваючи на такому ж низькому рівні, як і селянське хліборобство, ще в більшій мірі, ніж останнє, зберігало натуральний характер. Сучасники, говорячи про невеликий розмір скотарства в селянських господарствах Лівобережної і Слобідської України, звертали увагу на те, що воно в порівнянні з кінцем XVIII ст. значно скоротилося. Це було зв'язано насамперед з посиленням тут феодално-кріпосницького гніту взагалі і зокрема з перетворенням громадських пасовищ і луків в орні поля.

Невідомий автор опису Слобідсько-Української губернії, відзначаючи в 1802 р. скорочення скотарства в селянських господарствах, підкреслював, що кожний господар тримає таке число худоби, яке необхідне йому для землеробських робіт і домашніх потреб, а решту продає. За винятком Ізюмського, Куп'янського, Вовчанського і частково Зміївського повітів селяни тримали невелику кількість овець. Деякі селяни займались продажем овець, купуючи їх на літній випас в названих слобідських і суміжних новоросійських повітах, щоб восени продати торговцям. Від скорочення скотарства зменшувались розміри торгівлі шкірами, кожухами, вовною, салом, маслом тощо. Менше стало продаватись худоби на міських і сільських ярмарках. Про розмір скотарства в державних селян Чернігівської губернії в 40-х роках «Журнал министерства государственных имуществ» писав: «Скотарство обмежується лише утриманням найнеобхіднішої в господарстві худоби і не є предметом значної торгівлі. Селяни збувають худобу тільки тоді, коли вона нездатна до роботи...»¹ На ще нижчому рівні було скотарство в господарствах поміщицьких селян. В той час, як в багатьох поміщицьких маєтках, що мали міцну кормову базу і широкі простори пасовищ, були кінські заводи, череди великої рогатої худоби і отари тонкорунних овець, в селянських господарствах постійно відчувалася нестача робочої худоби, а розведення простих овець мало на меті задовольняти власні потреби. Лише в Ананьївському, Тираспольському і Херсонському повітах державні

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XIII, Смесь, стор. 7.

селяни розводили простих овець спеціально з торговою метою¹.

Переважно натуральними рамками було обмежене в селянських господарствах і свинарство. Лише в окремих місцях, зокрема в декількох селах Прилуцького повіту, частина селян не тільки розводила, а й скуповувала в інших повітах Полтавської губернії свиней, щоб, відгодувавши їх, перепродати торговцям чи особисто вести торгівлю м'ясом і салом.

Наявність в продажу на дрібних ярмарках і торгах селянської робочої та молочної худоби свідчила не стільки про зростання торгового скотарства, скільки про загальне зубожіння і розшарування дореформеного села. Молочне скотарство і зв'язане з ним маслоробне і сироварне виробництво були не під силу не тільки господарствам кріпосних селян, а навіть і багатоземельним господарствам державних селян степових губерній України, за винятком німців-колоністів, що перебували на привілейованому становищі².

Взагалі продукти скотарства і вівчарства в селянських господарствах мали більшу вагу не в безпосередньому збуті на ринок, а як сировина для домашніх промислів

¹ За відомостями 1852 р., в державних селян була така кількість овець: в Ананьївському повіті — 21 238, Тираспольському — 37 528, Херсонському — 26 304 (А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. II, СПб. 1863, стор. 249).

² Колоністи Бердянського округу на р. Молочній, займаючись молочним скотарством, одержували щорічно десятки тисяч карбованців від продажу масла і сиру. Для прикладу можна взяти 1843 р., коли вони продали 10 538 пудів масла і 521 пуд сиру на суму 26 193 карб. сріблом. Чималі доходи одержували німці-колоністи від вівчарства, яке в них з року в рік зростало. У 1843 р. в колоніях було продано 8 045 пудів вовни на 53 192 карб. 82 коп. і 12 817 голів овець на 10 878 карб. 30 коп. сріблом. Отже, тільки від одного вівчарства доход колоністів становив 64 071 карб. 12 коп. сріблом. У 1845 р. від продажу вовни доход колоністів становив 290 905 карб. 96 коп. асигнаціями. Кількість овець цього року у них досягла 105 857 голів, з яких було продано 31 121 голіву на суму 19 242 карб. Крім того, колоністи продавали щорічно понад тисячу голів рогатої худоби та коней. Чималий доход давало скотарство колоністам, які жили на острові Хортиці. Так, в 1856 р. вони одержали доходу від скотарства 83 923 карб. та від хліборобства і городництва — 32 929 карб., від різних промислів — 50 625 карб. (ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 140—141, 133; ЖМГИ, 1847, ч. XXII, Земледельческая хроника, стор. 143, 144; ООДА, ф. Канцелярія поворосійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1930, справа № 1580).

(вичинка шкур, смушків, виготовлення сукна тощо). Частина продуктів тваринництва (кінські хвости, гриви, щетина, сирі шкури та ін.) ставала предметом промислу прасолів.

Майже в усіх губерніях України державні, а частково і поміщицькі селяни займались *бджільництвом*. Проте промислове значення воно мало тільки в заможних селян Київської, Чернігівської, Полтавської та Херсонської губерній. Маючи по кількасот вуликів, вони одержували значні доходи від продажу меду і воску. У Київській губернії бджільництво було досить поширене у державних селян Київського¹, Таращанського, Звенигородського, Уманського, Черкаського, Чигиринського, Радомишльського, Липовецького і Бердичівського повітів. Селяни села Худоліївки майже всі займались бджільництвом. В окремих господарствах цього села були пасіки, в яких налічувалось до 300 вуликів, а в трьох — по 600 вуликів. Мед у селян скуповували дрібні місцеві торговці для перепродажу промисловцям. У 1845 р. доход, одержаний від бджільництва в Київській губернії, становив 89 300 карб., основна частина якого належала державним селянам. Взагалі ж в 40-х роках з Київської губернії вивозилось меду і воску на 120 тисяч карб. сріблом². На Чернігівщині зустрічались лише окремі господарства заможних селян, які мали від 100 до 500 вуликів. Мед і віск селяни продавали на місцевих ринках. Віск ішов на продаж після певної обробки — вибілювання. Пуд вибіленого воску коштував в 50-х роках 15—16 карб. сріблом. У 1851 р. на Чернігівщині було вибілено близько трьох тисяч пудів воску, вартість якого становила 48 тисяч карб. 50 коп. сріблом. У 1849 р. в Полтавській губернії було 41 село, що визначилось серед решти розміром бджільництва. На початку 1850 р. в губернії налічувалось близько 300 тисяч вуликів, з яких переважна більшість належала державним селянам. Мед і віск продавалися на міських та містечкових ярмарках, а також закупувалися скупщи-

¹ Згідно з відомостями за 1806 р., в Київському повіті налічувалося до 200 пасік, в кожній з яких було від 30 до 500 вуликів (КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справа № 1676, арк. 60).

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 1, Киевская губерния, СПб. 1848, стор. 133.

ками на місці для перепродажу великим торговцям на роменських, кременчуцьких та інших ярмарках¹.

Таким чином, вже задовго до реформи 1861 р. не тільки поміщицьке, а й селянське господарство виявляло тенденцію стати на шлях торгового землеробства. Це особливо було помітно в господарствах державних селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній. Але на шляху дальшого розвитку торгового землеробства великим гальмом були феодально-кріпосницькі відносини, без ліквідації яких єільське господарство не могло покінчити ні з становістю землеволодіння, ні з рутинною технікою і застарілою системою рільництва. «До капіталізму,— відзначав В. І. Ленін,— землеробство було в Росії панською справою, панською витівкою для одних, обов'язком, тяглом — для інших, тому воно і не могло провадитись інакше, як за віковою рутинною, неодмінно зумовлюючи цілковиту відірваність землероба від усього того, що робилося на світі за межами його села»².

Збільшення кількості дрібних ярмарків, торгів і базарів, на яких головну роль відігравали продукти селянського землеробства, розширення площі промислового городництва і перехід до культур спеціально торгового землеробства — все це переконливо свідчило про те, що кріпосна система з її неодмінним пануванням натурального господарства перебувала в стані глибокого розкладу. Про розхитування підвалин натурального господарства свідчив також повільний, але безперервний розвиток дрібних селянських промислів, що виробляли на ринок.

2. ПОШИРЕННЯ Й ХАРАКТЕР ДРІБНИХ СЕЛЯНСЬКИХ ПРОМИСЛІВ

Досліджуючи перші стадії капіталізму в промисловості, В. І. Ленін дав повне і чітке визначення домашньої промисловості, що являла собою «переробку сирових матеріалів у тому самому господарстві (селянській сім'ї), яке їх добуває»³. Разом з цим В. І. Ленін, підкреслюючи

¹ «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 14, Часть неофициальная; «Полтавские губернские ведомости», 1850, №№ 7, 8, Часть неофициальная.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 265.

³ Там же, стор. 281.

нерозривний зв'язок домашніх промислів (виготовлення виробів для власного споживання) з натуральним господарством, відзначає, що «першою формою промисловості, відриваною від патріархального землеробства, є ремесло, тобто виготовлення виробів на замовлення споживача»¹. Але і воно майже не виходило за межі натурального господарства селянина.

Домашня промисловість і ремесло мали велике поширення в дореформеному селянському господарстві України, однак не вони визначали розклад його натуральних основ. Дальше поширення й поглиблення товарно-грошових відносин в селянському господарстві безпосередньо було зв'язане з розвитком дрібної сільської промисловості, що виробляла на ринок, тобто кустарної промисловості. В. І. Ленін не раз указував на необхідність чітко відрізнити дрібного товаровиробника від сільського ремісника і найманого робітника². Говорячи про недоліки кустарного перепису в Пермській губернії 1894—1895 рр., В. І. Ленін зазначає, що «загальноприйнятою вважається думка, що до кустарів слід відносити тільки тих, хто працює на ринок, тільки товаровиробників, але на ділі нелегко знайти таке дослідження кустарних промислів, де б у число кустарів не потрапляли й ремісники, тобто ті, хто працює на замовців-споживачів»³.

Промисли в селянському господарстві поєднувались з землеробством в різноманітних формах. Виходячи з класичного ленінського визначення цих форм, в селянських промислах, що були поширені на Україні в дореформений період, можна назвати такі форми: 1) поєднання натурального землеробства з домашніми промислами (обробка сировини для власного споживання) і панщинною працею на поміщика; 2) поєднання натурального землеробства з промислами у вигляді ремесла; 3) поєднання натурального землеробства з дрібним виробництвом промислових продуктів на ринок; 4) поєднання дрібного торгового землеробства з дрібним товарним виробництвом в промисловості.

Найбільш масовий характер в докапіталістичному українському селі мало поєднання натурального землеробства

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 281—282.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 282—283, 324, 385, 387.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 320.

з домашніми промислами і панщинною працею на поміщика чи повинностями на кріпосницьку державу. Здавлені кріпосницьким гнітом селяни в основній своїй масі вели натуральне господарство, виробляючи для власних потреб полотно, сукно, шкіру, дерев'яний посуд і т. д. Дуже близько до першої форми стояла друга. Вона, говорить В. І. Ленін, відрізнялася від першої «лише тим, що тут з'являється товарний обіг — у тому випадку, коли ремісник одержує плату грішми і з'являється на ринку для закупівлі знарядь, сировини та ін.»¹

В той час, коли перші дві форми поєднання промислів з землеробством, не виходячи або майже не виходячи за межі натурального господарства селянина, були типовими для середньовічного господарського режиму, то дві останні, будучи зв'язані з виробництвом продуктів на ринок — характерні для періоду розпаду середньовічного господарського режиму, для періоду розкладу й кризи кріпосницької системи господарства.

Детальний розгляд домашньої промисловості, а також ремесла, що не виходило за межі натурального господарства селянина, не є нашим завданням. А тому ми, обмежуючись загальними про них зауваженнями, зосередимо свою увагу на дослідженні дрібних селянських промислів, які виробляли на ринок.

В зростанні дрібних селянських промислів на Україні чималу роль відіграли дрібні промисловці й ремісники, що прибували з центральних промислових губерній Росії. Зокрема це яскраво спостерігалось протягом перших десятиріч в Харківській і протягом всього ХІХ ст. в Катеринославській і Херсонській губерніях. На початку ХІХ ст. невідомий автор опису Слобідсько-Української губернії звертав увагу на те, що кращі цегельники, каменярі, штукатури, тесляри, столяри, каретники, кравці, чоботарі та інші приходять сюди з великоруських міст. Частина з них заводила власне господарство й назавжди приписувалась в склад місцевих жителів².

Спиняючись на зростанні дрібних селянських промислів в пореформеній Росії, В. І. Ленін відзначав, що цей процес «виявлявся і виявляється двояко: по-1-е, в переселенні дрібних промисловців і ремісників з центральних,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 324.

² Харьковский сборник, 1889, вып. 3, стор. 82.

давно заселених і в економічному відношенні найбільш розвинених губерній на окраїни; по-2-е, в утворенні нових дрібних промислів і розширенні серед місцевого населення промислів, що існували раніше... Селянин-промисловець у губерніях Нижегородській, Владимирській, Тверській, Калузькій і т. п., почувавши посилення конкуренції разом з ростом населення і загрозовий для дрібного виробництва ріст капіталістичної мануфактури і фабрики, іде на південь, де «майстрових» людей ще мало, заробітки високі, а життя дешево. На новому місці засновувався дрібний заклад, який давав початок новому селянському промислові, що поширювався потім у даному селищі і по його околицях. Центральні місцевості країни, що мають вікову промислову культуру, допомагали таким чином розвитку такої ж культури в нових частинах країни, які починали заселяватися. Капіталістичні відносини (власиві... і дрібним селянським промислам) перенеслися таким чином на всю країну»¹.

Селяни, що переселялись з Полтавської, Чернігівської, Харківської і частково з Київської губерній в Новоросію, продовжували займатись там тими промислами, які були поширені в їх місцевостях. Це в свою чергу впливало на зростання дрібних селянських промислів у губерніях, що переживали період жвавої колонізації.

Селянські промисли, що виникли як самостійне ремесло з домашньої промисловості, у великій мірі ґрунтувалися на сировині селянського рільництва і тваринництва. В багатьох селах України селяни, виробляючи *сукно* і *полотно* для потреб свого господарства, частково продавали їх на місцевому ринку. Зокрема, обробкою простого сукна було відоме село Панське (Золотоніський повіт), де заможні селяни влаштували чимало водяних сукновалень. Спеціальна група місцевих поставщиків, відправляючись в Катеринославську, Херсонську, Полтавську і частково в Київську губернії, брала у селян для валання сукна і, привізши в своє село, передавала їх власникам сукновалень. Розрахунок за роботу провадився через тих же поставщиків, які розвозили назад селянам оброблені сукна. Виробництво полотна на продаж було найбільш поширене в Зіньківському повіті Полтавської губернії. Селяни містечка Опішні, Зайчинців, Попівки та інших сіл, широк

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 288.

користуючись найманою працею ремісників-ткачів, яким вони платили від аршина, виготовляли з власної пряжі в своїх господарствах полотно, збуваючи його зінківським торговцям-скупщикам. Останні, скуповуючи щорічно понад 500 тисяч аршин полотна, вели ним постійну торгівлю в Миколаєві та Одесі.

Зростання попиту на мішки, зумовлене розвитком хлібної і соляної торгівлі, дало поштовх до поширення серед селян промислу по виготовленню *рядовини*. В основному цей промисел зосереджувався в повітах: Проскурівському, Лeticівському (Подільська губернія), Васильківському, Таращанському (Київська губернія), Роменському та Миргородському (Полтавська губернія). Торгівля рядовиною і мішками перебувала також в руках скупщиків, які на Поділлі мали цілий ряд власних мануфактурних підприємств, що поєднували в собі роздавання роботи додому (виготовлення пряжі) з працею в майстерні (ткання рядовини). Виготовленою та скупленою рядовиною і мішками торговці постачали Подільську, Волинську, Київську, Полтавську і Херсонську губернії. Напередодні реформи 1861 р. рядовина, що була в продажу, для Проскурова становила близько 50 тисяч карб. на рік, а для Меджибожа — 24 тисячі карб.¹ Сотні тисяч аршин рядовини виготовляли й продавали селяни Роменського та Миргородського повітів Полтавської губернії. В одному лише містечку Смілому державні селяни виготовляли на продаж до 900 тисяч аршин рядовини. Близько мільйона аршин рядовини привозилось на роменські ярмарки з Миргородського повіту. З Полтавської губернії рядовина вивозилась до пристаней Дніпра і в західні губернії.

Селяни містечка Вороньки і навколишніх сіл: Позників, Козлівки і Мелехова (Лохвицький повіт) переважно займалися обробленням прядива, з якого виготовляли *рибальські сітки*. Нестачу прядива вони поповнювали шляхом закупок в Лохвицькому і прилеглих до нього повітах. Річна продукція сіток, вироблених селянами, навіть за зменшеними скупщиками цінами, становила в 40-х роках понад 6 тисяч карб. сріблом. З місць виробу через оптових торговців сітки попадали в рибальські пункти по

¹ *Є. Сташевський, Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби, стор. 60.*

Дніпру, Дону, Бугу і Чорному морю. Сітки й неводи, що вироблялись селянами в селах Кролевецького повіту (містечко Понорниця, села Хлоп'яники, Авдіївка, Шабалтаєвка, Покошичі, Мезін, Псарівка, Іванків, Криски і Верба), а також в м. Острі і його околицях, відправлялись в Ростов на Дону та інші міста Азовського узбережжя. На початку 60-х років в названих пунктах вив'язувалося не менше 5 тисяч пудів сіток і неводів на суму 30 тисяч карб.¹

В Харківському повіті серед селян в деякій мірі було поширено виготовлення *килимів*. Вже на початку XIX ст. тут вироблялося до 2 тисяч простих килимів, які збувалися в російські міста і південні станиці.

На базі сировини, яку давало селянське тваринництво, в ряді місць виникли нові й розширились старі промисли селян. Останнє, зокрема, відноситься до *смушкового промислу* Полтавської губернії, де селяни виробляли так звані «решетилівські смушки», що вже з кінця XVIII ст. були відомими не тільки на Україні, а й далеко поза її межами. Маючи своїми центрами містечка Решетилівку (Полтавський повіт) і Сокілки (Кобеляцький повіт), смушковий промисел протягом першої половини XIX ст. поширився в Полтавському, Кобеляцькому, Миргородському та частково в інших сусідніх повітах. За підрахунками І. Аксакова, в 14 населених пунктах Полтавської губернії в 50-х роках в середньому оброблялось за рік до 264 тисяч смушків на суму в 204 600 карб. Найбільша кількість їх продавалась в Решетилівці (70 тисяч шт.), Сокілках (60 тисяч шт.), Кобеляках (20 тисяч шт.)². В смушковому промислі, як і в інших селянських промислах, роздробленість та ізольованість виробництва створювали сприятливі умови для панування на місцевому ринку скупщика. Цілі зграї прасолів, «ходебщиків» і «щетинників» жили з перепродажу смушків, які вони придбавали в селах і хуторах шляхом міняння на необхідні селянам товари. Зосередивши в своїх руках значну кількість смушків, скупщики везли їх на міські й сільські ярмарки, де перепродували з баришем оптовим купцям або їх агентам. Найбільшу кількість смушків

¹ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 374.

² Н. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 324—325.

закуповували торговці: бродські (100 тисяч шт.), дубенські, бердичівські (60 тисяч шт.) та нахичеванські (40 тисяч шт.). Шапкарі і кожушники купували до 45 тисяч шт. смушків. З України смушки йшли на Корінний і Нижегородський ярмарки, на Дон, в Крим, на Далекий Схід, зокрема в Китай¹. Торгівля смушками з країнами Західної Європи зосереджувалася в руках трьох бродських купецьких контор.

Всі вищерозглянуті промисли можуть служити яскравою ілюстрацією ленінського положення про те, що «далший розвиток товарного господарства виражається розширенням торгівлі, появою спеціалістів торговців-скупщиків; ринком для збуту виробів стає не дрібний сільський базар або ярмарок, а ціла область, потім уся країна, а іноді навіть і інші країни»².

Селянське чинбарство та кушнірство на Україні протягом довгого часу не виходило за межі домашньої промисловості й ремесла. Лише в 30—40-х роках в деяких містечках і селах Чернігівської, Полтавської, Харківської та Київської губерній селяни почали виробляти шкіри на продаж. З'являються дрібні селянські чинбарні, річна продукція яких в більшості оцінювалася в десятках і сотнях карбованців. В 50-х роках вартість оброблених шкір для Чернігівської губернії становила щорічно 60 тисяч карб. Збувалися вони як на місцевих ярмарках, так і на ярмарках сусідніх з Чернігівською губернією. На Чернігівщині були окремі села, в яких майже всі жителі займалися дубленням шкір, а також виготовленням на продаж чобіт.

В дореформений період за межі ремісництва почало виходити виготовлення *одягу та взуття*. Зокрема це яскраво виявилось серед державних селян містечка Смілого. В 1846 р. тут було 105 кожушників і 123 чоботарі, які виготовили і продали 15 тисяч кожухів і 18 тисяч пар чобіт та черевиків. Ринками збуту для них були не тільки місцеві, а й віддалені (наприклад, харківські) ярмарки. Пошиття одягу на продаж було поширене в ряді сіл Зміївського повіту. В основному ним займалися жінки. Жи-

¹ *И. Аксаков*, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 325, 324; *Г. Небольсин*, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. II, СПб. 1850, стор. 249.

² *В. І. Ленін*, Твори, т. 3, стор. 284.

телі промислової слободи Котелевка (Харківський повіт) поруч з виробленням скринь і горщиків виробляли овчини та шили кожухи¹. Характерно, що в цьому промислі виробники безпосередньо брали участь в реалізації своїх товарів на ринку, тобто самі розвозили їх по ярмарках.

Великого поширення в дореформений період на Україні набрав *деревообробний* промисел, а також взагалі лісні промисли, що мали місце вже в XVII—XVIII ст. Чимала кількість селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Київської, Волинської і частково Подільської губерній знаходили в них допоміжний засіб для прохарчування та оплати державних податків. Залишаючись на примітивній, ручній техніці, дрібний промисел по обробленню дерева в першій половині XIX ст. пережив певну зміну щодо спеціалізації окремих сіл по виготовленню тих чи інших виробів. Особливо це було помітно в Чернігівській губернії, якій належало перше місце в деревообробному промислі.

Несприятливі ґрунтові умови для хліборобства, особливо в північних та центральних повітах, слабкий розвиток промисловості й наявність великих масивів лісу — все це зумовило надзвичайне поширення деревообробних та лісових промислів в Чернігівській губернії. Селяни Сосницького, Суразького, Остерського і частково Городнянського, Новозибківського, Кролевецького та Глухівського повітів виробляли різноманітні дерев'яні предмети, гнали дьоготь і смолу. В 1851 р. тільки в чотирьох повітах (Городнянському, Суразькому, Мглинському і Стародубському) було вигнано 17 200 пудів дьогтю і смоли, вартість яких становила 16 500 карб. сріблом². Дерев'яні вироби збувалися, крім місцевих ринків, у Полтавській і Харківській губерніях, Новоросійському краї та Землі Війська Донського. В більшості вивіз дерев'яних виробів сполучався з чумацьким промислом, але нерідко й самі виробники міняли їх на хліб в Орловській, Харківській та Полтавській губерніях. На початку 60-х років лише в

¹ Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. III, Полтава, 1852, стор. 335; И. Штукенберг, Статистические труды, т. 2, СПб. 1860, стор. 22; «Харьковские губернские ведомости», 1838, № 27.

² «Черниговские губернские ведомости», 1852, №№ 14, 18, Часть неофициальная.

Одному селі Тихановичах чумаки, що приїжджали сюди з Полтавської губернії, вимінювали на сіль та овес до тисячі возів різного дерев'яного посуду. Дьоготь і смолу скуповували на міських базарах торговці й відправляли в Полтавську та Катеринославську губернії.

Деревообробний промисел в Полтавській губернії був поширений в Зіньківському, Лохвицькому, Полтавському та Гадяцькому повітах. Тут також відбулася серед повітів деяка спеціалізація по виготовленню виробів з дерева. В Полтавському повіті найбільш важливим був бондарський промисел, вироби якого часто йшли на продаж і за межі губернії. В містечках Груні і в навколишніх селах (Зіньківський повіт) селяни виробляли сани, вози, колеса, ярма та дерев'яний посуд. Всі ці предмети були важливою статтею в торгівлі не тільки на місцевих, а й на віддалених ринках (особливо в Новоросійському краї). Виробництво коліс в селах Миргородського повіту (містечко Комиші, села Попівка, Хомутець, Зуєвці) поєднувало в собі ремісничий і кустарний характер. Одночасно з працею на ринок (вивіз в Кременчук та Ромни) селяни виконували замовлення, одержані з різних місцевостей губернії.

На Київщині лісні промисли були поширені серед державних і поміщицьких селян Радомишльського та північної частини Київського повітів. Поруч з працею по найму в лісопромисловців, що брали на зруб ліси у поміщиків, радомишльські селяни виготовляли різні дерев'яні вироби, розвозячи їх по сусідніх містечках і селах для продажу дрібним скупщикам, в яких вони брали взамін хліб, вовну і сіль. Розплата за вироби товарами була однією з форм торговельного капіталу. «Особливість цієї форми полягає в тому,— підкреслює В. І. Ленін,— що вона властива не самим тільки дрібним промислам, а всім взагалі нерозвиненим стадіям товарного господарства і капіталізму»¹.

Щодо кількості виготовлених з дерева виробів у Київському повіті визначались села: Шибене, Бабинці, Луб'янка, Абрамівка, Бородянка та ін. Крім цього, в Старо-Петрівцях і Димері селяни випалювали вугілля, гнали смолу та дьоготь. В більшості вироби збувалися в Києві та Гостомелі.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 314—315.

Однією з найбільш поширених галузей селянських промислів на Україні в першій половині XIX ст. було *гончарство*.

Дрібні гончарні промисли мають надзвичайно давнє походження. Вони існували скрізь, але порівняно значного поширення набрали головним чином в Полтавській, Харківській, Чернігівській та частково в Київській губерніях. Гончарством займалися як міські, так і сільські жителі. В Полтавській губернії гончарним промислом були відомі Зіньківський та Миргородський повіти. Виробленням глиняного посуду в Зіньківському повіті займалися жителі містечок Опішні, Більська, Груні, міста Зінькова та ін. Серед них була велика кількість селян, що поєднували гончарний промисел з хліборобством. В Опішнянській волості гончарним промислом займалось до 400 осіб. Вироби з повіту йшли на місцеві ярмарки й торги, а також в новоросійські губернії. В Городнянському, Кролевецькому і Сосницькому повітах Чернігівської губернії були такі села¹, в яких основна частина жителів займалася виробництвом глиняного посуду, збуваючи його на місцевих торгах, ярмарках, а інколи і в суміжних повітах Полтавської губернії.

Гончарі часто вдавались до обміну своїх товарів на хліб. Наприклад, полив'яний горщик вони віддавали за таку кількість пшона, яку можна помістити в ньому; простий, малого розміру горщик — за горщик пшениці, а великий — за горщик жита². Обмін гончарних виробів на хліб без посередництва грошей — один з багатьох фактів, що говорить про недорозвиненість в першій половині XIX ст. товарно-грошових відносин на Лівобережній Україні, про значне збереження тут ще підвалин натурального господарства. Велику роль відігравав гончарний промисел в деяких селах Київської губернії. Наприклад, селяни сіл Дибинців і Яцюків (Богуславський повіт), в зв'язку з неродючістю ґрунту, жили в більшості з гончарства, ніж з хліборобства. Гончарі в основному самі розвозили свої вироби продавати на торги, базари і ярмарки.

¹ Верба, Осьмаки (Кролевецький повіт), Ляшківці, Прогони (Сосницький повіт), Грабів (Городнянський повіт). (*М. Домонтович*, Черниговская губерния, 374; «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 16, Часть неофициальная).

² ЖМГИ, 1851, ч. XLI, від. II, стор. 202.

Селянський промисел по *обробленню металу*, через відсутність необхідної сировинної бази, протягом всього дореформеного періоду майже не виходив за рамки ремесла і охоплював невелику кількість сіл Правобережної України, де була в наявності так звана «болотна» руда. Зокрема, в північній частині Радомишльського повіту «рудниками» (в більшості вільні люди) були заселені 15 сіл, в яких налічувалося 179 безземельних сімей. Добуваючи і обробляючи руду, вони в своїх кузнях виготовляли на продаж лемеші, наральники і т. ін. Крім цього, вони випалювали дерев'яне вугілля, а також працювали на залізоплавильних заводах.

Своєрідним промислом для частини державних і поміщицьких селян Бахмутського і Словоносербського повітів Катеринославської губернії був *видобуток кам'яного вугілля*. Ще в 1806 р. в селах Залізному, Зайцевому (Микитівка) та Щербинівських хуторах державні селяни почали розробку кам'яного вугілля. Організувавшись в артілі, вони протягом наступних років розширили копальні, довівши на кінець 40-х років видобуток вугілля до 220 тисяч пудів. Інколи копальні в державних селян брали на відкуп промисловці. Видобуте вугілля вивозилося в повіті Катеринославської губернії, а також в Ростов, Таганрог, Бердянськ, Одесу й Керч. В Словоносербському повіті поміщицькі селяни сіл Георгієвського й Успенського видобули в 1850 р. 90 тисяч пудів кам'яного вугілля¹.

Як добування й оброблення залізної руди, так і розробка вугільних копалень перебувала в селян на досить низькому технічному рівні. «Журнал министерства государственных имуществ» з приводу вугільних копалень державних селян Бахмутського повіту в одному з своїх номерів за 1857 р. писав: «Розробка вугільних копалень провадилась і в 1856 році, так само як раніше, без всяких поліпшень і переважно біднотою, у вільній від польових робіт час. Вугільні шахти обладнуються простими знаряддями і в тих тільки місцях, де вугілля перебуває на невеликій глибині від поверхні землі; а коли шахти від розробки заливаються водою, то селяни кидають їх і відкривають вугілля в інших місцях; до того ж, від неправильної розробки ті шахти, в яких вугілля лежить під

¹ Український археографічний збірник, т. 3, стор. 262—263.

глинистим ґрунтом, завалені землею і також залишені селянами»¹.

Підсумовуючи дані про поширення й характер дрібних селянських промислів на Україні в першій половині XIX ст., необхідно відзначити, що за своїм розміром і ступенем поширення на першому місці стояли селянські промисли Полтавської губернії, далі йшли селянські промисли Харківської, Київської, Подільської, Чернігівської та Волинської губернії. Останні дві губернії в основному були відомі деревообробними промислами.

Характерно, що абсолютна більшість державних селян, які займались промислами, припадає на губернії, де було оброчне становище. За неповними даними (немає відомостей про Волинську і Чернігівську губернії), на початку 1845 р. в 6 губерніях України налічувалось 96 062 чоловіка державних селян, що займались промислами. З них було: в Полтавській губернії — 46 423 чоловіка, Харківській — 23 351, Подільській—15 412, Київській—6 559, Катеринославській — 2 415 і в Херсонській — 1 902 чоловіка². Таким чином, на Полтавську і Харківську губернії з загального числа державних селян, що займались промислами, припадало 72,6%. В Катеринославській і Херсонській губерніях, незважаючи на наявність оброчного становища, число селян, які займались промислами, було незначним. Це пояснюється тим, що ці губернії протягом першої половини XIX ст. були рідко заселеними і продовжували переживати період посиленої колонізації, який почався ще в другій половині XVIII ст. Промисли селян Катеринославської і Херсонської губерній майже повністю перебували в стані домашньої промисловості, продукти якої рідко коли виходили за межі задоволення потреб власного господарства. Але починаючи з 50-х років, домашня промисловість і ремесло для селянських господарств Катеринославської і Херсонської губерній стали вже масовим явищем, хоч їх продукція на ринку з'являлась від випадку до випадку.

На Україні, в зв'язку з переважанням панщинного господарства в дореформений період, дрібна селянська промисловість була розвинута набагато слабше, ніж в

¹ ЖМГИ, 1857, ч. LXIII, від. III, стор. 36.

² *И. Штукенберг*, Статистические труды, т. 2, Відповідні розділи, стор. 6—7, 30, 5, 4.

центральных губерниях России. Помещики, змушуючи селян відбувати надмірну панщину, не залишали їм необхідного часу для заняття промислами. Часто поміщики вдавалися до прямої заборони селянських промислів. Перешкодою в розвитку останніх була також ціла система державних та поміщицьких поборів, якими обкладалися селяни-кустарі. Поруч з поміщиком і царською казною діяв скупщик-лихвар, який поступово витісняв з ринку закабалених ним селян-кустарів. Монополізувавши в своїх руках збут, скупщик відриває кустарів від ринку сировини й ставить їх в повну залежність від себе. Фактично кустарі перетворюються в найманих робітників, які дома обробляють роздану скупщиком сировину за певну плату. В. І. Ленін з приводу цього писав: «Кустар стає de facto найманим робітником, що працює у себе вдома на капіталіста; торговельний капітал скупщика переходить тут у промисловий капітал. Створюється капіталістична робота дома. У дрібних промислах вона зустрічається більш-менш спорадично; масове ж застосування її належить до дальшої вищої стадії капіталістичного розвитку»¹.

Незважаючи на те, що дрібні селянські промисли на Україні не набрали таких широких розмірів як в центральних промислових губерніях Росії, вони мали велике народногосподарське значення. В зв'язку з недостатнім розвитком великої промисловості й дешевизною своїх виробів, дрібні селянські промисли успішно конкурували з великим виробництвом до того часу, поки воно не перейшло на механічне виготовлення товарів. «Щодо цих дрібних промисловців, — зазначав В. І. Ленін, — конкуренція і капіталізм виконують корисну історичну роботу, витягаючи їх з їхньої глушини, ставлячи перед ними всі ті питання, які вже поставлені перед більш розвиненими верствами населення»².

В той час як окремих селянам, що займались промислами, вдавалося стати власниками майстерень, дрібними й великими капіталістами, більшість їх втрачала свою самостійність, потрапляючи в повну залежність від скупщиків і роздавальщиків сировини. Торговці, не обмежуючись скуповуванням продукції селянських промислів, засновували мануфактурні підприємства, що часто спо-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 315.

² Там же, стор. 327.

лучались з капіталістичною роботою дома. Таким способом підприємець зменшував витрати на приміщення і доводив до мінімуму заробітну плату домашньому робітникові. Дрібні селянські промисли були сприятливим ґрунтом не тільки для розвитку і зміцнення товарно-грошових відносин, а і для системи промислового капіталізму, що почав складатись в дореформений період.

Зростання дрібних селянських промислів було тісно зв'язане з процесом розкладу селянства. В. І. Ленін з приводу цього писав: «...розклад землеробського селянства неминуче повинен був доповнюватися ростом дрібних селянських промислів. У міру занепаду натурального господарства, вид обробки сировини один по одному перетворювався в окремі галузі промисловості; утворення селянської буржуазії й сільського пролетаріату збільшувало попит на продукти дрібних селянських промислів, даючи в той же час і вільні робочі руки для цих промислів і вільні кошти»¹.

Незважаючи на те, що дрібні селянські промисли були ще тісно зв'язані з натуральним землеробством і з панщинною працею на поміщика, вони вже в дореформений період в значній мірі почали продукувати на ринок, а частина патріархального селянства поступово перетворювалась в дрібних, а інколи й великих товаровиробників, що тяжіли до вживання найманої праці як в землеробстві, так і в промисловості. Після ліквідації кріпацтва, коли були усунуті всі перешкоди, які стояли на шляху зростання дрібних селянських промислів, вони набрали такого розмаху, що дореформений період був по суті початковим етапом в їх розвитку.

3. ЧУМАКУВАННЯ, ВІЗНИКУВАННЯ ТА ПРАСОЛЬСЬКИЙ ПРОМИСЕЛ

При відсутності удосконалених засобів сполучення і повному бездоріжжі, яке було властиве кріпосній епосі, в умовах примітивних форм торгівлі й незначних розмірів місцевого товарообороту, особливої ваги набули такі види самостійної промислової праці, як чумакування та відикування. До побудови залізниць чумакування відіграло досить важливу роль у внутрішній торгівлі,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 292.

у зміцненні економічних зв'язків як між окремими районами України, так і між російськими і українськими губерніями. Чумаки виступали як посередники в торгівлі кримською сіллю і донською рибою, дерев'яними виробами, фруктами, овочами, горілкою, тютюном та іншими товарами, що йшли на південь з Лівобережної та Правобережної України.

Початкові історичні відомості про чумаків відносяться до середини XVII ст. В наступному, XVIII ст. чумацький промисел поширюється серед частини селян Лівобережної та Слобідської України. Селяни привозили з Криму сіль, а з Дону — рибу й продавали їх на місцевих ярмарках і торгах. Це було чумакування у вузькому розумінні слова. Головними торговими пунктами для чумаків були міста: Стародуб, Миргород, Хорол, Лубни, Ромни, Харків, Суми та ін.

З кінця XVIII ст. після приєднання до Росії Криму і визволення Чорноморського узбережжя, для чумацького промислу створилися досить сприятливі умови. Зростання вивозу хліба за кордон через чорноморські порти тісно зв'язало чумацький промисел з візниками. Хліб і сіль, що йшли в протилежних напрямках, були для чумаків зворотними вантажами. Це було особливо характерним для Київщини і Поділля, звідки чумаки перевозили на своїх возах — «мажах» в Одесу сотні тисяч четвертей пшениці.

Значною перешкодою в поширенні чумацького промислу була сваволя поміщиків, через землі яких проходили шляхи в Крим, до соляних озер. Переїжджаючи через їх землі, чумаки і візники часто втрачали не тільки весь свій заробіток, а й вози та воли. Коли у чумаків, пограбованих одними поміщиками, не було вже чого взяти, інші їх жорстоко били¹.

¹ Численні факти свідчать про те, що свавільні дії поміщиків щодо чумаків набирали масового характеру. Характерним щодо цього є свідчення колезького реєстратора Фоміна, який, одержавши в 1800 р. від Курської казенної палати доручення організувати вивіз солі з Криму, ніяк не міг знайти візників. Всі відмовлялись, скаржачись на те, що по дорозі вони зазнають «кривд, побоїв, поборів і утисків». Група візників з м. Новомосковська заявила, що під час перевезення солі з Криму до Хотмизька всі поміщики, на землях яких вони зупинялися, змушували їх сплачувати великі побори. В серпні 1800 р. військові поселенці слободи Слоновки Корчанського округу Курської губернії, скаржились, що під час їх

В чумацькому промислі брали участь міщани, однодвірці, державні й поміщицькі селяни, а інколи й дрібномаєткові поміщики, посилаючи від себе по декілька «паровиць» — возів, запряжених парою волів. Стати самостійними чумаками могли лише заможні селяни та міщани, бо, крім пари волів, треба було мати ще добре обладнаний і пристосований до тривалого перебування в дорозі віз, а також певну суму грошей для купівлі солі чи риби. Селянин-кріпак до того повинен ще був сплатити поміщикові оброк, який часто доходив до 25 і більше карбованців сріблом на рік від окремої сім'ї.

Порівняно з іншими соціальними групами найбільше було чумаків з державних селян взагалі і зокрема з державних селян Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній, які користувались деякою «свободою» у виборі занять. До чумакування вдавались як заможні селяни цих губерній, так і селяни середнього достатку. Але коли перші, займаючись чумакуванням, мали на меті зміцнити й розширити своє господарство і при першій можливості перейти в стан купецтва, то другі шукали в чумакуванні побічних заробітків для того, щоб сплатити державні податки і уникнути руйнування своїх господарств.

Хоч ми й не маємо точних даних про загальну кількість чумаків на Україні в дореформений період, але можна з певністю сказати, що вона була досить велика, доходючи в окремі роки до кількох десятків тисяч чоловік. Так, за офіціальними даними, які відносяться до 1807 р., в Харківській губернії налічувалось 4 147 чумаків, з яких припадало: на Харківський повіт 473, Богодухівський — 1 047, Лебединський — 1 000, Охтирський — 549, Вовчанський — 433, Ізюмський — 300¹, Куп'янський — 155, Валківський — 120, Зміївський — 70. В основній своїй

поїздки по сіль одна поміщиця Ізюмського повіту наказала своїм слугам порубати колеса і люшні чумацьких возів. Було порубано 17 коліс, 16 люшень і побитий мало не до смерті один чумак. Поміщик Полтавського повіту Лисенко за зупинку візників на дорозі, яка проходила через його землю, відібрав у них воли і побив одного візника. В Павлоградському повіті поміщик Нейжмак побив мало не до смерті чотирьох візників (Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Малоросійське губернське правління, справа № 5 641, арк. 25, 26, 28).

¹ У 1836 р. тут було вже до 1 000 чумаків (Матеріали для статистики Російської імперії, СПб. 1839, стор. 156).

масі ці чумаки були з державних селян, але в деяких повітах чимало їх було і з поміщицьких селян¹. В 1816 р. в Слобідсько-Українську губернію було привезено 278 347 пудів солі, для транспортування якої потрібно було не менше як 4 639 чумацьких возів.

В 40-х роках на Україні вивозилося щороку до 8 мільйонів пудів солі, для транспортування якої потрібно було 120—130 тисяч хур². Тільки через Бериславську казенну переправу, за відомостями 1847—1858 рр., в середньому за рік проходило з сіллю 37 086 хур і 15 822 хури з іншими вантажами. Крім цього, через приватні паромі в Бериславі щорічно проходило близько 25 тисяч хур солі і 6 тисяч хур з іншими вантажами. В 40-х роках, коли обговорювалося питання про проведення залізниці в Одесу, був зроблений детальний підрахунок кількості підвід, що проходили туди з сільськогосподарськими продуктами. Число їх становило понад 700 тисяч. В число цих підвід включались також і ті підводи, які прибували в Одесу з близьких сіл і хуторів.

Велика кількість хур з сіллю та рибою проходила через Кременчуцьку переправу, розвантажуючись в Крюкові, де були збудовані спеціальні склади³. Часто чумаки їздили по сіль і в Бессарабію, до Шаганського і Алибейського соляних озер.

На початку 50-х років тільки через одну Харківську губернію провозилось 3 мільйони пудів солі, для транспортування якої потрібно було 50 тисяч возів. Випарна і кам'яна сіль, яка видобувалась в Бахмутському та Слобідсько-Українському повітах, незважаючи на те, що коштувала дорожче, ніж кримська, завозилась чумаками разом з хлібом до портів Азовського моря, на Кубань та Чорноморське узбережжя. Транспортуючи до Харкова вовну й кам'яне вугілля, вони завозили цю сіль і в Харківську губернію і далі, в центральні райони Росії.

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 1081, арк. 34, 44, 61, 80, 84, 96, 103, 119, 125.

² А. Скальковский, Соляная промышленность в Новороссийском крае, стор. 62.

³ За 10 років, з 1834 по 1843, з Таврійської губернії і Бессарабської області було привезено в Кременчук 10 639 417 пудів солі, а продано 9 325 578 пудів («Полтавские губернские ведомости», 1844, № 48, Часть неофициальная).

Боромльські та котелевські чумаки (Охтирський повіт), ідучи в Крим, завозили в Одесу крейду, крупу та олію, а звідти разом з сіллю, яку вони брали на Красному озері, привозили горіхи, оливу та інші продукти південних країн, що знаходили широкий збут на харківських ярмарках. Транспортування риби з Дону також сполучалося з вивезенням туди певних товарів. Зокрема боромльські чумаки возили на Дон різні дерев'яні вироби: осі, колеса, вила тощо. Повернувшись назад з рибою, вони продавали її в різних місцях Харківської та Чернігівської губерній.

З Азовського узбережжя й Землі Війська Донського чумаки вивозили велику кількість солоні й сушеної риби, ікри, риб'ячого жиру, балику та ін. В 40-х роках сюди для купівлі риби прибувало до мільйона підвід¹. Інколи самі чумаки ловили, солили або в'ялили рибу і, склавши її в бочки, везли в свої місця на продаж. Основними ринками збуту для привезеної солі та риби були місцеві ярмарки й торги. Інколи чумаки, не розпродавши на місці сіль, везли її в Белгород, Корочу і в Орловську губернію².

Деякі чумаки міняли напрям свого промислу, транспортуючи в Москву грушове дерево, що було потрібне для місцевих мануфактурних підприємств, а в Нижній Новгород, на Макарівський ярмарок, — грушове дерево й цукор. Чумаки з Валківського та Богодухівського повітів, відправляючись на Дон чи узбережжя Азовського моря, скуповували в Ольшані, Волоському Куті, Красному Куті, Пісочині, Люботині, Солоницівці, Пересічному та інших селах сухі фрукти з метою перепродажу їх в Землі Війська Донського. Крім цього, вони возили туди на продаж дерев'яний посуд, горілку та інші товари. Частина чумаків займалась також транспортуванням збіжжя.

Досить значного поширення набрав чумацький промисел на Полтавщині. Вже в 80-х роках XVIII ст. він мав місце в багатьох селах і містечках Прилуцького, Лохвицького, Гадяцького та Зіньківського повітів. В XIX ст. створюються важливі пункти чумакування в Золотоні-

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. XI, ч. 4, Екатеринославская губерния, СПб. 1850, стор. 122.

² Н. Букатевич, Чумацтво на Україні, Одеса, 1928, стор. 48; Матеріали для статистики Российской империи, СПб. 1839, стор. 100.

ському та Лубенському повітах. На початку 40-х років з Лівобережної України виходили тисячі підвід, на яких лежав увесь торговельний вантаж південного краю Росії. Не тільки Крим і Дон були метою їх подорожей, — вони доставляли в Одесу й Таганрог мільйони четвертей хліба¹. Із Золотоніського повіту тисячі чумаків щорічно відправлялися в Крим, на Дон і в Астрахань по сіль та рибу для продажу в різних місцях. Особливо поширеним було чумакування в селах Єреміївка, Жовнин, Васютинці і м. Гельмязів.

В Чернігівській губернії в 80-х роках XVIII ст. чумакування мало місце в Борзненському та Ніжинському повітах. Протягом першої половини XIX ст. чумацький промисел поширюється серед селян Козелецького, Конопського, Глухівського, Кролевецького і Сосницького повітів. Навіть в 60-х роках, при загальному занепаді чумацького промислу, значними пунктами його лишалися: Бахмач, Курінь, Обмачів, Шаповалівка (Конопський повіт), Степанівка (Борзненський повіт), Нові Млини, Блистова, Ушня (Сосницький повіт) та Монастирище (Ніжинський повіт)². Відправляючись на місця промислу, чумаки з Чернігівщини везли тютюн та різні дерев'яні вироби або наймалися транспортувати попутні вантажі. В зв'язку з великою віддаленістю вони протягом літа перевозили на півдні вантажі й лише восени повертались з рибою чи сіллю в свої місця. Селяни сіл Спаського, Шабалінова, Змітнева (Сосницький повіт), Лукнова, містечка Понорниці (Кролевецький повіт), Орлівки, Солича і Марчихиної Буди (Глухівський повіт) поруч з хліборобством займалися перевезенням вантажів з Ромен, Полтави, Кролевця й інших місць, а також возили тютюн з своєї губернії на південь, звідки привозили рибу.

Крім вищеназваних губерній, чумацьким промислом була охоплена чимала кількість селян і міщан Київської та Подільської губерній. Тільки в одній Київській губернії в 50-х роках налічувалося близько 17 500 чумаків, які мали до 70 тисяч возів³. Великого поширення чумацький

¹ «Земледельческая газета», 1840, № 28.

² *Филарет*, Историко-статистическое описание Черниговской епархии, ч. VI, стор. 382; ч. VII, стор. 403; *М. Домантович*, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 375.

³ «Киевские губернские ведомости», 1856, № 11.

промисел набув у селах: Чаплиці, Шабельниках, Боро-виці, Адамівці, Липовому (Чигиринський повіт), містечку Обухові, Стайках, Трипіллі (Київський повіт) та ін. Чу-мацький промисел в Київській та Подільській губерніях був тісно зв'язаний з транспортуванням пшениці в чорно-морські порти. Збувши туди пшеницю, одна частина чу-маків направлялася до кримських і бессарабських озер по сіль, а друга — на Дон по рибу. В 1856 р. з Київщини відправлялось близько 30 тисяч возів (хур), які приво-зили 1 800 тисяч пудів солі. Сіль, що не знаходила збуту на місцевих ринках Київщини, транспортувалась далі у Волинську та Подільську губернії, а також в м. Кремен-чук. Доход чумаків з хури солі становив приблизно 18 карб. сріблом. До 10 тисяч чумацьких хур йшло на Дон по рибу, якої привозили на суму близько 70 000 карб. сріблом¹. Щодо Подільської губернії, то тут, поруч з кін-ними візниками, була чимала кількість постійних чума-ків, які, направляючись в Крим по сіль, транспортували в південні порти пшеницю. Чумакування було поширене в Вінницькому, Брацлавському, Гайсинському, Ольго-пільському, Балтському повітах, а також в північно-за-хідній частині губернії (Проскурівський та Лeticівський повіти). На Волині чумацький промисел мав місце в Старо-Костянтинівському повіті.

В Катеринославській і Херсонській губерніях чума-цький промисел був поширений в 20—30-х роках XIX ст. В наступні роки, при значному поширенні сезонного віз-никування, власне чумацький промисел обмежувався кількома повітами. Так, в кінці 40-х років деякі селяни Бахмутського та Слово'яносербського повітів Катерино-славської губернії одночасно з перевезенням кам'яного вугілля, алебастру та каменю до Харкова й Таганрога займались посередництвом в торгівлі сіллю та рибою. Чумаки північно-східної частини Херсонської губернії транспортували до Черкас, Крюкова, а інколи й до Проскурова сіль та рибу, збуваючи їх оптовим тор-говцям.

Не обмежуючись посередництвом в торгівлі сіллю та рибою, заможніша частина чумаків виступала в ролі скупщика тих товарів і продуктів, на які був попит в південних губерніях (дерев'яні вироби, гончарний і

¹ «Киевские губернские ведомости», 1856, № 11.

дерев'яний посуд, сухі фрукти, тютюн тощо), а також основної сільськогосподарської культури — хліба. Використовуючи значну різницю цін на хліб в окремих губерніях, чумаки-багатії транспортували не тільки чужий, а й власний¹ та скуплений в своїх односельчан хліб. Інакше кажучи, чумаки, особливо їх економічно міцна група, заради збільшення своїх доходів вдавались до різних спекулятивних заходів.

Поширення чумацького промислу в першій половині XIX ст. було нерозривно зв'язане з розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі. Не менше 75% тієї величезної кількості хліба, що вивозилася з України через чорноморські й азовські порти, транспортувалася чумаками і спеціальними візниками. Чумаки були однією із зв'язуючих ланок густої сітки ярмарків на Україні.

Доходи чумаків, що торгували сіллю, в кінці XVIII — на початку XIX ст. були значними, бо вони, користуючись по дорозі безкоштовним випасом і водопоєм для волів, набирали біля озер за досить низьку ціну сіль і, заплативши встановлене в 1764 р. мито, вільно могли продавати її в містах, містечках і селах. В 1814 р. в соляній торгівлі сталися зміни: царський уряд замість мита відкрив прямий продаж солі з озер по 40 коп. асигнаціями за пуд. Через чотири роки ціни на сіль були підвищені до 80 коп. асигнаціями за пуд. Одночасно з цим, в зв'язку з заселенням та прибранням до рук поміщиками новоросійських степів, чумаки втратили безкоштовні випаси і водопої.

Не витримуючи зростаючих подорожніх витрат і високих цін на сіль, більшість чумаків попадала в кабалу до заможних чумаків-промисловців або перетворювалася в простих візників солі, торгівля якою поступово почала переходити до рук купців. В чумацькому промислі 30—40-х років хазяйські валки були вже типовим явищем. Іноді чумаки-багатії приймали в свою валку з правом пайовика тих чумаків, які ще володіли деякою сумою грошей. За свідченням сучасників, в 50-х роках XIX ст. чумакуванням у вузькому розумінні слова займалися майже виключно заможні селяни. Наймитами у валках багатіїв були закабалені ними односельчани, які

¹ «Киевская старина», 1896, № 7, стор. 115; *И. Рудченко, Чумацкие народные песни*, Київ, 1874, стор. 20.

відробляли господарям за ті чи інші «послуги» (оранка поля та ін). Експлуатуючи наймитів, багатії нагромаджували великі суми грошей. Навіть коли вважати, що в середньому пара волів давала господареві на рік 30 карб. сріблом, то чумаки-підприємці, маючи по 30—40, а інколи й по 50 пар волів, одержували від 900 до 1 500 карб. сріблом доходу. В дійсності ж сума їх доходів була набагато більшою. За підрахунками Г. Данилевського, чумаки-багатії північних губерній мали за літо від 4 тисяч до 10 тисяч карб. доходу. Незалежне економічне становище забезпечувало їм можливість одержувати великі суми грошей і за перевезення вантажів.

В умовах проникнення й посилення товарно-грошових відносин в кріпосному селі чумакування сприяло прискоренню процесу розкладу селянства: з одного боку, воно зміцнювало торговельно-лихварські елементи, а з другого — вело до зубожіння основної частини селянства, що була втягнута в цей вид самостійної промислової праці. В той час, як основна частина чумаків — представники середнього селянства — убожіла і остаточно руйнувалась, поповнюючи ряди наймитів, їх заможна верхівка розширяла свою торгово-промислову і лихварську діяльність, економічно зміцнювалась і поневолювала збіднілих «собратів». Г. Данилевський, роблячи огляд чумацького промислу в Харківській губернії, називає цілий ряд чумаків-багатіїв. Такими, наприклад, були: Андрій Сизьон з-під Ольшани; Іван Зліпка, Прокіп Бездудник, Баланда, Никифор Дубовик з Лютені; Батовський з Красного Кута; Забашта і Воротний з-під Ізюма; Пахучий і Замазій з Колонтаєва; Копилець-Коноваленко з села Мирного (Валківський повіт) та інші¹.

Одночасно з чумакуванням багатії займались лихварськими операціями і, широко користуючись найманою працею, відкривали промислові підприємства, розширяли розміри свого землеробства, надаючи йому торгового характеру. Чумаки-багатії Сизьон мав до сорока пар волів. З валками сам не ходив, а посилав наймитів, яких було в нього десять чоловік. Орендуючи до 100 десятин землі, Сизьон одержував велику кількість хліба, який молодили і возили продавати ті ж самі наймити. Одночасно з цим він вів широку торгівлю іншими

¹ «Библиотека для чтения», 1857, т. 142, стор. 131.

сільськогосподарськими продуктами, тримав на відкупі горілку, виступав на ярмарках як купець.

Чумаки-кріпаки, що розбагатіли з посередництва в торгівлі, виходили з-під влади поміщика, сплачуючи йому велику суму викупу. Інші для відбування за себе панщини наймали наймитів. Наприклад, чумаки Хлівний з села Попівки (на Звенигородщині), маючи власну валку (до 80 возів), держав на свій кошт козачка, що прислужував пану, а також чотирьох наймитів з волами та возами, які завжди працювали на пана.

Таким чином, в результаті розшарування, яке почалося серед чумаків у XVIII ст. і поглиблювалось протягом всієї першої половини XIX ст., на Україні утворилися дві протилежні групи: чумаки-наймити, з одного боку, і чумаки-промисловці — з другого. Проміжне становище займали чумаки-візники, які, не будучи спроможні займатись чумацьким промислом, могли ще продовжувати такий вид самостійної промислової праці, як візникування.

Перевезення вантажів чумаки здебільшого здійснювали валками, що складалися з кількох десятків возів-паровиць. Ця частина чумаків також зазнавала експлуатації з боку підрядчиків-«отаманів» і купців. Купці докладали всіх зусиль, щоб закабалити і поставити в повну залежність від себе чумаків-візників. Один з новоросійських поміщиків писав, що купці, даючи чумакам гроші зимою в рахунок заробітку наступного літа, самі ж встановлювали розмір плати за перевезення вантажів. Внаслідок цього чумакам не залишалось не тільки будь-якого доходу з промислу, а часто навіть не вистачало на власні потреби¹. Для наймання хур купці заздалегідь посилали своїх прикажчиків, які, використовуючи скрутне становище чумаків взимку, укладали з «отаманами» кабальні договори щодо організації майбутньої валки.

В контрактах підрядчиків з чумаками зазначалось: на який день і куди повинні вони приїхати для одержання вантажу, скільки днів повинні вантажити до відправлення в дорогу (переважно не більше трьох днів), скільки возів має бути виставлено, по скільки пудів чи четвертей хліба (від 4 до 8 четв. пшениці) повинно класитись на кожний віз і т. д. Закабалені чумаки одержу-

¹ «Земледельческая газета», 1843, № 61.

вали в два і більше разів меншу плату за перевезення вантажів, ніж ті чумаки, що брали підряд на перевезення вантажів весною і літом. Ця різниця ще більше зростала, коли в Одесі значно підвищувались ціни на сільськогосподарські продукти.

Збудування залізниць і дальший розвиток пароплавства остаточно підірвали чумацький промисел, який до цього вже перебував у стані занепаду. Розбагатіла верхівка чумаків, переходячи частково в стан купців і промисловців, становила собою одну з груп сільської буржуазії, що почала формуватись ще в надрах феодално-кріпосної системи. Щодо чумаків-візників, то число їх значно скоротилося, і тепер вони наймались для перевезення вантажів на зовсім близьку відстань.

Однією з форм посередницької торгівлі в дореформеному селі на Україні був прасольський та офенський промисли. Відсутність удосконалених шляхів сполучення, незначність розмірів місцевого товарообороту, невисока купівельна спроможність місцевого населення і, головне, роздробленість селянського виробництва — все це створило сприятливий ґрунт для їх поширення. Велике число «ходебщиків» чи «офенів», які займалися торговим посередництвом на Україні, були вихідцями з російських губерній. Особливо багато їх, за визначенням І. Аксакова тисячі, давали Орловська і Владимирська губернії. Частина «офенів», розбагатівши на торгових операціях, назавжди поселялась в Сумах, Харкові, Полтаві, Лохвиці, Лубнах та інших містах Лівобережної України, поповнюючи собою склад місцевих купців.

Головними місцями поширення прасольського промислу на Україні були старообрядницькі слободи Чернігівської губернії і ряд пунктів Полтавської губернії. Торгівля прасольськими товарами майже повністю зосереджувалася в руках купців, які через своїх прикажчиків роздавали товари коробейникам. Останні, ходячи по селах і хуторах, вимінювали в селян на дрібні речі кінський волос, щетину, пір'я, пух, мед, віск, хутрові шкірки, полотно та ін. Придбані таким чином товари зосереджувались на визначених пунктах до того часу, поки збиралась їх необхідна кількість для продажу на близьких і віддалених ярмарках.

Коробейники з розкольницьких слобід збирали прасольський товар не тільки в Чернігівській, а й в

Орловській, Смоленській, Могильовській, Мінській, Київській, Полтавській губерніях, в Новоросійському краї, на Дону і навіть частково в Кубанській області. Окремих «хазяїв»-купців обслуговувало 400 і більше коробейників¹.

Своєрідно організовували збір прасольських товарів купці містечка Рашівки Гадяцького повіту. Утворивши з місцевих жителів групи «хлопців» по 8—15 осіб, вони сплачували за них державні податки та одержували паспорти. Розподіляючи між «хлопцями» для міняння товар (голки, серги, персні, гребінці, пояси й т. ін.), купці визначали напрями їх промислу і пункти збору. Рашівські прасоли поширювали свою діяльність на величезну територію, що охоплювала Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Київську, Чернігівську, Курську, Воронежську губернії, а також Землю Війська Донського, Бессарабську і Кавказьку області. Після того, як «хлопці», повернувшись на місце збору, здавали виміняні товари, відбувався попередній розрахунок. Хазяїн, продавши одержані товари оптовому торговцю, брав половину чистого доходу собі, а другу половину розподіляли між собою «хлопці». Предметами промислу й торгівлі рашівців були: мед, віск, сало, щетина, кінський волос, гриви, хутро, тютюн, полотно та ін.²

Крім названої форми прасольської торгівлі в Рашівці, самі місцеві жителі, переважно козаки, утворювали в складчину артілі по 6—10 осіб на чолі з «отаманом». Сплативши податки і взявши паспорти, члени артілі розходилися в різних напрямках, вимінюючи на одержаний від «отамана» голковий товар пир'я, пух, хутрові шкурки, вошину та ін. Пройшовши українські губернії, вони досягали аж до Азовського узбережжя. Всіх коробейників налічувалося до тисячі чоловік. Зібрані товари отамани здавали купцям-кредиторам, а вони везли їх на Хрещенський, Маслянський, Вознесенський, Корінний та Іллінський ярмарки³.

Прасольський промисел був поширений, крім Рашівки,

¹ М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 377; «Черниговские губернские ведомости», 1852, № 18, Часть неофициальная.

² Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. III, Полтава, 1852, стор. 152, 156—157.

³ И. Аксаков, Исследование о торговле на украинских ярмарках, СПб. 1858, стор. 34—35.

серед селян сусідніх сіл: Сар, Вельбівки, Лісовки, містечка Лютецьки та ін., а також в селах Миргородського повіту: Березовій Луці, Великій і Малій Обухівці, Соколовках, Малому Сорочинці, Панасівці, Зубівці, Біликах та Пахонцях. На початку XIX ст. значними торговцями м. Рашівки були: Іван Хандра, кріпак графа Безбородка, та козак Трохим Семенко. В 40-х роках рашівська торгівля в основному перебувала в руках синів померлого І. Хандри — Василя й Овксента, вихідця з кріпаків поміщика Паульсона — Івана Підшивайла, купця Прохора Дегтяренка та ін. Чималі торгові операції провадив козак містечка Лютецьки Т. Ладієв. В 50-х роках 8 рашівських козаків були приписані купцями до м. Гадяча.

Отже, прасольський промисел, як і чумацький, в 40—50-х роках повністю прибрала до своїх рук заможна верхівка села. Поставивши в залежність від себе велику кількість коробейників, вона нагромаджувала значні суми грошей, які давали їй можливість записуватись в купецькі гільдії, відкривати промислові підприємства та розширювати власне торгове землеробство.

В зростанні торгового землеробства і дрібної селянської промисловості, в поширенні чумацького і прасольського промислів — скрізь яскраво позначилося проникнення товарно-грошових і капіталістичних відносин в селянське господарство, що в свою чергу активні впливало на розклад селянства.

4. ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ СЕЛЯНСТВА

Процес розкладу селянства тісно зв'язаний з розкладом феодально-кріпосницької системи і розвитком в її надрах капіталістичного укладу. К. Маркс відзначав, що вже при натуральній формі ренти — ренти продуктами безпосередній виробник стає більш самостійним і дістає змогу набувати своєю працею деякий надлишок понад ту кількість, яка потрібна для задоволення його власних потреб. Разом з цією формою виникають значні відмінності в господарському становищі окремих безпосередніх виробників. Більше того, постає можливість того, що цей безпосередній виробник здобуває засоби для прямої експлуатації чужої праці. На цьому ґрунті виникають і дедалі більше загострюються суперечності між найманою працею і капіталом в сільському господарстві.

В. І. Ленін, підсумовуючи найголовніші положення про розклад селянства в пореформеній Росії, підкреслював, що «сукупність усіх економічних суперечностей в селянстві і становить те, що ми звемо розкладом селянства. Самі селяни надзвичайно влучно і рельєфно характеризують цей процес терміном: «розселення». Цей процес означає корінне зруйнування старого патріархального селянства і створення *нових типів* сільського населення»¹. Щодо початку розкладу селянства, то В. І. Ленін, виходячи з Марксової теорії про генезис капіталістичної земельної ренти, відзначає: «... ще при пануванні натурального господарства, при першому ж розширенні самостійності залежних селян, постають вже зародки їх розкладу. Але розвинулися ці зародки можуть тільки при дальшій формі ренти, при *грошовій ренті*, яка є простою зміною форми натуральної ренти»². Нещадно критикуючи народників, які повністю ототожнювали процес розкладу селянства з виникненням майнової нерівності, В. І. Ленін підкреслював, що остання є лише вихідним пунктом даного процесу.

Розклад селянства відбувався в нерозривному зв'язку з проникненням і поглибленням товарно-грошових відносин в селянське господарство. «Проникнення товарного виробництва, — говорить В. І. Ленін, — ставить багатство окремого двору в залежність від ринку, створюючи таким чином шляхом ринкових коливань нерівність і загострюючи її, зосереджуючи у одних в руках вільні гроші і розоряючи інших. Ці гроші служать, природно, для експлуатації неімущих, перетворюються в капітал»³. Перетворення ренти продуктами у грошову ренту (коли землевласник привласнює не просто продукти безпосередніх виробників, а *ціну* продуктів), охоплюючи дедалі більшу територію країни, сприяє дальшому розвитку торгівлі, міської промисловості — розвитку товарного виробництва взагалі, а разом з ним і грошового обігу.

На Україні, як і в Росії в цілому, процес розкладу селянства, — наростання в ньому економічних суперечностей, — почався задовго до реформи. К. Маркс звертав увагу на те, що ще до припинення юридичного стану

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 140.

² Там же, стор. 142.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 440.

кріпосної залежності серед селян створювалися дві проти-лежні групи: група експлуататорів і група експлуатованих. Перетворення натуральної ренти в грошову, пише К. Маркс, «не тільки неодмінно супроводиться утворенням класу неімущих поденників, які наймаються за гроші, але йому навіть передує утворення такого класу. Протягом періоду їх виникнення, коли цей новий клас появляється лише спорадично, у краще поставлених селян, зобов'язаних сплачувати оброк [rentepflichtigen], неминуче розвивається звичай експлуатувати за свій рахунок сільських найманих робітників... Таким чином у них розвивається мало-помалу можливість нагромаджувати певне майно і самим перетворитися в майбутніх капіталістів. Серед самих колишніх володільців землі, які самі її обробляли, виникає таким чином розсадник капіталістичних орендарів, розвиток яких залежить від загального розвитку капіталістичного виробництва поза межами сільського господарства...»¹

В центральних промислових губерніях Росії процес розшарування селянства, в порівнянні з губерніями України, відбувався значно швидше. Це зумовлювалося, головним чином, тим, що в той час, як кріпосні селяни в центральних промислових губерніях перебували вже в основному на оброчному становищі, то на Україні ще панувала панщинна система господарства. Звичайно й на Україні процес розкладу селянства в окремих місцях і серед окремих категорій селянства проявлявся не в однаковій мірі. В залежності від того, чим більшою самостійністю користувалися ті чи інші категорії й групи селян, тим швидше і глибше відбувався серед них процес розкладу.

Розшарування серед державних селян і козаків. Вже в документах і матеріалах XVIII ст. досить часто зустрічаються згадки про майнове розшарування серед селян, яке, дедалі більше поглиблюючись, охопило в 40—50 роках XIX ст. всі категорії і групи селян. В цей період порівняно значний ступінь розкладу спостерігався серед державних селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також серед поміщицьких селян, що перебували на оброці. Тут вже в 30—40-х роках утворилась економічно сильна

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 804.

В. І. Ленін, підсумовуючи найголовніші положення про розклад селянства в пореформеній Росії, підкреслював, що «скупність усіх економічних суперечностей в селянстві і становить те, що ми зовемо розкладом селянства. Самі селяни надзвичайно влучно і рельєфно характеризують цей процес терміном: «розселення». Цей процес означає корінне зруйнування старого патріархального селянства і створення *нових типів* сільського населення»¹. Щодо початку розкладу селянства, то В. І. Ленін, виходячи з Марксової теорії про генезис капіталістичної земельної ренти, відзначає: «... ще при пануванні натурального господарства, при першому ж розширенні самостійності залежних селян, постають вже зародки їх розкладу. Але розвинулися ці зародки можуть тільки при дальшій формі ренти, при *грошовій ренті*, яка є простою зміною форми натуральної ренти»². Нещадно критикуючи народників, які повністю ототожнювали процес розкладу селянства з виникненням майнової нерівності, В. І. Ленін підкреслював, що остання є лише вихідним пунктом даного процесу.

Розклад селянства відбувався в нерозривному зв'язку з проникненням і поглибленням товарно-грошових відносин в селянське господарство. «Проникнення товарного виробництва, — говорить В. І. Ленін, — ставить багатство окремого двору в залежність від ринку, створюючи таким чином шляхом ринкових коливань нерівність і загострюючи її, зосереджуючи у одних в руках вільні гроші і розоряючи інших. Ці гроші служать, природно, для експлуатації неїмущих, перетворюються в капітал»³. Перетворення ренти продуктами у грошову ренту (коли землевласник привласнює не просто продукти безпосередніх виробників, а *ціну* продуктів), охоплюючи дедалі більшу територію країни, сприяє дальшому розвитку торгівлі, міської промисловості — розвитку товарного виробництва взагалі, а разом з ним і грошового обігу.

На Україні, як і в Росії в цілому, процес розкладу селянства, — наростання в ньому економічних суперечностей, — почався задовго до реформи. К. Маркс звертав увагу на те, що ще до припинення юридичного стану

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 140.

² Там же, стор. 142.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 440.

кріпосної залежності серед селян створювалися дві протилежні групи: група експлуататорів і група експлуатованих. Перетворення натуральної ренти в грошову, пише К. Маркс, «не тільки неодмінно супроводиться утворенням класу неімущих поденників, які наймаються за гроші, але йому навіть передує утворення такого класу. Протягом періоду їх виникнення, коли цей новий клас появляється лише спорадично, у краще поставлених селян, зобов'язаних сплачувати оброк [rentpflichtigen], неминуче розвивається звичай експлуатувати за свій рахунок сільських найманих робітників... Таким чином у них розвивається мало-помалу можливість нагромаджувати певне майно і самим перетворитися в майбутніх капіталістів. Серед самих колишніх володільців землі, які самі її обробляли, виникає таким чином розсадник капіталістичних орендарів, розвиток яких залежить від загального розвитку капіталістичного виробництва поза межами сільського господарства...»¹

В центральних промислових губерніях Росії процес розшарування селянства, в порівнянні з губерніями України, відбувався значно швидше. Це зумовлювалося, головним чином, тим, що в той час, як кріпосні селяни в центральних промислових губерніях перебували вже в основному на оброчному становищі, то на Україні ще панувала панщинна система господарства. Звичайно й на Україні процес розкладу селянства в окремих місцях і серед окремих категорій селянства проявлявся не в однаковій мірі. В залежності від того, чим більшою самостійністю користувалися ті чи інші категорії й групи селян, тим швидше і глибше відбувався серед них процес розкладу.

Розшарування серед державних селян і козаків. Вже в документах і матеріалах XVIII ст. досить часто зустрічаються згадки про майнове розшарування серед селян, яке, дедалі більше поглиблюючись, охопило в 40—50 роках XIX ст. всі категорії і групи селян. В цей період порівняно значний ступінь розкладу спостерігався серед державних селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також серед поміщицьких селян, що перебували на оброці. Тут вже в 30—40-х роках утворилась економічно сильна

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 804.

верхівка, яка експлуатувала своїх односельчан на поденних та строкових роботах.

Особливо яскраво це спостерігалось серед державних селян Лівобережної та Південної України. Заможна верхівка державних селян Чернігівщини прибрала до своїх рук основну частину землі, для обробітку якої вона наймала на рік або на певний строк безземельних і малоземельних селян. Робітники, що наймались до заможних селян на цілий рік, одержували в урожайні роки 7—10 карб., а в неурожайні — 4—6 карб. сріблом. Розмір поденної заробітної плати різко коливався в залежності від пори року: найвищий він був улітку, під час жнив, і найнижчий — взимку. В 50-х роках найманому сільськогосподарському робітникові платили: за рік 7—15 карб., за місяць, в гарячу пору збирання врожаю, — 2 карб., за день 15—20 коп. сріблом¹.

Частина малоземельних селян змушена була вдаватись до голодної оренди землі в заможних селян, віддаючи їм половину або третину врожаю. За свою довготривалу і тяжку працю такий селянин ледве міг прохарчуватись. Навіть при гарному врожаї після відрахування на посів і харчування він міг одержати всього від 1 карб. до 1 карб. 50 коп. доходу з десятини озимого і ярого хліба.

В південних повітах Чернігівської губернії набрав великого поширення своєрідний вид найму — «становка», при якому безземельні селяни зобов'язувалися працювати в господарствах дрібномаєткових поміщиків і заможних селян строком від великодня до закінчення польових робіт, одержуючи за це харчі й третю частину нажатого ними хліба. Часто під час збирання врожаю сільські багатії, використовуючи тяжке становище бідноти, користувалися майже даровою працею. Так, у Стародубському округу «нерідко жінки-біднячки, в яких немає ниви, і солдатки жнуть у деяких багатоземельних господарів з копи, звичайно жито з десятої, а ярину з дванадцятої»².

На час відкриття палати державних маєтностей в Чернігівській губернії налічувалося близько 15 тисяч бездомних селян, які постійно наймитували на місці або йшли в літню пору «на заробітки» в Новоросійський край. Велика частина бездомних селян припадала на козаків,

¹ ЖМГИ, 1854, ч. LIII, від. II, стор. 64, 120—121.

² Там же, стор. 129.

що становили $\frac{2}{3}$ державних селян губернії. Навіть ті селянські господарства, які мали по 6 десятин орної землі, 1 десятину сінокосу і $\frac{1}{3}$ десятини коноплища, не могли звести кінці з кінцями. Про це переконливо свідчать розрахунки, зроблені поміщиком Єсимонтовським щодо селян Суразького повіту. Доход селянського господарства з такою кількістю землі, при нормальному врожаї, дорівнював 6 карб. 30 коп. сріблом, а неминучі витрати його 7 карб. 25 коп. «Казенні податі, — підсумовує свої розрахунки Єсимонтовський, — лишаються несплаченими, і половину року селяни харчуються так-сяк, чим-небудь»¹.

Надзвичайно нерівномірно була розподілена земля між державними селянами в Полтавській губернії. В казенних селах і містечках були, з одного боку, селяни, які володіли 100 і більше десятинами землі і, з другого, — малоземельні й зовсім безземельні селяни. Щоб підтримати своє злиденне існування, малоземельні селяни змушені були або зовсім припиняти своє заняття землеробством і, здавши тільки за сплату податків землю, йти в найми, або вдаватись до кабальної оренди землі в можливих селян. На початку XIX ст. в Полтавській губернії земля здавалась в оренду на таких умовах: 1) за половину або третину врожаю при забезпеченні хазяїном зерна на посів; 2) за гроші, виходячи з розрахунку по 1 карб. за день землі² і 10-й сніп з урожаю; 3) за 7-й, 6-й, а іноді і 5-й сніп зібраного і перевезеного врожаю хліба. Крім цього, орендар мав відробити під час жнив на полі хазяїна обумовлене число днів.

За відомостями місцевої палати державних маєтностей, в 1843 р. з 119 тисяч сімей державних селян 39 тисяч сімей, або 105 тисяч душ чоловічої статі було безземельних. В кінці 40-х років серед державних селян Полтавщини налічувалось до 14 тисяч осіб, що не мали не тільки землі, а і власного житла³. З цих безземельних і безхатніх селян постійно вербувались наймані робітники

¹ ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. II, стор. 14—16, 17.

² На Лівобережній Україні в першій половині XIX ст. розмір орної землі часто визначався в днях. «День» (орної) землі дорівнював 1600 кв. саженив. У свою чергу він ділився на три упруги по 533 кв. сажени в кожній (ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 3 687).

³ ЖМГИ, 1844, ч. XI, від. II, стор. 198; «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 23, Часть неофициальная; ЖМГИ, 1852, ч. XLI, від. II, стор. 199—200.

в господарства заможних селян, на промислові підприємства, а також на віддалені «заробітки» в Катеринославську, Херсонську губернії і Землю Війська Донського.

Подібно до того, як це було в Чернігівській губернії, заможна верхівка Полтавщини часто наймала в свої господарства робітників за натуральну плату. Так, на початку XIX ст. тут жнець одержував третій — четвертий, а при неврожаї і п'ятий сніп; молотник — шосту — сьому, а при неврожаї одинадцятую — дванадцятую коробку. При найманні за гроші з хазяйськими харчами, косареві за день платили 25 — 30 коп., гребцеві — 8—10 коп., волочильникові — 10—15 коп. Вищеназвані розміри натуральної плати тримались беззмінно протягом 30-х, 40-х і 50-х років. Чинovníк В. Каруновський, говорячи про поширення в 50-х роках найманої праці серед державних селян Лубенського округу, звертає увагу на те, що безземельні селяни, наймаючись жати за третій сніп, повинні були ще безплатно працювати під час збирання сіна та виконувати інші роботи в господарствах заможних селян. В Лубенському округу, як правило, винагорода наймитам за працю давалася не грошима, а продуктами (третій сніп за збирання, десяту мірку за молотьбу і т. д.). Навіть чоловікам, жінкам і підліткам, що наймалися на рік, заможні господарі давали лише частину грошей, а решту виплачували одягом чи іншими предметами, що вироблялися в їхньому господарстві¹.

Отже, нерівномірний розподіл землі, що перебувала у володінні й користуванні окремих груп селян, був одним з важливих факторів у процесі їх розкладу. Вище ми відзначали групування державних селян Полтавської та Чернігівської губерній щодо володіння та користування землею. Подібне групування спостерігалось і в Харківській губернії. Тут, як і в Полтавській та Чернігівській губерніях, надзвичайно гостро стояло земельне питання,

¹ В. Каруновський, Статистическое описание Лубенского округа Полтавской губернии (1858), Полтава, 1890, стор. 11—12.

Плата натурою, яка була поширена в Чернігівській і Полтавській губерніях, зумовлювалася трудностю збуту продуктів селянського господарства в зв'язку з вузькістю внутрішнього і віддаленістю зовнішнього ринку. Недорозвиненість в цих губерніях товарного господарства неминуче сполучала найману працю з кабальними формами наймання, які поєднували часто в собі і дуже мізерний розмір натуральної чи грошової заробітної плати, і відробітки в господарстві заможних селян.

бо основна частина селянської землі перебувала в приватній власності, зв'язаній з «старозаїмочним» землеволодінням.

Вже на початку XIX ст. один з описувачів Слобідсько-Української губернії відзначав, що тут номінально в середньому припадало на душу понад 8 десятин землі. Але фактично основна частина селян такою кількістю землі не користувалася. Розміри земельних ділянок в окремих повітах (особливо в Харківському, Валківському і Охтирському) різко коливались — від 1—2 десятин до 20—30 десятин на душу. В основі нерівномірного користування землею, вірніше перерозподілу земель, було майнове розшарування серед державних селян, виділення заможної верхівки, яка за рахунок збіднілої частини зосередила в своїх руках велику кількість орних земель і громадських угідь.

Місцеві урядовці, виходячи з фіскальних інтересів, зв'язаних з своєчасною оплатою селянами державних податків, неодноразово ставили перед центральними органами влади питання про необхідність зрівняльного переділу селянських земель¹. Але ні місцеві урядовці, ні центральні органи царської влади не змогли спинити внутрішнього перерозподілу земель, зв'язаного з процесом розкладу селянства. Про значне розшарування серед селян Слобідської України в кінці 20-х років поміщик Марков писав: «Багато селян лишилось без землі, а інші мають багато..., ті що втратили свої ділянки, давно не мають ніякого господарства і здобувають собі прохарчування заробітками у багатих»².

З подібними свідченнями ми зустрічаємося в цілому ряді архівних джерел. Так, в статистичному опису Харківського повіту, зробленому в 1837 р. на вимогу губернського статистичного комітету, відмічається, що «більша частина казенних поселян живе в бідності, не має навіть тягла для обробітку своєї невеликої ділянки землі. Взимку наймаються для виконання робіт на винокурних заводах поміщицьких маєтків, а влітку по білетах їдуть для збирання хлібів і сіна в Катеринославську губернію і донські станиці. Майже у всіх селищах однакова нужда

¹ А. Шиманов, Главнейшие моменты в истории землевладения Харьковской губернии, Київ, 1883, стор. 69—70.

² Архив Мордвиновых, т. VII, СПб. 1888, стор. 261—292.

на землю. Ледве припадає їй по дві десятини з паром на ревиську душу селян-бідняків. Деякі заможні мужики мають десятин і по сто землі з угіддями й лісами, придбаних ними з дворянських рук. Але таких серед власників дуже мало»¹. В статистичному опису Ізюмського повіту, складеному в 1837 р., вказувалося на засилля заможної верхівки в казенних селах: «...Торгаші, відкупщики,— говорилося в ньому,— здобули цілковиту перевагу в сільських громадах, багатий живе привільно за рахунок бідного»². Деякі державні селяни, розбагатівши за рахунок експлуатації своїх односельчан, переходили в стан купців, засновували торгово-промислові підприємства, розширювали розміри власного землеробства.

Різні прошарки селян вдавались до орендування землі, але наслідки від нього, звичайно, були різні. В той час, як дрібні орендарі ледве животіли, а їх господарства постійно перебували під загрозою цілковитого розорення, заможна верхівка, орендуючи десятки десятин землі, розширювала і економічно зміцнювала своє господарство. Брак робочої худоби, реманенту і насіння приводив часто до того, що частина малоземельних селян здавала свої земельні ділянки в оренду багачам, а сама займалася промислами або йшла на заробітки. Для прикладу можна навести села Деркачі, Данилівку та Тишки, в яких державні селяни, незважаючи на малоземелля, здавали свою землю в оренду заможній верхівці з поміщицьких селян. З загальної кількості 604 569 осіб державних селян Харківської губернії в 1849 р. було 4 598 жебраків і таких, які не мали власного житла³.

За відомостями губернського статистичного комітету, в Ізюмському повіті в 1849 р. було забезпечених людей $\frac{1}{3}$, недостатньо забезпечених — близько $\frac{2}{3}$ і тих, що жебракували — $\frac{1}{20}$. У Куп'янському повіті цього року вважалось: $\frac{1}{5}$ багатих, $\frac{2}{5}$ бідних, а решта — середнього достатку. Царські урядовці дуже просто, без жодних витрат з боку держави, «розв'язували» питання про жебраків. Вони направляли їх на утримання сільських громад. Всі незаможні селяни, які були здатні працювати, йшли

¹ ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет справа № 1, арк. 49.

² Там же, арк. 130.

³ Сборник статистических сведений о России, кн. II, стор. 87.

в найми на поденну і строкову роботу до сільських багатіїв або в поміщицькі маєтки південно-східних повітів, де під час жнив відчувався брак робочої сили. Селяни Ізюмського повіту, які не мали достатньої кількості власного хліба, наймалися в 30-х роках жати за третю або четверту копу, а під час молотби за четверту, п'яту чи навіть восьму коробку хліба¹. Вільнонаймані робітники, що працювали на купецьких і поміщицьких промислових підприємствах, в основному рекрутувалися з державних селян, зокрема з їх незаможної частини.

Особливо тяжким було становище незаможних селян взимку, коли вони навіть за наймізернішу плату часто не могли знайти поденної роботи. «Прийшовши до міста,— пише про харківського селянина поміщик П. Лялін,— він іноді простоїть на майдані кілька днів, і кінчиться тим, що його наймуть: у повітовому місті за 30 коп. асигн. в день, а в самому Харкові поденщиківі тепер платять 50 коп. на його харчах»².

Своєрідною формою експлуатації бідноти з боку заможних селян була «толока»³. Оголосивши «толоку», сільські багатії за горілку й харчі, без ніякої плати грошима чи натурою, своєчасно збирали й перевозили врожай, виконували всі господарські роботи, які вимагали великої кількості робочих рук. Цю приховану форму експлуатації заможна верхівка проводила під виглядом «сусідської допомоги» і «взаємних послуг». Проте це не могло приховати від спостережливих сучасників справжньої суті «толок». Так, поміщик А. Трубніков у своїй статті «Замечания о Малороссийском крае» писав, що багаті селяни здійснюють толоками збір врожаю, оранку й інші сільськогосподарські роботи. «Тут горілка,— підкреслює він,— дає користь лише багатому, а іншим, крім дарової роботи й шкоди від нестриманості, зовсім нічого»⁴.

¹ ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 6, арк. 14, 81; справа № 1, арк. 134.

² ЖМГИ, 1845, ч. XIV, від. II, стор. 72.

³ Толока, як одна з форм організації праці, бере свій початок з стародавніх часів. За допомогою її члени сільської громади колись взаємно допомагали один одному здійснювати найбільш трудомікі роботи (заготівля і перевезення будівельного матеріалу, мазання і шпарування новозбудованої хати, перевезення на інше дворіще будівель тощо). З початком розкладу селянства толоку почала спритно використовувати в своїх інтересах заможна верхівка.

⁴ «Земледельческая газета», 1840, № 77.

Незважаючи на те, що наймана праця в господарствах заможної верхівки часто була зв'язана з натуральною платою і виступала у формі кабальних відробітків, поширення її свідчило-про глибокі соціальні зміни, які відбувалися серед селян. Ріст вживання найманої праці і числа наймитів — найважливіші чинники в процесі розкладу селянства.

З особливою силою процес розкладу проявився в середовищі лівобережних козаків. Вже в 30-х роках XVIII ст. серед них виділилася група так званих «виборних», яких забезпечували всім необхідним козаки «підпомічники». В наступні десятиліття соціальне розшарування серед козаків значно поглиблювалося. В 1782 р. з 415 470 козаків Київської, Чернігівської і Новгород-Сіверської губерній було 195 561 виборний і 219 909 підпомічників. Частина виборних козаків, володіючи порівняно значними розмірами землі, широко користувалася в своїх господарствах працею «підсусідків», «слуг» і «робітників», яких лише в Чернігівській і Новгород-Сіверській губерніях налічувалося в 1782 р. 13 618 осіб чоловічої статі¹.

Ще в 1739 р. царський уряд, виходячи з військових інтересів, спеціальним указом заборонив козакам продавати свої землі. Але в дійсності цей указ не дав бажаних наслідків. Між козаками протягом всього часу продовжувалась купівля-продаж земель і особливо вона почастішала в перші десятиліття XIX ст.

У 1802 р. генерал-губернатор Куракін, піднімаючи в сенаті клопотання про дозвіл козакам продавати свої землі, писав, що указ 1739 р. «вже застарів» і не має практичного застосування в житті. Деякі козаки, констатував він, продають і промінують свої землі поміщикам, інші купують в останніх. Сенат погоджувався з пропозицією Куракіна, але до 1832 р. козаки офіційно не мали права продавати земель, успадкованих від предків-козаків. Дозволяючи в 1832 р. цей продаж в межах козацького стану, царський уряд обумовлював його наявністю череззмужжя й не більше як тридесятичним розміром. Взагалі ж ці землі повинні бути завжди козацькими, тобто «подвергаючими владельця оных исполнению возложенных на сословие сие обязанностей, несмотря на

¹ Труды Черниговской архивной комиссии, вып. II, стор. 54—63.

то, хотя бы он приобрел службою, или иным образом права другого сословия». Землі, придбані від дворян і «різночинців», козаки могли продавати без всяких обмежень. Але і щодо спадкових козацьких земель, то всі укази царського уряду були безсилі спинити перерозподіл їх між окремими соціальними групами.

Жорстока експлуатація з боку кріпосницької держави руйнувала основну частину козацьких господарств, сприяла закабаленню їх куркулями-лихварями. Заставлення і продаж козаками спадкових земель набирають масового характеру. Володільцями їх стають свої «собрати»: козаки-куркулі, поміщики і нерідко представники заможної верхівки з кріпосних селян. В більшості випадків продажу землі передувало заставлення. Позичаючи під заставлення землі зубожілим козакам гроші чи хліб, поміщики і сільські глитаї змушували їх потім, при неспроможності сплатити своєчасно борг, оформляти часто без будь-якого юридичного договору «купчі кріпості». Досить активно проводили на початку ХІХ ст. купівлю землі у козаків поміщики Галагани (Лохвицький повіт). За 1806—1817 рр. до нас дійшли купчі записи, видані К. Ю. Галаган окремими козаками містечка Березова Лука (Миргородський повіт) та сіл Піски і Скоробагачки (Лохвицький повіт). Спадкоємці К. Ю. Галагана—Павло і Петро лише протягом 1824—1825 рр. оформили 12 купчих записів на землі місцевих козаків¹. Чимало придбав землі від збіднілих козаків Я. М. Лесик — кріпак братів Петра і Павла Галаганів.

Урядовці, проводячи переписи козаків, вже давно почали розподіляти господарства козаків на «достатніх», «середнього достатку», «бідних» і «тих, що нічого не мають» або «поденщиків». З перепису, проведеного в 1835 р., відомо, що в містечку Носівці Ніжинського повіту з 1 558 сімей було: «достатніх» 180, «середнього достатку» 452, «бідних» 601 і «тих, що нічого не мають» 225; в містечку Монастирищі цього ж повіту з 388 сімей було: «достатніх» 23, «середнього достатку» 62, «бідних» 108, «тих, що нічого не мають» 195. Лише незначна частина козаків могла самостійно займатись землеробством. Серед них було багато ремісників, поденщиків, наймитів.

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, №№ 27141—27145; 25919, 25925, 25928—25930, 25946 та ін.

Зокрема в Носівці налічувалось: 690 хліборобів, 790 поденщиків, 138 ткачів, 52 теслярі, 48 шевців, 22 кравці, 5 бондарів, 7 чумаків, 13 шинкарів, 2 торговці, 2 олійники і 3 фельдшери. В містечку Монастирищі було 162 хлібороби, 198 поденщиків, 10 наймитів, 1 ткач і 1 швець¹. Аналогічна картина розшарування козаків спостерігалась в усіх селах Чернігівської і Полтавської губерній.

Генерал-губернатор Лівобережної України граф Левашов у своїй записці (1836 р.) писав, що з 176 484 сімей козаків 95 890 сімей мали землю, а 45 413 сімей мали тільки садибу; 7 594 сім'ї займались ремеслами; 27 587 сімей вважалися бідними. Постійне збільшення безземельних і бідних козаків, за поясненням Левашова, було наслідком «неправильного розподілу подушного податку»².

У зв'язку з гострим малоземеллям багато козаків змушені були орендувати землю у поміщиків за третину врожаю, яку вони зобов'язувалися не тільки зібрати, а й перевезти на тік землевласника. У деяких селах Полтавщини поміщики змушували селян-орендарів навіть обмолотити привезений врожай. Безземельні й позбавлені робочої худоби козаки працювали за сніп в господарствах поміщиків і заможних козаків.

Заможна верхівка використовувала всяку нагоду, щоб нажитись за рахунок незаможних селян. Так, наприклад, в голодні 1833 і 1834 роки багаті зосередили в своїх руках великі ділянки землі за рахунок інших селян, які зовсім втратили землю. Ціна землі впала тоді до нечувано низького рівня — 2 карб. за десятину. І це в той час, коли пуд житнього борошна коштував 1 карб. 50 коп. Був випадок продажі землі за 2 коробки сухарів³. Володіючи й користуючись десятками й сотнями десятин землі, господарства заможних козаків постійно вдавалися до найманої праці. Деяке уявлення про землеволодіння заможних козаків може дати господарство Ліннівих (Снятинська волость Лубенського повіту), в розпорядженні яких було до 300 десятин землі. Одночасно з цим вони мали

¹ ЧОДА, ф. Чернігівська казенна палата, справа № 844, арк. 367, 368, 375—376, 701—702, 892—893.

² С. Середонин. Исторический обзор деятельности комитета министров, т. II, ч. 1, СПб. 1902, стор. 219—220.

³ «Киевская старина», 1897, № 10, стор. 23.

багато худоби, велику пасіку і значну суму грошей готівкою.

Як в Чернігівській, так і в Полтавській губернії велике число козаків, позбавлених тягла і реманенту, змушене було здавати багачам свої землі за досить низьку плату натурою, а то й просто лише за сплату казенних податків. Прибравши до своїх рук за безцінь землі, заможна верхівка одночасно діставала й дешеві робочі руки. Ті ж самі збіднілі козаки наймалися до них за $\frac{1}{4}$ або за $\frac{1}{5}$ зжатого хліба чи за $\frac{1}{10}$ намолоченого зерна. Крім цього, вони повинні були виконувати в господарстві наймача цілий ряд додаткових робіт.

Місцеві органи царської влади всіма заходами охороняли інтереси заможної верхівки козаків, сприяли зміцненню її господарства. Головна господарська й опікунська контори, організовані в 1834 р. (а з 1835 р.— господарські відділи), пильно стежили, щоб під час рекрутських наборів на військову службу зараховувалися переважно сини безземельних козаків. В зв'язку з тим, що за своєчасну сплату державних податків відповідало все село, заможна верхівка, займаючи посади в місцевих органах влади, ввела в практику своєрідне стягнення податкових сум з безземельних козаків. Хазяїни, в яких наймитували безземельні, зобов'язані були вираховувати з їхнього заробітку належну суму грошей для сплати податку.

Маючи значні суми вільних грошей, заможна верхівка вдавалась до орендування різних казенних статей, які в її руках перетворювались у досить важливе джерело доходу. В 40—50-х роках багатії Чернігівщини орендували казенні млини, гуральні, ярмаркові та базарні площі, рибні ставки, пасічні місця та ін.

Державні селяни Катеринославської і Херсонської губерній взагалі перебували в кращому становищі порівняно з становищем селян Лівобережної України. Вони користувалися більшими наділами землі, до того ж в склад їх входили іноземні колоністи та переселенці — однодвірці, зміцненню господарств яких всіляко сприяв царський уряд. Але за загальними високими розмірами наділів у державних селян південних губерній приховувалася надзвичайна нерівномірність їх в окремих господарствах: десятки і сотні десятин землі в одних і мізерні наділи в інших. Особливо виділялися великими розмірами

свого землекористування господарства заможної верхівки в селах іноземних колоністів, зокрема німецьких.

Орендування землі в Катеринославській і Херсонській губерніях було зв'язане з зростанням торгового землеробства в державних селян взагалі і їх верхівки особливо. В той час як розмір орендної землі в основній частині селян становив від $\frac{1}{2}$ до 1 десятини, заможні селяни орендували десятки десятин землі. Наприклад, в кінці 50-х років в селі Ново-Дмитріївці (Херсонський повіт) було два хазяїни — чумаки, один з яких орендував 70, а другий 40 десятин землі. На придбаних землях вони випасали не лише свої воли, а й брали чужу худобу на випас, одержуючи від цього значні доходи. В більшості державні селяни орендували землю у поміщиків, платячи їм певну суму грошей від десятини. Орендна плата за землю була досить різноманітна, в залежності від конкретних умов повіту і села.

Яскраву картину взаємовідносин між протилежними групами селян у південних губерніях дає невідомий автор записки «О казенных крестьянах в Новороссийском крае» (1836 р.). Багаті, пише він, «захоплюють найкращі і найближчі ділянки землі і тримають своїх бідних собратів у цілковитому поневоленні. Не знаходячи проти багатців заступництва і захисту, бідняки зовсім позбавлені засобів для засівання власної ріллі, розведення власної худоби, вони не мають змоги навіть розпоряджатися часом для своїх польових робіт, будучи зобов'язаними займатися цим по боргових претензіях, переважно у багатців»¹.

Як на Лівобережній, так і в Південній Україні частина заможних селян переходила в стан міщан і купців. У 40-х роках тут була порівняно значна група селян, яка сплачувала податки третьої, другої і навіть першої гільдії та мала право вести оптову торгівлю, не користуючись лише особистими правами, наданими купцям цих гільдій².

Наведені дані про початок розкладу державних селян, що перебували на оброчному становищі, свідчать про те,

¹ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, М.—Л., 1946, стор. 76.

² «Одесский вестник», 1845, № 6.

що в губерніях Лівобережної та Південної України ще задовго до реформи серед селян почали створюватись дві протилежні групи: з одного боку — заможна верхівка і, з другого — сільська біднота. Зосередивши в своїх руках основну частину землі та інші засоби виробництва, сільські глитаї постійно вдавались до експлуатації праці безземельних та малоземельних селян. Щоб поставити в повну залежність від себе односельчан, господарства яких зубожіли і руйнувались, глитаї застосовують різноманітні форми економічного закабалення.

Спинимось коротко на початках розкладу селян Правобережної України, які в основній своїй масі перебували на так званому «господарському становищі», що по суті нічим не відрізнялось від становища кріпаків. Як відомо, «господарське становище» було нерозривно зв'язане з особистою залежністю селян від тимчасового володільця і відбуванням на нього панщини. Намагаючись якомога більше одержати доходу з орендованих маєтків, посесори надмірно збільшували панщину, натуральні та грошові побори, вдавались до прямої заборони торгової й промислової діяльності селян. Все це затримувало проникнення товарно-грошових відносин в селянські господарства державних селян Правобережної України, гальмувало процес їх розкладу. Проте феодално-кріпосницький гніт, спричиняючи загальне зубожіння селян, не міг в умовах розвитку товарного виробництва остаточно ізолювати їх господарства від втягування в товарно-грошові відносини. В середовищі державних селян Правобережної України також виділяється заможна верхівка, господарства якої поступово переходили на шлях торгового землеробства. В зв'язку з тим, що розмір земельних наділів тут залежав від кількості робочої худоби, заможні селяни зосереджували в своїх руках основні засоби виробництва.

Наявність серед державних селян Правобережної України тяглих, напівтяглих, городників і бобилів створювала сприятливі умови для дальшого соціального розширення на селі. За даними 1839 р. вищеназвані групи в окремих губерніях Правобережної України мали такий чисельний склад¹:

¹ Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности Министерства государственных имуществ (1837—1887), від. П. Додаток, таблиця № 5.

Губернії	Тяглі	Напівтяглі	Городняки	Бобилі
Київська . . .	8 294	9 197	1 663	1 501
Волинська . .	15 184	5 462	1 232	2 688
Подільська . .	8 802	7 901	1 407	1 084
Всього . .	32 280	22 560	4 302	5 273

Отже, серед державних селян Правобережної України було 15% зовсім позбавлених засобів виробництва і 35% таких, які самостійно, без супряги з іншими, не могли обробляти свої поля. М. М. Дружинін, розглядаючи питання про розшарування державних селян Правобережної України, писав: «Соціальне розшарування в Подільській губернії було виражене різкіше і виразніше, напевне в зв'язку з гострим малоземеллям і пауперизацією селян. У київському державному селі дужче діяв інший могутній фактор — вплив більш розвинутих товарно-грошових відносин»¹. За підрахунками Дружиніна, в губерніях Правобережної України в 30-х роках було таке процентне співвідношення між осілими і неосілими господарями:

Розряди господарів	Подільська губернія	Волинська губернія	Київська губернія
Осілі	83,4	94,9	92,5
Неосілі	16,6	5,1	7,5

Особливо яскраво виявилось розшарування в економічних волостях, селяни яких, перебуваючи на оброці і володіючи всією землею казенних маєтків, мали більш сприятливі умови для ведення власного господарства. Так, з 5 016 господарств київських економічних волостей було:

без худоби і ріллі	369 господарств, або	7,3%
без худоби	1 538	» » 30,7%
від 2 до 4 голів	1 262	» » 25,2%
від 4 до 6 голів	1 286	» » 25,6%
понад 6 голів	561	» » 11,2%

¹ Н. Дружинин, Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва, т. I, М.—Л., 1946, стор. 76.

Таким чином, у цих волостях створилася чимала група безземельних селян. Разом з тим зростало число піших господарств, які перебували в залежності від тяглих. Серед одних і тих же груп державних селян в окремих місцевостях було різне співвідношення між їх розрядами. Для прикладу можна взяти хоч би цифрові дані по староствах Київської губернії. На час 8 ревізії (1833 р.) в них налічувалося селянських господарств ¹:

Розряди	Димерське	Рожевське	Звенигородське	Чигиринське	Черкаське	Всього
Тяглих	35	97	1 200	1 464	1 297	4 093
Піших. городників, бобилів . .	193	101	1 225	1 831	2 120	5 470

Значне розшарування спостерігалось всередині групи державних селян-одновірців, створеної з колишньої польської шляхти. В 1845 р. на Київщині налічувалося 1 085 сімей осілих одновірців і 35 040 душ обох статей неосілих. В 30—40-х роках в казенних селах Правобережної України утворилися групи селян, одна з яких постійно вдавалася до найманої праці, а друга наймалася. Поденними роботами в селах займалися піші, городники і бобилі, які під час жнив у Київській губернії одержували третій, четвертий чи п'ятий сніп, або грошову плату в розмірі 15—25 коп. сріблом за день.

Після закінчення польових робіт значна частина незможних селян йшла шукати заробітків у міста, на фабрики і заводи, а також на лісні промисли. З строкових та поденних заробітків у переважній своїй масі жили також солдати, відпущені у безстроковий відпуск. У 1845 р. з 3 472 чол. безстроковідпускних, які проживали на території Київської губернії, 883 чол. займалися власним хліборобством, 600 чол. — різними ремеслами і торгівлею, 1 011 чол. наймитували в селах і 342 чол. перебували на поденній роботі. Решта працювала на державних і приватних посадах. За приблизними підрахунками, в

¹ Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб. 1852, стор. 422.

Київській губернії у 1851 р. налічувалось 325 390 державних та інших груп селян¹, що своїм становищем наближалися до них. З них 86 тисяч чол. не були забезпечені ні власним нерухомим майном, ні правом користуватись землею². Заможна верхівка села експлуатувала працю односельчан у своїх господарствах, брала підряди і поставки, займалась чумацьким промислом та орендувала цілий ряд оброчних статей.

Рівень заробітної плати сільськогосподарських робітників перебував у прямій залежності від характеру робіт, стану врожаю і цілого ряду місцевих умов. У 1854 р. в повітах Київської губернії були такі ціни за день землеробських робіт (в копійках)³:

	Види робіт			
	оранка	жаття	косіння	молотьба
Київський	30—37	15—25	20—35	15—25
Васильківський	20—25	15—20	25—30	15—20
Черкаський	60—75	15—20	25—30	20—25
Таращанський	20—30	20—30	30—40	30—40
Радомишльський	20—50	10—25	15—30	10—25
Сквирський	25	20	30	20
Канівський	15—20	15—20	20—30	15—20
Звенигородський	25—35	20—25	20—25	12—15
Чигиринський	45—50	20—30	30—45	20—25
Уманський	25—40	20—25	20—30	15—20
Липовецький	25—40	20—25	20—25	15—20
Бердичівський	60—75	20—30	25—35	15—25

За літній сезон, з кінця березня до початку вересня, плата робітнику в окремих повітах Київської губернії 1854 р. коливалася від 10 до 36 карб. Восени та взимку деякі селяни йшли на заробітки в міста, на фабрики, заводи, пристані, стаючи там на поденну і строкову роботу.

¹ В це число не ввійшли відставні солдати та їх сім'ї.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, СПб. 1852, стор. 241, 243.

³ ЦДІА УРСР, ф. Київський губернський статистичний комітет, справа № 5.

У Волинській і Подільській губерніях товарно-грошові відносини проникали в селянське господарство далеко повільніше, ніж у Київській губернії. В господарському огляді Могильовської, Мінської і Волинської губерній за 1845 р. сказано, що там зовсім мало зустрічається робіт, зв'язаних з найманням. Плата найманому робітникові за день роботи на полі становила 10—20 коп. сріблом, а робітниця — 7—15 коп. сріблом¹. В кінці 40-х років у Волинській губернії наймитові, що працював у сільському господарстві платили: в рік 25—30 карб. сріблом, за літній сезон — 15—20 карб., за день під час жнив пішому — 20 коп., з конем — 30 коп., з парою волів — 40 коп. сріблом².

Недостатньо забезпечені орними землями, селяни Володимирського, Луцького, Ровенського і Новоград-Волинського повітів працювали по найму в лісопромисловців. Вони обробляли й приготувляли ліс до сплаву, а також сплавливали його по річках: Бугу, Стирі, Горині, Случі та ін. Тільки по сплаву лісних матеріалів у 50-х роках працювало близько восьми тисяч робітників, основна частина яких була з місцевих селян. Робітників, що сплавливали ліс на Волині, називали плисаками. За свою тяжку роботу, зв'язану з постійною небезпекою для життя, плисаки одержували «хазяйські харчі» і 2—3 карб. на місяць³.

Царський уряд, виходячи з фіскальних інтересів, вживав цілий ряд заходів, спрямованих на зміцнення господарств заможної верхівки села. Так, у грудні 1801 р. було видано указ про зрівняння державних селян в правах з купцями і міськими жителями щодо придбання незаселених земель⁴. Скориставшись цим указом, заможна

¹ ЖМГИ, 1845, ч. XVII, від. II, стор. 203.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи, т. X, ч. 3, Волинская губерния, стор. 82—83. В Старо-Костянтинівському повіті в 1857 р. за день оранки з власним скотом робітникові платили 70—90 коп. сріблом в день; жнецеві на власних харчах — 60—70 коп., на хазяйських — 25—35 коп.; косареві на власних харчах — 60—75 коп., на хазяйських — 25—35 коп.; молотникові на власних харчах — 20—25 коп., на хазяйських — 10—15 коп. За літо робітник на власних харчах одержував 10 карб. 50 коп. а на хазяйських — 6 карб. 50 коп. («Волинские губернские ведомости», 1858, № 6, Часть неофициальная).

³ «Волинские губернские ведомости», 1855, № 21, Часть неофициальная.

⁴ ПСЗ, т. XXVI, № 20075.

верхівка посилено скуповувала у поміщиків землю. Деякі сільські багатії купували її десятками і сотнями десятин. Наприклад, військовий обиватель слободи Печеніг (Вовчанський повіт) Ілля Гриценко з своїми племінниками в 1811 р. купив у поміщика Григоровського 162 десятини орної землі і 2,4 десятини сінокошу. Військовий обиватель з слободи Нової Водолаги Павло Сіпченко купив у колезького реєстратора Я. Пацюкова 54 десятини орної землі і 31 десятину лісу, а також водяний млин на р. Водолазі. Обивателька слободи Тополі Т. Литвинова купила у колезького радника М. Савінського 115 десятин землі. Окремі представники селянської буржуазії брали навіть участь у публічних продажах поміщицьких маєтків. Відомо, наприклад, що в 1836 р. селянин Яків Тенета (в минулому кріпак, а потім «вільний хлібороб») під час публічного продажу маєтку поміщика Г. Бистрицького (Олександрівський повіт, Катеринославської губернії) купив півтори тисячі десятин землі і всі будівлі¹.

Згідно з даними 8 ревізії, в 25 губерніях Росії налічувалося 130 607 селян, які придбали на основі указу 1801 р. в приватну власність землю. У володінні цих селян було 722 570 десятин землі. На окремі губернії України, про які є у нас відомості, припадало таке число селян-власників з покупною землею²:

Губернії	Число селян	Десятин землі
Полтавська	20 000	45 000
Харківська	727	6 157
Катеринославська	373	10 860

В наступні десятиріччя число селян-власників зростає, даючи напередодні реформи, в 1858 р., таке групування:

¹ ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, справа № 73, арк. 2, 12, 16; ДПБ УРСР, Відділ рукописів, П, № 24 803.

² В. Вешняков, Крестьяне-собственники в России, СПб. 1858, стор. 7—8, 10—11.

Губернії	Число державних селян, що мали власну землю і користувались казенною землею	Кількість власної землі у них	Число державних селян, що жили на власній землі і казенною землею не користувались	Кількість власної землі у них	Всього державних селян, що володіли власною землею	Кількість приватних земель у них	В середньому припадало приватної землі на кожного володаря
Полтавська . .	17 448	28 082	4 535	9 080	21 983	37 163	1
Харківська . .	6 270	20 216	257	1 550	6 527	21 767	3
Чернігівська .	5 042	6 796	488	1 559	5 490	12 286	2,5
Катеринославська	10	819	502	14 831	512	15 650	30
Херсонська . .	1	20	—	—	1	20	20

Отже, на Україні в 1858 р. було 34 513 державних селян, які володіли власною землею. При цьому 83,36% з них мали власну землю і користувались казенною землею і лише 16,64% було таких, що обмежувались виключно власною землею. Найбільша кількість селян-власників припадала на Полтавську губернію (63,69% від загального числа). Далі йшли Харківська (18,91%) і Чернігівська (15,9%) губернії. Селяни-власники Катеринославської губернії становили всього 1,48%, але в їх руках зосереджувалось 18% загальної кількості приватної землі. Саме в Катеринославській губернії селяни-власники порівняно з селянами-власниками окремих губерній Лівобережної України в середньому володіли в 10—12 і 30 раз більшими розмірами приватної землі.

В інтересах заможної верхівки було видано і указ 1818 р., за яким дозволялось селянам влаштовувати фабрики і заводи, взявши для цього торгове посвідчення і пред'явивши згоду місцевого начальства або поміщика. Селянин, який влаштовував промисловий заклад, звільнявся протягом чотирьох років від сплати мита за торгове посвідчення¹. У 1830 р. було дозволено державним селянам, які побажають розводити сади, городи, фарбові рослини і т. ін., відводити безкоштовно ділянки громадської землі розміром від 1 до 3 десятин. Разом з цим дозволялось відводити за сплату оброку такі ж ділянки для збудування на них фабрик, заводів і млинів².

¹ ПСЗ, т. XXVIII, № 21163; т. XXXV, № 27 600.

² 2-е ПСЗ, т. V, № 3 410.

— Правила про наділення державних селян сімейними ділянками землі (1846 р.) і правила про відведення державним селянам окремих господарських ділянок на правах довгострокового користування (1859 р.) так само мали на меті зміцнення господарств заможних селян. Згідно з правилами, виробленими міністерством державних маєтностей, для кожної сімейної ділянки відводилось придатної землі: в нових селах, що створювалися шляхом переселення, в багатоземельних місцях — 30—60 десятин і в хуторах — 25—40 десятин. Царський уряд давав володільцям сімейних ділянок певну суму грошей та лісоматеріал для влаштування господарства¹. Коротко кажучи, царський уряд, всупереч своїм фіскальним прагненням зберегти якнайбільше спроможних платників податку, змушений був своїм законодавством не тільки констатувати, а й закріплити зростаюче розшарування селян. Пізніше, в міру розвитку капіталізму в Росії, ці групи заможних селян, куркульство, стали головною опорою самодержавства на селі, найчисленнішим експлуаторським класом в країні.

Розшарування серед селян-кріпаків. Протягом першої половини ХІХ ст. значні зміни відбуваються і в середовищі селян-кріпаків. Жорстокий кріпосницький гніт і тяжка панщина, яка часто забирала у кріпаків весь необхідний робочий час, вели до загального зубожіння й руйнування селянських господарств. Одночасно з цим в умовах феодално-кріпосницьких відносин відбувався процес дальшого розшарування особисто залежного селянства.

Розвиток товарно-грошових відносин, проникнення їх в селянське господарство сприяли тому, що з економічно безпорадної і цілком залежної від поміщиків селянської маси почала виділятися заможна верхівка, яка поступово ставила в залежність від себе зубожілу частину села. Пристосовуючись до умов кріпосницького ладу, вона закабальє своїх односельчан, простягає свої щупальці й на інші села, виступаючи в ролі скупщиків та лихварів. Нажившись на поті й крові знедоленого селянства, заможна верхівка викупувалася на волю або наймала батраків, які відбували за неї панщину. Так, в 1812 р. серед робітни-

¹ ЖМГИ, 1849, ч. XXXIII, від. II, стор. 299—307; ЖМГИ, 1859, ч. LXX, стор. 84—86.

ків, що працювали на суконних підприємствах Юсупова, були дівчата-кріпачки села Ракитного, найняті іншими кріпаками, а також дівчата з казенного села Пени, що відчували за певну грошову плату панщину замість деяких кріпаків села Ракитного¹. На волю викупувалися найбільшого не селяни-хлібороби, а ті, що займалися торгівлею і промислами або перебували на службі у поміщиків (прикажчики та управителі маєтків). Так, в 1811—1813 рр., під час продажу маєтків А. К. Розумовського (на Чернігівщині), виявилось, що деякі з його селян, будучи прикажчиками та управителями маєтків, вийшли на волю і стали багатими міщанами, купцями і навіть «особистими» дворянами шляхом одержання цивільних чинів. Беручи участь в купівлі маєтностей свого колишнього володільця, вони придбали чималу кількість незаселеної землі.

Для поміщицьких, як і для державних селян, вихідним пунктом в розшаруванні була майнова нерівність. Цьому в значній мірі сприяла система наділення селян землею відповідно до кількості робочої худоби, яку так широко практикували поміщики України.

Поряд із зміцненням заможної верхівки селянства відбувалось даліше розширення поміщицької орної землі, що було характерним для всього дореформеного періоду. Це розширення відбувалось за рахунок селянських наділів взагалі і особливо за рахунок наділів селян, які не мали робочої худоби. В більшості випадків селян, що не мали робочої худоби і земельного наділу, поміщики переводили на місячину або змушували весь час працювати на своїх полях за мізерну частину врожаю. Становище таких селян було аналогічним становищу дворових, значна частина яких перебувала на польових роботах. Щоб не загинути від голодної смерті, безземельні і малоземельні селяни поряд з відбуванням панщини на поміщика працювали в господарствах заможної верхівки. Вже під час ревізії 1795 р. в «перечневих ведомостях» значилась між іншими групами селян група «живущих в работниках и в черной работе»: вона становила в деяких селах 10—20 і навіть понад 40% загального числа сімейств. Так, наприклад, в селі

¹ В. Бухина, К истории крепостнической мануфактуры (Ряшковская суконная «фабрика»). «Исторические записки», Институт истории АН СССР, № 32, стор. 126.

Заливанщині було 142 сім'ї осілих хліборобів і 36 сімей, що перебували в «работниках и в черной работе», в Курдилівці було відповідно 144 і 22 сім'ї, в Калинівці — 31 і 30, Павлівці — 119 і 28, Гулівцях — 119 і 21, Гушинцях — 120 і 45, Писарівці — 80 і 13¹.

Процес розшарування кріпосних селян відбувався швидше там, де були сприятливіші умови для їх економічної самостійності. На Лівобережній Україні в зміцненні заможної верхівки мало значення й те, що до 1843 р. багато місцевих кріпаків мало свої власні землі. Щодо джерел походження цих земель, то вони були різні: рештки земель, якими володіли предки селян до остаточного закріпачення; землі, одержані кріпаками в посаг за козачками; успадковані землі від козаків, закріпачених у XVIII ст. і т. д. Частина земель придбалася селянською верхівкою шляхом покупки її у людей вільних станів. Указом 1843 р. царський уряд поширив тут загальноімперські закони, які забороняли кріпакам володіти землею. Через 5 років ця заборона була послаблена. Селянам-кріпакам дозволялось купувати землю, але на ім'я свого поміщика². Власники купленої землі зустрічаються серед селян в маєтках поміщиць Мілорадович, Мішуриної, Віттенберг, Остроградської та інших поміщиків Полтавської губернії. Були вони і в Чернігівській губернії³.

Досить типовими фігурами селян-власників купленої землі були кріпаки братів Павла і Петра Галаганів — Яків та Данило Лесики і Володимир Жванко. Лесики скуповували землі у козаків, державних селян і кріпаків, що мали «собственную», «наследственную», як зазначається в тогочасних документах, землю⁴. За період з 1796

¹ К.-ПОДА, ф. Подільська казенна палата, опис № 1, справа № 2701, арк. 224, 284, 324, 399, 474, 583, 711. Всі ці села належали поміщикам Холоневським, а територіально входили в склад: Заливанщина — Вінницького повіту, а решта сіл — Літинського повіту.

² 2-е ПСЗ, XXIII, № 22 042.

³ В. Кашин, Крепостные крестьяне-землевладельцы накануне реформы, Ленінград, 1934, стор. 52.

⁴ Цю землю, як правило, селяни продавали з дозволу поміщика. В купчих кріпостях обумовлювалось, що земля продається в повну приватну власність. Щодо цього була вироблена навіть своєрідна формула — підтвердження продавця землі: «Отделяю самого себя, жену и детей, ближних и дальних родственников от одного (поля.— I. Г.), а позволяю оному (ім'я і прізвище покупця) вечно владеть, продать, даровать и как загодно ему будет с ним поступить»

по 1835 р. на їх ім'я було оформлено 32 купчі записи, що зберігалися в Пісківській економії Галаганів.

Про ті кабальні засоби, до яких вдавались Лесики під час купівлі у селян земель, досить яскраво свідчать окремі розписки та купчі записи. Наприклад, в розписці від 14 листопада 1822 р., даній селянином Євменом Жванком, говорилось: «Я, нижеподписавшийся, даю сию расписку Якову Мойсееву сыну Лесику в том, что я вызычил у него, Лесика, 30 руб. денег и вручаю ниву под Гадяцкою горою четыре опруги до срока до Григория, что называем Юрием... Буди же в тот срок не отдам, то ему, Лесику, на три года уручаю да еще того опруг до того поля»¹. В розписці, даній 11 грудня 1832 р. селянином Кіндратом Лесиком, відзначалось, що він позичив у Я. Лесика під заставу ниви 10 карб. строком на 10 років. Даючи селянам в борг гроші під заставу землі, Лесики користувались нею до обумовленого строку позики. На випадок несвоечасного повернення її вони за мізерну доплату змушували боржників оформляти купчі записи на раніше заставлену землю. Так за рахунок руйнування інших селян Лесики зібрали велику кількість землі, яку вони, одержавши від поміщиків «відпускну», в 1834 р. об'єднали шляхом обміну в окремий лан.

Володимир Жванко — селянин-кріпак з села Пісок, будучи певний час прикажчиком панської економії, шляхом різних махінацій придбав чималу суму грошей, на які купував, оформляючи відповідними документами, землі у поміщиків, козаків і кріпаків. У 1828 р. Жванко мав 272 десятини орної та сінокосної землі². Подібно до Лесиків, він сполучав купівлю землі з лихварською кабалою. Тільки за час з 1820 по 1826 р. Жванко дав у борг поміщикам і козакам під заставу нерухомого майна 6 440 карб. Жадоба до збагачення у Жванка не мала меж. Використовуючи родинні зв'язки з незатвердженим герольдією дворянином К. Дем'яновим (пізніше переведений в стан козаків), Жванко купує на його ім'я у місцевих поміщиків 55 душ кріпаків. Крім цього, на куплений ним землі жило 4 сім'ї, які змушені були за користування нею платити або відробляти власнику. Кінець

(ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, №№ 25324—25357, 27058, 27059, 27061 та ін.).

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 25338.

² Там же, №№ 27174, 27175, 27178—27180.

збагаченню Жванка поклали спадкоємці Павла і Петра Галаганів. Вони залишили йому з усього лише ту частину землі (32 десятини), яку він одержав як вільновідпущеник¹.

Розгляд купчих записів на ім'я Лесиків і Жванка, а також цілого ряду інших матеріалів переконливо доводить, що деякі кріпаки мали досить значну, виходячи з масштабів селянського господарства, кількість власної землі. У величезному Ропському маєтку (Новозибківський повіт, Чернігівська губернія), що раніше належав спадкоємцям Розумовського, а в 40-х роках перейшов у казну, селянин І. А. Зорика на початку 50-х років мав 30 десятин ріллі і 4 десятини сінокошу. У селянина П. Тележки було півтори десятини городу, 30 десятин ріллі і 4,5 десятини сінокошу. Звичайно, це не було винятком, бо комісія при реорганізації маєтку, тимчасово скасовуючи панщину, передбачала здати в наймання 824 десятини економічної землі заможним селянам.

Приватне землеволодіння кріпаків зустрічалось також і в деяких селах Правобережної України. За свідченням генерал-губернатора Васильчикова, окремі селяни «купували навіть з відома поміщиків у власність великі садиби, невеликі хутори або ферми з левадами». Під час підготовчих робіт по складанню проекту реформи 1861 р. загальна комісія Київської, Волинської і Подільської губерній, розглядаючи питання про приватні землі кріпаків, відзначала наявність у багатьох з них особливих хуторів. На думку комісії, не всі вони були придбані шляхом купівлі. Одні з них були подаровані поміщиками, інші — віддані в користування селянам за окремі повинності.

Землі, що були в приватній власності кріпаків, як правило звільнялися від повинностей на поміщика, а тому ставали одним з основних джерел економічного зміцнення заможної верхівки. Звичайно, поміщики, в силу наданих їм прав, могли в перший-ліпший час прибрати до своїх рук ці землі. Як і в казенних селах, заможна верхівка поміщицьких сіл, розширяючи й зміцнюючи своє господарство, засновувала підприємства по переробці сільськогосподарської сировини, проводила значні торгові й лихварські операції.

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, №№ 26013, 27174, 27175, 27177.

Будучи впливовою силою в економічному житті, селяни-багатії панували над рештою прошарків кріпосного села як у внутрішніх відносинах, так і у відношеннях їх до поміщика, що, в свою чергу, панував над селом в цілому. Шляхом закабалення зубожілих односельчан вони приєднували селянські землі до своїх. Маючи порівняно велике господарство, заможна верхівка вдавалась до оренди землі, а де було вигідно, сама здавала в оренду свою землю селянам. Окремі кріпаки-багатії, будучи ще в особистій залежності від поміщика, експлуатували в своїх господарствах особисто вільних робітників. Таким, наприклад, був кріпак С. П. Румянцева — Наум Грищенко (село Злинка Новозибківського повіту), на чинбарні якого постійно працювало два вільнонаймані робітники. В 1834 р. його чинбарня обробила на 1850 карб. шкір¹.

Серед поміщицьких, як і серед державних селян, поширювалися в найрізноманітніших формах кабала, лихварство, економічне поневолення. На Полтавщині під час голоду 1833—1834 рр. заможна верхівка, користуючись тим, що в деяких маєтках поміщики дозволяли селянам продавати землю на прохарчування, в декілька разів збільшила своє землекористування і землеволодіння.

Зосередження землі в руках заможної частини села супроводилось пристосуванням її господарства до потреб внутрішнього ринку. Ставлячи в економічну залежність незаможних селян, багатії широко користувалися в своїх господарствах найманою працею. Часто сільські багатії, крім власної землі й наділу, одержаного від поміщика, вдавалися до використання наділів зубожілих селян. Але якщо це загрожувало збільшенням повинностей на поміщика, то вони намагалися взагалі ухилитись від одержання наділів, наймаючи землі у сторонніх землеволодільців. Поміщик П. П. Білецький-Носенко, селяни якого були на оброці, в одному з своїх розпоряджень прикажчику села Луговець (Мглинський повіт, Чернігівська губернія) у вересні 1825 р. писав: «З відомості про людей, я побачив, що бідні, які не мають худоби ні шерстини, обкладені на диво великим оброком, а багаті, щоб менше сплачувати чиншу і податі, панської землі взяли

¹ ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 3577, арк. 179, 180.

якогого менше»¹. В іншому випадку він пише: «...до мого відому дійшло, що землі резові орють не ті, кому вони дані, щоб було з чого сплачувати податі і чинші, а інші ті землі захоплюють, а податі стягуються з тих, хто землею не користується». Один з його кріпаків, І. Сигул, будучи прикажчиком, самочинно відбрав у селян городи, поля та сінокоси і під виглядом казенних податків брав з селян зайві суми грошей. Розбагатівши за рахунок односельчан, І. Сигул накупив багато коней, користувався найманою працею. Незалежність дій прикажчика викликала незадоволення з боку поміщика і він був усунутий з посади, а награбоване ним майно продане².

Одним з типових представників селян, що в умовах феодално-кріпосницьких відносин змогли зосередити в своїх руках порівняно велике багатство, був Г. П. Барабась, кріпак з села Ксаверівки Васильківського повіту Київської губернії. В описі його майна за 1846 р. значилося³:

На степу випасних волів	130	свиней	18
дома робочих волів	6	колод з бджолами	22
биків по 5 років	1	порожніх колод	50
корів з телятами	6	возів	9
коней	12	борін залізних	4
овець і ягнят	20	плугів залізних	2

Будучи плуговим, Барабась користувався значним наділом орної землі й сінокоосу. Крім того, він орендував у поміщика степ, випасав там волів на продаж і приймав на випас худобу від скупщиків.

Про засилля багатців у містечку Ічня подає цікаві відомості володілець його Г. П. Галаган. У своєму щоденнику за 1845 р. він пише: «Внаслідок недбалства управляючих і нас самих, ця Ічня так занедбана, що дійшло до крайності. Монополія багатих надзвичайна, бідність у шестидесяти чотирьох сімействах, що не мають землі, жахлива. Притому решта [селян] землю всю заставила у різних людей, у наших і дядінькиних, і в козаків»⁴.

¹ «Киевская старина», 1901, № 4, стор. 6.

² Там же, стор. 23—24.

³ О. Степанишина, Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їх маєтках. «Студії з історії України», т. III, Київ, 1930, стор. 155.

⁴ «Киевская старина», 1899, № 11, стор. 231.

Спинаючись у першому розділі на розрядах поміщицьких селян, ми відзначали тяглих, піших, городників та бобилів. Тягли господарства, зокрема їх найбільш економічно сильна група, маючи достатню кількість робочої худоби, користувалися значними наділами землі. Будучи самі експлуатованими з боку поміщика, вони в свою чергу вдавалися до експлуатації своїх зубожілих односельчан. Все більше і більше під їх залежність починають підпадати такі розряди селян, як піші, городники і бобилі. При цьому характерно, що заможна верхівка, користуючись найбільшими наділами землі, несла менш тяжкі повинності, ніж парові й піші. Часто вона, наймаючи замість себе за мізерну плату піших, городників і бобилів, зовсім уникала повинностей на поміщика.

Не маючи власної робочої худоби, піші господарства змушені були вдаватися по допомогу до тяглих. Поміщик В. Тарновський писав, що «тягли обробляють лани пішими або за гроші, або з половини, тобто половина лану віддається за обробіток в користування хазяїнові худоби, а друга половина лишається власникові землі. Хліб пішого перевозиться або за гроші, або за взаємні послуги. Піші косять і виконують інші роботи тяглим також за гроші, або за послуги, жнуть здебільшого з третього, а у неврожай з четвертого снопу, молотять за коробку, тобто за певну частину вимолоченого хліба, іноді за перевезення хліба або оранку»¹. «Взаємні послуги», про які говорить В. Тарновський, були не чим іншим, як однією з форм експлуатації піших селян з боку заможної верхівки, глитаїв. Результатом цих «взаємних послуг», як говорить про це сам Тарновський, було те, що «іноді піші змушені віддавати дві третини своєї ділянки за обробіток; у деяких поля лишаються необробленими; доставка хліба у піших іде повільно: частина хліба лишається в полі до осені, псується від дощів, його розриває і з'їдає худоба, яка в цей час починає вже пастися на стерні»².

Заможні селяни широко користувалися даровою працею піших, городників і бобилів, збираючи їх на толоки. «Бідні, — пише Тарновський, — збираються до багатих на толоку, тобто працювати разом, громадою, — косити, возити сіно, хліб і навіть жати, а жінки — мазати,

¹ В. Тарновський, О делимости семейств в Малороссии, Київ, 1853, стор. 11.

² Там же, стор. 12.

полоти і т. п.»¹ У 50-х роках толоки ставали все рідшим явищем, витіснялися найманням за гроші чи натуральну винагороду.

На час введення інвентарних правил серед селян Правобережної України було: тяглих і піших, наділених садибною і польовою землею, — 83,25%, городників — 9,25% і бобилів — 7,2%.² Таким чином, майже 17% селянських господарств не могли займатись землеробством у зв'язку з відсутністю земельних наділів. Відповідно до наявної робочої худоби господарства поміщицьких селян Правобережної України розподілялись на цілий ряд підгруп. Зокрема в Київській губернії були такі підгрупи: плугові (повний плуг — 3 пари волів), четверні (2 пари волів), трійні (3 воли), парні або поединки (одна пара волів) і напівтягли (віл або кінь). Не мали робочої худоби господарства піших, городників і бобилів.

За даними інвентарів, складених в поміщицьких маєтках у 1845 р., з 172 272 господарств поміщицьких селян в Київській губернії було³:

тяглих	40 539
напівтяглих	12 040
піших	95 378
городників	14 617
бобилів	9 698

Отже, тягли і напівтягли господарства в Київській губернії становили 30%, піші — 55%, городники та бобилі — 15%. Співвідношення між розрядами селян в окремих повітах було неоднакове. Так, в Київському і Радомиському повітах число тяглих і напівтяглих досягало половини загальної кількості господарств, у Черкаському і Чигиринському — до $\frac{1}{7}$, в Таращанському і Звенигородському — до $\frac{1}{4}$. Щодо городників і бобилів, то їх найбільше було в Таращанському повіті ($\frac{1}{3}$ всього числа господарств).

В окремих маєтках співвідношення між тяглими, пішими й городниками було ще різкішим в бік збільшення

¹ В. Тарновский, О делимости семейств в Малороссии, Київ, 1853, стор. 11.

² В. Селевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 505.

³ Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб. 1852, стор. 305.

числа двох останніх груп. З матеріалів інвентарного комітету по Черкаському повіту ми довідуємося, що в Мошенському і Городищенському ключах (групах маєтків), що належали графам Воронцовим, у 1845 р. налічувалось:

тяглих	163
напівтяглих	419
піших	3617
городників	370

Серед кріпаків поміщика Ф. Залеського, маєток якого знаходився в містечку Ротмистрівці (Черкаський повіт), було господарств ¹:

плугових	1
четверних	3
пароволових	87
піших	188
городників і бобилів	19

У величезних маєтках графів Браницьких, де на початку 40-х років налічувалось близько 80 тисяч ревських душ, основна маса кріпосного селянства складалася з піших, городників та бобилів або коморників. В окремих селах було понад 70% піших і понад 20% городників та бобилів.

Розміри наділів тяглих господарств були, як правило, в два рази більші від наділів піших. Так, коли відкинути найбільші і найменші наділи тяглих та піших господарств і спинитись на переважаючих, то вони в окремих губерніях становили ²:

Губернії	Наділи тяглих господарств	Наділи піших господарств
Київська	6—9 десятин	3—6,5 десятин
Волинська	6,5—12 »	3,25—6,5 »
Подільська	6,5 »	3,25—4 »

¹ КОДА, ф. Київське губернське правління, справа № 35038.

² В. Семеvский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 506; Первое издание материалов Редакционных комиссий, т. IV, СПб. 1860, Приложение № 12, стор. 186—189.

В окремих маєтках розміри наділів коливалися в тяжких господарствах від 1 до 54 десятин, а в піших — від $\frac{1}{6}$ до 20 десятин.

Вище ми говорили, що в Київській губернії 15% поміщицьких селян не могли займатись землеробством в зв'язку з відсутністю наділів. Коли взяти до уваги і роботу худобу, то виявляється, що лише $\frac{1}{3}$ частина селян була спроможна виконувати більш-менш самостійно землеробські роботи. Піші господарства в більшості самі не обробляли орної землі, а віддавали її «в найми» тяжким господарствам або у них же наймали робочу худобу. В 40-х роках близько 800 тисяч піших, городників і бобилів жили в основному з заробітків під час збирання хліба.

Неврожаї, які особливо часто повторювалися в криповну епоху, прирікали піших, городників і бобилів до голодного існування. З дозволу (а частіше без дозволу) поміщика селяни, щоб не загинути від голодної смерті, йшли шукати заробітків на фабрики, заводи, пристані та лісні промисли. За офіціальними відомостями, в 1846 р. з повітових казначейств Київської губернії було видано 396 паспортів поміщицьким селянам, що ходили на віддалені заробітки, і в 1854 р. — 309. Звичайно, як перша, так і друга цифра не виражає дійсного числа заробітчан з поміщицьких селян. Не сотні, а тисячі їх відправлялися на сезонні роботи, попадаючи часто в списки втікачів і «бродяг». В цілому ряді сіл графів Браницьких в 1845 р. рахувалося по 3—4% селян «в неизвестной отлучке»¹. Особливо багато самовільних відходів селян було з Радомишльського і Київського повітів. Значна частина заробітчан поверталася на зиму додому, але рідко хто з них приносив гроші. Обідрані, ледве прикриті лахміттям, вони тяжко бідували протягом зими, а весною знову йшли шукати непевних заробітків.

У Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях процент городників і бобилів у порівнянні з губерніями Правобережної України був значно вищим. На вимогу міністерства внутрішніх справ, губернські органи влади

¹ ЦДІА УРСР, ф. Київський губернський статистичний комітет, справа № 5; Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 313; Студії з історії України, т. III, Київ, 1930, стор. 155.

прислали в 1859 р. відомості про число селян, наділених орною і сінокосною землею, про наділених тільки городом і зовсім не наділених землею. Правда, ці відомості не цілком однорідні і далекі від точності. І. Ігнатович, співставляючи їх з іншими джерелами і застерігаючи про необхідність критичного до них підходу, підрахувала, що в окремих губерніях Лівобережної України названі групи селян становили такий процент ¹:

Губернії	Селян, наділених орною землею і сінокосом	Селян, наділених городом (городників)	Селян, не наділених землею (бобилів)
Полтавська	53	32	15
Чернігівська	72	4	24
Харківська	76	—	24

Особливо зросло число безземельних в зв'язку з чутками про звільнення селян. Поміщики, боячись, що доведеться наділяти своїх кріпаків землею, поспішали перевести їх в дворові. Число безземельних селян майже зовсім не залежало від розміру землі в маєтках. Часто в багатоземельних повітах було значно більше ненаділених, ніж в малоземельних. Наприклад, в Прилуцькому повіті на ревізьку душу в середньому припадало всього 4,6 десятини землі, а число наділених селян відносилось до числа ненаділених як 2,3:1; в Костянтиноградському повіті, при 10 десятинах на душу, це співвідношення було як 1:2; в Кобеляцькому повіті, при 8 десятинах на душу, як 1:3. Аналогічна картина була і в Чернігівській губернії. Зокрема в Остерському повіті, де на душу в середньому припадало 10,3 десятини землі, відношення числа наділених селян до ненаділених було як 1,2:1. За даними Редакційних комісій, в Полтавській і Чернігівській губерніях майже не було ні одного маєтку, де б всі селяни були наділені землею ².

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 231.

² *А. Скребицкий*, Крестьянское дело в царствование Александра II, т. II, ч. 1, Бонн на Рейні, 1862, стор. 47; Первое издание материалов Редакционных комиссий, т. III, Дополнение к докладу хозяйств, отд. № 15, стор. 6.

Розмір наділу, як про це відзначалося вище, в основному залежав від кількості робочої худоби, що була в селянському господарстві, а також від характеру поміщицького господарства. Напередодні реформи в поміщицьких маєтках Лівобережної України, що мали понад 100 ревізьких душ, між тяглими і пішими селянами було таке процентне співвідношення¹:

Полтавська губернія	Чернігівська губернія	Харківська губернія
тяглих 18,63	тяглих 63,84	волових 31,84
напівтяглих . . . 8,02	піших 33,28	кінних 38,50
піших 73,35	що мають тільки садибу 2,88	піших 29,66

Як показують вищенаведені дані, в зв'язку з відсутністю робочої худоби в Полтавській губернії понад $\frac{4}{5}$, в Чернігівській — понад $\frac{1}{3}$ і в Харківській — до $\frac{1}{3}$ селян не могли обробляти своїх наділів. На Лівобережній, так само як і на Правобережній Україні, серед тяглих господарств існувала досить значна відмінність у володінні робочою худобою. Поряд з невеликою групою селян, які мали по декілька пар волів та коней, була основна група, що володіла 1—2 волами чи кіньми і не могла самостійно, без супряги з іншими господарствами, обробляти землю.

Зробимо деякі зауваження щодо розшарування серед кріпаків Катеринославської і Херсонської губерній. В умовах зростаючого вивозу хліба за кордон і гострої нестачі робочих рук, новоросійські поміщики намагалися якомога більше використати «дарову» працю кріпаків. Змушуючи селян майже до щоденної панщини, поміщики не лишали їм необхідного часу для праці на своїх наділах. Незважаючи на багатоземельність поміщицьких маєтків, селяни користувалися невеликими наділами, які в Катеринославській губернії в середньому не перевищували 3,26 десятини на ревізьку душу, а в Херсонській — 4 десятини. Частина кріпосних селян зовсім не користувалася наді-

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 234.

лами, працюючи за сніп на поміщицьких ланах. Подібно до інших губерній, в Катеринославській і Херсонській губерніях серед кріпаків були такі розряди: волові, кінні й піші. В 398 поміщицьких маєтках Катеринославської губернії з 47 965 селянських господарств було¹:

волових	16 918, або 35,27 проц.
кінних	1 882 » 3,92 »
піших	29 165 » 60,81 »

Таким чином понад $\frac{3}{5}$ селянських господарств не мали робочої худоби і користувалися найдрібнішими наділами, за обробіток яких змушені були відробляти поміщикові додаткові дні панщини.

Розглянуті дані про володіння та користування засобами виробництва поміщицьких селян говорять про те, що між окремими їх групами поглиблювалась майнова нерівність, яка була вихідним пунктом процесу розкладу. Інтенсивне проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство, незважаючи на панування феодално-кріпосницької системи, створювало той ґрунт, на якому виростали з середовища поміщицьких селян протилежні групи — сільська буржуазія* і сільська біднота. В той час, коли перша група, стаючи економічно самостійною, поступово звільнялася з-під особистої залежності від поміщика, то друга, будучи остаточно зруйнованою і позбавленою будь-яких засобів виробництва, зазнавала подвійної експлуатації — з боку поміщика і з боку заможної верхівки.

Лихварство. Поширення й поглиблення товарно-грошових відносин на селі, при збереженні роздробленого виробництва, створювало тут сприятливий ґрунт для лихварства. «Лихварство, — говорить К. Маркс, — централізує грошове майно там, де засоби виробництва роздроблені. Лихварство не змінює способу виробництва, але присмоктується до нього як паразит і приводить його до жалюгідного стану. Воно висмоктує його соки, виснажує його і примушує відтворення відбуватися при дедалі жалюгідніших умовах. Звідси народна ненависть до лихварів...»²

Лихварські операції були одним з важливих засобів

¹ *И. Генатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 243.*

² *К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 616.*

збагачення сільської верхівки. Даючи незаможним селянам в позику гроші або хліб, чи роблячи якісь «послуги» (орання поля, перевезення врожаю тощо), багатії зобов'язували їх відробити певну кількість днів або цілий строк в своєму господарстві. Заможні селяни, які займалися торгівлею, давали в борг бідним гроші чи харчові продукти з умовою, що вони нікому, крім свого кредитора, не будуть транспортувати вантажів, не продаватимуть іншим виготовлених ними промислових виробів, не братимуть ні в кого іншого в борг грошей чи хліба. В цілому ряді місць на Україні було поширене надання позики насінням для посіву з тим, щоб боржник сплатив її четвертою, третьою чи навіть половиною врожаю. Масового характеру набрало в дореформеному селі надавання в позику грошей за надзвичайно високі проценти, під заставу землі, худоби чи певних виробів селянського господарства.

На Лівобережній Україні, де значна частина землі перебувала в приватному володінні селян, сільські багатії досить часто давали позику під заставу землі, маючи на увазі не випустити вже її з своїх рук. В Чернігівській казенній палаті в 1795 р. розглядалась справа державного селянина села Шиловичі Борзненського повіту Никифора Задерія, який позичав у свого односельчанина, козака Федора Дешка хліб в 1786 і 1787 роках під заставу землі. До 1797 р. Задерій був неспроможний повернути борг Дешку, який користувався його землею. Але коли він вже і повернув борг, глитай відмовився повернути землю¹. Деякі державні селяни Сосницького повіту, маючи гостру потребу в грошах, заставляли і продавали заможній верхівці за мізерну суму грошей свої землі. Чернігівська казенна палата, відстоюючи в 1839 р. необхідність безплатного повернення земель попереднім володільцям, звертала увагу на те, що вони були заставлені і продані «з мізерною позичкою... Всі вони (заможні селяни — *І. Г.*) на протязі володіння цими землями одержали вже належну їм суму з лихвою за свої гроші». Іноді серед заможної групи селян, яка тримала в своїх руках придбані кабальним шляхом землі, були кріпаки².

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Чернігівська казенна палата, справа № 59, арк. 1.

² ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 5182.

Часто сільські глитаї, даючи в борг гроші і будучи певними, що боржник не зможе своєчасно повернути їх, зобов'язували його платити після строку в два рази більше. Щодо цього досить характерною є розписка козака села Ярмолинець (Роменський повіт) Івана Дрозда, видана заможному селянинові кріпакові Опанасу Литвиненку: «1799 года июля 4 дня. От меня нижеподписавшегося дана сия расписка подданому господина Матвея Макарович, Опанасу Денисовичу сыну Литвиненко в том, что вызычил я в него, Литвиненко, денег числом шестьдесят рублей равно, которые деньги имею ему отдать сего следующего ноября 8 дня с уговоренным процентом, то есть от каждого рубля по 15 копеек, а будучи в оный срок оных денег не отдам, то повинен уплатить вдвое в чем и подписуюсь». Розрахунки Литвиненка справдились: Іван Дрозд не зміг своєчасно сплатити борг, і за розпорядженням Малоросійського губернського правління він змушений був сплатити його в подвійному розмірі¹.

В Стародубському окрузі заможні селяни і торговці позичали гроші нужденним селянам під заставу прядива та олії. Під час розрахунку боржники сплачували за кожні взяті в позику 28,5 коп. сріблом 1—2 фунти прядива чи олії. Позичаючи хліб на посів, боржники змушені були платити четверту, п'яту чи шосту частину врожаю. Інколи боржники зобов'язувалися, крім повернення позиченого хліба, відробити певну кількість днів під час збирання сіна і хліба². За свідченням сучасників, на Харківщині в 40-х роках заможні селяни, позичаючи весною та влітку гроші, брали не менше 20% за піврічний строк.

Надзвичайно тяжкою формою кабали була позика грошей «під овець». Селянин, беручи восени чи взимку гроші в борг, гарантував повернення їх певною кількістю овець. Весною, коли наступав строк розрахунку, він повинен був віддати своєму кредиторіві або визначену в договорі кількість овець з приплодом, або сплатити за них грошима, виходячи з ярмаркової ціни, що встановилась на цей час. Розмір суми грошей, яку давали багаті

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Малоросійське губернське правління, справа № 296, арк. 1, 3.

² ЖМГИ, 1854, ч. III, від. II, стор. 65—66.

під заставу одної вівці, становив 4—4,5 карб. асигнаціями. Весною ж вівцю з ягням продавали по 6—7 карб. Отже, селяни-боржники сплачували за піврічний строк користування грошима до 50, а інколи й понад 50%¹.

Неврожай, падіж худоби, повідь, пожежа, загроза продажу майна за несплату податків, смерть господаря — все це допомагало заможній верхівці зміцнювати свій вплив і ставити в повну залежність від себе односельчан. Поміщик Єсимонтовський, характеризуючи в 40-х роках селянське господарство Суразького повіту, вказував на те, що під час неврожаю серед селян «почнуться позички хліба за неймовірні проценти, під заставу одежі, продаж найнеобхіднішої худоби на придбання хліба для збереження життя і в один такий рік станеться такий розлад, що і десять благополучних не поправлять»². Юридичне безправ'я селян зовсім закривало можливість їм користуватись державним кредитом, який був доступний лише поміщикам. При такому становищі природним наслідком було процвітання на селі лихварських операцій і різноманітних кабальних заборгувань.

У 40-х роках в казенних селах Лівобережної і частково Південної, а з 1850 р. і в казенних селах Правобережної України місцеві органи влади почали організувати допоміжні та ошадні каси³. Але вони були неспроможні звільнити селян від тенет багачів-лихварів. Сума, яка видавалася з допоміжних кас селянам, не перевищувала 60 карб. сріблом. Щоб одержати позику, необхідно було мати від заможних селян поруку про повне і своєчасне повернення взятої суми. Взагалі суми допоміжних кас були мізерними, і до того ж вони в більшості випадків перебували в державних установах, які кредитували поміщиків⁴.

¹ «Земледельческая газета», 1847, № 69.

² ЖМГІ, 1844, ч. XII, від. II, стор. 17.

³ Допоміжні каси для державних селян були організовані при волосних управах. Капітали їх складались з коштів, що належали сільським громадам, а також з сум, виділених з так званого «господарського капіталу», та внесків до ошадних кас, які засновувались одночасно з допоміжними.

⁴ Про мізерність сум допоміжних кас переконливо свідчать дані по Стародубському округу. На 1 січня 1853 р. тут було 29 допо-

Коли взяти загальні дані по губерніях України, то виявляється, що тут в 1857 р. було ¹:

Губернії	Допоміжних кас	Оборотного капіталу в них (в карб.)	Пересічна сума оборотного капіталу на одну касу
Полтавська	18	314 215	17 456
Харківська	40	198 078	4 952
Чернігівська	164	163 882	999
Волинська	61	37 229	610
Київська	16	12 119	557
Подільська	24	18 875	*786
Катеринославська	35	397 482	11 375
Херсонська	15	108 144	7 210

Отже, 373 допоміжних каси восьми губерній України мали в своєму розпорядженні 1 250 024 карб. оборотного капіталу; на одну касу в середньому припадало всього 3 351 карб.

Сільські багатії, не бажаючи випустити з-під своєї залежності зубожілих селян, виступали проти створення допоміжних кас. Наприклад, в Костянтиноградському окрузі, Полтавської губернії вони намагалися підмовити незаможних селян, щоб вони не позичали грошей в організованих касах, а також не давали їм порук на одержання позики.

Відхід «на заробітки». Переселення. Швидке розорення селянських господарств створювало надлишок робочих рук, які не могли знайти застосування на місці. Промислові підприємства, в зв'язку з своїм невеликим розміром і вживанням на поміщицьких підприємствах праці кріпаків, могли надати роботу лише невеликій частині, тих, які пропонували свої робочі руки ². Не знаходячи

міжних кас з обіговою сумою всього-навсього 6 461 карб. 9,5 коп. сріблом. З цих кас, під поруку одного селянина за кожні позичені 5 карб., видавалося від 5 до 40 карб. сріблом, строком до двох років з сплатою 6% річних («Журнал Министерства государственных имуществ», 1854, ч. LIII, від. II, стор. 66).

¹ ЖМГИ, 1857, ч. LXVI, стор. 246—249.

² За підрахунками одного з сучасників, у Полтавській губернії промислові підприємства могли надати роботу не більше $\frac{1}{20}$ загального числа потребуючих (ЖМГИ, 1851, ч. XLI, від. II, стор. 200).

роботи, селяни змушені були йти «на заробітки» за сотні верст у Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, а також в Землю Війська Донського.

Новоросійські губернії та Земля Війська Донського були місцем заробітку не тільки для селян Лівобережної і Правобережної України, а й для селян таких руських губерній, як Курська, Орловська і Тульська. Основними видами роботи заробітчани там були: косіння сіна, збирання хліба, праця на соляних і риболовних промислах та ін.

Масовий відхід на заробітки починався в останніх числах квітня місяця. Заробітчани поспішали своєчасно прибути в південні губернії, щоб найнятися на збирання сіна. «Всі шляхи, — писав А. Скальковський, — вкриваються тоді тимчасовими емігрантами з Західної і Середньої Росії, чоловіками й жінками, з косами й серпами в руках, які лишаються тут місяць або два, іноді все літо, а на осінь повертаються додому»¹.

Як правило, селяни, що йшли на заробітки у віддалені місця, повинні були брати в повітових казначействах паспорти і білети. Звичайно, багато їх ішло без будь-якого «письмового виду», а тому кількість виданих з казначейств паспортів і білетів ні в якому разі не може відображати дійсного числа заробітчани. Але не маючи в своєму розпорядженні точних даних про це число, ми змушені навести для ілюстрації деякі відомості про кількість виданих паспортів та білетів. Так, в Харківській губернії в 1836 р. лише в 7 повітових казначействах (з загальної кількості 11) було видано 13 585 паспортів і білетів. З Полтавщини в 40-х роках щороку йшло на заробітки в південні губернії до 90 тисяч осіб. У 1840 р. тільки з одного Хорольського повіту пішло на заробітки понад 6 тисяч державних селян².

В губерніях України в 1843 р. було видано таку кількість паспортів на строк від 3 років до півроку³:

¹ А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. II, Одеса, 1853, стор. 70.

² Материалы для статистики Российской империи, СПб. 1839, стор. 143, 145—150; Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. IX, стор. 145; Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 365.

³ ЖМГИ, 1844, ч. XII, від. I, Відомість № 5.

Губернії	Трьохріч- них	Двохріч- них	Річних	Піврічних	Всього
Полтавська	—	1	7 810	20 681	28 492
Харківська	1	2	4 377	10 408	14 788
Чернігівська	1	4	2 834	7 055	9 894
Катеринославська	—	—	1 539	2 308	3 847
Київська	—	—	567	1 177	1 744
Херсонська	—	—	293	588	881
Подільська	4	1	283	69	357
Волинська	—	—	47	179	226
Разом	6	8	17 750	42 465	60 229

Розглядаючи вищенаведені дані, необхідно насамперед відзначити, що основна частина паспортів була видана на час літніх робіт. Щодо числа паспортів, виданих повітовими казначействами, то на першому місці стояли Полтавська, Харківська та Чернігівська губернії. На них припадало понад 88% загальної їх кількості. В наступному, 1844 р. число виданих паспортів зросло майже втриє і становило по 7 губерніях України (немає відомостей про Волинську губернію) 164 938 штук. Зокрема, їх було видано: в Полтавській губернії — 69 620, Харківській — 51 817, Чернігівській — 25 027, Катеринославській — 13 500, Київській — 4 324, Херсонській — 3 360 і в Подільській — 650¹. В кінці 50-х років число виданих паспортів у губерніях України зросло до 200 тисяч, з яких майже $\frac{3}{4}$ припадало на Полтавську і Харківську губернії.

Навіть у несприятливі для заробітків та промислів воєнні 1853—1856 роки з Лівобережної України йшли десятки тисяч заробітчан. Так, з Полтавської губернії в 1854 р. їх пішло 69 тисяч чоловік і в 1855 р. — близько 58 тисяч; в Харківській губернії в 1853 р. було видано з повітових казначейств 61 тисячу паспортів та білетів на відхід, а в 1854 р. — 63 тисячі².

Умови життя селян-заробітчан були надзвичайно тяжкі. Часто заробітчани, під впливом чуток про кращий

¹ *И. Штукенберг*, Статистические труды, т. 2, Відповідні розділи, стор. 13, 23, 24, 25, 28, 31, 34.

² Архив истории труда в России, кн. 10, Петроград, 1923, стор. 13, 135.

врожай і високий рівень заробітної плати в тому чи іншому повіті, переполювали одні місця, в той час як в інших відчувалася потреба на робочі руки. Це дуже впливало на рівень їх заробітної плати. Особливо в жакливому становищі перебували заробітчани під час захворювань. Іноді одержання тимчасового притулку таким заробітчанами коштувало всього попереднього їх заробітку; нерідкі були випадки, коли вони помирали самотньо на степовій дорозі. Деякі заробітчани заходили так далеко, що у них не вистачало грошей для повернення назад. Під час неврожайних років селяни повертались з заробітків без копійки грошей.

Про зубожілого козака, що повертався з «заробітків», народна пісня розповідає:

Та йшов козак з Дону, та з Дону додому,
Та й сів над водою, проклинає долю:
— Доле ж моя, доле, чом ти не така,
Ой чом не така, як доля чужая?
Що люди не роблять та в жупанах ходять,
А я роблю, дбаю — і свити не маю;
Що люди гуляють і розкоші мають,
А я роблю, дбаю — нічого не маю.

Проклинали свою долю козаки, державні селяни і оброчні поміщицькі селяни, які після довготривалого поневіряння на Півдні ні з чим повертались до своїх злиденних осель.

З утворенням міністерства державних маєтностей урядовці насильно відправляли на роботу в маєтки новоросійських поміщиків тих селян, які були неспроможні своєчасно сплатити податок¹. Так, наприклад, в 1854 р. за розпорядженням царського уряду з Полтавської і Харківської губерній в Новоросію було відправлено близько 40 тисяч косарів. Вони мали заготовити необхідні запаси сіна для військових частин, що направлялись в придунайські князівства. Окружні начальники посилали косарів з тих родин, які при наявності кількох працездатних мали велику податкову недоїмку. Разом з цим місцеві органи влади підняли клопотання про сплату недоїмок за рахунок тих грошей, що будуть зароблені селянами².

¹ «Полтавские губернские ведомости», 1844, № 23, Часть неофициальная; «Сельское благоустройство», 1858, № 4, стор. 7—8.

² Сборник Херсонского земства, 1889, № 1, стор. 64—69.

Незважаючи на «господарське становище», серед державних селян Правобережної України також зростає відхідництво на заробітки в південні губернії. Гнані голодом і злиднями селяни в більшості не брали паспортів і білетів, одержання яких було для них надзвичайно утруднене. В 40—50-х роках число паспортів, виданих в повітових казначействах Київської губернії, не виходило за межі 5 000. Значно швидше зростало число виданих білетів. Так, якщо в 1845 р. тими ж казначействами було видано 2 823 білети, то в 1854 р. кількість їх перевищила 11 тисяч¹.

Гостре малоземелля і постійні злидні змушували частину державних селян вдаватись до дозволених, а часто й недозволених переселень. В. І. Ленін, говорячи про переселенський рух в пореформений період, відзначав, що він «дає величезний поштовх розклядові селянства і особливо землеробського селянства». Разом з цим В. І. Ленін звертав увагу на те, що переселяються головним чином з землеробських дуже населених центральних губерній селяни середнього достатку, а на місці залишаються крайні групи селян. «Таким чином, — підсумовує В. І. Ленін, — переселення посилюють розклад селянства на місцях виходу і переносять елементи розкладу на місця вселення (наймитування новоселів у Сибіру в перший період їх нового життя)»².

В дореформений період переселялись в основному державні селяни як з російських — Ярославської, Костромської, Владимирської, Тульської, Курської губерній, так і з губерній Лівобережної України. Влаштовуючи переселення, царський уряд прагнув послабити загальне невдоволення, що наростало на ґрунті злиденного життя в середовищі державних селян. Найголовнішими місцями переселення тоді були: Новоросійський край, Кавказька область, Оренбурзька, Саратовська і Астраханська губернії.

Переселення в малозаселені місця часто поєднувало в собі як організоване царським урядом переміщення, так і стихійне пересування незабезпечених землею селян.

¹ Див., наприклад, Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 313; ЦДІА УРСР, ф. Київський губернський статистичний комітет, справа № 5; *И. Штукенберг*, Статистические труды, т. 2, Киевская губерния, стор. 13.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 148.

Особливо поширеним було самовільне переселення серед державних селян Лівобережної України. Незважаючи на те, що в 1804 р. царський уряд видав указ про приймання прохань від бажаючих переселитись на південь лівобережних козаків і державних селян, самовільне переселення не припинилося. Лише в 1806 р. таємно переселилось: з козаків — 1 264 чоловіки і 826 жінок та з казенних селян — 76 чоловіків і 31 жінка. Крім цього, переселилось 40 сімей, про яких у відомостях не зазначено стану. В 1808 р. царський уряд дозволив переселитись з Полтавської і Чернігівської губерній 25 тисячам козаків в Причорномор'я і 250 сім'ям на Тамань. За офіціальними відомостями (в дійсності більше), протягом 1809—1810 рр. з Полтавської губернії переселилося 1 649 сімей, в яких налічувалось 12 835 чоловіків і 9 987 жінок. На Тамань в 1809 р. переселилося 29 сімей. Всього ж з Полтавської і Чернігівської губерній за час з 1809—1811 рр. переселилося в Причорномор'я 22 206 чоловіків і 19 328 жінок¹.

Намагаючись збільшити чисельність чорноморського війська, царський уряд у 1820 р. видав указ про переселення з Лівобережної України 25 тисяч козаків. Протягом 1820—1825 рр. з Полтавської і Чернігівської губерній переселилось в Причорномор'я 25 627 чоловіків і 22 755 жінок. В наступні роки переселення козаків і державних селян з губерній Лівобережної України продовжувалося. Так, в 1831 р. було дано дозвіл на переселення одній тисячі сімей лівобережних козаків в Анапу та її околиці. Через три роки окрема група козаків вирушила з своїми сім'ями на Кавказ. Протягом 1845—1850 рр. з Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній переселилося в Причорномор'я 8 500 чоловіків і до 7 000 жінок. З відомостей, які подає П. Бодянський, ми довідуємося, що з Полтавської губернії протягом 1839—1863 рр. переселилося 13 166 сімей державних селян, в яких налічувалося 33 568 осіб чоловічої статі². З Чернігівської губернії, за розпоря-

¹ Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вип. XIII, стор. 156, 158—159; Кубанское казачье войско, Воронеж, 1888, стор. 59; ПСЗ, № 22 902.

² С. *Вередонин*, Исторический обзор деятельности комитета министров, т. II, ч. I, СПб. 1902, стор. 218; П. *Бодянский*, Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 г., Полтава, 1865, стор. 323—324.

дженням царського уряду, протягом 1839—1859 рр. було переселено понад 15 тисяч державних селян і козаків.

Одночасно з цим відбувалось переселення державних селян з Харківської губернії. Зокрема, в 1805 р. 229 однодвірців переселилось на Кавказьку лінію і приписалось до місцевих козаків. У 1812 р. про своє бажання переселитися в багатоземельні місця заявили 307 сімей Валківського, Ізюмського, Зміївського, Вовчанського і Куп'янського повітів¹. В наступні роки число бажаючих переселитися в багатоземельні губернії досить швидко зростало.

Прагнучи одержати дозвіл на переселення, державні селяни зверталися з проханнями до місцевих та центральних органів влади, а також безпосередньо до царя. Кріпосницький уряд, побоюючись, що під бажанням селян переселитись ховаються прагнення їх до волі, досить детально розслідував ці прохання. Наприклад, в липні 1824 р. слобідсько-український губернатор Муратов одержав через графа Аракчеєва «высочайшее повеление», в якому говорилося: «С некоторого времени умножаются всеподданнейшие прошения казенных обывателей вверенной вам губернии о переселении их в Кавказскую область и в Астраханскую губернию». Далі повідомлялось, що цар, одержавши вже п'ять таких прохань про переселення, хоче знати, чи не ховаються під цим приводом інші прагнення, та чи немає тут сторонніх впливів. Губернатору поставлено в обов'язок детально розслідувати цю справу².

За період з 1838 по 1852³ р. всього з Росії переселилося 141 317 чол., з яких на губернії Лівобережної України припадало 58 460 чол., або 41%. Тільки з одної Харківської губернії за цей час переселилось 23 171 чол. Протягом кількох місяців 1861 р. з Харківської губернії переселилась 1 371 особа чоловічої статі в Таврійську губернію і 382 особи чоловічої статі — на територію Кавказького козачого війська³.

Неодноразово з проханням переселення зверталися до органів влади державні селяни Київської губернії.

¹ ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, справа № 222, арк. 31—32; *Н. Варадинов*, История министерства внутренних дел, ч. I, СПб. 1856, стор. 140.

² Сборник исторических материалов, извлеченных из архива собственной е. и. в. канцелярии. Под редакцией *Н. Дубравина*, вып. 6, СПб. 1893, стор. 212.

³ ЖМГИ, 1854, ч. LI, від. II, стор. 17; ЖМГИ, 1861, ч. LXVII, Смесь, стор. 41—42.

У 1802 р. виявили бажання переселитись у Новоросійську губернію 305 осіб чоловічої і 244 особи жіночої статі. Кількість селян, що бажали переселитись з Київської губернії в малозаселені місця, в наступні роки швидко зростала. Зокрема, в 1810 р. виявили бажання переселитись в Новоросійський край 1 368 осіб чоловічої статі¹.

Переслідуючи політичну мету, царський уряд організував час від часу переселення однодвірців з західних областей у Новоросійський край. Протягом 1841—1855 рр. звідси було переселено 5 763 однодвірця у Катеринославську губернію, 1 719 — в Херсонську і 186 — в інші губернії. В степах Новоросії створювались колонії євреїв-землеробів. До 1810 р. туди переселилось всього до 600 сімей, в яких налічувалось 3 640 осіб обох статей. У 1859 р., згідно з звітом губернатора, лише в одній Херсонській губернії вже було 39 396 євреїв-землеробів².

Протягом першої половини ХІХ ст. на територію Катеринославської і Херсонської губерній переселилися з російських губерній і губерній Лівобережної та Правобережної України сотні тисяч державних селян. Зокрема, в Херсонську губернію за період з 1816 по 1858 р. переселилося 180 885 чоловіків і 155 633 жінки. Між повітами губернії це число переселенців розподілялось так³:

	Чоловіків	Жінок
Херсонський	36 829	31 303
Одеський	55 727	49 788
Тираспільський	32 646	25 417
Ананьївський	8 145	7 405
Бобринецький	35 840	31 387
Олександрівський	11 698	10 333

Крім дозволених переселень, селяни самочинно переселялися в Новоросійський край, на Кавказ та в інші багатоземельні місця. Але як в першому, так і в другому ви-

¹ КОДА, ф. Канцелярія київського губернатора, справи №№ 735, 2 295.

² Историческое обозрение пятидесятилетней деятельности министерства государственных имуществ, ч. II, СПб. 1888, стор. 25; ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1933, справа № 1 584.

³ А. Шмидт, Херсонская губерния, ч. I, СПб. 1857, стор. 592 — 593.

падку, вони не могли врятуватись від злиднів, голоду й поневір'яння. Царські урядовці після складання списків осіб, які переселялись, не вживали майже ніяких заходів, щоб полегшити їм тяжкий і довгий шлях, а також щоб завести господарство на нових місцях. Поміщик Таврійської губернії Н. Д. Овсяніко-Куліковський, ознайомившись за дорученням генерал-губернатора Новоросійського краю Рішельє, даним йому 7 грудня 1809 р., з становищем переселенців у Мелітопольському і Дніпровському повітах, писав: «У деяких селищах, розташованих поблизу річок... минулої осені переселенці страждали і багато померло... Переселенці протягом останніх двох років терплять нестатки в хлібі як для прохарчування, так і для майбутнього посіву... Деякі з тих, що мали робочу худобу, на якій прибули сюди, продавши її, збудували будинки, але не мають хліба для посіву озимини, а ті, що займаються хліборобством і зберегли худобу, або не мають будинків і живуть у старожилих і заможних, або влаштовують своє житло під такою покрівлею, яка аж ніяк не захищає їх від вологи і холоду»¹. Згідно одержаних Овсяніко-Куліковським відомостей, в шести старих і шести нових селах Дніпровського повіту та в п'яти старих і чотирьох нових Мелітопольського було заможних і старожилих 14 121 душа чоловічої статі. Новопоселенців, що не мали хліба і потребували допомоги, налічувалось 4 324 душі обох статей, а тих, які не мали житла і жили в землянках,— 1 333 сім'ї (близько 6 000 душ обох статей).

Про становище переселенців у Херсонській губернії є цінні відомості в рапорті надвірного радника Петруліна, якому в квітні 1814 р. Рішельє доручив об'їхати нововлаштовані села і дізнатись про становище переселенців. «Сякі-такі засоби для господарського обзаведення,— повідомляв Петрулін,— мають лише ті, які 1) прибули в 1810 р. великими родинами з внутрішніх губерній і 2) ті, що прийшли з навколишніх селищ тутешніх губерній,— але вони в цілому не становлять і десятої частини всіх поселенців, що перебувають в становищі людей, які ніби потерпіли від пожежі або ворожого нашестя,— багато будинків без дахів, без сіней, без дворич, а худоби рідко 2 або 3 штуки мають. Хліб для самого прохарчування

¹ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXIII, Одеса, 1919, стор. 30—31.

заробляє більша частина у віддалених селищах, отже можна ясно уявити, який посів має бути в людей, що перебувають у такому становищі, а разом з тим і яке становище чекає на них в майбутньому»¹.

Більшість селян переселилась у Херсонську губернію восени 1811 р. Стягнення подушних і земських зборів за 1812—1813 рр. в розмірі до 30 карб. на душу довершили бідкування селян. В багатьох з них лишилось одне тільки лахміття. Поширювались заразні хвороби, зростала смертність. Рішельє, занепокоений тим, що переселенці не зможуть сплачувати державних податків, ще в своєму поданні від 28 червня 1806 р. писав міністрові внутрішніх справ: «Переходячи з залишених місць без будь-якої допомоги від казни, вони приносять тільки з собою казенні борги, погашення яких на нових місцях звичайно буває ще важче для них, тимчасом як іноземні переселенці, одержуючи від казни всіляку допомогу, користуються значними пільгами по всіх казенних і громадських повинностях»². Рішельє рекомендував звільнити переселенців на 5 років від сплати казенних податків і на 3 роки від рекрутського набору. Своєю пропозицією він знову повторив у поданні 7 жовтня 1811 р. до міністра фінансів.

17 червня 1812 р. був виданий закон, згідно з яким переселенцям надавалась п'ятирічна пільга щодо сплати державних податків. Козаки, що переселялися в Новоросію, одержували такі пільги лише на півтора року. Закон надавав місцевим органам влади право видавати потребуючим з відкупної суми позики та хліб на посів і харчування з хлібних магазинів після задоволення потреб сіл, в яких вони знаходились³. Але, незважаючи на прийняття цього закону, становище переселенців залишалось тяжким. Виконання закону ніхто не контролював, а місцеві органи влади, посилаючись на різноманітні «обставини», не вживали ніяких заходів щодо влаштування переселенців.

Взагалі в переселенні, як і в інших заходах, з усією повнотою проявлявся антинародний характер політики царського уряду. Селяни зазнавали величезних бідвань і

¹ Записки Одесского общества истории и древностей, т. XXXIII, стор. 32

² Там же, стор. 34.

³ ПСЗ, т. XXXII, № 25 150.

злигоднів як під час пересування до місць нового поселення, так і під час влаштування своїх господарств. Значна частина поселенців вирушала з місця з невеликими заощадженнями, а безладдя, яке на кожному кроці створювали царські чиновники-бюрократи, надовго затримувало їх в дорозі. Ось чому на нових місцях їх зустрічали злидні, голод, хвороби й смерть. Нерідкі були випадки, коли селяни, одержавши дозвіл на переселення і розпорядження про підготовку в дорогу, розпродували своє майно та худобу, але переселення через погану організацію й бездушність чиновників затягувалось на один, два і більше років. Це приводило до того, що селяни, не посіявши хліба, постійно голодували й поневірялися за шматок хліба в наймах. Про одне з таких «переселень» розповідає скарга військових обивателів слободи Балаклєї (Зміївський повіт), яку вони подали слобідсько-українському губернаторові 1815 р. Ще в 1812 р., писали селяни, вони одержали від Харківської казенної палати дозвіл на переселення. Готуючись в дорогу, вони продали своє майно і худобу. Проте з того часу минуло вже три роки, а ті, які мали переселятись (1 490 ревільських душ), продовжують залишатись на місці, терплячи жахливі злидні і голод¹.

Багато хто з переселенців, зустрівшись на нових місцях з нестерпними злиднями і голодом, поверталися назад. Кавказький губернатор, повідомляючи в 1814 р. губернаторові Слобідської України про прийняття ним групи переселенців з Куп'янського повіту, обумовлював, що «тим, хто проситиметься переселитись в тутешню (Кавказьку.— *І. Г.*) губернію, не давати дозволу без попередніх про це зі мною зносин, щоб не зазнавали останні (селяни-переселенці) крайнього розорення на випадок неврожаю в тутешній губернії, через що й ті, що раніше прийшли, просять дозволити їм повернутися звідси на старі місця»².

Незважаючи на переселення, які час від часу дозволяв царський уряд державним селянам, вони не змогли не тільки розв'язати, а навіть послабити гостроту земельного питання. Як відомо, переселялись селяни середнього достатку, а на місці незмінно лишались дві крайні групи.

¹ ХОДА, ф. Канцелярія Харківського губернатора, справа № 148, арк. 22.

² Там же, арк. 8.

Після численних переселень для села, як і раніше, було характерним масове безземелля, малоземелля, голодна оренда і здольщина, з одного боку, і наявність великих поміщицьких і куркульських господарств та кабальна оренда — з другого. Переселенці, одержавши довгождану землю, але не маючи з боку царського уряду ніякої допомоги, потрапляли в тяжку кабалу до місцевих поміщиків і куркулів або, остаточно розорившись, повертались назад в свої села.

Виділення промислової буржуазії. Розклад селянства проявлявся не тільки в поземельних відносинах, а і в заняттях промислами та торгівлею. В. І. Ленін, спиняючись на взаємозв'язку дрібних селянських промислів з розкладом селянства, підкреслював, що умовою перетворення патріархального селянина в дрібного товаровиробника, що тяжіє до вживання найманої праці, є вже певний ступінь розкладу селянства. «У свою чергу, — продовжує В. І. Ленін, — і розвиток дрібного товарного виробництва в промисловості дає дальший поштовх розкладові селянземлеробів»¹.

Вже в дореформений період серед української сільської буржуазії, що народжувалася, зустрічаються великі промисловці-капіталісти, типовими представниками яких були Яхненки і Смирєнки. Цікаві відомості про К. М. Яхненка зібрало в свій час Київське жандармське управління. «Яхно, — говорить в них, — одеський першої гільдії купець, має в Черкаському повіті три цукрові заводи, що конкурують з заводом графа Бобринського. На них виробляється рафінаду до 250 000 пудів на рік. Яхно походить з кріпаків. У молоді роки він займався пошиттям чобіт; викупившись на волю, торгував в Одесі готовим селянським одягом; потім торгував худобою, пшеницею, а тепер вважають, що його капітал досягає мільйона карбованців сріблом»². Для управління заводами і по всіх операціях Яхно має помічників, рідних племінників своїх, трьох братів Смирєнків, які дістали освіту в комерційному училищі»³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 324.

² У 1862 р. промислові підприємства, майно і взагалі коштовності фірми Яхненків і Смирєнків оцінювались в 5 200 тисяч карб. («Киевская старина», 1896, № 3, стор. 354).

³ ЦДІА УРСР, ф. Управління київського жандармського штаб-офіцера, справа № 30, арк. 121.

Заможна верхівка села зосереджувала в своїх руках велику кількість дрібних промислових підприємств, зв'язаних з технічною обробкою продуктів землеробства (гуральні, млини, олійниці та ін.) і скотарства (чинбарні, салотопні, миловарні та ін.). Згідно з відомостями, поданими губернатору повітовими нижніми земськими судами, в Слобідсько-Українській губернії в 1807 р. налічувалося 89 гуралень, що належали військовим обивателям. За своїм розміром ці гуральні були ще дрібнішими, ніж поміщицькі; продукція їх майже не виходила за межі кількох сот відер горілки. На них працювало в середньому по 2—3 робітники, які були або з власних членів сім'ї, або найманими. Відомо, що з 60 робітників, які працювали на гуральнях військових обивателів Харківського повіту, 20 були членами сім'ї власників гуралень, а 40 — найманими. На деяких гуральнях військових обивателів Охтирського, Зміївського і Вовчанського повітів працювало по 2—3 і 4 найманих робітники. Казенні селяни Кузьма Гога і Данило Коноваленко (Вовчанський повіт) мали гуральні, що виробляли на рік до 800 відер горілки. На гуральні першого працювало 2, а на гуральні другого — 3 наймані робітники. Як в першій, так і в другій гуральні половина хліба, що перероблявся на горілку, була куплена¹.

В наступні роки, внаслідок конкуренції поміщицької горілчаної промисловості, число гуралень, що належали державним селянам, швидко скорочується. Так, в 1848 р. їх залишилось тільки дві. Але число інших дрібних промислових підприємств, власниками яких були державні селяни Харківщини, постійно зростало. Зокрема це можна прослідкувати на даних про їх промислові підприємства за 1840 і 1848 роки. Коли в 1840 р. їм належало 4 салотопні, 2 миловарні і 7 цегельних підприємств, то в 1848 році салотопних було вже 13, миловарних 4 і цегельних 9. Крім цього, виникло ще 25 шкіряних та 105 гончарних і кахельних підприємств. Вартість продукції, що її виробляли підприємства державних селян Харківської губернії, в 40-х роках становила 620—630 тисяч карб. сріблом².

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 1081, арк. 31, 64—67, 86—88, 97, 119, 132—133.

² Сборник статистических сведений о России, кн. II, СПб. 1854, стор. 91—92.

Цілий ряд промислових і торгових підприємств належав державним селянам Полтавської і Чернігівської губерній. В Чернігівській губернії в 1836 р. було 1 443 шинки, які належали козакам. Роменський козак Чумаченко мав добре обладнане гончарно-кахельне підприємство, яке в 40-х роках переключилось в основному на виробництво лумпових форм для цукрових заводів. Під виглядом «навчання» Чумаченко експлуатував на підприємстві працю дітей-сиріт, надісланих до нього Полтавською палатою державних маєтностей¹. З 62 шкіряних підприємств, що знаходилися на Чернігівщині в 1860 р., 15 належало державним селянам. В чинбарні козака Батурина (з містечка Седньова Чернігівського повіту) працювало 3 робітники, які обробили протягом року 500 шкір на суму 1 750 карб. Такий же розмір мала чинбарня козака Ющенка (також в містечку Седньові). Вартість продукції решти селянських чинбарень була зовсім незначна, становлячи в кожній з них від 50 до 600 карб. на рік. Державний селянин Стокоз (містечко Батурин Конотопського повіту) мав свічкарню, яка виробляла продукції на 5 996 карб. На ній працювало 4 робітники².

Чимало промислових підприємств перебувало в руках державних селян Київської губернії. Лише в одному Бердичівському повіті в 1856 р. їм належали³:

Підприємства	Число підприємств	Число робітників і майстрів	Вартість продукції (в карб.)
Горілчані	34	380	183 422
Пивоварні	7	45	5 784
Медоварні	1	3	560
Цукроварні	2	313	16 300
Суконні	1	7	90
Серветкові	1	7	200
Цегельні	36	250	—
Чинбарні	1	3	30

¹ Н. Арандаренко, Записки о Полтавской губернии, ч. II, Полтава, 1849, стор. 329; ЖМГИ, 1851, ч. XLI, від. II, стор. 203; Труды Полтавской учёной архивной комиссии, вып. V, стор. 81.

² М. Домонтович, Черниговская губерния, СПб. 1865, стор. 278—280, 286.

³ Памятная книжка Киевской губернии на 1857 г., Київ, 1857, стор. 212—213.

Отже селянам Бердичівського повіту належало 83 промислові підприємства, на яких працювало 1 008 робітників, що виробляли продукції на суму в 206 386 карб. В руках заможних селян перебували млини, олійниці та інші дрібні підприємства по виготовленню сільськогосподарських продуктів. З даних за 1856 р. відомо, що в Чигиринському повіті їм належало 237 вітряних млинів і 43 водяних.

На півдні України власні гуральні, броварні, фарбарні та ін. мали деякі господарства колоністів. У м. Новомосковському державні селяни мали 8 шкіряних «заводів», які в 1828 р. обробили 2 050 шкір (від 200 до 300 кожний). На цих підприємствах працювало 56 робітників, що були вихідцями з державних селян. Майже в кожному казенному селі Катеринославської і Херсонської губерній були вітряні млини, олійниці і кузні, які належали окремим селянам. Для прикладу можна взяти деякі казенні села Бахмутського округу. В селі Гришиному в 1847 р. налічувалось: 28 вітряних млинів, 5 олійниць, 6 кузень; в селі Сергіївці — 30 вітряних млинів, 3 олійниці, 3 кузні; в селі Олексіївці — 24 вітряних млини, 2 олійниці, 1 кузня; в Ясинуватській волості — 114 вітряних млинів, 23 водяних, 23 олійниці і 16 кузень¹.

Заможна верхівка села, володіючи достатньою кількістю робочої худоби і зосереджуючи в своїх руках значні розміри власної, надільної і орендної землі, поступово почала переходити до торгового землеробства, що часто сполучалося в неї з торгово-промисловими закладами. Ставлячи різними кабальними засобами в економічну залежність від себе зuboжілих односельчан, вона експлуатувала їх працю у власному землеробстві, на промислових підприємствах та в заняттях, зв'язаних з торговим посередництвом (чумакування, візникування, прасольський промисел і т. п.). Маючи кращі засоби виробництва та більшу кількість цих засобів на окреме господарство в порівнянні з господарствами інших груп селян, експлуатуючи чужу працю, заможна верхівка мала можливість одержувати продукти з низькою собівартістю, які вона збувала на ринок при сприятливіших умовах. Одночасно з цим

¹ «Журнал мануфактур і торгівлі», 1829, № 7, стор. 75; ООДА, ф. Головний статистичний комітет Новоросійського краю, справа № 79, арк. 191—193, 203.

вона займалась скуповуванням у селян сільськогосподарських продуктів та кустарних виробів для перепродажу. Основна ж маса селянських господарств, під натиском неоплатних податків і боргів, змушена була продавати продукти своєї праці за найнижчими цінами і, не зводячи кінці з кінцями, руйнувалась, попадала в кабалу до сільських глитаїв.

В умовах розвитку товарного виробництва з особливою силою виявлялася господарська нестійкість дрібного товаровиробника. «...Для дрібних виробників,— писав К. Маркс,— збереження або втрата умов виробництва залежить від тисячі випадковостей; і кожна така випадковість або втрата рівнозначна зубожінню і являє собою момент, коли може присмоктатися паразит-лихвар. Досить, щоб у дрібного селянина здохла корова, і він уже неспроможний знов почати своє відтворення в старих розмірах. Отже, він попадає в руки лихваря і, раз попавши до нього, ніколи вже більше не визволиться»¹.

Бідніші господарства, не маючи достатніх засобів виробництва, змушені були вдаватися по «допомогу» до можливих господарств, позичати в них на кабальних умовах хліб, користуватись за відробітки їх робочою худобою, реманентом і т. д. Рідко кому з селян, що стали жертвою глитаївської кабали, вдавалось знову стати на власні ноги і вести своє господарство. Багато які з них, гнані злиднями й голодом, виступали продавцями своєї робочої сили: наймитували в господарствах заможних селян, йшли шукати заробітків у міста, на фабрики, заводи, а також в південні губернії. Для таких селян робота по найму була єдиним можливим джерелом одержання засобів до існування і сплати належних з них податку і оброку. Незважаючи на те, що значна частина селян-наймитів перебувала ще в особистій залежності від поміщика, у відношенні до підприємців-наймачів вони в більшості виступали як вільнонаймані.

Поширення вживання вільнонайманої праці було однією з найістотніших ознак розкладу феодально-кріпосницької системи, в надрах якої розвивався капіталістичний уклад. Як підприємці, так і наймані робітники, що виходили з середовища залежних селян, ще не являли собою, в повному розумінні слова, буржуазії і пролетаріату ка-

¹ К. Маркс, Капітал, т. III, стор. 609.

піталістичного суспільства. Але існування їх переконливо свідчило про складання нових відносин і формування нових класів, які дедалі і більше наближалися до капіталістичних.

Таким чином, у першій половині XIX ст. на Україні, як і в цілому в Росії, проникнення товарно-грошових відносин в натуральне селянське господарство було повсюдним явищем. Але ступінь його в різних групах селянських господарств був неоднаковий. Більш успішно проникали товарно-грошові відносини в господарства оброчних державних селян взагалі і особливо в господарства двох крайніх груп — заможної верхівки і сільської бідноти, яка в основному жила з поденних та сезонних заробітків.

В селянському землеробстві, зокрема в землеробстві заможної верхівки села, протягом першої половини XIX ст. дедалі настійніше проявляється тенденція до продукування на ринок. Збільшення на внутрішньому ринку кількості сільськогосподарських продуктів, що йшли з селянських господарств, частковий перехід до промислового городництва і вирощування на продаж тютюну, конопель і цукрових буряків, збут деякими селянськими господарствами на ринок фруктів — все це говорить про те, що селянське землеробство поступово набирало торгового характеру. Але жорстока експлуатація з боку поміщиків і феодально-кріпосницької держави, переважання панщинної системи в сільському господарстві і панування поміщиків на сільськогосподарському ринку зумовили односторонність торгового обороту, в який втягувались селянські господарства. Збуваючи на ринок продукти своєї праці, селяни купували лише найнеобхідніші для свого господарства предмети, а основну суму виторгованих грошей віддавали в рахунок сплати надмірних державних податків та поміщицьких поборів.

Значна частина сільськогосподарських продуктів, що йшла на ринок з селянських господарств, мала суцільно умовний торговий характер. Нагромадження продуктів для продажу часто було зв'язане з тривалим недоїданням селянської сім'ї, чи взагалі з відмовленням собі у вживанні цінних продуктів. Під натиском органів царської влади, які вимагали термінового сплачування податку поточного року і недоїмки за минулі роки, селяни нерідко змушені були за безцінь продавати свій хліб навіть тоді, коли його не вистачало для власного прохарчування. Лише заможна

верхівка села, маючи в своєму розпорядженні багато землі, достатню кількість робочої худоби і реманенту, вдаючись до найманої праці і кабальних відробітків, виробляла на ринок хліб та інші сільськогосподарські продукти, збуваючи їх в найсприятливіший щодо ціни час.

Головними місцями збуту сільськогосподарських продуктів, які вироблялись в селянських господарствах, були дрібні ярмарки, міські, містечкові та сільські торги і базари. Зростання сітки дрібних ярмарків, торгів та базарів, незважаючи на примітивність і одноманітність їх форм товарообміну, було одним з яскравих зовнішніх проявів поглиблення товарно-грошових відносин в селянському господарстві. Дрібний характер селянського виробництва, вузькість внутрішнього ринку, відсутність удосконалених шляхів сполучення, відсталість і недостатність засобів транспортування селянської продукції на ринок, — все це створювало сприятливі умови для панування на дрібних місцевих ринках скупщиків, які облупували кабальними тенетами селян-продавців.

Протягом першої половини XIX ст. селянське тваринництво, як і землеробство, незмінно перебувало на дуже низькому рівні і ще в більшій мірі, ніж останнє, зберігало натуральний характер. За винятком заможної верхівки села, з господарств якої йшло чимало продуктів тваринництва на ринок, селянське тваринництво в цілому відіграло роль не стільки в безпосередньому виробництві на ринок, скільки в забезпеченні селянських промислів необхідною сировиною.

В дореформеному селі України порівняно значного поширення набрали промисли по виготовленню на продаж полотна, рядовини, смушків, шкір, овчини, одягу, взуття, глиняного посуду, а також деревообробний промисел. Поєднуючись в різних формах з землеробством, селянські промисли поступово виходили за межі домашньої промисловості і ремесла, виробляючи на продаж різноманітні вироби. З трьох районів України найбільшого поширення селянські промисли набрали на Лівобережній Україні, де жило значне число державних селян, що перебували на оброчному становищі. На ґрунті деяких селянських промислів у дореформений період почали виростати мануфактурні підприємства, власниками яких були представники заможної верхівки села. В їх руках знаходилося також велике число підприємств по обробці сільськогоспо-

дарських продуктів. У розвитку кустарної промисловості на Україні чималу роль відіграли дрібні промисловці і ремісники, що переселялися з центральних промислових губерній Росії.

Як збут селянськими господарствами землеробських продуктів на ринок, так і збут ними промислових виробів поступово прибирають до своїх рук скупщики. Поза сферою їх впливу знаходились тільки промисли по виготовленню взуття, одягу та глиняного посуду. Через скупщиків-торговців і сітку ярмарків вироби дрібної селянської промисловості попадали в різні місця Росії.

В умовах відсутності удосконалених засобів транспортування і шляхів сполучення велику роль у внутрішній торгівлі відігравав такий вид самостійної промислової праці, як чумакування. Основним районом його була Лівобережна і частково Правобережна Україна. Чумаки виступали не тільки посередниками в торгівлі сіллю та рибою, а й у продажі фруктів, овочів, горілки, тютюну, дерев'яних виробів та інших товарів, що йшли на південь з губерній Лівобережної і Правобережної України. Разом з цим вони були основними транспортувальниками хліба в чорноморсько-азовські порти. За час з кінця XVIII до реформи 1861 р. в чумацькому промислі відбулися досить важливі зміни. Коли спочатку ним було охоплене велике число заможних і середнього достатку селян, то в 40—50-х роках він майже повністю зосереджується в руках перших, а другі, не витримавши зростаючих дорожніх витрат і високих цін на сіль, попадають до них або до торговців сіллю в кабалу. Руйнуючи закабалених «собрать» — чумаків, багатії влаштовували в своїх господарствах торгово-промислові підприємства, розширяли розміри торгового землеробства. Розвиток пароплавства і особливо побудова в 60-х роках залізниць на Україні остаточно підірвали чумацький промисел, який вже до цього переживав занепад.

Крім чумацького промислу, серед деякої частини селян України в дореформений період певного поширення набрало прасольство. В ньому, як і в чумацькому промислі, панівне місце займала заможна верхівка села, в залежності від якої перебувало багато коробейників.

З проникненням товарно-грошових відносин в натуральне селянське господарство нерозривно зв'язаний процес розкладу селянства, вихідним пунктом якого була

майнова нерівність. Цей процес проявлявся не тільки в поземельних відносинах селян, а і в їх заняттях промислами та торгівлею. Швидше і глибше він відбувався серед тих категорій, груп і підгруп селян, які, будучи особисто незалежними, користувались у веденні свого господарства більшою економічною самостійністю. Зокрема це відноситься до різних груп державних селян Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської та Херсонської губерній, а також до економічних селян та однодвірців губерній Правобережної України. В зв'язку з тим, що в більшості сіл України було відсутнє общинне землеволодіння, заможна верхівка мала сприятливі умови для поширення своїх приватних, надільних і орендованих земель. Ведучи торгове землеробство, з'єднане з промисловими підприємствами по переробці сільськогосподарської сировини, вона з допомогою лихварських операцій ставила в залежність від себе зубожілих односельчан і шляхом відробітків жорстоко експлуатувала їх працю в своєму господарстві.

Розклад селянства, що почався в дореформений період і відбувався за рахунок середнього селянства, створював, крім заможної верхівки, ще один новий тип сільського населення — бідноту. Малоземельні, безземельні і цілком збіднілі, безхатні державні селяни, не маючи змоги вести своє господарство, постійно жили з поденних та сезонних заробітків, працюючи в поміщицьких маєтках і куркульських господарствах, на фабриках і заводах, пристанях і лісних сплавах. Десятками і сотнями тисяч вони відходили щороку на заробітки в новоросійській губернії.

Процес розкладу селянства мав місце не тільки серед державних, а й поміщицьких селян. Там також на одному полюсі села, придушеного і пограбованого кріпосницькою експлуатацією, зміцнювалась коштом кабали і лихварства заможна сільська верхівка — куркулі, а на другому — росли злидні, руйнування і вимирання мільйонних селянських мас. Система наділення селян землею відповідно до кількості робочої худоби в їх господарствах, що її так широко практикували поміщики України, була одним з важливих факторів, які сприяли зростанню майнової нерівності — вихідного пункту розкладу селянства. Таким же фактором, що посилював майнову нерівність серед селян Лівобережної України, була наявність у них, крім наділів, приватних земель, звільнених від повинностей

на поміщика. Експропріація селян в Росії, в тому числі і на Україні, проходила так само, як і в інших країнах «з найнещаднішим вандалізмом і під тиском найбільш підлих, найбільш брудних, найбільш дріб'язкових і найбільш шалених пристрастей»¹.

Переселенський рух, що відбувався з дозволу, а часто й без дозволу органів царської влади, посилював розклад селянства як на місці виходу, так і на місці вселення. В першій половині XIX ст. вихід селян на переселення особливо значним був з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Основними місцями вселення були південні степові губернії, зокрема Катеринославська і Херсонська.

В І. Ленін, досліджуючи питання про утворення внутрішнього ринку, підкреслює, що розклад селянства створює внутрішній ринок для капіталізму. «В нижчій групі це утворення ринку відбувається за рахунок предметів споживання (ринок особистого споживання). Сільський пролетар, порівняно з середнім селянством, *менше споживає*,— і притому споживає продукти гіршої якості (картопля замість хліба та ін.),— *але більше купує*. Утворення і розвиток селянської буржуазії створює ринок двояким способом: по-перше і головним чином,— за рахунок засобів виробництва (ринок продуктивного споживання), бо заможне селянство прагне перетворити в капітал ті засоби виробництва, які воно «збирає» і від «збіднілих» поміщиків і від розорюваних селян. По-друге, ринок створюється тут і за рахунок особистого споживання внаслідок розширення потреб у заможніших селян»².

Розклад селянства, що почався задовго до реформи 1861 р., підривав основи панщинної системи господарства. Це проявлялося в тому, що заможна верхівка села все більше й більше ставала економічно незалежною від поміщика, а зубожілі селяни, не маючи засобів виробництва, неспроможні були виконувати тяглу панщину. Безземельний, безкінний, безгосподарний селянин був непридатним об'єктом для кріпосницької експлуатації.

Переважаюча панщинної системи гальмувало розвиток селянського торгового землеробства і кустарних промислів, затримувало розвиток капіталістичних відносин на селі,

¹ К. Маркс, Капітал, т. I, стор. 760.

² В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 147.

уповільнювало розклад селянства, а також зумовлювало наявність відсталих, примітивних і одноманітних форм товарообороту і взагалі існування недорозвиненого товарного господарства з властивим йому поєднанням найманої праці з натуральною оплатою і кабальними формами наймання. Лише скасування реакційного кріпосного права створювало необхідні умови для остаточного перетворення натурального селянського господарства в товарне, грошове господарство. Тільки в умовах існування в країні системи експлуатації найманих робітників товарне виробництво привело до капіталізму. «Не можна,— зазначав Й. В. Сталін,— розглядати товарне виробництво, як щось самодовліюче, незалежне від навколишніх економічних умов. Товарне виробництво старше, ніж капіталістичне виробництво. Воно існувало при рабовласницькому ладі і обслуговувало його, проте не привело до капіталізму. Воно існувало при феодалізмі і обслуговувало його, однак, незважаючи на те, що воно підготувало деякі умови для капіталістичного виробництва, не привело до капіталізму»¹.

Проникнення товарно-грошових відносин в селянське господарство сприяло зміцненню економічних зв'язків як між окремими районами України, так і між російськими і українськими губерніями. Про це переконливо говорить ввіз в центральні промислові губернії Росії цілого ряду сільськогосподарських продуктів (тютюну, прядива, фруктів тощо), що вироблялися в селянських господарствах України. В свою чергу, безпосередньо на Україну і далі на південь спрямовувались товари центрально-промислового району Росії. Велике значення щодо цього мали ярмарки, як провідники промислових товарів і сільськогосподарських продуктів, а також посередництво в торгівлі українських чумаків і російських прасолів та коробейників, що діяли одноразово на території українських і російських губерній; спільність місць відходу «на заробітки» для українських і російських селян; переселення з центрально-промислового району Росії на Україну дрібних промисловців та ремісників і, нарешті, спільність місць переселення російських і українських селян.

Отже, в першій половині XIX ст. на Україні, як і в цілому в Росії, відбувався дальший розвиток товарного

¹ Й. Сталін, Економічні проблеми соціалізму в СРСР, стор. 36.

господарства взагалі і селянського торгового землеробства зокрема, зростала дрібна селянська промисловість і цілий ряд видів самостійної промислової праці, почався розклад селянства, поширювалось вживання найманої праці як в землеробстві, так і в промисловості. Все це свідчило, з одного боку, про глибокий розклад феодально-кріпосницької системи і, з другого — про підготування відповідних умов для панування капіталістичного способу виробництва.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ЗАГОСТРЕННЯ НЕПРИМИРЕННИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА. НАЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ

1. ЗАНЕПАД ПОМІЩИЦЬКИХ МАЄТКІВ

Товаризація феодально-поміщицького господарства і проникнення капіталістичних відносин в селянське господарство, як відзначалось вище, розхитували одну з підвалин панщинної системи — панування натурального господарства. В. І. Ленін підкреслює, що «кріпосне право при ширшій можливості розвитку обміну, торговельних зносин дедалі більше розкладалось, і дедалі більше розширялося коло визволення селянства. Кріпосне суспільство завжди було складніше, ніж суспільство рабовласницьке. У ньому був великий елемент розвитку торгівлі, промисловості, що вело ще в той час до капіталізму»¹.

Пристаюючи до зростаючих потреб ринку, поміщики вже не були зацікавлені в наділенні селян землею та іншими засобами виробництва. Розширення поміщицької ріллі за рахунок селянських наділів стає звичайним і повсякденним явищем. Виробництво поміщиками хліба та інших сільськогосподарських продуктів на ринок вело до посилення панщини, а останнє—до руйнування селянських господарств. Широко практикуючи переведення селян в «місячники» і дворові, поміщики повністю позбавляли їх засобів виробництва і змушували щоденно відбувати панщину. Таким чином, в умовах розвитку товарно-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 428.

грошових відносин поміщики самі руйнували другу підвалину, на якій трималась панщинна система—наділення селян засобами виробництва взагалі і землею зокрема.

Нові, прогресивні на той час, капіталістичні відносини, успішно зміцнюючись в промисловості, поступово охоплювали й сільське господарство. Все більш і більш виявлялась невідповідність підневільної, заснованої на позаекономічному примусі праці кріпаків до умов товарно-грошового виробництва. На поміщицьких підприємствах і частково в землеробстві поруч з кріпацькою працею починає вживатись і вільнонаймана. Особливо в значних розмірах вживалась вільнонаймана праця в маєтках поміщиків Південної України, де було порівняно невелике число кріпаків. З метою підвищення продуктивності праці частина поміщиків намагається сполучити позаекономічний примус з економічною кабалою, вводячи на своїх промислових підприємствах, а іноді і в землеробстві, деяку винагороду для кріпаків (грошова і натуральна плата, прирізка землі до наділів, частина зібраного або змолоченого хліба тощо).

Товарно-грошові відносини проникали також і в господарства селян, посилюючи їх майнове розшарування. В кріпосному селі поряд з безземельними й безкінними селянами все частіше почали зустрічатись заможні господарі, які, зосереджуючи в своїх руках великі земельні наділи і відповідну кількість робочої худоби, ставали на шлях торговельного землеробства. Експлуатуючи працю закабалених односельчан, сільські глитаї купували на ім'я поміщика землю, влаштовували торгово-промислові підприємства, перепродували продукти селянського землеробства і промислів. Шляхом наймання зубожілих селян для відбування замість себе панщини вони звільнялись частково, а шляхом викупу — повністю з-під особистої залежності від поміщика.

Чисельне зростання в кріпосному селі обезземеленої й позбавленої всіх засобів виробництва групи селян, з одного боку, і поява заможної верхівки — з другого, в свою чергу підривали ті основи, на яких трималася панщинна система господарства. Зубожілий селянин міг виконувати тяглу повинність лише в тому випадку, коли одержував від економії робочу худобу і сільськогосподарський інвентар. Там, де поміщики не мали в достатній кількості цих засобів виробництва, створювались зайві робочі руки,

які віддавались за договором на певний строк іншим поміщикам. Так виникла на поміщицьких підприємствах група кабальних робітників. Особливо багато їх було на цукроварнях та бурякових плантаціях. Заможна верхівка села в силу своєї економічної могутності поступово виходила з сфери кріпосницької експлуатації й сама перетворювалася в заповзятливого і хижого експлуататора.

Однією з характерних рис розкладу феодально-кріпосницької системи на Україні, як і в ряді районів Росії, було те, що в період порівняно швидкого розвитку капіталістичних відносин він пішов не шляхом поширення грошової ренти і поступового звільнення селян від феодальної залежності, а шляхом посилення відріткової ренти і феодально-кріпосницького гніту. Товарне землеробство, що мало місце в поміщицьких маєтках, докорінно відрізнялось від простого товарного виробництва. В той час, коли останнє ґрунтувалось на відносинах, зв'язаних з речовою залежністю, поміщицьке виробництво ґрунтувалось на відносинах, зв'язаних з особистою залежністю.

Товаризація поміщицьких господарств і частковий їх перехід до найманої праці та застосування сільськогосподарських машин ще не говорять про те, що вони ставали капіталістичними. В поміщицьких господарствах наймана праця вживалася не замість, а поруч з працею кріпаків. Застосування поміщиками машин не усувало рутинної техніки, яка ще й після реформи певний час переважала в поміщицькому і особливо довго трималась в селянському господарстві. Виробництво хліба та інших сільськогосподарських продуктів на продаж обмежувалось в поміщицьких господарствах встановленням зв'язків з ринком без ліквідації становості землеробства.

Криза кріпосного господарства в 40—50-х роках XIX ст. полягала в тому, що його гострі суперечності вже не могли бути розв'язані на власній основі, а стихійний перехід на шлях капіталізму для нього був неможливим. Поміщицьке господарство попадало в зачароване коло: чим більше поміщик посилював панщину, тим швидше руйнував він селянські господарства, що було його економічною основою і головним джерелом доходу. Занадто низька врожайність, часті неврожаї, що призводили до голоду, надзвичайно повільне, а то й зовсім відсутнє зростання посівної площі і поголів'я худоби — все це було неминучим наслідком кріпосної системи господарства.

Незважаючи на постійне зростання загального числа населення, розмір посівної площі хліба в старих землеробських районах України роками лишався на одному рівні, а в період кризи час від часу зазнавав навіть скорочення. Так, в Київській губернії в 1845 р. розмір посіву хліба не досяг навіть рівня 1827 р. (1 116 635 четвертей проти 1 267 601 четверті), а в 1848 р. в порівнянні з 1827 р. він збільшився всього на 60 275 четвертей.* Навіть у Новоросійському краї, де були порівняно сильні капіталістичні відносини в сільському господарстві, протягом 40—50-х років посівна площа, а також в значній мірі збір врожаю хліба залишалися майже без змін.

В умовах панування феодально-кріпосницьких відносин як для поміщицького землеробства і промисловості, так і для селянського господарства було властивим, в кращому разі, повторення процесу виробництва в попередніх розмірах. «Законом докапіталістичних способів виробництва,— говорить В. І. Ленін,— є повторення процесу виробництва в попередніх розмірах, на попередній основі: таким є панщинне господарство поміщиків, натуральне господарство селян, ремісничє виробництво промисловців. Навпаки, законом капіталістичного виробництва є постійне перетворення способів виробництва і безмежний ріст розмірів виробництва. При старих способах виробництва господарські одиниці могли існувати віками, не змінюючись ні характером, ні величиною, не виходячи за межі поміщицької вотчини, селянського села або невеликого околицького ринку для сільських ремісників і дрібних промисловців (так званих кустарів)»¹.

Весь виробничий процес панщинного господарства був підпорядкований задоволенню особистих потреб поміщиків, що здійснювалось або шляхом безпосереднього споживання в маєтку одержаних продуктів, або шляхом реалізації їх на ринку і придбання предметів розкоші. Під час кризи поміщицьке землеробство неспроможне було не тільки розширити, хоч би навіть екстенсивним способом, а часто й повторити в попередньому розмірі свій процес виробництва.

В промисловості криза кріпосного господарства позначалася витісненням поміщицьких підприємств, заснованих на малопродуктивній кріпосній праці і відсталій техніці,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 3, стор. 45.

капіталістичними. Скорочення розміру промислового поміщицького виробництва, тимчасове припинення роботи і остаточне закриття підприємств, віддавання їх в оренду і продаж купцям — все це мало місце вже в 20-х роках і особливо стало типовим в 40—50-х роках.

Роблячи вище огляд поміщицьких промислових підприємств, ми відзначали зменшення в 40—50-х роках їх числа взагалі і особливо в таких галузях, як суконній, селітроварній. Чимало промислових підприємств, що лічилися номінально за поміщиками, фактично перебували в довготривалій оренді у купців. Наприклад, з даних за 1828 р. відомо, що двоє суконних підприємств волинського поміщика Завші перебували в оренді — одне у фабриканта Гібнера, друге у купця Мошковича; суконне підприємство графа Тарновського орендували іноземці Гааге і Шмідт, а Чернецького — купець Парнас. Досить часто купці орендували в поміщиків гуральні та шинки. У Новоград-Волинському і Острозькому повітах в 1851 р. було 8 поміщицьких гуралень, що перебували в тимчасовому володінні у купців¹.

Навіть у цукрову промисловість, де поміщики протягом всього дореформеного періоду займали монопольне становище, поступово проникав купецький капітал. Д. Журавський у свій час відзначав, що деякі цукрові заводи Київської губернії будувалися поміщиками в компанії з сторонніми особами на позичені у купців гроші. В 1848 р. в оренді у купців перебувало поміщицьких цукроварень: на Волині — 1, Київщині — 3, Поділлі — 6, Полтавщині — 2 і на Чернігівщині — 6². Крім офіційно оформлених оренд, про які є у нас відомості, значно більше їх було прихованих, тобто без оформлення у відповідних урядових установах.

Передаючи на певний час свої промислові підприємства в розпорядження купців, поміщики намагалися шляхом оренди зберегти їх за собою в майбутньому. Але це не завжди їм удавалось. Частішали випадки продажу поміщиками промислових підприємств. Так, в 1828 р. поміщик Старо-Костянтинівського повіту А. Славка продав

¹ «Журнал мануфактур и торговли», 1831, № 4; ЖОДА, ф. Волинська казенна палата, справа № 676, арк. 2—3, 7, 9.

² «Журнал мануфактур и торговли», 1849, № 4, Статистическое обозрение свеклосахарных заводов по сведениям, собраным в 1848 г.; «Журнал мануфактур и торговли», 1853, ч. IV, стор. 181.

купцеві А. Г. Оксману винокурню, млин, шинок і 22 десятини землі в присілку Татарщизні за 6 200 карб. асигнаціями. В 1836 році «почесна громадянка» м. Харкова Є. Кузіна купила з публічних торгів цегельні «заводи», що раніше належали поміщикаві І. Шевичу¹. В руки купців Личкових і Бубнових в 1852 р. перейшла Хабненська суконна фабрика поміщиці Радзівілл; у 1860 р. купець Балаговський придбав цукровий завод поміщика Головінського, а бердичівський банкір Гальперін — цукровий завод поміщика Дзялинського². Низька продуктивність праці і відсталість техніки на поміщицьких підприємствах прискорювали витіснення їх передовими, з високим на той час рівнем продуктивності праці й техніки, капіталістичними підприємствами.

Зростаюча потреба в грошах змушувала поміщиків продавати купцям та заможній верхівці села свої незаселені землі, а також ліси на зруб. При цьому ціни часто визначались самими покупцями. Лише протягом одного 1811 р. купці, міщани і військові обивателі Слобідсько-Української губернії купили у поміщиків близько тисячі десятин орної землі та лісу. Зокрема, поміщиця Вовчанського повіту Г. Каманіна продала в цьому році відпущеному на волю А. Бондаренку 300 десятин орної землі та 20 десятин лісу. Князь О. Радзівілл для оплати боргів продав у 1838 р. купцям М. Френкелю і Ш. Ванштейну незаселену слобідку Олександрівку (під Бердичевом) з шинком та іншими будівлями³. Купці Бродські купили в поміщиків Красовських 367 десятин лісу, який згодом перепродали на зруб цукрозаводчикам. Вся земля, звільнена з-під лісу, дісталася їм безкоштовно. Купці були посередниками і головними співучасниками радомишльських поміщиків в одержанні доходів від лісів. Вони скуповували на зруб сотні й тисячі десятин лісу.

Дедалі частішав продаж поміщиками заможним селянам та купцям своїх будинків. Так, протягом 1832—

¹ ЖОДА, ф. Волинський головний суд, справа № 1270; ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, 1840 р., справа № 14, арк. 25.

² Р. *Похилевич*, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, Київ, 1864, стор. 49, 158—159, 608.

³ ХОДА, ф. Канцелярія харківського губернатора, справа № 73, арк. 2, 12, 16; ЖОДА, ф. Волинська палата цивільного суду, справа № 447, арк. 1—3, 17.

1833 рр. в Подільській палаті цивільного суду було оформлено 7 таких продажів-купівель. У 1847 р. поміщик А. Михайлов продав селянинові С. Кашубляку в м. Барі будинок і землю, що прилягала до нього. В 1856 р. поміщиця О. Хлопицька продала купцеві Д. Аксельбанту в м. Проскурові будинок з прилеглою до нього землею. За два роки, 1851—1852, в Подільському губернському правлінні було розглянуто 36 справ про накладення заборони на поміщицькі маєтки для сплати боргу купцям¹.

Поруч з продажем землі, лісу, будинків та промислових підприємств поміщики, які надзвичайно заборгували кредитним установам², продавали цілком або частинами свої маєтки. Характерною щодо цього є історія величезних маєтків А. К. Розумовського. Ведучи розкішне і марнотратне життя, Розумовський заборгувався так, що в 1811—1813 рр. змушений був продати чималу кількість своїх сіл в Козотопському повіті. Покупцями їх були поміщики, які назвали чималі суми грошей від доходного гуральництва. Приймаючи на себе борги, що рахувались на тому чи іншому маєтку, вони доплачували готівкою попередньому володільцеві лише незначну частину їх продажної ціни. В 1836 р. дружина Розумовського, ставши після смерті чоловіка спадкоємицею, зовсім відмовилась від решти маєтків, борги яких набагато перевищували їх вартість. Після тривалого опікунського управління і безуспішних спроб продати заборговані маєтки (покупці давали суму, що не покривала боргу), в 1855 р. вони були передані у відання міністерства державних маєтностей³.

Інколи поміщики здавали свої маєтки в заставу чи оренду, що часто було прихованою формою їх переходу в руки представників торгово-промислової буржуазії. Для прикладу можна назвати поміщика Козибродського, який в 1806 р. здав в оренду свій маєток (село Кудриниць Кам'янецького повіту) купцеві Я. Хаймовичу. Поміщики

¹ К.-ПОДА, ф. Подільська палата цивільного суду, справи №№ 523, 532, 534, 729, 738, 739, 740; ф. Проскурівський повітовий суд, справи №№ 1 619 і 1 736; ф. Подільське губернське правління, справи №№ 843, 845, 848, 859 та багато інших.

² Поміщики України кредитувалися в губернських «Приказах общественного призрения», «Московской сохранный казне», «Петербургской сохранный казне», «Государственном заёмном банке», який мав на Україні свої контори в Києві, Харкові й Одесі.

³ «Киевская старина», 1895, № 6, стор. 217—219.

И і Я. Тегловські (Кременецький повіт), беручи у купця Н. Ланда в борг гроші, заставили в 1827 р. два маєтки, в яких налічувалось 150 душ чоловічої статі.

Як здавання маєтків в оренду, так і продаж поміщиками промислових підприємств, землі та лісу свідчать про те скрутне становище, в якому знаходилося їх господарство. Наслідком цього була також зростаюча залежність поміщицьких господарств від посередників-скупщиків. Вище ми відзначали, що як на внутрішній, так і на зовнішній ринок поміщики, за деяким винятком, збували свій хліб, прядиво, тютюн, лляне зерно і вовну через торговців або їх агентів, які одержували за своє посередництво великі барисі. Чим швидше відбувався занепад поміщицьких господарств, тим сильніше відчувалась їх залежність від посередників-скупщиків. Все частішими і частішими стають випадки, особливо напередодні реформи, коли поміщики продають їм за мізерну ціну хліб на пні, незняту з овець вовну і т. д.

Отже, процес розкладу феодально-кріпосної системи поєднував у собі, з одного боку, товаризацію поміщицьких господарств, а з другого — їх економічний занепад. Заборгованість поміщиків була не тільки супутником процесу розкладу кріпосницької системи, а й одним з його показників. Чим швидше відбувався процес розкладу, тим більше зростала заборгованість поміщиків. Уже в маніфесті від 18 грудня 1797 р., виданому Павлом I з приводу організації державного допоміжного банку для дворян, говорилося, що «многие дворянские роды, стаяя под бременем долгов, из рода в род с наследством влекущихся или небрежливостью нажитых, немногие из них воспользовались сложением с себя сего бремени способами, в государственных банках отверзтыми, но большая часть усугубляла свои долги»¹. Микола I маніфестами 1830 і 1839 рр. полегшив поміщикам умови одержання позики з державних кредитних установ, зменшивши банківські проценти і збільшивши розмір позики². Але, незважаючи на всі ці заходи, борги поміщиків постійно зростали. Зростало число ревізьких душ, заставлених у кредитних установах. Якщо в Росії в 1800 р. число їх становило 161,7 тисячі, то в 1833 р. воно вже дорівнювало 4,5 мільйона, або

¹ ПСЗ, № 18 274, 18 383.

² 2-е ПСЗ, № 3 399, 12 497.

37% загальної їх кількості. В 1859 р. число заставлених ревізьких душ досягло 7,1 мільйона, або 65% їх загальної чисельності. Сума боргу поміщиків лише державним кредитним установам протягом 1833—1859 рр. зросла з 270 мільйонів карб. сріблом до 425 мільйонів карб. сріблом¹.

В умовах розвитку товарно-грошових відносин і становлення капіталістичної системи у поміщиків дуже швидко зростала потреба в грошах. Минув уже той час, коли вони могли повністю задовольняти всі свої потреби з власних маєтків. Щоб покрити неймовірно великі витрати на розкішне паразитичне життя, поміщики вдавалися до заснування промислових підприємств, не маючи для цього відповідних вільних коштів. Для заснування більш-менш значного промислового підприємства потрібно було витратити чималу суму грошей. Статистик Д. Журавський зробив приблизний розрахунок витрат, зв'язаних з заснуванням цукроварень, які він поділяє на п'ять груп. За приблизну вартість устаткування цукроварень першої групи він бере вартість Смілянського рафінадного заводу Бобринського — 145 тисяч карб. сріблом. Вартість заводу другої групи, згідно з його розрахунком, становила 100 тисяч карб., третьої — 85 тисяч, четвертої — 40 тисяч карб. і п'ятої — 14 тисяч карб.² Такі суми грошей могли мати (і то не завжди) тільки найбільші поміщики, а решта змушена була вдаватись за позиками до кредитних установ та приватних осіб.

Одержання бажаної суми позики в кредитних установах поміщики часто мотивували необхідністю удосконалити землеробство або влаштувати промислові підприємства. В дійсності ж основна частина одержаних в позику грошей ішла на покриття попередніх боргів. Всі спроби поміщиків перейти до «раціонального землеробства», при збереженні кріпосницьких відносин, закінчувались повним крахом, а засновані промислові підприємства часто не тільки не давали бажаного доходу, а й перетворювались в додатковий борговий тягар.

¹ А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. IV, СПб. 1882, стор. 131, 331; А. Скребицкий, Крестьянское дело в царствование Александра II, т. IV, Бонн на Рейні, 1868, Додаток IX; Н. Огановский, Закономерность аграрной эволюции, ч. II, Саратов, 1911, стор. 281.

² Статистическое описание Киевской губернии, ч. III, СПб. 1852, стор. 18—26

Ведучи розкішне, марнотратне і паразитичне життя, поміщики посилювали експлуатацію селян, щоб одержати більший дохід для сплати швидко зростаючих боргів. Характерно, що і в деяких народних піснях яскраво відображено взаємозв'язок між заборгованістю поміщика, з одного боку, і нечуваною експлуатацією і пограбуванням ним селян — з другого. В народній пісні «Молодая дівчинонько, чого з лица спала?» розповідається про поміщика Письменського¹, який, заборгувавшись, не тільки змушував селян до щоденної панщини, а й грабував у них худобу:

Заборгувавсь пан Письменський
Сорок тисяч грошей,
Та влаштував пан Письменський
Хороми хороші.
А за ті хороми
Взяли у нас корови,
А за ті східці
Позаймали й вівці.
А у тих же та хоромач
Побиті кілочки,
Доживемось до кінця,
Не буде й сорочки.

Особливо зроста заборгованість поміщиків у 20—30-х роках під час значного коливання і деякого падіння цін на хліб. «Поміщицько-кріпосне господарство, — відзначає П. І. Лященко, — яке дедалі більше втягувалося в ринковий товарооборот, не могло через саму свою суть пристосуватися до ринку і перетворитись на товарне господарство, в зв'язку з чим особливо сильно терпіло від несталості цін»². В основі утруднень в збуті хліба лежав насамперед екстенсивний спосіб кріпосного землеробства, а поглибленню їх сприяв порівняно повільний ріст внутрішнього ринку, відсталість засобів сполучення і властиве кріпосній епосі бездоріжжя. До цього необхідно додати й те, що несприятливі зовнішньополітичні події спричинили скорочення, а в деякі роки і повне припинення вивозу хліба через чорноморсько-азовські порти. «Надви-

¹ За деякими відомостями, ця пісню складено в селі Хорошому Павлоградського повіту, що належало поміщикові Письменському. В зв'язку з заборгуванням останнього, село перейшло у володіння князя Шербатова (*Я. Новицкий, Малорусские исторические песни, Катеринослав, 1908, стор. 117*).

² П. І. Лященко, *Історія народного господарства СРСР, т. I, стор. 544*.

робництво» хліба в 20—30-х роках мало відносний характер і було властивим тільки для поміщицьких господарств. Селянські господарства, продаючи за мізерну ціну хліб для сплати державних податків, часто голодували. В той час, коли в одних губерніях були низькі ціни на хліб, в інших відчувалася на нього гостра потреба.

Частина поміщиків, щоб вийти з утруднень, збільшувала за рахунок зернових посіви технічних культур, переходила до розведення скотарства, влаштовувала промислові підприємства, зокрема гуральні, на яких перероблялась величезна кількість хліба. Перекладаючи увесь тягар своїх утруднень на селянство, поміщики одночасно домагались перед царським урядом розширення для них кредиту, натуралізації частини податку, зменшення процентів на позики, одержані з кредитних установ, зосередження в своїх руках всіх казенних поставок тощо. Проте всі ці заходи не могли врятувати їх від зростаючої заборгованості.

Про величезну заборгованість новоросійських поміщиків яскраво свідчить записка графа Воронцова (1827 р.) з приводу закону про взяття в опіку поміщицьких маєтків за недоїмку. Незручність цього закону, говорить Воронцов, полягає в тому, що майже всі поміщицькі маєтки більш або менш заборгували казні, а тому й опікунського управління нема з кого організувати, коли не допускати того, щоб боржник був опікуном подібного ж собі боржника¹. У 1830 р. поміщики Катеринославської губернії повинні були сплатити лише в місцевий Приказ громадського піклування («Приказ общественного призрения») близько 2,5 мільйона карб. боргу, який утворився внаслідок позик під заставу кріпаків і незаселеної землі. Протягом 1819—1830 рр. вони заставили 9 773 ревізькі душі і 108 538 десятин землі². У 1834 р. борги поміщиків Катеринославської губернії в місцевий Приказ громад-

¹ С. Середотин, Исторический обзор деятельности комитета министров, т. II, ч. 1, СПб. 1902, стор. 230.

² ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 111, справа № 40, арк. 101—154. Цікаво прослідкувати хід заставлення поміщицьких маєтків за окремі роки. Так, в 1818 р. був заставлений лише один маєток, в 1819 — 8, 1820 — 13, 1821 — 15, 1822 — 23, 1823 — 11, 1824 — 27, 1825 — 13, 1826 — 41, 1827 — 36, 1828—48, 1829 — 62 і в 1830 р. було заставлено 31 маєток. Отже, кількість заставлених маєтків, за незначним відхиленням, постійно зростала.

ського піклування зросли до 3 545 594 карб. 89 коп. З 468 заставлених маєтків 23 було призначено до публічного продажу. В 1838 р. з 142 маєтків, які перебували в опіці, 34 були взяті за борги, а 4 за марнотратство.

Багато поміщиків, не маючи змоги своєчасно сплатити за одержану суму навіть проценти, неодноразово добивались в міністерстві внутрішніх справ відстрочки. Так, наприклад, поміщик Верхньо-Дніпровського повіту Калачевський, взявши в 1819 р. під заставу 995 десятин землі 10 тисяч карб., домігся в 1821 р. в міністерстві внутрішніх справ дворічної відстрочки на сплату процентів за позику. Коли минуло два роки, він знову одержав відстрочку, але вже на три роки. Не маючи змоги сплатити борг і в 1826 р., Калачевський втретє прохає уряд про відстрочку на наступні роки¹. Звичайно одержані поміщиками в міністерстві внутрішніх справ відстрочки на сплату боргів могли лише на певний час захистити їх маєтки від опіки і публічного продажу і ні в якій мірі не поліпшували становище поміщицьких господарств.

Приблизно таке саме становище було і в інших губерніях України. Значна заборгованість рахувалася в 30-х роках на поміщицьких маєтках Херсонської губернії. Лише за один 1834 р. тут було взято за борги в опіку 37 маєтків. У 1838 р. за несплату боргів і казенних податків перебували в опіці понад 100 маєтків².

В Харківській губернії вже на початку XIX ст. поміщики чимало заборгували по позиках, які вони взяли з «винної суми»³. Не маючи змоги своєчасно сплатити свої борги, поміщики засипали слобідсько-українського губернатора проханнями про відстрочку. Швидко зростала їх заборгованість місцевому Приказу громадського піклування, позичковому банку і опікунській раді. Так, коли в 1828 р. за ними рахувалось 653 735 карб. боргу, то в 1836 р. борг збільшився до 2 621 569 карб. За даними місцевої палати цивільного суду, в 1828 р. рахувалося в заставі 5 152 ревізькі душі, 24 168 десятин землі та 312 десятин лісу, а в 1836 р. вже 18 887 ревізьких душ, 144 497

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка 111, справа № 40, арк. 73.

² Там же, в'язка 228, справа № 13, арк. 4—5; в'язка 356, справа № 21, арк. 183—185.

³ Тобто сума, яка створювалась із зборів за вироблення і продаж горілки.

десятин землі і 1 704 десятини лісу¹. Протягом 1834—1837 рр. лише в одному Харківському повіті було продано за борги 27 поміщицьких маєтків.

За далеко неповними даними, протягом 1804—1831 рр. поміщики Чернігівської губернії лише в місцевому Приказі громадського піклування заставили 863 маєтки. Основна частина їх була заставлена в 20—30-х роках. Так, коли з 1804 по 1820 р. включно поміщики заставили 151 маєток, то протягом 1821—1831 років число заставлених маєтків зросло до 712². Про зростання заборгованості поміщиків Чернігівщини в 30-х роках переконливо свідчить також число заставних посвідчень, виданих їм у місцевій палаті цивільного суду для одержання позик в кредитних установах. В 1834 р. таких посвідчень було видано 8, в 1835 р.— 16, в 1836 р.— 22 і в 1837 р.— 30. Заплутуючись все більше й більше в тенетах боргів, поміщики були неспроможні сплачувати не тільки належні з них суми, а й навіть проценти по них. В зв'язку з цим у 30-х роках дедалі частішають випадки відмови поміщикам у видачі заставних посвідчень, а також продажу за борги маєтків.

Яскравим свідченням «дворянського оскудення» в 30-х роках може бути становище маєтків полтавського поміщика С. М. Кочубея. В «Записке о расстроеном состоянии и неоплатных долгах помещика Полтавской губернии действительного статского советника С. М. Кочубея», складеній 13 грудня 1831 р., відзначалось, що з величезного колись кочубеївського маєтку, в якому було понад 7 тисяч душ кріпаків і «преизобильное количество земли», в 1831 р. залишилось всього 1 370 душ. Всі села давно вже були заставлені, а деякі з них були навіть заставлені вдруге. На грудень 1831 р. борг маєтку кредитним установам становив 690 тисяч карб., тобто близько 500 карб. на душу³. Крім боргів кредитним установам, Кочубей повинен був сплатити ще 455 тисяч карб. капітальної (без процентів) суми, взятої ним в різних осіб за кріпосними позичковими листами. Обтяжені боргами кредитним уста-

¹ ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 1, арк. 103.

² ЧОДА, ф. Чернігівський «Приказ общественного призрения», справи №№ 2, 3, 34, 47, 1 450, 1 451; ф. Чернігівська палата цивільного суду, справи №№ 61, 105, 154, 160, 161.

³ «Киевская старина», 1895, № 3, стор. 408.

новам та приватним особам маєтки Кочубея перебували в стані занепаду і руйнування.

Не в кращому становищі перебували й поміщицькі маєтки Правобережної України. Зокрема, в Подільській губернії заставлення поміщиками своїх маєтків з метою одержання грошової позики почало набирати значного розміру вже з кінця XVIII ст. Тільки в місцевому Приказі громадського піклування за 1796 р. вони взяли позику на суму 19 406 карб. сріблом, заставивши 450 душ чоловічої статі. Протягом 1800—1805 рр. тут було оформлено 66 заставних документів на поміщицькі маєтки. В наступні роки сума боргу, що рахувалась за поміщиками Подільської губернії, невпинно зростала. Разом з нею зростало число заставлених душ. В зв'язку з тим, що поміщики брали під заставу одних і тих же маєтків позики в різних кредитних установах, від них почали вимагати посвідчення про незаставленість маєтків. У Подільську палату цивільного суду в 1831 р. звернулося за такими посвідченнями 11 поміщиків, у 1832 р.— 45, в 1833 р.— 63, в 1834 р.— 33 і в 1835 р.— 46 поміщиків¹. На поміщицькі маєтки, які мали велику заборгованість, губернські палати цивільного суду накладали заборони. По Подільській палаті за 1832—1835 рр. було накладено заборону на 61 маєток, а 14 маєтків підлягали продажу.

Видача заставних посвідчень і накладення заборони на поміщицькі маєтки були справами, що постійно розглядались і в судових установах Волинської губернії. Лише за 1820 р. Волинський головний суд розглянув такого змісту 41 справу. Протягом 1833—1839 рр. Волинська палата цивільного суду розглянула 83 справи про видачу заставних посвідчень на маєтки². Несвоєчасна сплата процентів і повернення боргу, а також намагання поміщиків одержати додаткові позики шляхом заставлення маєтків, які вже були заставлені в інших кредитних установах, спричинили численні заборони на маєтки. Так, в 1828—1829 році по Волинській губернії налічувалось до

¹ К.-ПОДА, ф. Подільська палата цивільного суду, опис № 1, справа № 469, арк. 1, 8, 10, 11, 14, 16, 23 та інші, а також справи №№ 494—505, 575, 576, 583 та інші.

² ЖОДА, ф. Волинський головний суд, опис № 2, справи №№ 10—12, 14—18, 20—52, 54; ф. Волинська палата цивільного суду, опис № 2, т. I, справи №№ 56—58, 77, 79, 82, 83, 89, 92, 93, 130 та інші.

200 маєтків, на які була накладена заборона. В 1838 р. за поміщиками дев'ятох повітів рахувалося 475 575 карб. тільки боргу, який вони взяли під застава маєтків з сум так званих «перших поезуїтських капіталів»¹.

Так поміщики, дедалі більше заборговуючи, руйнували основу, на якій трималось їх господарство. На початку 30-х років XIX ст. значна частина поміщицьких маєтків України, будучи обтяжена боргами, переходила в опіку, підлягала забороні, опису і публічному продажу. Незважаючи на те, що в 40-х роках ціни на хліб почали підвищуватись, заборгованість поміщиків не тільки не зменшилась, а, навпаки, невпинно продовжувала зростати. «Позичкові банки для дворянства,— писав у 1841 р. А. Заблоцький-Десятовський,— ні в якій мірі не поліпшили ні землеробства, ні промисловості в поміщицьких маєтках, а тільки сприяли поширенню нестримної розкоші і неоплатних боргів дворянства»². Сума боргу і недоїмок з поміщицьких маєтків Правобережної України в 1844 р. становила, згідно з даними київського, волинського і подільського генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, близько 40 мільйонів карб. асигнаціями. З усього числа поміщиків $\frac{9}{10}$ не мали капіталів і особливо терпіли від коливання цін на хліб³.

В зв'язку з цим у 40-х роках висувався цілий ряд проектів запровадження в Росії зрівняльних цін на хліб⁴, але всі вони були відхилені, як такі, що неспроможні усунути коливання цін. Взагалі ж ніякий проект не міг вивести кріпосне господарство з занепаду, причини якого

¹ ЖОДА, ф. Волинська казенна палата, справа № 242, арк. 10, 26 та інші.

² А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. IV, СПб 1882, стор. 331.

³ ЦДІА УРСР, Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 10.

⁴ Наприклад, харківський поміщик Римський-Корсаков рекомендував у 1845 р. вжити таких заходів для підтримання сталих цін на хліб: закуповувати його в урожайні роки шляхом випуску «губернських» або «народних» асигнацій і приймати хліб в рахунок податків; закуплений хліб буде йти насамперед на потреби війська, а тому касувати хлібні підряди, які дорого коштують урядові; на випадок неврожаю, хліб повинен продаватись потребуючим за ті ж асигнації і ціни, за якими його куплено. До відпускної ціни хліба додається певна сума, що була витрачена для його збереження (Н. Вардинов, История министерства внутренних дел, ч. III, кн. 3, СПб. 1865, стор. 215—216).

лежали не в обігу, а у способі виробництва. Навіть у Київській губернії, де поміщицьке господарство було міцно зв'язане з доходною на той час цукровою промисловістю, на початок 1847 р. було заставлено $\frac{2}{3}$ поміщицьких маєтків і понад половину селян. На заставлених маєтках рахувалося 15 281 443 карб. сріблом боргу, тобто на кожну заставлену ревізьку душу припадало по 54 карб. боргу. Проценти по боргових зобов'язаннях і поточні платежі в деяких маєтках становили по 6—7 карб. з ревізької душі. Такі маєтки, як правило, віддавались в орендне управління, а якщо і продовжували перебувати в руках поміщиків, то майже ніякого доходу їм не давали. За свідченням повіреного поміщиці Бобрової, яка володіла селами Казаровичами, Глібівкою і Ясногородкою (Київський повіт), на маєтку рахувалося 182 тисячі карб. банківського боргу. Поміщиця зобов'язана була щорічно платити в банк по 15 тисяч карб.¹

Чимало поміщиків Київської, Волинської і Подільської губерній зверталось за кредитом в київську контору Комерційного банку. За час з 1840 до 1851 року включно ця контора видала авансів під заставу населених маєтків на суму 1 775 153 карб.² Перебуваючи в скрутному становищі, поміщики настирливо домагаються перед адміністративними і судовими органами влади видачі їм заставних посвідчень³. Губернські палати цивільного суду щорічно розглядали про це десятки справ.

Не задовольняючись позиками, одержаними в кредитних установах, поміщики час від часу вдавались за кредитом до приватних осіб. Так, наприклад, поміщик, князь В. М. Яблоновський, що мав володіння в Новоград-Волинському і Острозькому повітах, з квітня 1848 до вересня 1851 р. 13 раз брав за позичковими листами гроші

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1831 р., справа № 315.

² Сборник статистических сведений о России, кн. II, СПб. 1854, стор. 273.

³ Так, графиня Ржевуська протягом 1843—1856 рр. взяла під заставу маєтків у Київській і Одеській конторах Державного банку, у Волинському, Київському і Подільському Приказах громадського піклування, Петербурзькому банку, Петербурзькій і Московській збережних казнах в позику 384 828 карб. На початок 1852 року тільки проценти на її борги досягали 150 тисяч карб. (ЖОДА, ф. Волинська палата цивільного суду, опис № 2, т. I, справа № 359, арк. 1, 2, 5, 164, 389).

в купця М. Зусьмана. Позичивши 85 757 карб. 22 коп. сріблом, він мав за 4 роки сплатити 12 235 карб. 27 коп. в рахунок процентів і 2 572 карб. 71 коп. неустойки, а всього сума його боргу становила 100 565 карб. 20 коп.¹

Невиплатні борги тяжіли і над поміщицькими господарствами Лівобережної України. Поміщик Лялін з розпачем писав, що тепер поміщики не думають про розкішне життя. Часто вони не мають можливості навіть дати своїм дітям освіту і підтримувати їх на службі. Багато хто з поміщиків турбується лише про те, щоб, продавши щонебудь з сільських виробів, сплатити податки і врятувати свої маєтки від опіки. В такому дусі писав про стан поміщицьких маєтків на Лівобережній Україні і інший автор — Война-Куринський. Найкращим доказом, говорить він, того, що доход з маєтків не дає можливості своєчасно сплачувати борги і проценти по них, є реєстр щоденних оголошень про продаж маєтків. Проценти за борги забирають $\frac{2}{3}$ того доходу, який дає маєток. Решта доходу потрібна на домашні витрати, виховання дітей і т. д. Отже, для поліпшення господарства не залишається нічого².

Вузькість внутрішнього ринку, з одного боку, і крайня потреба в грошах — з другого, змушували поміщиків вдаватися до кредитних установ за позиками під заставу сільськогосподарських продуктів. Зокрема, під таку заставу давала позики контора Комерційного банку в Харкові. За період з 1843 до 1851 року включно вона видала 6 019 493 карб. Крім того, ця контора кредитувала під заставу вовни Харківську акціонерну компанію, що приймала на комісію вовну від поміщиків. Протягом 1845—1851 рр. контора видала під заставу вовни позики на суму 2 217 309 карб.

Заборгованість поміщиків, невинно зростаючи з кінця XVIII ст., набрала в 50-х роках катастрофічних розмірів. З кожним роком збільшувалась кількість заставлених і перезаставлених маєтків, а також взятих в опіку. Так, в Катеринославській губернії в 1853 р. з 1 354 маєтків було

¹ ЖОДА, ф. Новоград-Волинський повітовий суд, справа № 328, арк. 1.

² ЖМГИ, 1844, ч. X, стор. 17; Труды Вольного экономического общества, 1845, т. II, стор. 129—130.

заставлено і перезаставлено 581 маєток; за недоїмку і борги взято в опіку 73 маєтки і 5 в казенний нагляд, а за несплату процентів 31 маєток описано і один продано з публічних торгів. У Херсонській губернії з 3 450 маєтків 493 були заставлені і перезаставлені; за несплату боргів 10 маєтків передано в опіку, 20 маєтків описано, 11 призначено до публічного продажу і 5 продано. У Харківській губернії в 1854 р. з 2 347 маєтків було заставлено і перезаставлено 602; за недоїмку і несплату процентів та боргу 63 маєтки взято в опіку, 2 описано і про один оголошено публічний продаж¹.

Аналогічна картина була і в решті губерній України. М. Г. Чернишевський, характеризуючи поміщицьке господарство 50-х років, справедливо відзначав: «Розорення для самих поміщиків — ось найбільш наочний наслідок примусової праці. Звіти кредитних установ про кількість заставлених маєтків і публікації про продаж цих маєтків за несплату боргів, на жаль, надто голосно свідчать про те, як підтверджується ця наукова істина фактами нашого життя... Поміщик, маєток якого не заставлений, є в нас дуже рідким винятком»². Різко критикуючи графа Тенгоборського, який виступив за збереження кріпосного права, М. Г. Чернишевський писав: «Якщо в нас мало капіталів, то в цьому повинне кріпосне право, яке заважає розвитку вільної праці, а саме вільна праця продуктивна і саме вона збільшує багатства нації; якщо ціни на хліб занадто низькі, то в цьому знов-таки повинна примусова праця, яка руйнує відповідність виробництва з споживанням і знищує в господарів ощадливість»³.

У 1856 р. тільки за позики, одержані в кредитних установах під заставу населених маєтків, поміщики України повинні були сплатити 77 078 041 карб. 48 коп. З загальної суми цього боргу на окремі губернії припадало⁴:

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 248, в'язка 1929, справа № 1 578; ХОДА, ф. Харківський губернський статистичний комітет, справа № 25, арк. 3, 25.

² Н. Г. Чернышевский, Избранные экономические произведения, т. I, Госполитиздат, 1948, стор. 444.

³ Там же, стор. 452.

⁴ ЖМВД, 1860, № 2, стор. 208—211.

Губернії	Карб.	Коп.
Київська	19 342 403	15
Подільська	17 922 034	64
Волинська	10 260 900	30
Чернігівська	7 439 424	55
Полтавська	7 295 962	76
Харківська	5 918 687	40
Катеринославська	4 855 592	15
Херсонська	4 043 036	53

Крім цього, на поміщиках рахувалося 1 164 280 карб. 20 коп. боргу за позики, взяті під заставу незаселених маєтків. Але і на цьому не закінчувалась заборгованість поміщиків. У тому ж 1856 році за ними рахувалося 5 314 718 карб. 78 коп. різної недоїмки. Особливо багато її було на поміщицьких маєтках Херсонської, Катеринославської та Полтавської губерній. Отже, загальна сума боргу, яка рахувалась на поміщицьких маєтках України в 1856 р., становила 83 557 040 карб. 46 коп. В цю суму не ввійшли борги поміщиків, які вони повинні були сплатити за заставлені кам'яні будинки, білети кредитних установ, а також їх позики в місцевих кредитних установах та приватних осіб.

За офіціальними даними 1856 р., в губерніях України була така кількість поміщицьких маєтків і з них заставлених і Perezаставлених ¹:

Губернії	Всього маєтків	З них заставлено і Perezаставлено	% заставлених маєтків
Волинська	2 370	599	25,27
Катеринославська	2 621	647	24,68
Київська	1 584	894	56,44
Подільська	1 667	814	48,83
Полтавська	7 547	1 192	15,79
Харківська	4 286	786	18,36
Херсонська	2 813	749	26,63
Чернігівська	4 869	966	19,83

¹ ЖМВД, 1857, № 11, стор. 230—231.

Таким чином, з 27 757 поміщицьких маєтків 6 647, або 23,9%, були заставлені й перезаставлені. За неплатіж боргів у 1856 р. перебувало маєтків в опіці: у Волинській губернії — 104, Київській — 52, Подільській — 38, Полтавській — 33, Чернігівській — 78, Харківській — 9, Катеринославській — 141, Херсонській — 83¹.

Поки що ми обмежувалися показом лише кількості заставлених маєтків, а також суми боргу, що рахувалася за ними. Не меншу вагу для характеристики занепаду поміщицьких маєтків має питання про кількість заставлених ревізьких душ та розмір суми боргу, що припадає на кожну з них. Щодо цього досить важливими є такі дані за 1856 р.²:

Губернії	Число ревізьких душ чол. ст. за 9 ревізією	Число заставлених ревізьких душ	Сума боргу на одну ревізьку душу		% заставлених ревізьких душ
			карб.	коп.	
Волинська	440 554	175 842	58	35	39,91
Катеринославська	158 858	79 292	67	16	49,90
Київська	521 245	305 897	63	23	58,68
Подільська	485 960	276 915	64	35	56,98
Полтавська	325 296	168 249	43	36	51,72
Харківська	223 525	128 955	45	89	57,69
Херсонська	151 142	78 915	51	10	52,21
Чернігівська	277 153	162 300	45	83	58,56

Вищенаведена таблиця свідчить про те, що з 2 583 733 ревізьких душ 1 376 365, або понад 53%, були заставлені і перезаставлені. Як щодо заставлених маєтків, так і щодо заставлених ревізьких душ на першому місці стояла Київська губернія.

Звичайно, в боргах задихалися не тільки поміщики губерній України, а й усїєї царської Росії в цілому. Грунтуючись на офіціальних відомостях, К. Маркс підрахував, що навіть за зменшеним розрахунком «дев'ять десятих всїєї російської аристократії перебуває у великій заборгованості кредитним банкам, інакше кажучи — урядові. Але відомо також, що російське дворянство, крім того, перебуває у великій заборгованості приватним особам,

¹ ЖМВД, 1857, № 11, стор. 172—175.

² ЖМВД, 1860, № 2, стор. 228—231.

банкам, купцям, євреям і лихварям, причому ця заборгованість їх у більшості випадків настільки велика, що вони є лише номінально власниками своїх маєтків»¹.

Під натиском постійно зростаючої заборгованості поміщики висували найрізноманітніші проекти, здійснення яких, на їх думку, повинно було врятувати кріпосне господарство від остаточного занепаду. Серед поміщиків все частіше й частіше починають лунати голоси про необхідність скасування кріпосного права. З скасуванням кріпацтва вони зв'язували одержання від царського уряду нових, вже безповоротних кредитів, виданих за рахунок селян. Поміщик М. Судієнко, виступаючи в січні 1859 р. на засіданні Чернігівського губернського комітету, з приводу цього говорив: «Викуп або встановлене законом відчуження селянам певних польових ділянок за відповідну винагороду володільців буде корисне для поміщиків, тому що дасть їм кошти для влаштування господарства свого на вільній праці, врятує багато маєтків, обтяжених боргами, від продажу і, отже, багато які дворянські маєтки від злиднів, позбавить поміщиків від згубних сутичок з селянами і численних розглядів чиновників»².

Таким чином, поміщики, приступаючи до вироблення положення про скасування кріпосного права, мали на меті утримати за собою основну частину земель і одержати відповідні кошти для перетворення своїх панщинних господарств в господарства капіталістичного типу.

2. СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Селянське питання в дореформений період було одним з найгостріших і найважливіших питань, від розв'язання якого залежав дальший економічний розвиток країни. Чим більше феодально-кріпосницька система втягувалась в кризу, тим гостріше стояло селянське питання. Мова йшла про те, бути чи не бути кріпосному праву в Росії. Ідейна боротьба навколо селянського питання, що почалася в другій половині ХVІІІ ст., розгорталась і посилювалась протягом дворянського (1825—1861 рр.) і різночинського (1861—1895 рр.) періодів визвольного руху в Росії.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 1, стор. 540.

² Труды Черниговской архивной комиссии, вып. IX, стор. 181.

Спочатку О. М. Радіщев, а потім декабристи, особливо П. І. Пестель, завдали могутнього удару по ідеології кріпосництва і сприяли дальшому розвитку антикріпосницького суспільнополітичного руху в Росії. Рішуче виступаючи проти царизму і кріпосництва, вони робили правильний висновок про те, що основна причина економічної відсталості Росії полягає в існуванні кріпосної залежності селян. О. М. Радіщев, закликаючи до революційного знищення кріпосного рабства, вимагав, щоб землею володів той, хто її обробляє. Лише після знищення самодержавства і кріпацтва, на думку Радіщева, в Росії почнеться швидкий розвиток промисловості, сільського господарства, торгівлі, підвищиться продуктивність праці.

Проти станової, поліцейсько-бюрократичної абсолютної монархії і кріпосництва були спрямовані політичні ідеї декабристів, які зробили першу збройну революційну спробу вивести Росію на шлях буржуазного державного ладу і капіталістичного розвитку народного господарства. Декабристи вважали, що без ліквідації феодально-кріпосницьких відносин неможливий ні економічний, ні культурний розвиток Росії, а також здійснення їх ідеалів політичної свободи.

Декабристи дуже добре знали те становище, в якому перебували кріпосні селяни Росії. Про це переконливо доводять їх зізнання, папери і пізніші спогади. Деякі члени таємних політичних організацій звертали зокрема увагу на надзвичайний гніт і експлуатацію селян-кріпаків у губерніях України. Так, член «Південного товариства» Крюков під час допиту заявив: «...у Подільській губернії я бачив, якого ступеня досягає пригноблення селян поміщиками»¹. Член цього ж Товариства поручик Усовський свій вступ у таємну організацію пояснював «співчуттям до знедолених і пригноблених селян... Ці люди, жертви розкоші і примх своїх поміщиків, згнатьблені і пригнічені без краю; забезпечуючи державі і багатство, і захист, вони не мають ніяких прав, ніякої участі в політичному... існуванні. Воля і примхи поміщика — це їм закон; працювати їй підкорятись — ось їх права. Не знаю, як описати становище людей, чії свобода, діти і майно — все для них чуже, все є власністю їх володільця»². В. Ф. Раев-

¹ В. Семевский, Политические и общественные идеи декабристов, СПб. 1909, стор. 108.

² Там же, стор. 108—109.

ський, член «Південного товариства», на допиті показав, що він бачив у Подільській губернії, як селяни в багатьох місцях працювали «кругом целую неделю на помещика», а в одному маєтку бачив селян, що виконували панщину в кайданах; люди продаються поодиноці, поміщики розпутничають, влаштовують гареми, куди забирають дівчат-кріпачок. Подібний зміст мали свідчення декабристів про тяжке становище селян-кріпаків і у великоруських губерніях.

Ставлячи питання про завоювання політичних свобод, декабристи нерозривно з ним зв'язували знищення кріпосного права. Згідно з програмою, виробленою П. Пестелем і прийнятою «Південним товариством», звільнення селян від кріпосної залежності мав здійснити тимчасовий уряд, який утвориться внаслідок військового перевороту, після повалення царизму. В «Конституції» М. Муравйова, яку він склав для «Північного товариства», його повинна була провести новостворена конституційна монархія.

Необхідність звільнення селян визнавали всі декабристи, але відносно характеру звільнення їх погляди були різні. Одні з них виступали за звільнення селян з землею (П. Пестель і більшість членів «Південного товариства»); другі відстоювали особисте звільнення селян, але без наділення землею; треті, в числі їх і М. Муравйов, вважали, що селяни повинні одержати у власність тільки присадибні (2 десятини) ділянки, а решта землі мала залишатись в руках поміщиків.

У програмному документі «Південного товариства» — «Русской правде», яку написав П. Пестель, одночасно з скиненням самодержавства ставилась вимога рішуче ліквідувати кріпосне право, наділивши без будь-якого викупу селян землею. Селяни, а також інші категорії і групи населення, позбавлені до цього політичних прав, повинні одержати повні і рівні права. Розглядаючи землю як загальнонародне добро, П. Пестель вважав, що кожний бажачий може одержати наділ для обробітку. В проєкті розв'язання аграрного питання він рекомендував розділити всю землю на дві частини, одна з яких вважалася б громадським володінням і перебувала у користуванні тих, хто її обробляв. Друга частина землі повинна перебувати в безпосередньому розпорядженні майбутнього уряду, який міг здавати її окремими ділянками в оренду, а також продавати. Права приватної власності на землю, при-

дбану з другої половини державного фонду, були необмежені. В приватній власності залишались також поміщицькі маєтки, що не перевищували 5 000 десятин землі. Незважаючи на деяку дворянську обмеженість, проект П. Пестеля, як і взагалі ідеї декабристів, зокрема у селянському питанні, відіграв велику роль в розбудженні другого покоління борців проти царизму і кріпосництва — революціонерів-демократів.

Різночинницький або буржуазно-демократичний період знаменував собою нову фазу у визвольному русі в Росії. Блискуча плеяда революціонерів-демократів в особі В. Г. Белінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова та інших далі поширила й зміцнила почату декабристами і продовжену О. І. Герценом боротьбу проти самодержавства і кріпосництва. Революціонери-демократи вимагали не тільки ліквідації особистої залежності селян від поміщиків, а й всяких інших форм їх залежності, зокрема феодальних платежів за землю. Ведучи рішучу боротьбу за революційне розв'язання селянського питання, вони завдавали нищівних ударів по ідеології кріпосників, викривали маневри лібералів, які, спілкуючись з кріпосниками, виступали за розв'язання селянського питання шляхом реформи, підготовленої і проведеної поміщиками.

В умовах наростання селянського руху, під безпосереднім впливом російської революційної думки, з'являються революціонери-демократи і на Україні, найвидатнішим представником яких був геніальний поет Т. Г. Шевченко. Спільно з російськими революціонерами-демократами він боровся за розв'язання селянського питання шляхом збройного повстання. Вся його величезна спадщина— поезія, проза, драматургія, листи, «Щоденник», картини— все пройняте глибокою любов'ю до уярмлених селян-кріпаків і пекучою ненавистю до гнобителів-кріпосників. Повне безправ'я селян, трігнічення їх тяжкою панщиною, сваволя кріпосників, торгівля людьми, гвалтування жінок та дівчат-кріпачок поміщиками, придушення всякого вияву вільної думки — ось далеко неповний перелік жахливих породжень кріпосного права, які викривав і затаврував Тарас Шевченко у своїй творчості.

Провідним мотивом багатьох творів Т. Г. Шевченка є полум'яний і разючий гнів проти царів-«людоїдів», «катів людських». Викриваючи на біблійських сюжетах та історичних прикладах брехливу святість царів, революціонер-

демократ показує спільність їх інтересів з усіма іншими експлуататорами і гнобителями народу. Він нищівно громить лицемірство лібералів, називаючи прислужників царя «блюдолизами», а поетів, що оспівували коронованого ката — «тупорилими віршомазами». Проти-ставляючи чарівну природу України кріпосницькому пеклу, яке завели на землі поміщики, Тарас Шевченко писав:

Он глянь: у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуть
Княжат недорослих. А он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! — в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! А онде під тином
Опухла дитина — голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

(«Сон»)

Подібно до російських революціонерів-демократів, Т. Г. Шевченко вважав, що основним злом, головною причиною всіх нещасть народу є кріпосницький лад. Єдиним реальним засобом для знищення кріпосницького ладу, на думку Тараса Шевченка, може бути лише збройна боротьба. Його увагу постійно привертають мужні дворянські революціонери, «поборники святої волі», — декабристи, хоробрі селянські ватажки Залізняк, Гонта, Кармалюк та інші «славні рицарі», які зі зброєю в руках виступили проти кріпосників. Їхня боротьба, за оцінкою Тараса Шевченка, мала справедливий характер. Гнівню розвінчуючи кріпосників і деспотичний царський лад, він закликав усіх пригноблених до повстання:

...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

(«Заповіт»)

Живучи інтересами поневоленого народу, Т. Г. Шевченко використовував усяку нагоду для організації сил в боротьбі проти царизму і кріпацтва. З цією метою він вступив у таємну політичну організацію — Кирило-Мефодіївське товариство, яке виникло в Києві на початку 1846 р. Основними вимогами цього Товариства були: ліквідація

кріпосного права і поділу людей на стани; визволення всіх слов'янських народів, у тому числі й українського, від гніту царизму і об'єднання їх у федеративну республіку з парламентським ладом.

Щодо засобів здійснення цих програмних вимог, то члени Товариства розподілялись на два крила, які боролись між собою: революційно-демократичне, очолюване Т. Г. Шевченком, до якого належали Н. Гулак, Н. Савич, Г. Андрузький, І. Посяда, А. Навроцький, і ліберально-буржуазне, реформістське крило на чолі з М. Костомаровим і П. Кулішем. Революційно-демократичне крило, продовжуючи республіканські традиції декабристів і зокрема «Товариства об'єднаних слов'ян» з його ідеєю всеслов'янської федерації, вважало, що об'єднати слов'янські народи у федеративну республіку можна тільки шляхом переможного всенародного збройного повстання; що український народ може визволитись тільки в результаті непримиренної боротьби проти поміщиків і царизму і що запорука успіху цієї боротьби полягає в єдності революційних сил російського і українського народів. Рішуче виступаючи проти кріпосного рабства, Тарас Шевченко та його однодумці відстоювали ідею революційного перевороту, внаслідок якого селяни повинні стати не тільки особисто вільними, а й забезпеченими землею.

Ліберально-буржуазне, реформістське крило, виражаючи інтереси української буржуазії, що народжувалась, і дворянства виступало проти знищення соціального і національного гніту на Україні. Прикриваючи свої класові буржуазні позиції, Костомаров і його прихильники зображали прагнення української буржуазії до оволодіння національним ринком і розширення своїх політичних прав, як загальну справу українського народу, який, нібито, був пройнятий «вічним духом рівності і братерства». Буржуазно-націоналістична ідея про «безкласовість» українського народу, проголошена Костомаровим, пізніше стала вихідним пунктом буржуазно-націоналістичних теорій про «безбуржуазність» української нації. Відкидаючи революційну тактику і шукаючи угоди з кріпосниками, Костомаров і його послідовники сподівались, що під впливом філантропічних ідей Кирило-Мефодіївського товариства спочатку ліберальні поміщики, а потім і сам цар переконуються в необхідності ліквідувати шляхом реформи кріпосне право.

Кирило-Мефодіївське товариство проіснувало недовго. В 1847 р. воно було розгромлене царським урядом, а члени його віддані до суду. Найжорстокішою кари зазнав від царських катів Т. Г. Шевченко. Але, незважаючи на це, він до кінця своїх днів незмінно стояв на позиціях революційного демократизму. Будучи непримиреним ворогом царизму, Шевченко виступав за республіку, яка за своєю суттю могла бути лише буржуазно-демократичною. Пропагуючи революційні ідеї, Тарас Шевченко вважав, що в майбутньому суспільстві буде встановлена рівність людей, яка ґрунтуватиметься на громадській власності на землю і знаряддя праці. В цьому суспільстві не буде ні поміщиків, ні царів; люди житимуть, як брати, як одна сім'я. Люди нового суспільства, звільнившись від класової ворожнечі, матимуть високий рівень свідомості, а від релігійних забобонів у них не лишиться й сліду.

На протилежність західноєвропейським соціалістам-утопістам, що сподівались побудувати нове суспільство за допомогою «співчуваючих» капіталістів, освічених королів, Тарас Шевченко, як і російські революційні демократи, вважав, що таке суспільство може виникнути лише внаслідок збройної переможної боротьби проти експлуататорів. Його творчість глибоко і всебічно відобразила революційні прагнення трудящих мас, їх ненависть до експлуататорів і віру в перемогу над ними. Поет попереджав оскаженілих гнобителів:

...Не втечете
І не сховаєтесь! Всюди
Вас найде правда-мега, а люди
Підстерезуть вас на тотеж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,
Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...

(«Осія. Глава XIV»)

Т. Г. Шевченко, непохитний виразник ідей селянської революції, мужній і сміливий борець проти царизму і кріпосництва, послідовно відстоював право селян на вільне життя, вважаючи, що вся земля повинна належати тим, хто її обробляє. Подібно до Чернишевського, він не по-

кладав надій на реформу, яку готував царський уряд і яку до нудоти славословили ліберали.

..Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
Її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить,
Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.

(«Я не нездужаю, міроку»)

Т. Г. Шевченко помер напередодні оголошення маніфесту про скасування кріпацтва, залишаючись до останнього дня непримиреним ворогом всього, що було побудоване на насильстві й експлуатації. Він вірив у прекрасне майбутнє своєї батьківщини, коли «розкуються заковані люди» і «встане правда, встане воля».

В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, Т. Г. Шевченко та інші революціонери-демократи своєю літературною діяльністю сприяли поширенню прогресивного світогляду серед революційної інтелігенції Росії. В. І. Ленін називав їх просвітителями, вказуючи на такі три характерні риси революційного просвітництва: 1) «палка ворожість до кріпосного права і до *всіх його* породжень в економічній, соціальній і юридичній сфері»; 2) «палкий захист освіти, самоврядування, свободи»; 3) «обстоювання інтересів народних мас, головним чином селян (які не були ще цілком звільнені або тільки звільнялися в епоху просвітителів), щира віра в те, що скасування кріпосного права та його залишків принесе з собою загальний добробут, і щире бажання сприяти цьому»¹.

Викривальному засудженню кріпосне право було піддане на Україні також одним з видатних представників кріпосної інтелігенції — Семеном Олійничуком (1798—1852 рр.). Одержавши таємно від поміщика Собіщанського (Вінницький повіт) в гімназії освіту, С. Олійничук протягом 14 років, живучи під чужим прізвиськом, учителював на Правобережній Україні та Білорусії. На 47-му році свого життя він одержав від Собіщанського відпускну. Мандруючи по українських, російських і білоруських губерніях, Олійничук скрізь бачив жахливі наслідки

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 453—454.

кріпосного права. Все те, що він бачив і що чув з уст поневоленого кріпосниками народу, було ним частково описано в незакінченому творі «Исторический рассказ природных или коренных жителей Малороссии Заднепровской, т. е. Киевской, Каменец-Подольской и Житомир-Волынской губерний про своё житье-бытьё».

«Исторический рассказ...» Олійничука, незважаючи на монархічні і релігійні переконання автора, має велике позитивне значення. Все його вістря спрямоване проти ненависного кріпосництва, що на Правобережній Україні сполучалося з національним гнітом, який здійснювали польські поміщики. В історичних екскурсах свого твору Олійничук розповідає, як козацька старшина перетворювалася в польську шляхту, приймала католицизм, гнобила і грабувала українських селян. Автор вірно відзначає занепад магнатських латифундій і взагалі великих маєтків. Говорячи про грабування селян поміщиками, Олійничук відзначає, що лише за один дозвіл вийти дівчині заміж в інше село поміщики беруть з батьків до 25 карб. сріблом. Жахливі кари чекають тих, які «вийдуть з терпіння, або через необережність скажуть що-небудь один другому про свое лихо». Жорстоке рабство, яке встановили поміщики на Правобережній Україні, поєднується з торгівлею людьми. Тут «їх душі купуються на штуки, як у освічених народів худоба»¹. Про антикріпосницькі погляди Олійничука довідались органи царської влади. Його арештували і після слідства, за наказом Миколи I, посадили в грудні 1849 р. в Шлісельбурзьку фортецю, яка назавжди поглинула активного борця проти сваволі кріпосників.

Під впливом агітації революційних демократів у 1856 р. в Харкові виник таємний політичний гурток, більшість членів якого ставила своїм завданням звільнення селян в Росії і заміну монархії республіканським правлінням. Ведучи пропагандистську роботу, члени гуртка підтримували безпосередні зв'язки з Герценом і широко використовували його революційні твори. В 1857 р., коли царизм приступив до підготовки реформи, в Харківському гуртку дістало перевагу ліберальне крило, і він фактично припинив свою нелегальну діяльність.

¹ ЦДІА (М.), ф. III відділу К. Й. І. В., I експедиція, 1849 р., справа № 405, стор. 5—7; «Былое», 1906, № 4, стор. 117, 118—119.

Боротьба О. М. Радішева, декабристів і революціонерів-демократів проти царизму і кріпосництва, їх революційні ідеї у розв'язанні селянського питання відіграли величезну прогресивну роль в історії визвольного руху. В своїй знаменитій статті «З минулого робітничої преси в Росії» В. І. Ленін відзначив, що визвольний рух в Росії пройшов три головні етапи, відповідно до трьох головних класів, що брали в ньому участь: 1) період дворянський, приблизно з 1825 по 1861 рік; 2) різночинський або буржуазно-демократичний, приблизно з 1861 по 1895 рік; 3) пролетарський — після 1895 року¹.

Окремі етапи визвольного руху при всіх своїх відмінностях, особливо принципіальних відмінностях між другим і третім етапом, були в нерозривному взаємозв'язку і послідовному взаємовпливові. Називаючи декабристів «дворянськими революціонерами», В. І. Ленін підкреслював їх слабкість і класову обмеженість. «Вузьке коло цих революціонерів. Страшно далекі вони від народу», — писав В. І. Ленін у своїй статті «Пам'яті Герцена». Одночасно з цим він відзначав велике значення повстання декабристів для дальшого розвитку визвольного руху, в пробудженні наступного покоління борців проти царизму і кріпосництва.

Революційні демократи, будучи більш широким і більш близьким до народу колом, ніж дворянські революціонери, завдали нищівних ударів по царизму і кріпосництву. Їх виступ був однією з обставин, що зумовили революційну ситуацію в Росії 1859—1861 рр. Але знищити царизм і кріпосництво було не під силу й революційним демократам. Їх діяльність протягом усього різночинського періоду не змогла повністю злитися з селянським рухом. На перешкоді цьому стояли як незначність числа революційних демократів, так і стихійність та роздробленість селянського руху. Лише найреволюційніший в світі пролетаріат нашої країни, очолений великою Комуністичною партією, разом з трудящим селянством знищив царське самодержавство та капіталізм у Росії і відкрив нову еру в історії людства. Тільки внаслідок Великої Жовтневої соціалістичної революції було правильно розв'язане і селянське питання.

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219.

В той час, коли декабристи намагалися розв'язати селянське питання з допомогою військового перевороту, а революціонери-демократи шляхом селянської революції,— ліберально настроєні поміщики всі надії покладали на проведення реформи зверху, з боку царського уряду. Під впливом занепаду кріпосницьких господарств і успішного розвитку господарств, заснованих на вільнонайманій праці, передова частина поміщиків дедалі більше переконала в необхідності змін у взаємовідносинах з селянами. З'являється цілий ряд проектів «розв'язання» селянського питання мирним шляхом. Своєрідного характеру набрало «розв'язання» селянського питання в проектах і практичній діяльності одного з прогресивних представників українського дворянства — В. Н. Каразіна.

Незважаючи на те, що Каразін був прихильником спадкової монархії, він виступав за обмеження кріпосного права шляхом встановлення точного розміру повинностей, знищення кар без суду і заборони продажу людей без землі. Висловлюючи думку про те, що поміщик повинен бути для всіх своїх селян своєрідним «державним чиновником», він вимагав урядових заходів щодо визначення розміру викупу, дозволу селянам скаржитись на поміщика, енергійно протестував проти безземельного «звільнення» селян в Естляндії. Земля, твердить Каразін, є власністю не тільки поміщиків, а й народу. Перші були лише розподільовачами землі¹. В трьох записках, поданих в січні 1820 р. міністру внутрішніх справ В. П. Кочубею, він рекомендував заборонити законом всім, крім поміщиків, володіння людьми, а також обмежити це володіння терміном життя теперішніх володільців, позбавивши їх права продавати людей.

Свої проекти щодо розв'язання селянського питання Каразін намагався практично здійснити у своєму маєтку в селі Кручику (на Харківщині). В кінці XVIII — на початку XIX ст. він проводить тут цілий ряд «реформ»: певедення селянських повинностей на грошовий розрахунок робочого дня і в залежності від розміру наділу, організація сільського самоуправління, спроба урегулювати збирання податків, створення громадської каси, органі-

¹ Чтен'я в Обществе истории и древностей российских, 1860, кн. 2, Смесь, стор. 218—227; Сборник исторических материалов, извлечённых из архива собствен. е. и. в. канцелярии, вып. VII, стор. 142—152; «Русская старина», 1903, № 8, стор. 457—465.

зація школи і т. д.¹ Як проекти Каразіна, так і його «реформи» в селі Кручику були спробою мирним шляхом розв'язати селянське питання і одночасно поліпшити справи в поміщицькому господарстві, яке починало занепадати.

Але нововведення Каразіна не поліпшили та й не могли при збереженні кріпосного права докорінно поліпшити становище селян. Не одержав бажаного підвищення доходності і сам власник маєтку Каразін. Кінчилось все тим, що В. Каразін, проводячи господарські та наукові досліді, потрапив у невиплатні борги і в 1824 р. втратив маєток. Коли в 1833 р. село Кручик знову перейшло в його володіння, він вважав за краще назавжди залишити свої нововведення і вести своє господарство «по-старинці».

Низька продуктивність праці кріпаків, з одного боку, значні доходи господарств і промислових підприємств, заснованих на вільнонайманій праці, з другого — викликалі гарячі суперечки про перевагу тієї чи іншої праці. Ще в 1812 р. Вільне економічне товариство оголосило задачу про порівняльну вигідність кріпосної і вільнонайманої праці. З 14 авторів, які прислали відповідь на цю задачу, 7 висловились за вільнонайману працю. Першу премію одержав колишній професор Харківського університету Л. Якоб. У своїй відповіді він писав, що кріпосна праця не вигідна навіть для самих поміщиків. Державні і господарські інтереси вимагають скасування кріпацтва, але при цьому необхідно дотримуватись певної поступовості. До того часу, поки кріпосне право не скасоване законом, уряд повинен вжити певних заходів для врегулювання взаємовідносин між поміщиками і селянами. Зокрема Якоб рекомендує узаконити розмір селянських повинностей, заборонити продаж селян без землі і роз'єднання членів

¹ «Киевская старина», 1905, № 4, стор. 2—35; Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1861, кн. 3, Смесь, стор. 135—176. Створене в селі Кручику «самоуправління» носило лише гучну назву, а в дійсності було слухняним органом, за допомогою якого поміщик здійснював свою владу. «Сільська дума» складалася з двох, а згодом з шести осіб, обраних селянами, і поміщика, як голови думи. Одним з найголовніших її завдань було стежити за виконанням селянами повинностей і карати «непокірних». Коли кари, застосовані думою, не давали бажаного результату, справа передавалася на розгляд поміщикові, який віддавав «непокірного» в солдати або продавав. На допомогу поміщикові була організована і сільська поліція, що тримала міцний зв'язок з повітовою.

сім'ї, обмежити права поміщиків щодо покарання селян, надати селянам право власності на їх заробіток і придбане ними майно, визначити розмір викупу та ін. Після здійснення цілого ряду попередніх заходів, пише Якоб, царський уряд може скасувати кріпосне право, передавши селянам на правах власності або спадкової оренди частину землі. Отже, Якоб виступає за перетворення кріпосних селян у батраків, які будуть працювати в поміщицьких маєтках. Перехід до вільнонайманої праці, за його розрахунком, повинен значно підвищити доходи поміщицьких маєтків¹.

Чималу увагу вживанню вільнонайманої праці в землеробстві приділяло Товариство сільського господарства Південної Росії. Правда, тут поки що йшла мова переважно не про заміну кріпосної праці вільнонайманою, а про її доповнення в зв'язку з недостатнім числом кріпаків. Херсонський поміщик В. Шостак вважав, що чистий дохід панщинного господарства при середньому врожаї в 6 раз більший від доходу господарства, заснованого на вільнонайманій праці².

Розклад і криза феодально-кріпосної системи, що знайшли свій яскравий вияв у постійно зростаючих селянських рухах, змушували задуматись над селянським питанням навіть деяких царських сановників. Боячись вибуху загального селянського повстання, вони вважали за необхідне вжити певних заходів для того, щоб хоч в незначній мірі обмежити сваволю поміщиків і таким чином ослабити гостроту класових суперечностей. Саме це мали на меті проекти М. М. Сперанського (1809 р.), П. Д. Кисельова (1816 р.), Є. Ф. Канкріна (1818 р.) та ін. В листі до князя Воронцова граф Кисельов у 1852 р. писав, що у нього і в інших урядових осіб «ніколи не було й мови про абсолютне звільнення, а тільки про врегулювання кріпосного права з метою відібрати у лихих поміщиків можливість зловживати цим правом... Я можу сказати, що цього і досі бажаю з страху, бо чим пильніше я придивляюсь, тим більше страшуся селянського повстання, яке загрожує спокоеві Росії і існуванню дворянства»³.

¹ Труды Вольного экономического общества, 1814, т. 66.

² В. Шостак, Работа барщинская в Херсонской губернии (Записки Общества сельского хозяйства Южной России, 1848, № 5).

³ А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Кисельов и его время, т. II, СПб. 1882, стор. 325.

Деяке безпосереднє відношення до селянського питання на Україні мав проект — брошура віленського поміщика В. Стройновського «Об условиях помещиков с крестьянами», яка була надрукована у Вільно в 1809 р. Автор брошури, наводячи між іншим приклади з життя селян Правобережної України, підкреслював, що кріпосне право гальмує економічний розвиток країни, не дає вигоди ні поміщикам, ні державі. Крім цього, зазначав він, доти, поки існуватиме кріпосництво, над поміщиками постійно тяжітиме небезпека селянських рухів. Стройновський рекомендував поміщикам дати селянам особисту волю і «укласти з ними договори».

За обмеження кріпосного права виступав і малоросійський генерал-губернатор М. Г. Репнін. У своєму листі до царя, написаному в липні 1818 р. з приводу проекту полтавського поміщика Кочубея¹, він звертав увагу на те, що розмір панщини на Лівобережній Україні не визначений, і місцеві поміщики часто дають селянам такі уроки, яких вони не встигають виконувати. Репнін домагався від царя дозволу на скликання наради представників від дворянства, на якій мало бути вирішено питання про розміри повинностей селян і майбутнє відновлення їх особистих прав і волі².

Досить цікавою була записка подільського поміщика А. Кушельова-Безбородка «Некоторые мысли об устройстве юго-западных губерний, возвращенных России от Польши» (травень 1831 р.). Розуміючи невикідність підневільної панщинної праці, автор записки ставить питання про необхідність надання селянам-кріпакам права переходу від одного поміщика до іншого, зв'язуючи з ним право вільного найму.

Чимало проектів в селянському питанні було складено запеклими кріпосниками. Намагаючись зберегти без змін кріпосне право, вони обмежувались побажанням частково поліпшити становище селян. Характерною щодо цього є записка С. Шипова «Взгляд на Подольскую губернию», що була подана на ім'я царя 27 листопада 1830 р. Описуючи багатства краю, автор говорить про «рабське,

¹ Цей проект навіть за визнанням царського уряду не тільки не міг поліпшити становище селян, а привів би до ще більшого погіршення його.

² Сборник исторических материалов из архива собств. е. и. в. канцелярии, вип. VII, стор. 165—175.

злиденне становище поселян», жажливу їх експлуатацію з боку польських поміщиків. Ідеалізуючи кріпосницькі порядки у великоруських губерніях, він домагається передачі подільських селян російським поміщикам. Взагалі ж він не пропонує будь-яких конкретних засобів щодо поліпшення становища селян, а лише обмежується побажанням: «докласти особливих зусиль у вишукуванні засобів на поліпшення становища тутешніх поселян і на захист їх від пригноблення»¹. Ця записка була передана на розгляд членів Комітету західних губерній². Один з членів цього комітету, Канкрін, рекомендував перевести селян західних губерній на інвентарне становище, яке б регламентувало селянські повинності. Інші члени комітету — А. Голіцин, Д. Блудов і Д. Дашков погодилися з пропозицією Канкріна, але введення інвентарів ними відкладалось на невизначений час.

Чимало разів Комітет західних губерній розглядав на своїх засіданнях питання про перетворення в майорати конфіскованих у польських поміщиків-повстанців маєтків. Міністр державних маєтностей Кисельов вважав, що перед створенням майоратів необхідно провести люстрацію маєтків. Згідно з його записками і проектом від 6 липня 1842 р. майорати повинні були утворитись шляхом пожалувань царського уряду російським поміщикам конфіскованих, ленних і поезуйтських маєтків, що не ввійшли в казенне управління, а також шляхом купівлі маєтків у поміщиків коштом спеціального капіталу, що буде створений за рахунок збільшення доходів від казенних маєтків західних губерній. Взаємовідносини між селянами і поміщиками майоратських маєтків мали ґрунтуватись на указі від 2 квітня 1842 р. про зобов'язання селян. Майорати повинні, зберігаючи свою цілісність, переходити у спадщину найстаршому спадкоємцю по чоловічій лінії³. Незважаючи на те, що в грудні 1842 року проект Кисельова був схвалений Комітетом західних губерній, він практично не здійснювався і, більше того, автор його згодом сам виступав проти створення майоратів.

¹ ЦДІА (Л.), ф. № 1266, опис № 1/48, 1831 р., справа № 9, арк. 109, 127 і 268.

² Комітет західних губерній був створений 6 вересня 1831 р., тобто після придушення польського повстання 1830—1831 рр.

³ ЦДІА (Л.), ф. № 1266, опис № 1/48, 1840 р., справа № 26; 1842 р., справи № 23 і № 31; 1845—1848 рр., справа № 37.

До 1832 р. відноситься проект предводителя дворянства Чигиринського повіту Нечая. Цей проект, як і більшість з вищезазначених, був адресований цареві. Спиняючись на правах і привілеях, даних царським урядом дворянству, на заходах царського уряду щодо налагодження нормальних взаємовідносин між поміщиками і селянами, а також «турботах» поміщиків про «добробут» селян, Нечай висловив думку, що становище селян зовсім не поліпшується і що вони зовсім втратили інтерес до землеробства та інших сільськогосподарських занять. Далі автор відзначає, що невдоволення і нарікання на утиски стають майже загальним явищем і що під цими та іншими приводами селяни подекуди вже ухиляються від підкорення владі поміщика. Предводитель дворянства рекомендує для «власного щастя» селян і «спокою» поміщиків такі заходи: насамперед поліпшити матеріальне становище сільських священиків, щоб вони більше займалися «образованием совести, а затем и нравственности прихожан»; скликати під головуванням губернатора комітет з депутатів від дворян і виробити правила для складання нових інвентарів про повинності селян з метою їх полегшення; скласти терміном на 37 років для всієї губернії або для кожного повіту зокрема правила про повинності і побори з селян; встановити повинності і податки з селян в залежності від розміру в них надільної землі; повинності, які селяни будуть відбувати понад інвентарі, мають добровільно погоджуватись з ними і за винагороду; за виконанням складених і затверджених урядом правил повинні стежити не тільки місцеві, а й центральні органи влади; покарання селян за виступи проти влади поміщиків і внутрішній порядок на селі погоджувати з правилами для курляндських селян, враховуючи місцеві особливості¹.

Хоч проект предводителя дворянства Чигиринського повіту і не мав практичних наслідків, але він був, так би мовити, духовним попередником бібіковських інвентарних правил.

Своєрідну записку «Об улучшении положения крестьян...» написав Київський митрополит Філарет. Ця записка була подана Миколі I на початку 1840 р. Ідеалі-

¹ Мається на увазі положення про селян Курляндської губернії від 25 серпня 1817 р.; «Киевская старина», 1899, № 6, стор. 422—428.

зуючи кріпосництво, ствержене царським законодавством, Філарет протиставляє йому кріпосне право за Литовським статутом. «Згідно литовських законів, якими керуються в повернених від Польщі губерніях,— пише він,— поміщицькі селяни вважаються не тільки рабами, але навіть речами. Пани мають необмежене право розпоряджатися особою і майном своїх підданих. Литовські закони не визначають часу роботи селян на поміщиків; вони не захищають поселян ні від утисків, ні від сваволі»¹. Але, як відомо, всі ці страхиття кріпосного права, про які говорить Філарет, мали місце не тільки в тих губерніях, де воно стверджувалось литовським правом, а і в інших губерніях України і Росії. Правда, на Правобережній Україні жорстокий кріпосницький гніт доповнювався ще й національним гнітом з боку польської шляхти. Щоб полегшити становище селян, митрополит рекомендував купувати поміщицькі маєтки для царської фамілії або в казну. Всі маєтки, заставлені в кредитних установах, повинні, на його думку, перейти у відання міністерства державних маєтностей.

У травні 1841 р. предводитель дворянства Валківського повіту Г. Колоколцев подав генерал-губернатору Лівобережної України Долгорукову записку, в якій рекомендував «засіб», що нібито мав поєднати і узгодити «добробут дворянства з свободою селян, і разом з тим не завдати збитків казні, уникаючи при цьому найменшого натяку на насильні заходи великого перевороту, завжди згубного в державних справах»². Спиняючись коротко на заходах царського уряду щодо «повільного» і «обережного» скасування кріпосного права і боячись, що в зв'язку з звільненням селян «землі дворян занепадуть», валківський предводитель пропонував: дозволити поміщикам відпускати на волю своїх людей і цілими селами, як їм дозволено відпускати сім'ями і поодиноч; з вільновідпущених організувати при волосних правліннях особливі общини — громади приписних селян; приписні селяни, так само як і поміщицькі, мусять платити подушний податок та загальні земські повинності, а також відбувати рекрутську повинність; кожна громада приписних селян обирає старшину, який разом з писарем утворить при волосному

¹ «Киевская старина», 1906, № 7—8, стор. 248.

² Український археографічний збірник, т. III, стор. 245.

правлінні особливе відділення під головним завідуванням окружного правління і земської поліції. Дозволити приписним селянам, враховуючи майнове становище, переходити в стан державних селян, купців, міщан і міських ремісників; надати приписним селянам право орендувати за спеціальним договором у поміщиків землі і жити на них або брати в оренду казенні оброчні статті чи найматись в робітники до дворян, міських жителів і державних селян¹.

Збереження за поміщиками всієї селянської землі, особисте звільнення селян і переведення їх на становище срендарів чи найманих робітників — такий головний зміст записки Колоколцева. Генерал-губернатор Долгоруков направив цю записку міністру державних маєтностей П. Д. Кисельову, але на неї не було ніякої відповіді.

Протягом всієї першої половини ХІХ ст. перед поміщицьким господарством гостро стояло питання про шляхи і засоби підвищення продуктивності кріпосної праці. Прагнучи якомога більше одержати доходу, поміщики склали хитромудрі інструкції про найкращі форми управління маєтком і експлуатації праці кріпаків. Питання про підвищення продуктивності праці кріпаків і збільшення доходності маєтків неодноразово розглядалися на засіданнях Товариства сільського господарства Південної Росії. На одному з таких засідань (4 листопада 1847 р.) була прочитана поміщиком П. Морозовим доповідь «Об употреблении капиталов в России». Виражаючи інтереси поміщиків, вся діяльність яких зосереджувалась на збільшенні в маєтках виробництва сільськогосподарських продуктів на ринок, П. Морозов говорив, що «доход маєтків залежить від влаштування робіт. Тут без правильних уроків, без нагляду за влаштуванням господарства селян, як надзвичайно важливою частиною капіталу, що його вони дають [поміщикові], немає доброго доходу».

Заздрячи тим доходам, які одержують англійські і французькі поміщики від своїх маєтків, поміщик-підприємець з сумом констатує, що «кріпосний працівник тепер обтяжливий для поміщика і дорогий». Але незважаючи на це, вони в багатьох місцях Росії цінні тим, що вільних робітників набирати трудно. Для того, щоб збільшити дохід маєтків, продовжує Морозов, «в управлінні кріпосними

¹ Український археографічний збірник, т. III, стор. 246—247.

працівниками потрібні: справедливість, уроки, узгоджені з місцевими звичаями... Взагалі, управляючи людьми, завжди треба вбачати в них те, що вони справді істоти, створені за образом божим, затьмарені гріхопадінням. З ними не можна поводитись ні як з ангелами, ні як з тваринами. Забезпечуючи в основному роботою своїх селян, треба: 1) користуватися всякою можливістю наймати на літо вільних робітників; 2) вишукувати власним селянам роботу на зиму». При відповідній організації робіт, резюмує доповідач, маєтки можуть дати високий дохід.

Звичайно не з гуманних почуттів до селян заговорив поміщик Морозов про «справливість» в управлінні кріпаками і «правильні уроки». Його цікавить насамперед високий дохід маєтку, якого не можуть забезпечити вже старі, засновані виключно на одному насильстві, методи управління кріпаками. Коли у XVIII ст. серед кріпосників панувала думка, за якою селяни не вважались за людей, то в 40-х роках XIX ст. кріпосник Морозов змушений визнати, що «вони справді істоти, створені за образом божим». Виступаючи за вживання вільнонайманої праці, він інакше не мислить її як в сполученні з працею кріпаків.

Далекоглядніші поміщики вже в 40-х роках переконувались в тому, що ніякі «удосконалення» панщини не зможуть підвищити продуктивності праці. Відомий в кріпосницькій літературі «пензенський поміщик» прямо заявляв, що «панщина не дає можливості бідному вийти з злиднів, заможному — розбагатіти, людині, обдарованій яким-небудь особливим талантом, — розвивати цей талант, промисловцеві — займатися своїм промислом, вона діє на всіх селян як повільна отрута, що вбиває і тіло і душу». Надаючи перевагу праці без примусу, «пензенський поміщик» далі пише: «чи дивно, що поміщики не одержують від своєї землі, оброблюваної панщиною, всіх тих вигід, які могли б одержати»¹.

Таким чином, серед частини поміщиків визрівало рішуче переконання, що без зміни кріпосницької системи неможливе піднесення продуктивності праці, а головне, збільшення доходності маєтків. Уже в 20—30-х роках, як відмічалось вище, деякі поміщики давали селянам за старанне виконання повинностей прирізки землі до наділів

¹ Письмо пензенского помещика («Журнал землевладельцев», 1858, кн. I).

або вводили частково грошову й натуральну плату. Всі ці сурогати кріпосної і найманої праці свідчили про те, що хід економічного розвитку змушував поміщиків пристосовуватись до капіталістичних відносин, які зміцнювались в промисловості й сільському господарстві.

Під час вироблення проекту «звільнення» селян ліберальна група поміщиків, виступаючи в періодичній пресі і на засіданнях в губернських комітетах, настійно доводила перевагу вільнонайманої праці над кріпосною. Звичайно, ліберально настроєне дворянство виступало за таку «вільну працю» і «звільнення» селян, при яких зберігалася б повна економічна залежність селянина від поміщика. К. Маркс, пильно стежачи за підготовкою селянської реформи в Росії, в 1858 р. писав: «Висловлюватись проти кріпосного права, але допускати звільнення тільки за умов, при яких воно зводилося б до простої видимості,— така позиція є модною навіть у ліберального російського дворянства»¹.

Одночасно, але в протиположності ліберальній групі поміщиків, виступали апологети кріпосництва. Ідеалізуючи «батьківську турботу» поміщиків щодо своїх селян, вони шалено обстоювали непорушність панщинної системи, «доводячи», що скасування її спричинить занепад сільського господарства. В 1858 р. на сторінках «Одесского вестника» розпочалася полеміка щодо порівняльної вигідності кріпосної і вільнонайманої праці. Поміщики Рошаківський, Скаржинський і Гулак доводили «незручність» для селян і поміщиків оброку, що лише палиця і голод змусять селян працювати. Прикріплення селян до землі, писали вони, конче необхідне як для забезпечення «добробуту» селян, так і для процвітання землеробства в Росії².

До 50-х років відноситься записка «Хозяйственные машины и заметки», зроблена невідомим поміщиком Полтавської губернії. Стурбований занепадом селянських господарств, від яких залежить доходність маєтку, поміщик проектує організувати сільський позичковий банк. Створивши за рахунок додаткової праці селян капітальну суму, банк спочатку видає позику переважно багатим селянам, щоб вони могли купити певну кількість рогатої худоби, овець і свиней на відгодівлю для продажу. Позику

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 1, стор. 529.

² «Одесский вестник», 1858, №№ 33, 34, 41, 44.

видавати по 8—10%. З сум, одержаних у вигляді процентів, видавати безповоротну позику бідним селянам для придбання робочої худоби. Без дозволу управляючого або контори селяни не мають права продавати своєї худоби. Поки все це буде здійснено, говорить поміщик, всіх незможних, безкінних селян перевести на «місячину». «Вони повинні цілий рік працювати на поміщика, для чого треба мати необхідну кількість волів або коней панських. Цей батальйон (місячники — *І. Г.*) у великих маєтках і навіть малих, працюючи щоденно, дасть величезну користь і не тільки поверне кошти, витрачені на одяг і їжу, але замінить подвійну кількість тяглих людей. Тільки треба так влаштувати роботи, щоб жоден з них [селян] не гуляв». Всі кари селян, на думку кріпосника з Полтавщини, повинні обмежуватись грошовими штрафами, бо «гроші для мужика дорожче спини»¹.

Боротьба між кріпосниками і лібералами була боротьбою всередині пануючого класу, який намагався запобігти селянській революції і зберегти свій економічний та політичний вплив у країні. «Пресловута боротьба кріпосників і лібералів, — відзначає В. І. Ленін, — так роздута і прикрашена нашими ліберальними й ліберально-народницькими істориками, була боротьбою *всередині* пануючих класів здебільшого *всередині поміщиків*, боротьбою виключно за міру і форму *поступок*. Ліберали так само, як і кріпосники, стояли на ґрунті визнання власності і влади поміщиків, осуджуючи з обуренням всякі революційні думки про *знищення* цієї власності, про *повне повалення* цієї влади»².

Основна лінія боротьби в селянському питанні відбувалася між селянами, які прагнули одержати повну волю і всю землю, та поміщиками. Революціонери-демократи, рішуче відстоюючи інтереси селян, боролися як проти кріпосників, так і проти їх спільників-лібералів. Наявність всередині пануючого класу ліберальної течії свідчила про те, що частина поміщиків починала розуміти необхідність певних змін у феодально-кріпосницькому ладі, без яких вони були вже безсилі зберегти своє панування.

Наростання в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи селянських рухів змушувало царський уряд

¹ Український археографічний збірник, т. III, стор. 250, а також стор. 248, 249, 250, 251.

² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90—91.

постійно займатись «селянським питанням». Всіма засобами захищаючи інтереси кріпосників, він неодноразово ставив, хоч ніколи й не розв'язував, питання про врегулювання селянських повинностей на поміщика. Зокрема Павло I, боячись розмаху селянського руху, в своєму маніфесті від 5 квітня 1797 р. умовляв поміщиків обмежуватись панщиною в розмірі трьох днів на тиждень.

20 лютого 1803 р. з'явився царський указ про «вільних хліборобів», що дозволяв поміщикам за їх бажанням відпускати селян на волю з обов'язковим наділенням землею, на правах власності, за викуп. Поміщики, які побажають звільнити своїх селян, повинні були укладати з ними договори, що йшли на розгляд міністерства внутрішніх справ і ствердження царя. В указі попереджалося, що несвоєчасна сплата селянами викупної суми веде за собою повернення їх в попереднє кріпосне становище. Умови, на основі яких селяни могли при згоді поміщика звільнитись, були такі: 1) коли селяни, одержуючи особисту волю з залишенням за ними на правах приватної власності земельних наділів, сплачували при своєму звільненні всю суму грошей, зазначену в умові; 2) коли при звільненні плата розстрочувалась на певне число років, протягом яких селяни повинні були відбувати визначені повинності; 3) коли селяни зобов'язувались протягом певного числа років (до смерті поміщика або назавжди) виконувати визначені повинності чи сплачувати грошовий або натуральний оброк¹. Незважаючи на мізерні наслідки указу про вільних хліборобів (до 1861 р. за ним було звільнено всього 112 тисяч осіб чол. ст.), він вперше підкреслив необхідність звільнення селян обов'язково з землею, а також був деякою поступкою буржуазним відносинам, що розвивалися в надрах кріпосного ладу.

На Правобережній Україні до польського повстання 1830—1831 рр. не було жодного випадку переведення селян на становище «вільних хліборобів», а в інших губерніях України, за винятком Харківської, в 30-х роках їх налічувалось від кількох одиниць до кількох десятків осіб. Так, наприклад, в Полтавській і Чернігівській губерніях в 1834 р. їх було по 3 особи чол. ст.; в Катеринославській губернії в 1838 р. — 64; в Харківській (Слобідсько-

¹ 2-е ПСЗ, №№ 20 620 і 20 625.

Українській) губернії з 1804 по 1830 р. перейшло в розряд «вільних хліборобів» 529 чоловік. За відомостями казенних палат, у 1857 р. на Україні налічувалось 10 687 чоловік «вільних хліборобів», з яких 9 457 чоловік припадало на Харківську губернію¹.

В зв'язку з тим, що в губерніях Правобережної України надзвичайно загострилися суперечності між поміщиками і селянами, 23 березня 1818 р. був виданий указ, який мав на меті внести деякі уточнення в їх взаємовідносини. Згідно цього указу, поміщики повинні були турбуватись, при потребі, про забезпечення своїх селян хлібом на прохарчування та посів. До того часу, поки селяни не будуть забезпечені хлібом, поміщики не мали права вивозити зерно з маєтку і переробляти на горілку. Всі маєтки, володільці яких не будуть забезпечувати селян хлібом, переходять в казенне управління. Указ зобов'язував поміщиків засівати наділи тих селян, які не мають робочої худоби, а також турбуватись про те, щоб в майбутньому селяни змогли придбати її. Заборонялось поміщикам переносити невідроблені через хворобу і негодую дні панщини на інший час. Далі йшли розпорядження про дозвіл селянам молоти хліб на своїх жорнах, про вільний продаж продуктів їх господарств, про заборону економам самовільно й жорстоко карати селян та ін. Крім цього, в указі зверталась увага на те, щоб панщина відбувалася селянами не більше як у визначені інвентарями дні². Проте цей «доброзичливий» щодо селян указ царя залишився мертвою буквою, бо ніхто не стежив за його виконанням. В дійсності він був не законом, а побажанням, виконання якого залежало цілком від волі поміщика. Указ зовсім не визначав розміру селянських повинностей, а лише посилався на інвентарі, складені самими ж поміщиками.

Все тридцятирічне царювання Миколи I було заповнене «таємними комітетами», які повинні були розв'язати селянське питання. Починаючи з 6 грудня 1826 р., коли був створений перший «таємний комітет», і протягом

¹ «Киевская старина», 1895, № 3, стор. 99; ООДА, ф. Канцелярія поворосійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 191, в'язка, 111, справа № 40, арк. 3; Архів історії труда в Росії, кн. 2, Петроград, 1921, стор. 63; В. Вешняков, Крестьяне-собственники в России, СПб. 1858, стор. 62, 64—65.

² ПСЗ, т. XXV, № 27 316.

наступних десятиріч змінилося 11 таких комітетів, але організований опір кріпосників змусив Миколу I відмовитися навіть від боязких і половинчатих проектів в селянському питанні. Він все більше переконувався в «згубності» цих проектів і не дозволяв зачіпати кріпосне право. Виступаючи 30 березня 1842 р. на засіданні Державної ради, Микола I — перший і найбільший поміщик Росії — говорив: «Нема сумніву, що кріпосне право в нинішньому його становищі є зло для всіх відчутне й очевидне; але торкатися його тепер було б злом, звичайно, ще більш згубним»¹.

Зберігаючи в недоторканності кріпосне право, уряд Миколи I намагався рядом розпоряджень урегулювати відносини поміщиків з селянами, послабити суперечності, що занадто загострилися в цей час. Придушуючи з усією жорстокістю селянські рухи, царський уряд змушений був одночасно вживати деякі заходи проти кричущих зловживань владою з боку поміщиків. У рескриптах царя, даних 26 червня і 6 вересня 1826 р. міністру внутрішніх справ В. С. Ланському, повітові предводителя дворянства зобов'язані були негласно (таємно) довідуватись про те, як поведуться поміщики з своїми селянами, а земським справникам наказано повідомляти повітовим предводителям дворянства про всі випадки зловживання поміщиків своєю владою. Якщо після вмовляння окремі поміщики не змінять свого поводження з селянами, предводителя дворянства повинні були доносити про це вищому начальству для дальшого розслідування².

Губернатори, звітуючи щорічно про стан губернії, повідомляли про кількість маєтків, взятих в опіку, виділяючи в окрему графу ті, що були взяті за жорстокість і марнотратність поміщиків. У Росії в 1838 р. за жорстоке поводження поміщиків з селянами перебувало в опіці 140 маєтків, а за марнотратність і розпусту — 63 маєтки. Через два роки кількість маєтків, взятих в опіку за жорстоке поводження з селянами, зросла до 159. В наступні роки число маєтків, що перебували в опіці, продовжувало зростати. Зокрема, в 1851 р. їх було вже 200.

15 серпня 1845 р. було стверджено «Уложение о наказаниях уголовных и исправительных», в якому був

¹ Цит. за книгою В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 60.

² «Русская старина», 1887, № 2, стор. 392.

окремий підрозділ про покарання поміщиків за зловживання своєю владою¹. В 1848, 1853, 1854 і 1858 рр. видавались укази про обмеження поміщицької сваволі над селянами. Але всі вони залишились мертвою буквою і ні в якій мірі не припинили самосуд кріпосників над селянами, позбавленими найелементарніших прав людини. Царське законодавство суворо забороняло селянам скаржитись на своїх поміщиків, а коли їм і вдавалось подати скаргу, то вона залишалась безрезультатною. В усіх тогочасних державних установах сиділи поміщики, які вели «розслідування» селянських скарг так, що обвинуваченими завжди лишались не злочинці-поміщики, а скривджені селяни. Навіть царські сановники, «розглядаючи» селянські скарги на сваволю кріпосників, змушені були визнавати, що зловживання поміщиків своєю владою набрало масового характеру. При цьому вони звертали увагу на те, що предводителі дворянства і місцеві органи влади не вживали ніяких заходів для припинення цих зловживань.

Боязнь і половинчатість — характерні риси всіх указів, виданих царським урядом в селянському питанні. 2 квітня 1842 р., після тривалого обговорення на засіданнях таємного комітету, з'явився указ про зобов'язаних селян. За цим указом поміщикам, «які самі цього бажають», надавалось право укладати з своїми селянами договори про надання їм, за обумовлені повинності, в користування земельних наділів. Крім права приватної власності на землю, за поміщиками зберігалось також право вотчинної поліції й суду². Незважаючи на те, що указ мав незграбно завуальований кріпосницький зміст, він викликав у таборі кріпосників велике занепокоєння.

Указ про зобов'язаних селян, будучи блідою, значно погіршеною копією указу про вільних хліборобів, мав ще мізерніші, ніж останній, наслідки. Протягом всього царювання Миколи I в розряд зобов'язаних селян перейшло лише 24 708 кріпаків (з загальної кількості 10 мільйонів душ). Основна частина їх припадала на Подільську губернію, де в 1849 р. було переведено в розряд зобов'язаних селян 15 056 ревільських душ, що належали графу М. Потоцькому. Селяни одержали в користування лише незначну частину землі: 50 252 десятини орної,

¹ 2-е ПСЗ, т. XX, № 19 283.

² 2-е ПСЗ, т. XVIII, № 15 462.

16 052 десятини сінокосів і пасовищ, тобто на душу чоловічої статі в середньому припадало близько 5 десятин. За користування землею селяни зобов'язані були сплачувати оброк в розмірі 72 855 карб.; через 14 років, в залежності від цін на хліб, розмір оброку міг бути змінений. В грудні 1850 р. укладені були договори між поміщиками графинею Ф. Потоцькою і її синами Володимиром та Станіславом, з одного боку, і селянами Уманського повіту (8 502 душі чоловічої статі) — з другого. Селяни одержали в користування 21 597 десятин землі (менше ніж по три десятини на душу), за яку вони повинні були платити в одному маєтку по 1 карб. 88 коп. за десятину, а в іншому — по 1 карб. 47 коп. Крім цього, вони були зобов'язані давати поміщикам з бобилів і сиріт річних служників, а також за певну плату робочих людей¹.

12 червня 1844 р. царський уряд надав поміщикам право відпускати на волю без землі дворових і ствердив пропозицію Державної ради про звільнення дворових людей з маєтків, заставлених в кредитних установах². Пізніше поміщики, скориставшись першим розпорядженням, широко почали практикувати переведення селян в дворові, з метою безземельного їх звільнення.

Внаслідок роботи сьомого таємного комітету 8 листопада 1847 р. був виданий указ про право поміщицьким селянам викуплятися на волю під час продажу маєтків за борги. Але умови цього викупу для селян були занадто тяжкими. Вони повинні були протягом 30 днів внести всю суму викупу. Коли оцінка, встановлена на публічних торгах, не досягала суми боргу, що рахувався за маєтком, то селяни повинні були сплатити весь борг. Після викупу вони переходили в розряд «безоброчних державних селян»³. Незважаючи на тяжкі умови викупу, поміщики підняли галас про «порушення» їх прав. Таємний комітет, зробивши в 1848 р. перегляд, а в дійсності скасувавши указ від 8 листопада 1847 р., поставив право викупу селян в повну залежність від згоди поміщика.

В зв'язку з наростанням селянського руху і розвитком польського національно-визвольного руху, в 1847—

¹ В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 103—104.

² 2-е ПСЗ, т. XIX, № 17 977; т. XXIII, № 22 417, 22 522.

³ 2-е ПСЗ, т. XXII, № 21 689.

1848 рр. на Правобережній Україні була проведена інвентарна реформа. Приступаючи до проведення цієї реформи, царський уряд мав на меті, з одного боку, послабити суперечності між поміщиками та селянами і, з другого — створити в особі селян певну опору в боротьбі проти польського національно-визвольного руху. Розглядаючи питання про панування панщинної системи на Україні, ми спинялись на введенні й характері інвентарної реформи, а тому тут обмежимося лише зауваженням про те, що наслідками її повністю скористались поміщики. Частково обезземелюючи селян та узаконюючи їх попереднє обезземелення, інвентарні правила мали на меті зміцнити й продовжити існування кріпосницьких відносин, що розкладалися. Введення інвентарів у маєтках поміщиків Правобережної України не тільки не послабило класових суперечностей, а ще більше загострило їх. Селяни, розуміючи кріпосницький характер інвентарної реформи, продовжували вести вперту боротьбу за своє звільнення.

Коротко кажучи, вся політика Олександра I і Миколи I в селянському питанні, а також діяльність «таємних комітетів» зводились до охорони і зміцнення поміщицьких прав. Це була безуспішна спроба відкрити віддушину для розрідження перенасиченої атмосфери класових суперечностей. «В Росії, — підкреслює К. Маркс, — Олександр I і Микола не з будь-яких мотивів гуманності, а з чисто державних міркувань намагались провести мирним шляхом переміни в становищі народних мас; проте вони зазнали невдачі. Треба додати, що після революції 1848—1849 рр. Микола відмовився від своїх власних проектів звільнення і став запеклим прихильником консерватизму»¹.

Спираючись на реакційне дворянство і підтримуючи російську буржуазію, яка ніколи не була революційною, царизм захищав непорушність кріпосницького ладу. Лише наростання селянського руху, що загрожувало вилитись у загальне збройне повстання, змушувало царський уряд займатись час від часу селянським питанням. Він намагався знайти таке розв'язання цього питання, яке дало б можливість вийти з кризи, не руйнуючи феодально-кріпосницької системи.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 1, стор. 530.

В той час як ліберали й кріпосники мудрували, шукали шлях для мирного «розв'язання» селянського питання, селяни вперто й рішуче вели боротьбу за своє повне звільнення.

3. СЕЛЯНСЬКІ РУХИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ., ЯК ВИЯВ ГЛИБОКИХ АНТАГОНІСТИЧНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ, РОЗКЛАДУ І КРИЗИ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ

Жорстоко експлуатуючи селян, кріпосники та їх органи влади вживали всіх заходів, щоб назавжди вбити в них прагнення до волі. Але селяни, незважаючи на звірячі катування, ніколи не мирилися з своїм рабським становищем. Відстоюючи своє право на вільне життя, вони вели тривалу напружену боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту. Уся епоха кріпосного права сповнена повстаннями селян.

В умовах розкладу кріпосницької системи і розвитку в надрах її капіталістичного укладу боротьба селянських мас за своє звільнення набирає особливо великого розмаху. Вона була прямою відповіддю поневолених, але нескорених кріпосниками селян на посилення панщини і збільшення оброку, на жахливі знущання і катування. В наростаючих селянських рухах особливо яскраво проявилися розклад і криза панщинної системи господарства.

Всі категорії, групи, підгрупи і прошарки селян, що створилися в дореформеному селі, відчували на собі в більшій або меншій мірі страхіття кріпосництва. Ось чому в боротьбі проти загального ворога — поміщиків і їх органів влади вони виступали спільно. «Коли було кріпосне право,— відзначає В. І. Ленін,— вся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд. Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли»¹.

Історія дореформеної Росії, в тому числі і України, знає велику кількість антикріпосницьких селянських

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

виступів, які, зростаючи з року в рік, часто виливалися в масові рухи, охоплюючи собою величезні території. Такими були рухи селян 1796—1797, 1820—1826, 1830—1831, 1847—1848, 1854—1856 і 1859—1861 рр. Незважаючи на те, що селянським рухам властиві стихійність і роздробленість, селянські рухи на Україні першої половини ХІХ ст. були нерозривно зв'язані з загальною антикріпосницькою боротьбою селян всієї Росії. Про це переконливо свідчать спільність основних форм, змісту і напряду селянських рухів, взаємовплив масових рухів великоруського і українського селянства, безпосередня участь великоруських селян в антикріпосницьких виступах селян України і українських — в боротьбі селян Росії.

Як правило, селяни спочатку виступали проти тих чи інших темних сторін кріпосного права: проти збільшення панщини і оброку, введення додаткових повинностей, переведення з оброку на панщину, пограбування й обезземелення, насильного переселення, жорстоких катувань тощо. Але всі ці найближчі, окремо взяті приводи завжди і скрізь були пройняті головним прагненням селян: звільнитись з-під залежності поміщиків, відстояти своє становище безпосередніх виробників. Протест селян проти кріпосницького гніту проявлявся в різноманітних формах, починаючи від подання скарг на поміщиків і кінчаючи збройними повстаннями, що були вищою формою селянського руху.

Подання скарг. Серед пасивних форм боротьби значного поширення набрало подання скарг. Незважаючи на те, що царський уряд під загрозою суворих кар забороняв селянам подавати скарги на поміщиків, вони все частіше і частіше звертаються в місцеві та центральні органи тогочасної влади, прохаючи захистити їх від утисків і сваволі. За перші три місяці царювання Павла І селянами було подано 1 205 скарг. Подавши скаргу цареві і будучи глибоко впевненими в своїй правоті, сільські громади, за невеликим винятком, припиняли відбування панщини і взагалі не підкорялись поміщикам¹. Значна частина селянських скарг або не доходила до центральних органів влади, або зовсім не розглядалась. Прохаючи у місцевих і центральних органів влади захисту, селяни скаржились

¹ *Е. Трифільев*, Очерки из истории крепостного права в России, Харків, 1904, стор. 289.

на поміщиків, які обтяжували їх надмірною панщиною і оброком, вводили нездійсненні уроки, відбирали або замінювали на непридатну землю їх наділи, вимагали додаткових натуральних повинностей, грабували у селян майно, жорстоко поводились з селянами, гвалтували їх жінок і дочок та ін.

Царський уряд, суворо забороняючи селянам скаржитись на поміщиків, особливо жорстоко переслідував складачів і подателів скарг, оголошуючи їх «бунтівниками» і «призвідцями» руху. Але, боячись збройного виступу селян, царські урядовці змушені були не тільки приймати окремі селянські скарги, але навіть показувати видимість «справедливого» їх розслідування. Згідно з царськими указами, маєтки поміщиків, обвинувачених в жорстокості щодо своїх кріпаків, передавались в опіку. Звичайно, це аж ніяк не могло привести до корінних змін в становищі поневолених селян, до того ж чиновники-помішки доклали всіх зусиль, щоб захистити поміщиків від опіки, пояснюючи їх злочини «дерзостью» і «буйством» селян.

«Розслідування» селянських скарг з боку органів царської влади в більшості закінчувалося репресивними заходами щодо «призвідців». Для прикладу можна назвати «розгляд» скарг селян сіл Чернявки і Єрчика Сквирського повіту. Ці села до 1815 р. вважались старостинськими, а потім, за розпорядженням царя, вони були передані поміщикам. У 1816 р. селяни звернулися до губернських органів влади з скаргами, в яких писали, що поміщики змушують їх відбувати непосильну панщину, відбирають у них поля, грабують з громадського магазину хліб, вдаються до жорстоких кар, гвалтують їх дочок і т. д. Царські чиновники поспішили вжити адміністративних заходів і військової сили, щоб заарештувати «призвідців» і в зародку придушити селянський рух¹. Аналогічним було «розслідування» скарги селян сіл Осоти, Голоківки, Мельників і містечка Медведівки (Чигиринський повіт), які в січні 1832 р. прохали київського генерал-губернатора вплинути на поміщика Сабанського, щоб він не обтяжував їх надмірною панщиною і податками, не грабував їх майна та не піддавав безвинних людей жорстоким побоям. Скарга селян була направлена на розгляд чигиринському предводителю дворянства Нечаю. Як і слід було

¹ КОДА, ф. Київське губернське правління, справа № 1460.

чекати, після «розслідування» вона виявилась «зовсім безпідставною», становище селян «прекрасним», «сховані не селяни, а панська економія»¹.

Селяни, не одержавши задоволення на свою скаргу в нижчих інстанціях, часто звертались у вищі і врешті до самого царя. Складна бюрократична державна машина надзвичайно поволі розглядала справи про жахливий стан кріпосного селянства. Центральні органи влади, «розглянувши» скарги селян, направляли їх для розслідування в нижчі інстанції. Останні ж, підтверджуючи свій попередній висновок про «безпідставність» селянських скарг, жорстоко карали ініціаторів подання скарг. Типовим щодо цього є подання і «вирішення» скарг селян містечка Германівки Київського повіту. Це містечко спочатку перебувало у володінні казни, а в 1812 р. передано поміщикові Проскурі, який почав змушувати селян до надмірної панщини. Скарги селян у Київську казенну палату і міністрові фінансів не дали їм бажаних наслідків, а деякі з них були покарані. На початку 1824 р. жителі Германівки подали скаргу в Київське губернське управління. Звідти вона була передана в Київський повітовий суд, який звинуватив селян «в ослушанні против владельческой экономии, в возмущении и дерзости». Київський головний суд, стверджуючи ухвалу повітового, засудив 6 чоловік до побиття батогами і заслання в Сибір, 2 чоловік до побиття батогами з залишенням на місці і 16 чоловік до різних строків ув'язнення. Під час виконання цього вироку селяни зробили рішучий опір, який був у кінці 1825 р. придушений військовою силою. Але як тільки військова команда залишила містечко, рух селян вибухнув з новою силою².

Звертаючись у 1832 р. до царя з проектом про потреби поміщиків, чигиринський предводитель дворянства Нечай з розпачем відзначав, що «ремство селян на утиски стало майже загальним, і скарги урядові час від часу збільшуються... Суворі заходи влади все-таки не привели до викорінення в черні духу хибно уявлюваної свободи»³. Скарги селян як одна з форм протесту проти посилення феодально-кріпосницького гніту набували все більш і більш масового характеру. Селяни подавали скарги в повітові суди,

¹ «Киевская старина», 1889, № 6, стор. 416.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, 1827—1828 рр., справи №№ 3, 14.

³ «Киевская старина», 1889, № 6, стор. 416.

повітовим і губернським предводителям дворянства, земським справникам, в губернські правління, губернаторам, генерал-губернаторам, у міністерство внутрішніх справ, міністерство фінансів, окремим царським сановникам, членам царської сім'ї і, нарешті, самому цареві. Аналізуючи скарги селян, можна прослідкувати, як поступово серед селянських мас наростало недовір'я до «справедливості» повітових, губернських і центральних органів влади, а також до окремих царських сановників. Скаржачись цареві, який за уявою селян був ще втіленням найвищої «справедливості», вони часто вказували на те, що органи влади і урядовці, до яких вони звертались раніше, всіляко захищають їх гнобителів — поміщиків і що лише він, цар, зможе врятувати їх від неминучої загибелі.

Скарги, як одна з пасивних форм селянського руху, були нерозривно зв'язані з іншими формами, а саме: замахами на життя поміщиків, підпалами їх садиб, втечами, відмовленнями від виконання повинностей і, нарешті, збройними повстаннями. В більшості випадків скарги селян були початковим етапом селянських рухів. Подавши в місцеві урядові установи скаргу і не одержавши справедливого її вирішення, селяни відмовлялись виконувати панщину, сподіваючись на захист царя та його сановників, до яких вони апелювали. У відповідь на репресивні заходи поміщика і органів царської влади селяни чинили збройний опір, рішуче заявляючи, що не приступлять до виконання панщини і взагалі не будуть підкорятись своєму володільцеві доти, поки не буде справедливо вирішена їх скарга.

Підпали поміщицьких садіб. Досить частим явищем у дореформений період були підпали поміщицьких садіб, здійснені кріпаками. Приводи підпалів були різні, але всі вони були виявом боротьби селян проти кріпосницького гніту. В одному випадку підпали були прямою відповіддю поневолених селян на свавільні дії і звірячі катування з боку поміщика, в другому — диктувались їх сподіваннями звільнитись від панщини після того, коли вогонь поглине поміщицький живий і мертвий реманент; в третьому — підпали були наслідком розрахунків селян одержати шляхом знищення садиви і всієї сім'ї її володільця волю; в четвертому — вони являли собою прагнення селян позбавитись жахливої панщини на промислових підприємствах і т. д.

Підпали поміщицьких садиб здійснювались як селянами-одинаками, так і групами селян. Значна частина підпалів, здійснених одинаками, була помстою окремих кріпаків чи кріпачок, які зазнали лютої кари і знущань з боку поміщика. В 1798 р. Малоросійський генеральний суд на своєму засіданні 29 листопада слухав справу про 17-річну кріпачку, дворову Марину Лапуцинову, яка, не стерпівши знущань поміщиці Вільмердінг, підпалила її будинок в м. Ромнах. Згідно з вироком суду, Марина Лапуцинова була засуджена до побиття різками на місці «злочину» в Ромнах, а після цього її мали заслати в Сибір на поселення¹. В 1799 р. 15-річна дівчина-кріпачка, Текля Могилловна, під впливом своєї сестри Васси, двічі підпалювала будівлі поміщика Г. Ілляшенка. Малоросійський генеральний суд, що розглядав справу Могилловних, засудив їх до побиття батогами на місці «злочину» і на довічні каторжні роботи на Луганському ливарному заводі².

Часто кріпаки підпалювали садибу свого поміщика, сподіваючись, що він і вся його сім'я загинуть там під час пожежі, а вони одержать волю. Таким прагненням керувався 19-річний кріпак села Пустики Пирятинського повіту Григорій Овчаренко, який за допомогою підпалу вирішив знищити «свого» пана. В ніч з 24 на 25 серпня 1800 р., коли поміщик ліг в коморі спати, Овчаренко зачинив знадвору двері і здійснив давно вже виплеканий в його голові план. Проте поміщикові вдалося врятуватись, а Овчаренко був згодом засуджений до побиття батогами і вічного заслання в Сибір. Витримавши мужньо катування, відважний месник втікає з-під конвою, який відправляв його на заслання³.

Особливо масового характеру набрали підпали поміщицьких садиб у 30—50-х роках. Досить сказати, що тільки в одній Подільській палаті карного суду за час з 1832 по 1860 р. було розглянуто 53 справи про селян, які обвинувачувались в підпалі поміщицьких будівель, промислових підприємств і врожаю хліба. З загального числа таких судових процесів 10 припадає на 30-і роки,

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Малоросійський генеральний суд, справа № 140, арк. 26—27.

² ЧОДА, ф. Малоросійський генеральний суд, I департамент, справа № 172, арк. 69.

³ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Харківське губернське правління, справа № 3980, арк. 1, 2, 8.

24 — на 40-і і 19 — на 50-і роки¹. В деяких поміщицьких маєтках майже кожного року або й декілька разів на рік спалахували пожежі, зв'язані з підпалами. В жовтні 1825 р. Київська палата карного суду розглядала справу про 18-річного кріпака Микиту Пастушенка, який двічі підпалював гуральню свого поміщика в селі Попівці Уманського повіту. В маєтку поміщика А. Раковського (село Безнісківці Кам'янецького повіту) була пожежа в листопаді 1842 р., в березні і вересні 1843 р., в квітні 1845 р. Під час останньої пожежі згоріли поміщицькі стайні, вівчарня, комори та ін.²

В підпалах поміщицьких садиб особливо активну участь брали жінки та дівчата-кріпачки. Вони мстили знавіснілим поміщикам за звірячі катування, повсякчасні знущання, непосильну панщину, свавільне руйнування сім'ї і гвалтування. Із 176 осіб, засланих протягом 1822—1833 рр. в Сибір, було 99 жінок. Зокрема в Катеринославській губернії з 6 «підпалювачів» було 5 жінок, в Полтавській — з 25—16, в Слобідсько-Українській з 29—21, в Чернігівській — з 45—24 і в Херсонській — з 20 «підпалювачів» — 12 жінок.

Царський уряд жорстоко переслідував селян за підпали. Досить було найменшого підозріння поміщика, на того чи іншого селянина або селянку, як органи царської влади негайно арештовували «підозрілих» і передавали їх справи на розгляд карного суду. Пускались в хід катування, заслання і каторга. Щоб залякати інших, побиття батогами «підпалювачів» урядовці проводили, як правило, в присутності всього населення села, яке насильно зганялося на місце «злочину». Кожного року з великоруських, українських і білоруських губерній органи царської влади відправляли під посиленням конвоем на заслання і каторгу десятки і сотні кріпаків, які, не бажаючи коритись поміщикам, пускали в їх затишні гнізда «червоних півнів». За час з 1822 по 1833 рр. з України заслано в Сибір за підпали 176 осіб. Найбільше число їх було з губерній Чернігівської (45 осіб) та Слобідсько-Української (29 осіб)³.

¹ К.-ПОДА, ф. Подільська палата карного суду, справи №№ 385, 388, 401, 402, 419, 420, 423, 441, 442, 443, 459 та ін.

² ЦДІА УРСР, ф. Київська палата карного суду, справа № 5975; К.-ПОДА, ф. Кам'янецький повітовий суд, справа № 549, арк. 3, 8.

³ Матеріали для статистики Російської імперії, СПб. 1839, стор. 134—145.

Протест селян проти кріпосницького гніту виявлявся не тільки в підпалах поміщицьких садиб, а й у відмовленні тушити пожежу. Щодо цього характерним є відмовлення селян хутора Карне (на Чернігівщині) тушити пожежу в маєтку «своєї» поміщиці Бахметьєвої. В липні 1834 р. через «необережність» дворової дівчини Параски Дехтярьової запалав панський будинок. Селяни, спостерігаючи як вогонь поглинав нажите на їх поті й крові майно поміщиці, не вживали жодних заходів, щоб потушити пожежу. Внаслідок скарги поміщиці вони були притягнуті до кримінальної відповідальності¹.

Розправи з поміщиками. Значного поширення набрала в дореформеній Росії, в тому числі і на Україні, така форма антикріпосницької боротьби, як вбивства і побиття поміщиків та їх управляючих. Подібно до підпалів поміщицьких садиб, вбивства поміщиків були одночасно і результатом помсти окремих селян над своїми гнобителями, і виявом загального прагнення селянських мас до волі. Селяни наївно вірили, що, вбивши поміщика, вони перейдуть на становище державних селян і звільняться від ненависної панщини і нічим не обмеженої поміщицької сваволі.

У більшості випадків помсту над поміщиками здійснювала група селян, які завчасно погоджували між собою план дій. За люті знущання в 1830 р. були вбиті кріпаками поміщики: Лисенко (Сосницький повіт), Сологуб (Лохвицький повіт) і Голтвинський (Кобеляцький повіт)². Малоросійський генерал-губернатор Репнін у своєму відношенні до зінківського повітового предводителя дворянства змушений був визнати, що «ці випадки трапляються не від чого іншого, як від причин, що криються у вчинках самих поміщиків, тобто: або жорстокості, або надмірного обтяження роботами, або розпусти, до припинення яких не вживалося своєчасно відповідних заходів, так само і під час слідства, проведеного про вбивство Сологуба, виявилось, що селяни його вчинили злочин через те, що поміщик забрав у них власні землі і надмірно обтяжував роботами»³. Чимало вбивств поміщиків здійснювалось у

¹ ЧОДА, ф. Чернігівська палата карного суду, справа № 309.

² Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1874, кн. 2, стор. 47—48.

³ Там же.

погодженні і посередній підтримці всієї громади, а в деяких з них брали безпосередню участь всі або майже всі жителі села.

Органи царської влади, налякані масовістю вбивств і замахів на поміщиків, одночасно з жорстоким переслідуванням «вбивців» змушені були детально розслідувати обставини і причини вбивств. Згідно з розпорядженням царського уряду, місцеві урядовці повинні були під час розслідування звертати особливу увагу на те, чи не зв'язані вбивства із зловживанням поміщиків своєю владою, а також чи не допускає місцеве начальство своїм потуранням до цих зловживань. Як перше, так і друге було настільки звичайним явищем, що навіть міністр внутрішніх справ у своєму звіті за 1842 р. змушений був констатувати, що «прикладі жорстокого поводження поміщиків з селянами... зустрічаються досить часто, і що деякі предводителі дворянства або зовсім не мали відомостей про подібні зловживання, або не вживали проти них вчасних заходів, детально вказаних у височайших рескриптах від 26 червня і 6 вересня 1826 р.»¹ III відділ, відзначаючи в своїх «всепідданіших» звітах зростання числа вбивств поміщиків кріпаками, так само неодноразово спинався на їх загальній причині і безпосередніх приводах. Зокрема, в звіті за 1840 р. III відділ прямо заявив, що «взагалі думка про свободу вкорінюється дедалі більше і буває причиною не тільки безпорядків, але породжує часто і великі злочини: замах на життя самих поміщиків і управителів маєтками»².

Урядовці-поміщики, розслідуючи справи про жорстоке поводження поміщиків з селянами, обмежувалися в більшості одним лише умовлянням володільців «кріпосних душ», які й надалі продовжували чинити свій свавільний суд і розправу. Продовжували мстити своїм гнобителям і селяни. В 1843 р. дворові люди зробили замах на життя поміщика Кир'якова і його дружини (Харківська губернія). Кріпаки поміщика Євреїнова (Чернігівська губернія), у відповідь на жахливі знущання, в 1844 р. вбили управителя маєтку Роголя. В Полтаві в 1851 р. 4 дівчини-

¹ В. Семевский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 574.

² Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. I, М., 1931, стор. 41.

кріпачки, прагнучи звільнитись від тяжких урочних робіт, зробили замах на життя поміщиці Беловцової. В 1854 р. дворовий кріпак Кибитченко вбив поміщика Подольського (Харківська губернія). Під час розгляду справи в суді виявилось, що в акті помсти над деспотичним поміщиком брали активну участь усі дворові маетку. В 1858 р. два дворові кріпаки вбили поміщика Марченка (Полтавська губернія)¹. Лише протягом 1848—1851 рр. на Правобережній Україні було вбито 24 поміщики і 7 управляючих маетками. Крім цього, селяни здійснили 16 безуспішних замахів на життя поміщиків. Щодо приводів вбивства і замахів на поміщиків, то генерал-губернатор Бібіков розподіляв їх на такі групи: 1) за жорстокі покарання селян — 22; 2) від страху покарання—4; 3) за жорстокості, утиски і розорення селян — 10; 4) за гвалтування жінок і дівчат — 4; 5) з метою забрати майно і гроші в поміщиків — 2; 6) під час суперечок і бійок селян з поміщиками в нетверезому вигляді — 3; 7) від бажання бути вільними — 2². Хоч це групування зроблено царським сановником, але воно яскраво свідчить, що основна частина здійснених кріпаками вбивств і замахів на поміщиків була безпосередньо зв'язана із загальною боротьбою селян проти поміщицької сваволі, проти жахливих породжень кріпосного права.

Охороняючи свою опору — поміщиків, царський уряд люто розправлявся з селянами, які посміли підняти руку на представників «благородного» стану. В 1835—1843 рр. за вбивство поміщиків було заслано в Сибір 416 кріпаків, серед яких налічувалося 298 чоловіків і 118 жінок. Найбільше число засланців було з губерній: Саратовської, Сібірської, Владимирської, Костромської, Вітебської, Курської, Воронежської, Пензенської, Катеринославської, Полтавської і Харківської³. Але незважаючи на катування і заслання, вбивства поміщиків кріпаками не припинились протягом всього дореформеного періоду. За далеко неповними даними, з 1835 по 1854 р. в Росії було 144 випадки вбивства поміщиків і 29 випадків — управителів. Крім

¹ Центрархів, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 55, 60, 94, 133; Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, № 5, Державне видавництво України, 1927, стор. 64.

² ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 23 546.

³ С. Максимов, Сибирь и каторга, т. II, стор. 348—349.

цього, в 1836—1854 рр. селяни зробили 75 замахів на життя поміщиків. За час з 1856 до лютого 1861 р. відбулося 23 вбивства і 12 замахів¹.

Помста селян над поміщиками і їх слугами — управляючими й економами інколи виливалася в дуже образливу для них форму; кріпаки піддавали своїх катів фізичним карам. Одним з найяскравіших прикладів покарання кріпаками пана може бути справа камергера «двора його величності» П. А. Базилевського, якого в серпні 1849 р. побила різками група кріпаків села Радіонівки (Хорольський повіт). Цікаво, що селяни висікли Базилевського тими самими різками, які були приготовлені за його розпорядженням для покарання двох кріпаків, що чимсь не догодили панові. Кріпаки взяли від Базилевського крім того розписку, в якій він зобов'язувався не карати і не віддавати своїх селян в солдати, а на випадок провинності направляти їх до станового пристава. Разом з цим він поклявся, що не буде нікому повідомляти про його покарання. Пізніше, коли поміщик вирішив помститись над «зухвалими» кріпаками і наказав віддати двох з них в солдати, ганебна для нього розписка набула гласності. Камергер «двора його величності» змушений був залишити Москву, а через деякий час зовсім виїхати за кордон, без права повернення звідти без спеціального дозволу царя².

Побиття поміщиків, так само як і вбивства, мали місце протягом всього дореформеного періоду, але особливо частими вони стали в 50-х роках, тобто напередодні реформи. Ліберально настроєний поміщик і урядовець Ю. Самарін у своїй записці «О крепостном состоянии», написаній в 1854—1856 рр., відмічав, що селяни дуже часто піддавали своїх поміщиків «тілесним виправним покаранням». На його думку, це було «чи не найяскравішим показником падіння морального авторитету поміщицької влади»³. За останні 6 передреформених років, 1855—1860, в Росії відомо 50 випадків побиття селянами поміщиків і представників вотчинних властей. Характерним

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 327.

² Архив истории труда в России, кн. 3, стор. 117—119; Материалы для истории крепостного права в России, стор. 242—243; Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. I, стор. 88.

³ *Ю. Самарин*, Соч., т. II, М., 1878, стор. 66.

щодо цього є покарання в серпні 1858 р. групою дворових селян села Василівки (Херсонський повіт) поміщика Цигульського¹.

Вбивства, замаху і покарання поміщиків кріпаками мали місце як у великоруських, так і в українських та білоруських губерніях. Будучи спільною формою антикріпосницької боротьби російського, українського і білоруського селянства, вони викликали в колах панівного класу справжній переполох. Не лише більш далекоглядна, а й найвідсталіша частина поміщиків змушена була задуматись над «кріпосним станом». Вбивства, замаху і покарання поміщиків деморалізували кріпосницьку систему управління, розхитували ті підвалини, на яких трималося реакційне кріпосне право.

Масові втечі селян. Посилення феодално-кріпосницького гніту спричинило численні втечі селян, які були також однією з поширених форм селянської боротьби. У цій формі боротьба селянських мас України не тільки перегукується, а й тісно переплітається з боротьбою селянських мас всієї Росії. Це переплетіння виявлялось у втечах кріпаків з великоруських губерній на південь України, а кріпаків з українських губерній в інші частини Росії, зокрема в Бессарабську область і на Кавказ; у приєднанні українських селян до груп селян-утікачів з великоруських губерній, які переходили територію України, чи давпаки, російських селян під час переходу селян-утікачів з України через великоруські губернії; у стверненні з селян-утікачів спільних загонів, які, ведучи боротьбу проти поміщиків, діяли партизанськими методами; нарешті, у взаємодопомозі і взаємопідтримці під час переслідування з боку органів царської влади.

Втечі селян мали місце в Росії, зокрема на Україні, і раніше, але тепер вони стають набагато частішими і, головне, набувають масового характеру. Селяни втікали не лише окремими сім'ями, а й великими групами і навіть цілими селами. З скарг, які подавали поміщики в губернські і центральні урядові установи, відомо, що в деяких маєтках число кріпаків зменшилось наполовину. Основними місцями втеч були Новоросійський край, що

¹ ООДА, ф. Канцелярія новоросійського і бессарабського генерал-губернатора, опис № 196, в'язка № 886, справа № 631, арк. 64—67.

став «зібранням людей безпаспортних, кількість яких досягає там багатьох тисяч»¹, а також Бессарабська та Кавказька області. Не бажаючи нести непосильний тягар панщини і щохвилини бути жертвою сваволі поміщика, селяни залишали свої насаджені місця і йшли шукати нових, «щасливих» місць. Одним з таких «щасливих» місць в уяві селян була Південна Україна, де нібито можна зажити вільним життям, визволитись від ненависної панщини. Серед селян великої популярності набула пісня про те, що

В Одесі добре жити,
Мішком хліба не носити,
На панщину не ходити,
Подушного не платити,
Ні за плугом, ні за ралом,
Називають мене паном.

В Новоросію втікали не тільки селяни з північних губерній України, а й селяни Московської, Тульської, Курської, Воронежської та інших губерній Росії. Так, наприклад, в 1793 р. з Новосельського повіту Тульської губернії на південь втекло селян: від князя М. Хілкова 34 чоловіка, князя Гагаріна 47, графа Головніна 5 чоловік². Масові втечі селян відбувались і з інших великоруських губерній.

Селяни Правобережної і Лівобережної України після втечі від поміщиків часто перебували в межах своєї або сусідньої губернії, добуваючи засоби до життя наймитуванням і жебракуванням. На випадок арешту вони оголошували себе «непомнящими родства». З Подільської і Волинської губерній селяни часто втікали за кордон, в Галичину. Лише з одної Волинської губернії за дуже короткий час, з листопада 1796 р. по липень 1797 р., число втікачів зросло до 16 тисяч осіб. Не знайшовши там бажаної для себе волі, вони нерідко поверталися назад, намагалися приписатися в стан міщан або державних селян. Ні жакливі переслідування втікачів з боку поміщиків, ні жорстокі заходи органів царської влади, що

¹ Н. Варадинов, История министерства внутренних дел, ч. III, кн. I, СПб. 1862, стор. 132.

² Г. Бабиков, Расслоение крепостного крестьянства в барщинной вotchине в конце XVIII и в начале XIX в. Институт истории АН СССР. Исторические записки, № 4, стор. 98—99.

були скеровані на припинення втеч і «бродяжництва»,— ніхто і ніщо не могло спинити прагнення селян до волі, які вважали за краще поневірятися в інших губерніях, ніж терпіти голод, злидні, надмірну панщину і знущання «своїх» поміщиків.

Антикріпосницькою боротьбою у формі втеч селян були охоплені не тільки губернії Правобережної та Лівобережної України, а й Південної. Вже в 1803 р. спостерігались масові втечі селян з Павлоградського і Бахмутського повітів. Утікачі в основному направлялися на територію Донського і Чорноморського війська¹. Під час російсько-турецької війни (1806—1812 рр.) державні і поміщицькі селяни Подільської і Херсонської губерній цілими юрбами втікали до Молдавії, сподіваючись на організацію Буджацького козацького війська, про що ходили між ними уперті чутки. Подільські, катеринославські і херсонські поміщики, налякані масовими втечами селян, забили тривогу. Засипаючи своїми проханнями губернські і центральні установи, вони настирливо домагалися вжиття негайних і рішучих заходів для повернення утікачів. У 1810 р. подільські поміщики писали, що за короткий проміжок часу в Молдавію, Волощину і Галичину втекло кілька тисяч їх селян. Особливо значні втечі відбувалися під час рекрутських наборів².

Незважаючи на репресивні заходи, вжиті царським урядом в перші роки після закінчення війни, втечі селян не тільки не припинилися, а, навпаки, набрали ще більш масових розмірів. Це була відповідь поневолених селян кріпосникам, що намагалися перекласти на них всі втрати, зв'язані з тривалою війною. Були такі поміщицькі села, де внаслідок втеч кількість селян зменшилась наполовину і більше. Типовим прикладом таких сіл може бути село Женишківці (Подільська губернія), що належало графу Сараківському. За ревізією 1795 р. тут жило 275 душ. Після другої ревізії, в 1811 р., лишилось 223 душі кріпаків, а через 5 років, тобто після ревізії 1816 р., в селі Женишківцях було всього 148 кріпаків. 127 чоловік втекли від рекрутчини в Херсонську губернію і Бессарабську область. Утікачі, поселившись в Бессара-

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 24 586.

² Журнали Комітета міністрів в царствование Александра I, т. II, стор. 107.

біі, час від часу з'являлися на свої попередні місця і підмовляли решту кріпаків до втеч¹.

Швидко зростало число селян-утікачів на Київщині. Сквирський повітовий предводитель дворянства (маршал) у своєму листі до київського губернського прокурора в 1816 р. з жахом писав про постійні втечі селян. Домагаючись негайних заходів для припинення втеч, він відзначав, що втікачі в більшості переховуються в межах Київської губернії. Згідно з даними, присланими повітовими стряпчими київському губернському прокурору, на 15 березня 1816 р. в повітах Київської губернії з 424 506 чоловік населення 24 756 осіб перебувало «в бегах и неизвестных отлучках». Прокурор, маючи в своєму розпорядженні додаткові відомості ще про 7 250 осіб утікачів, вважав, що число їх доходило до 32 006 осіб². Частішали втечі селян з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній. Переборюючи довгий, тяжкий і небезпечний для людей, що не мали будь-якого «письменного вида», шлях, утікачі направлялися в Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії, Бессарабську область і Землю Війська Донського.

Зазнаючи на кожному кроці переслідувань з боку органів царської влади, селяни-втікачі часто організовувались в окремі загони і нещадно мстили поміщикам, які прирекли їх до злиднів, голоду і поневір'яння. Такими були загони селян-утікачів і солдат-утікачів з царської армії, що діяли в Херсонській та Чернігівській губерніях в 1818—1820 рр.³, загони Устима Кармалюка, які провадили в 1812—1835 рр. героїчну боротьбу проти поміщиків-гнобителів на Поділлі, Івана Звонаренка на Харківщині (1825—1837 рр.) та ін. В загонах Устима Кармалюка були не тільки місцеві селяни-втікачі, а й солдати-втікачі з царської армії, які жили раніше у великоруських губерніях.

Втечі селян, будучи нерозривно зв'язані з іншими формами антикріпосницької боротьби, тривали, час від часу наростаючи, протягом всього дореформеного періоду.

¹ П. Лавров, Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст., Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Наукові записки, т. V, вип. 1, Київ, 1946, стор. 173.

² КОДА, ф. Київське губернське правління, справа № 4 963.

³ «Киевская старина», 1884, № 1, стор. 133; Н. Варадинов, История министерства внутренних дел, ч. II, кн. 1, СПб. 1859, стор. 443.

В 20-х роках піднялася нова хвиля селянських втеч, які відбувалися в двох головних напрямках: на Урал¹ і південь Росії, зокрема в Південну Україну. Число втікачів у Новоросійський край особливо швидко почало зростати після видання указу від 9 листопада 1827 р., за яким дозволялося приписувати всіх утікачів, що зайшли сюди до видання указу. В інтерпретації поміщицьких селян цей указ перетворювався в прямий дозвіл на переселення, з яким вони нерозривно зв'язували звільнення з-під кріпосницької залежності.

Чутки про дозвіл на переселення з наступним звільненням з-під особистої залежності поміщика блискавично поширювалися серед поневолених селян, об'єднували їх загальним настроєм, штовхали до однорідних дій. В рух втягувались окремі села, цілі повіти і навіть губернії. Під впливом тієї чи іншої чутки сотні і тисячі селян рухались в одному і тому ж напрямі, маючи єдину мету — стати вільними людьми. Характерно, що кожний з етапів піднесення селянського руху супроводився зростанням числа утікачів. Так було в 30-х, 40-х і 50-х роках ХІХ ст. Сподіваючись одержати достатню кількість землі і довгождану волю, поміщицькі селяни Правобережної і Лівобережної України втікали в Новоросійський край. Під загрозою повсякчасного арешту за «бродяжництво» вони погоджувались працювати за наймізернішу винагороду, стаючи об'єктом жорстокої експлуатації з боку місцевих поміщиків і куркулів. В одній з тогочасних народних пісень про становище бурлаків говориться:

Та нема горя більш нікому,
Як бурлаці молодому.
Що бурлака гірко робить,
Аж піт очі заливає,
А хазяїн його лає.

Жорстока експлуатація, а також намагання місцевих поміщиків записати утікачів у число своїх кріпаків привели до того, що селяни втікали на південь України і,

¹ На початку 1826 р. серед поміщицьких селян Воронежської, Саратовської, Пензенської та Сібірської губерній поширилась чутка, що нібито на берегах р. Урала влаштується нова лінія, де вони можуть стати казенними селянами. Охоплені такою радісною звісткою, селяни почали масами втікати на вільні землі по Уралу. (*С. Середонин*, Исторический обзор деятельности комитета министров, т. II, ч. I, СПб. 1902, стор. 224—225).

одержавши там тимчасове пристановище, скоро залишали своїх нових експлуататорів і продовжували шукати «щасливих» місць у Бессарабії та на Кавказі. Таким чином, Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії стають одноразово місцями і куди втікають і звідки втікають селяни.

У 1832 р. спостерігалися масові втечі селян на Кавказ. Поштовхом для них став дозвіл царського уряду поселяти на північно-східному узбережжі Чорного моря людей, що прийшли без відповідних «письмових видів». Незважаючи на те, що цей дозвіл незабаром був скасований, серед селян поширились чутки, що уряд закликає всіх бажаючих переселитись на Кавказьку лінію, де за цілий ряд важливих привілеїв потрібно нести порівняно легку козацьку службу. Поміщицькі селяни Сімбірської, Саратовської, Нижегородської, Курської, Воронежської, а також частково Подільської, Волинської, Харківської, Катеринославської і Херсонської губерній, бажаючи «записатись в козаки», невеликими групами і цілими загонами пробирались і пробивались на Кавказ¹. Досить сильний селянський рух у формі втеч на Кавказ мав місце в 1837 р. Ним була охоплена значна частина внутрішніх губерній. Лише з одної Воронежської губернії пікети козацьких команд затримали на Землі Війська Донського близько 900 селян і в Причорномор'ї — до 250 селян². Необхідно відзначити, що селяни, які втікали на Кавказ, завжди мали всіляку підтримку від тих селян, що жили на території по шляху до Кавказької лінії. Разом з тим місцеві селяни відмовлялися давати коней урядовцям і поміщикам, які переслідували втікачів³.

Швидке збільшення числа селян-утікачів і посилення «бродяжництва» в 30-х роках викликали цілий ряд репресивних заходів з боку царського уряду. Зокрема було видано розпорядження з суворими погрозами на адресу «пристанодержателів» в Землі Війська Донського,

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, стор. 306; *Гі ж*, Крестьянские волнения первой четверти XIX века. «Вопросы истории», 1950, № 9, стор. 69.

² *Н. Варадинов*, История министерства внутренних дел, ч. III, кн. 1, СПб. 1862, стор. 437; Материалы для истории крепостного права в России, стор. 18—19.

³ Архив истории труда в России, кн. 5, Петроград, 1922, стор. 11--12.

Кавказькій області та Причорномор'ї, а також припинено приписку «бродяг» в склад астраханських і кавказьких козаків. Царський уряд, ідучи назустріч вимогам поміщиків, видав указ про затримання й жорстоке покарання тих втікачів, які з'являються на попереднє місце проживання й підмовляють інших селян до втеч. Карати їх мали в тих селах, де вони підмовляли селян, а потім їх чекала жахлива солдатчина, арештантські роти чи заслання в Сибір¹.

Велике число «бродяг», схоплених органами царської влади, було відправлено в Сибір на заслання. Лише протягом 1822—1833 рр. з окремих губерній України було заслано²:

Губернії	Чоловіків	Жінок	Всього
Волинська	831	84	915
Київська	1 523	157	1 680
Подільська	810	92	902
Полтавська	1 233	116	1 349
Чернігівська	1 599	225	1 824
Слобідсько-Українська	730	158	888
Катеринославська	1 370	369	1 739
Херсонська	2 631	500	3 131

Таким чином, протягом 12 років з України було заслано 12 428 осіб, серед яких налічувалась 1 701 жінка. «Бродяги» — засланці з України становили понад 35% їх загального числа в усій Росії³. На південь утікали не лише селяни північних губерній України, а й великоруських та білоруських губерній. Багато «бродяг», що потрапили в пазурі царських сатрапів, відмовлялись під час допитів назвати своє попереднє місце проживання, оголошували себе «непомнящими родства».

Незважаючи на укази, розпорядження і адміністративно-поліцейські заходи царських властей, втечі селян продовжувались і в наступні роки. Тільки протягом 1833 р.

¹ 2-е ПСЗ, т. X, №№ 8 163, 8 414, 8 536; т. XIV, № 12 363.

² Матеріали для статистики Російської імперії, СПб. 1839, стор. 134—143.

³ З усіх губерній Росії в 1822—1833 рр. було заслано в Сибір 35 308 «бродяг» обох статей (Матеріали для статистики Російської імперії, стор. 145).

з однієї Київської губернії втекло на південь близько трьох тисяч чоловік, а на початок 1850 р. число втікачів тут становило понад 33 тисячі¹. В 1840 і 1841 р. серед селян знову поширюються чутки про дозвіл на переселення в Новоросію і Бессарабію, яке гарантувало одержання землі і волі. Під впливом цих чуток, а також внаслідок жорстокої поміщицької експлуатації відбувалися втечі з Харківської, Київської, Волинської і Подільської губерній. Селяни Катеринославської і Херсонської губерній, як і раніше, втікали в Бессарабію. Втечі селян в Бессарабську область мали місце не лише в сусідніх, а й у віддалених Петербурзькій і Могильовській губерніях. В останній лише з одного Беліцького повіту в 1841 р. втекло на південь 1 178 чоловік².

Для боротьби проти втеч і «бродяжництва» царський уряд створює слідчі комісії. Міністерство внутрішніх справ запропонувало як засіб проти «бродяжництва» таврування всіх тих, які будуть спіймані³. У Волинській губернії протягом 1840—1843 рр. число «бродяг» становило 8 505 чоловік, а в Подільській за 1842—1843 рр.— 3 905 чоловік. Характерно, що більша частина «бродяг», затриманих в Подільській губернії, припадала на Балтський повіт. У Бессарабській області число затриманих і висланих «бродяг» за 1837—1843 рр. становило 35 тисяч чоловік⁴. У зв'язку з зростанням числа втікачів у Галичину, царський уряд у 1840 р. вступив у переговори з австрійським урядом про повернення їх. Останній, повернувши в Росію частину втікачів, дав розпорядження органам поліції, щоб вони надалі ні під яким приводом не допускали в австрійські володіння безпаспортних вихідців з Росії⁵.

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 105, арк. 229; Інститут історії АН СРСР. Исторические записки, 1941, № 12, стор. 149, 150.

² «Киевская старина», 1889, № 1, стор. 132; Централархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 43.

³ Спійманим бродягам ставилася на правій руці літера «Б», що означала «бродяга», «біглий». Після таврування такого «бродягу» карали шпіцрутенами, віддавали в солдати, арештантські роти або засидали в Сибір на поселення.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 386, арк. 10, 83; А. Зацук, Бессарабская область, ч. I, СПб. 1862, стор. 150.

⁵ Матеріали для історії крепостного права в Росії, Берлін, 1872, стор. 55.

Цар і його сатрапи, розлютовані безуспішністю своєї боротьби проти селянських втеч, вдаються до виняткових заходів. У першу чергу ці заходи були застосовані до найзначніших місць втеч і бродяжництва — Херсонської губернії та Бессарабської області. Під загрозою суворої кари було наказано відправляти негайно в поліцейські установи всіх безпаспортних, виявлених в цих місцевостях. Бродяги, «не помнящие родства», підлягали відданню в солдати без всякої судової процедури. Але в той час, коли царські сатрапи вважали, що з втечами селян вже майже покінчено, назрівав найбільш масовий, що охопив 7 губерній, селянський рух, відомий в історії під назвою «в Таврію за волею». Почавшись з поодиноких і групових втеч, цей рух переріс весною 1856 р. в грізне повстання, участь в якому брали десятки тисяч селян.

Всі вищенаведені дані про число затриманих «бродяг» і втікачів повністю заперечують безпідставні твердження буржуазних істориків про те, що підготовка реформи остаточно припинила втечі селян. Незважаючи на жорстокі заходи, які вживав царизм проти втеч, вони не припинилися протягом всього дореформеного періоду. При цьому слід мати на увазі, що кількість затриманих утікачів, про які у нас є офіційні відомості, становить незначну частину їх дійсного числа.

Втечі селян, як одна з найбільш поширених форм антикріпосницької боротьби на Україні в першій половині XIX ст., відіграли досить значну роль в загальній боротьбі селян за звільнення. Масові втечі сприяли розгортанню й активізації селянських рухів не тільки в тих місцях, звідки втікали селяни, а і в місцях, куди вони втікали. З втечами нерозривно зв'язана організація й діяльність селянських загонів, які, діючи партизанськими методами, вели нещадну боротьбу з кріпосниками. Безперервність і масовість селянських втеч протягом всього дореформеного періоду свідчать не лише про безсилля царських сатрапів знищити серед селян прагнення до волі, а й про глибокий розклад всієї феодально-кріпосницької системи.

У втечах селян яскраво відбилася спільність боротьби багатомільйонної і багатонаціональної маси селянства Росії проти соціального поневолення. Зростаюча солідарність селянських мас, що шукали виходу з кріпосної неволі, особливо була небезпечною для царського уряду і взагалі для всього поміщицького класу. Разом з іншими

формами селянської боротьби втечі кріпаків розхитували підвалини феодально-кріпосницької системи господарства, прискорювали ліквідацію реакційного кріпосного права.

Масові повстання селян. Поруч з поданням скарг, підпалами поміщицьких садиб, розправами з поміщиками і втечами поневолені селяни вели рішучу боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту у формі відкритих виступів і збройних повстань. Історія України першої половини ХІХ ст., як і історія Росії в цілому, знає численні великі і дрібні повстання, під час яких селяни відстоювали своє право на вільне життя. Основною причиною постійно зростаючих селянських рухів було посилення поміщицької експлуатації, що відбувалося в умовах розкладу феодально-кріпосницької системи. Хоч селянські рухи протягом всього дореформеного періоду являли собою стихійні, роздроблені, пройняті царистськими ілюзіями і позбавлені політичної програми виступи, вони відіграли величезну роль у розхитуванні й ліквідації кріпосницького режиму.

Великий селянський рух розгорнувся в Росії в кінці ХVІІІ ст., в зв'язку з посиленням феодально-кріпосницького гніту. З листопада 1796 по листопад 1797 р. він охопив у тій чи іншій мірі 32 губернії, серед яких були і 4 губернії України — Волинська, Київська, Новгород-Сіверська та Новоросійська¹. Під різними приводами селяни відмовлялись виконувати на поміщиків повинності, сподіваючись одержати незабаром «волю», про що між ними ходили вперті чутки. Хвилювання селян в Київській губернії особливо сильно проявилось в містечку Димері і в селі Костюженці. В березні 1797 р. селяни м. Димера, що належали старості Голієвському, відмовились підкорятись поміщику, посилаючись на «міщанське право», яке нібито їх «від того звільняє». Незабаром до димерців приєдналися селяни села Костюженці. Київський губернатор, одержавши повідомлення про заворушення селян, прислав туди урядовців для «внушення им их обязанностей и отвращения от заблуждения». Коли «умовляння» урядовців виявились безсилим, відновити «спокій», губернатор пустив у дію військову силу.

Значні селянські рухи спалахнули і на території Лівобережної України. Серед них виділяються виступи селян

¹ Е. Трифільев, Очерки из истории крепостного права в России, Харків, 1904, стор. 284.

містечка Семенівки (Новомістський повіт) і села Маєрівки (Золотоніський повіт). Селяни Маєрівки протягом 1797 і 1798 рр. відмовлялись відбувати панщину. Ведучи боротьбу проти поміщиці, вони створили своє самоуправління, на чолі якого став кріпак Онисим Гайдай¹. В загальному збудженні перебували селяни Новоросійської губернії. Губернатор Селецький в 1797 р. з тривогою писав генеральному прокуророві: «Щоразу доходять до мене від багатьох поміщиків скарги, а від судів нижчих земських — повідомлення про непідкорення селян своїм поміщикам»². На Катеринославщині в 1799 р. селяни кількох сіл зі зброєю в руках намагались пробитися на Дон, сподіваючись зажити там вільним життям. Після упертих сутичок з військовими командами, вони змушені були повернутись назад.

Стихійні, роздроблені селянські рухи кінця XVIII ст., якими була охоплена величезна територія від Олонецької і Вологодської губерній на півночі до Новоросійської на півдні, від Волинської на заході до Пермської на сході, були викликані різними причинами, але всі вони були пройняті єдиним палким бажанням селян звільнитись від нестерпного гніту кріпосників.

В загальну антикріпосницьку боротьбу включались і державні селяни. Вони виступили проти збільшення повинностей і посилення позаекономічної експлуатації, проти сваволі урядовців і відбирання земель, проти передавання їх у приватні руки і перетворення у військових поселенців. Такий характер мало повстання селян сіл Вишкова і Бобович Новомістського повіту (1800—1802 рр.)³, виступи

¹ Харківський філіал ЦДІА УРСР, ф. Малоросійський генеральний суд, справа № 54.

² *Е. Трифільєв*, Очерки из истории крепостного права в России, Харків, 1904, стор. 201.

³ Повстання у Вишкові і Бобовичах є типовим прикладом аграрного руху, спрямованого проти загарбання поміщиками селянських земель. Селяни, дізнавшись, що «Правительствующий сенат» своєю ухвалою закріпив за поміщицею Новіцькою захоплену в них землю, вирішили в червні 1800 р. силоміць повернути її. На спірній землі виникла збрійна сутичка, внаслідок якої було вбито двох дворян. Місцеві органи влади, придушивши за допомогою військової сили повстання, провели в селах масові арешти. Справу про ініціаторів повстання і найактивніших повстанців розглядав Генеральний суд, який засудив 5 чоловік «на довічні роботи», а 57—до жорстокого покарання нагаями. Коли урядовці приступили до виконання цього вироку, селяни вчинили рішучий опір, а засуджені втекли. Згодом

в селах Олтар, Рудня і хуторі Чигин Новгород-Сіверського повіту (1819 р.), в Савинській волості Ізюмського повіту (1818 р.) та ін.

Селянські рухи, зростаючи в наступні роки, особливо набрали масового характеру після закінчення Вітчизняної війни 1812 р., коли серед селян знову поширились чутки про волю. Але царський уряд не дав селянам довго тішитись надіями. В маніфесті від 30 серпня 1814 р. відносно селян говорилося буквально так: «Крестьяне, верный наш народ, да получит мзду свою от бога». Цар-кріпосник висловлював упевненість, що селяни «пребывая верны своему долгу и званью своему, умножат прилежащие своё к сельским трудам и ремесленным промыслам и тем исправят нанесённые неприятелем разорения». «Піклуватись» про добробут кріпосних селян, як і раніше, цар доручав поміщикам. Останні переклали на плечі селян всі витрати, які були зв'язані з війною, і цим проявили про них своє «піклування». Це було додатковою причиною зростання стихійного селянського руху.

В той час як за 1801—1810 рр. в Росії відбулося 83 селянські рухи, протягом 1811—1820 рр. їх кількість зросла до 124. При цьому рухи 1811—1820 рр. ставали дедалі впертішими, зросла кількість рухів, які продовжувалися по декілька років, збільшилося число випадків «утихомирення» селян військовою силою. Звільнення від кріпосної неволі стає основним лозунгом селянського руху. Згідно з підрахунками історика І. Ігнатович, в Росії за першу чверть ХІХ ст. було 77 довготривалих рухів, деякі з них продовжувались протягом кількох років безперервно, а інші — з чергуванням спалахів і відносного затишшя. Відомо, наприклад, що в одному маєтку заворушення селян тривало з перервами протягом 18 років, в двох маєтках — протягом 11 років, в десяти маєтках — від 3 до 9 і в дванадцяти маєтках по 2 роки¹.

Щодо тривалості й упертості характерним був рух селян в маєтку поміщиці Закашевської (Волинська губернія). Відмовившись виконувати панщину за інвентарем

все доросле населення, за винятком німечиних стариків, залишило села. Лише в 1802 р. місцевим органам влади вдалося повністю придушити рух у Вишкові і Бобовичах (ЧОДА, ф. Канцелярія чернігівського губернатора, справа № 18, арк. 1, 9).

¹ *И. Игнатович*, Крестьянские волнения первой четверти ХІХ века. «Вопросы истории», 1950, № 9. стор. 49, 69.

1808 р., селяни протягом 1811—1847 рр. не корились поміщикам, незважаючи на масові екзекуції й жорстокі вироки військових судів. Ціле покоління селян виросло в дусі непокори. Маєток, переходячи з рук в руки, поступово занепадав. Поміщик Загрязький, що купив напівзруйнований маєток Закашевської, після безуспішних спроб привести селян до «покори», звернувся в 1847 р. до царського уряду з пропозицією купити маєток в казну. «В селянах,— писав він,— глибоко вкоренилася думка про свободу, і я не бачу ніяких засобів до їх приборкання»¹.

Майже протягом 15 років відбувався рух селян в селі Підвисокому Уманського повіту. В 1811 р. селяни, посиляючись на те, що попередні володільці графи Станіслав і Володимир Потоцькі звільнили їх від панщини і перевели на оброк, почали судовим порядком добиватись звільнення від кріпосної залежності. Повітовий і головний суд, «розглянувши» справу, визнав, що скарга селян «безпідставна», а тому вони мусять беззаперечно відбувати панщину. Не погоджуючись з цією ухвалою, селяни звернулися з скаргою в Київське губернське правління і безпосередньо до генерал-губернатора. Але ні з першої, ні з другої інстанції вони не одержали ніякої відповіді. Бачачи, що таким шляхом не можна добитися бажаної волі, селяни вирішили самочинно припинити виконання повинностей на поміщика. Незважаючи на те, що в травні 1817 р. в Підвисоке прибула військова команда, з допомогою якої місцеві урядовці заарештували багатьох селян, рух продовжувався аж до кінця липня 1826 р. Лише після того, як в село було направлено батальйон солдат і арештовано додатково ще близько 100 «непокірних» селян, царським сатрапам вдалось придушити рух².

Одним із значних рухів цього часу було також повстання селян в полтавському і херсонському маєтках поміщика С. М. Кочубея. Одержавши в 1811 р. від царського уряду 12 тисяч десятин землі в Херсонській губернії, Кочубей переселив туди 250 селянських сімей. В 1815 р. новостворений маєток разом з селом Жуковою, звідки була переселена частина селян, Кочубей продав херсонському

¹ «Русское прошлое», № 2, Петроград—Москва, 1923, стор. 83.

² ЦДІА УРСР, ф. Київська палата цивільного суду, справа № 682, арк. 140; справа № 1 632, арк. 11; ф. Київський головний суд, справа № 705, арк. 5, 86—87; справа № 3, арк. 1; КОДА, ф. Київське губернське правління, справа № 5 272.

поміщикаві М. Кир'якову. Як в першому, так і в другому маєтку селяни, відмовившись виконувати повинності, вперто почали домагатись звільнення. Після безуспішних адміністративних заходів, місцеві органи влади кинули в село Жукову військову силу. Між повсталими селянами і військовою командою відбулася збройна сутичка, внаслідок якої 11 повстанців було вбито і 12 поранено. З боку військової команди було поранено 12 чоловік. Незважаючи на криваву розправу над повстанцями, кріпосникам лише на певний час вдалось припинити селянський рух. У 1818 р., коли Кочубей, розраховавшись з Кир'яковим, знову став володільцем села, селяни деякий час відмовлялись виконувати панщину, прагнучи за всяку ціну добитись волі. У них був знайдений лист солдата, вихідця з цього села, який писав, що він клопоче перед цесаревичем Костянтином Павловичем про їх звільнення. Солдат запевняв селян, що на Лівобережній Україні, за певними відомостями, не буде панських селян, а тільки казенні і козаки. В херсонському маєтку рух селян тривав до 1821 р. Незважаючи на те, що селян піддавали кільком езекуціям, а житла і майно їх були знищені дощенту, вони вперто продовжували боротьбу за волю. Внаслідок клопотань Кочубея перед царським урядом про вжиття суворих заходів щодо повстанців, все населення села було заслано в Сибір¹.

Під впливом чуток про указ, за яким кріпаки звільняються від «крестьянства» і переходять в казенне відомство, в червні 1817 р. відбувся виступ селян в селі Семереньках Охтирського повіту. Між іншим, поширювачем цих чуток серед селян був місцевий священник С. Должанський². Селянський рух, що розпочався 1818 р. в Літнівському старостві Ушицького повіту, був зв'язаний безпосередньо з боротьбою населення містечка Літнівця проти кріпосницького гніту, за повернення «магдебурзького права»³. Після безуспішних клопотань в Поділь-

¹ С. Середонин, Исторический обзор деятельности комитета министров, т. I, СПб. 1902, стор. 340, 343; «Киевская старина», 1888, № 6, стор. 76—77.

² ХОДА, ф. Канцелярія слобідсько-українського губернатора, справа № 151.

³ «Магдебурзьке право» — німецький збірник законів (кінець XIII ст., який в наступному столітті з Німеччини і Сілезії переноситься в Польщу, а звідти поширюється на деякі міста Литви, Білорусії та України. Воно надавало міським станам право само-

ській казенній палаті, в сенаті і перед самим царем у січні 1824 р. селяни відкрито виступили проти свого поміщика Чевкіна. Боячись заслуженої кари з боку розгніваних селян, поміщик разом з повітовими урядовцями утік в місто Ушицю. За розпорядженням губернатора в староство була направлена військова команда, яка провела розправу над повсталими. У виступі селян Літнівецького староства, відмічає П. А. Лавров, відбилася властива селянському рухові неорганізованість і відсутність загального прагнення до кінця відстояти громадські інтереси. Деякі з найбільш впливових селян, що були спочатку на чолі руху, згодом, налякані репресіями, покаялись і засудили свої вимоги до поміщика¹.

У червні 1818 р. почалося заворушення в селах Татаринівці, Демчині, Голотяні (Житомирський повіт). Після неодноразових скарг місцевим органам влади на надмірну панщину і знуцання посесора, селяни припинили виконання всіх повинностей. Заворушення в цих селах тривало до кінця серпня 1818 р.² Ціла хвиля селянських рухів була скерована проти обезземелення, до якого так часто почали вдаватись поміщики. З деякими перервами протягом 1818—1820 рр. відбувався такий рух в селах: Ставчани, Ольховець, Стара Гута, Глембівці та Мастерська (Ольховецьке староство, Подільська губернія). Відмовившись виконувати панщину, селяни рішуче виступили проти намагання економії зменшити розмір їх наділів. У зв'язку з обезземеленням та надмірною панщиною в 1823 р. спалахнув селянський рух в трьох маєтках поміщиці Урусової (Могилів-Подільський повіт). Характерно, що під час руху частина сільських священиків перейшла на бік селян, закликаючи їх не коритись поміщиці.

Одночасно, а інколи й спільно з поміщицькими селянами виступали кріпосні робітники, державні селяни та військові поселенці. За своєю формою і змістом рух крі-

управління, суду та станово-цехової організації, що звільняло місто від феодальної залежності. Але «магдебурзьке право» на Україні мало обмежений характер. Урядовці й феодалі постійно втручалися в життя міста, грабували міщан і часто зводили нанівець міське самоврядування. У містах Правобережної України, крім Києва, «магдебурзьке право» було скасоване 1831 р., а в Києві — 1834 р.

¹ П. Лавров, Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст., Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Наукові записки, т. V, вип. I, Київ, 1946, стор. 177.

² ЖОДА, ф. Житомирський повітовий суд, справа № 183.

посних робітників стояв близько до руху кріпосних селян, але часто він мав упертіший і організованіший характер, що пояснюється самими умовами праці робітників. Одним з відомих у першій чверті ХІХ ст. рухів кріпосних робітників був виступ на Машівській суконній мануфактурі (Шептаківська волость Чернігівської губернії), що належала графу Розумовському, а пізніше його зятеві графу С. Уварову. Всі 962 робітники, що працювали на мануфактурі, були кріпаками. Не одержуючи за роботу ніякої плати, вони харчувались за рахунок своїх родин, які відбували панщину в сільському господарстві поміщика.

Злиденне існування, тривалий, що досягав 21 години, робочий день, надмірні уроки і кулачна розправа панських наглядачів — все це викликало в робітників глибоке обурення і вони, відмовившись виконувати збільшені Уваровим на 50% норми виробітку, послали в Чернігів 23 своїх товаришів, щоб поскаржитись губернаторові на сваволлю поміщика-підприємця. В кінці грудня 1823 р. справу про виступ робітників на Машівській мануфактурі «розглянув» відділ земського суду, який, як і слід було чекати, цілком підтримав Уварова, а виступ робітників визнав «безпідставним, заслуговуючим на суворе законне покарання». В зв'язку з тим, що робітники рішуче відмовлялись виконувати нові норми, царські урядовці пустили в хід військову силу і, арештувавши та ув'язнивши 18 «призвідців», установили на певний час «беззаперечне підкорення».

Восени 1858 р. відбулися виступи селян, які працювали на бурякових плантаціях і цукроварні поміщика Куколь-Яснопольського (Сумський повіт). Спочатку від виконання панщинних робіт відмовлялись кріпаки-місячники, яких налічувалося в маєтку до 300 чоловік, а потім і тяглові селяни. «Призвідцями» руху, як зазначалося в офіціальних документах, виступали дворові жінки. Місцеві органи влади, зазнавши невдачі у придушенні руху поліцейськими засобами, направили в маєток ескадрон гусар, який шляхом жорстоких репресій «втихомирив» непокірних¹.

Цілу хвилю селянських повстань як у великоруських, так і українських губерніях викликала організація військових поселень, що були породженням жахливого арак-

¹ Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури, № 5, стор. 75—76.

чеєвського режиму. Особливо грізними були повстання бузьких (1817 р.), чугуївських (1819 р.) і новгородських (1831 р.) військових поселенців. Під час повстання в Чугуєві, що був центром слобідсько-українських поселень, поселенці відмовились від непосильних робіт для казни, змістили своїх начальників і організували самоуправління. До повсталих чугуївців приєднались військові поселенці сіл Малинова, Зарожне, П'ятницьке, Бабки, Поди, а також Таганрозького полку. В кінці 1821 — на початку 1822 р. спалахнуло повстання в старообрядницьких селах Херсонщини, призначених під військові поселення.

Незважаючи на те, що царські сатрапи з надзвичайною жорстокістю придушили ці повстання, рух у військових поселеннях не припинявся протягом всього періоду їх існування, тобто до ліквідації в 1857 р. В травні 1829 р. відбулося значне повстання в селі Шебелинці, що входило в округ військових поселень на Слобідській Україні. Шебелинське повстання було яскравим проявом непримиренної боротьби селянських мас проти феодално-кріпосницького гніту, зокрема проти його різновидності — військових поселень. Повсталі поселенці, яких налічувалось близько трьох тисяч чоловік, змусили відступити значну команду уланів, кинуту на придушення руху. Під впливом агітації повсталих рух почав поширюватися в Петровській Слободі, Михайлівці, Протопопівці, Лозовенці та ін. Лише при допомозі великої військової сили місцеве поселенське начальство придушило опір селян і вчинило жахливу криваву розправу над повсталими, внаслідок якої загинуло 109 чоловік¹.

Повстання військових поселенців, як і повстання кріпосних селян, були скеровані насамперед проти основ кріпосництва. Це була боротьба воєнізованих селян як безпосередньо проти військово-поселенських аракчєєвських порядків, так і проти тих соціальних відносин, що породжували і живили всю систему кріпосницької експлуатації. В цій боротьбі визрівала і міцніла єдність дій великоруського і українського трудового селянства. Селянство України, перебуваючи в таких же нестерпних умовах як і російське селянство, вело спільно з ним рішучу боротьбу

¹ С. Ковбасюк, Шебелинское восстание, Одесский государственный университет им. И. И. Мечникова, Сборник научных работ исторического факультета, т. II, Одеса, 1947, стор. 18—26.

проти кріпосників-гнобителів, відстоювало в класових боях своє право на вільне життя.

Одним з яскравих моментів в історії спільної боротьби російського і українського селянства проти феодально-кріпосницького гніту був рух на Дону в 1820 р. Почавшись в Сальських слободах 1818 р., він у січні 1820 р. поширився на Міуський округ, а потім на три повіти Катеринославської губернії — Ростовський, Бахмутський і Слобідсько-Українську губернії. Це був дійсно масовий рух, в якому брало участь понад 45 тисяч селян¹. В поширенні і зміцненні руху чималу роль відіграла агітація донських селян і безпосередні зв'язки місцевих селян з центром повстання на Дону. Зокрема селяни послали своїх представників у слободу Мартинівку, що була одним з найзначніших центрів повстання.

Щоб припинити зв'язки між катеринославськими і донськими селянами, царські урядовці виставили на кордонах спеціальні пікети. Селяни, прагнучи пробитись на Дон, зробили ряд безуспішних нападів на військові загони. Рух селян на Дону став у центрі уваги царського уряду, і він кинув значні військові сили на придушення його. Лише в повітах Катеринославської губернії діяло чотири ескадрони Маріупольського гусарського полку і 1 200 козаків з двома гарматами. До 24 червня в цих повітах було «втихомирено» 46 сіл з населенням до 7 тисяч душ². Озвірілі кріпосники, розправляючись з повстанцями, влаштовували масові екзекуції, після яких відправляли покалічених селян на поселення в Сибір, або на каторжні роботи в Луганський завод. Придушуючи з усією жорстокістю рух селян на Дону і в Катеринославській губернії, царські усмирители звертали особливу увагу на те, щоб не дати йому поширитись в Слобідсько-Українську і Воронежську губернії, де кріпосне населення уважно стежило за боротьбою своїх братів по класу.

Хоч в русі 1820 р. і проявились деякі ознаки солідарності і згуртованості селян, але окремі їх збройні виступи не злилися в одночасне масове збройне повстання. Роздробленість, взагалі властива всім селянським рухам,

¹ *И. Игнатович*, Крестьянское движение на Дону, в 1820 г., М., 1937, стор. 222.

² Там же, стор. 196.

особливо посилювалася в Катеринославській губернії та на Землі Війська Донського. Це обумовлювалося як незначною кількістю кріпаків в окремо взятих селах, так і великою віддаленістю між селами. Виступаючи проти своїх безпосередніх гнобителів, селяни ще наївно вірили в «справедливість» даря та його сановників, сподівалися, що вони визнають їх право на волю.

В наступні роки царській уряд з метою утримати селян в покорі видає цілий ряд указів, які відновлювали право поміщиків відправляти непокірних кріпаків у Сибір без всякого розслідування справи і без обмеження років заслання. Такий зміст мали укази 1822, 1823 і 1824 рр. Але загрозливі укази, жорстокі репресії, масові езекуції, розстріли, заслання в Сибір — все це було безсилим спинити наростання селянського руху. Затихаючи на певний час в одному місці, вони з ще більшою силою спалахували в іншому, створюючи безперервний ланцюг селянської боротьби проти страхіть кріпосного права. Протягом 1823—1825 рр. продовжувався рух в Літинському старостві (Подільська губернія), під час якого селяни роззброїли військову команду, прислану для «втихомирнення» повсталих. Незважаючи на те, що в село була направлена друга команда в 100 чоловік, селяни, як і раніше, відмовлялися відбувати панщину. Спеціальна комісія, створена для розслідування справи, при всій своїй запобігливості перед поміщиками, змушена була визнати, що селяни виконували надмірну панщину і переробили понад інвентар десятки тисяч піших і тяглих днів¹.

Період з 1826 по 1861 р. в історії селянської боротьби характеризується дальшим наростанням антикріпосницьких рухів, які часто виливалися в грізні збройні повстання, спрямовані на звільнення селян з-під кріпосницького гніту. В цей час частішають випадки, особливо

¹ П. Лавров, Селянський рух у Подільській губернії в першій третині XIX ст., Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка, Наукові записки, т. V, вип. 1, Київ, 1946, стор. 178.

На Україні, як відомо, в цей час розгорнули свою діяльність таємні організації декабристів — «Південне товариство» і «Товариство об'єднаних слов'ян». В зв'язку з тим, що дворянські революціонери, як відзначає В. І. Ленін, були дуже далекими від народу, їх виступи, зокрема повстання Чернігівського полку на Київщині, не були підтримані селянськими масами. Правда, селяни навколишніх до Василькова сіл палко співчували повсталим, давали їм необхідні харчові продукти і засоби транспортування.

напередодні реформи 1861 р., коли в селянському русі беруть безпосередню участь представники революційно настроєної різночинної інтелігенції. Про неухильне наростання селянських рухів в період з 1826 по 1861 р. говорять такі дані. Коли з 1467 селянських виступів, що відбулися в Росії протягом 1801—1861 рр., на першу чверть припадав 281 виступ, або 19%, то на період 1826—1854 рр., їх вже припадало 712, або 49%, а на останні п'ять передреформених років—476 виступів, або 32%. В середньому щорічно в першу чверть відбувалось 11 виступів, у другу—понад 24 і в 1855—1861 рр.—понад 79¹.

Але селянські рухи 1826—1861 рр. не тільки кількісно зростали, вони ставали дедалі впертішими. Про це говорять, зокрема, все частіші випадки введення у села, охоплені рухом, військових команд. Так, якщо в першій чверті було 150 введень (сюди не входять військові сили, кинуті на придушення селянського руху на Дону в 1820 р.), то в наступні 29 років кількість їх зросла до 259. У другій чверті було 68 довготривалих рухів, з яких 14 тривали від 10 до 30 років. Найбільше число селянських виступів припадало на великоруські нечорноземні та чорноземні губернії. З загального числа селянських виступів, що мали місце в 1826—1854 рр., на ці губернії припадало 58%. За великоруськими губерніями йшли губернії України, де відбулося 18% всіх селянських виступів². Особливо широкого розмаху набрали селянські рухи в 1826, 1830—1831, 1854—1856 і 1859—1861 рр. Вони охоплювали як центральну Росію, так і її окраїни, особливо Україну.

В 1826 р. селянські заворушення посилювалися в зв'язку з вступом на престол царя Миколи I. Селяни, перебуваючи під впливом царистських ілюзій, сподівалися, що в особі нового царя вони матимуть свого захисника і рятівника від кріпосного рабства. Мільйонні маси поміщицьких селян Росії, в тому числі і України, заговорили про швидке звільнення. У Київській, Волинській і Подільській губерніях серед поміщицьких селян поширювалися чутки про те, ніби вони будуть взяті в казну і таким чином одержать волю. У квітні 1826 р. ці чутки набрали загрозливого для

¹ *И. Игнатович*, Крестьянские волнения первой четверти XIX века. «Вопросы Истории», 1950, № 9, стор. 49.

² *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925, стор. 334.

поміщиків характеру — селяни вперто почали говорити про нову «коліївшину», яка за їх розрахунками мала відбутися під час великодніх свят. На Уманщині розповідали про появу сина Гонти, що ніби розіслав всім панам укази, вимагаючи віддати всю землю селянам і їхати якомога швидше у Варшаву. Всі ті, які не послухають указу і лишаться до великодня на місці, будуть знищені селянами. В багатьох місцях селяни, припинивши виконувати панщину, загрожували поміщикам нищівною розправою. В одному з сіл Таращанського повіту селяни почали навіть складати список ополчення¹.

В умовах загального напруження серед кріпосних селян 3 квітня 1826 р. почалося повстання на Уманщині, яке очолив представник великого російського народу, солдат О. Семенов. Приймаючи близько до серця прагнення селян, він оголошує себе «царським флігель-ад'ютантом», якому нібито було наказано арештувати всіх поміщиків Київської губернії і відправити в Петербург. Селяни, окрилені радісною звісткою, приєднувалися до Семенова й активно допомагали йому виконувати «царський указ». В ряді сіл були арештовані пососори і економі. Зокрема в селі Романівці Семенов покарав канчуками економа, на жорстокість якого поскаржилися селяни. Селянський рух в Уманському повіті був придушений адміністративними заходами та військовою силою. Семенов був засуджений до смертної кари, а найактивніші учасники повстання відправлені в Сибір на каторжні роботи. Селяни вважали, що ці дії місцевого начальства є результатом підкупу, зробленого поміщиками².

Рух селян, очолюваний самозваним «представником царя», мав місце не тільки на Уманщині, а й в цілому ряді інших місць Росії. Головнокомандуючий Вітгенштейн з приводу цього писав графу П. Д. Кисельову: «...така сама історія відбувалася і в багатьох інших губерніях, під приводом чуток, ніби поміщиків забирають в С.-Петербург, а мужикам дається вольність; найбільше непідкорень мужиків у С.-Петербурзькій, Новгородській, Псков-

¹ «Киевская старина», 1895, № 7—8, стор. 44; 1905, № 7—8, стор. 4—9; В. Семеновский, Крестьянский вопрос в России в XVIII и в первой половине XIX в., т. II, СПб. 1888, стор. 585; В. Иконников, Крестьянское движение в Киевской губернии в 1826—1827 гг., СПб. 1905, стор. 57—78.

² «Киевская старина», 1882, № 12, стор. 519—526.

ській, Рязанській та ще в деяких інших губерніях»¹. Селянським рухом, зв'язаним з чутками про нову «коліївщину», було охоплено десятки сіл Київської, Волинської і Подільської губерній. У 1826 р. відбулися масові заворушення й серед державних селян. Але, незважаючи на порівняно значне своє поширення, ці рухи не переросли в масове збройне повстання. На перешкоді цьому, крім загальних причин, зв'язаних з характером селянських повстань, стала і надзвичайна насиченість Правобережної України військами.

Хвиля селянських рухів, що прокотилася в 1825—1826 рр., збентежила весь пануючий клас Росії, в тому числі і України. 12 травня 1826 р. був виданий царський маніфест, в якому чутки про звільнення селян оголошувалися «ложними». З метою викликати у селян недовіря до поширювачів чуток, царський уряд намагався довести, що вони поширюються «злонамереними людьми из одного корыстолюбия с тем, чтобы посредством сих слухов обогатиться за счет крестьян по их простодушию». Вимагаючи від кріпаків «беспрекословно повиноватся установленным над ними властям», царський уряд загрожував суворою карою «ослушникам»². Органи царської влади, пускаючи в хід масові арешти, жорстокі катування і тривалі ув'язнення «непокірних», широко застосовували до них також заслання в Сибір на каторжні роботи та поселення. З 1822 по 1833 р. лише з губерній України їх було заслано³:

	Чоловіків	Жінок	Всього
За виступи проти органів влади	135	4	139
За негідкору начальству . .	26	1	27
За негідкору поміщикам . .	102	63	165
За проханням поміщиків . .	43	11	54
Разом	306	79	385

¹ А. Заблоцкий-Десятовский, Граф П. Д. Киселёв и его время, т. II, СПб. 1882, стор. 205.

² 2-е ПСЗ, т. I, № 330.

³ Материалы для статистики Российской империи, СПб. 1839, стор. 134—145.

Тридцять років XIX ст. були дальшим етапом у розвитку боротьби селян за своє звільнення. Навіть за далеко неповними даними в цей час в Росії відбулося 138 селянських заворушень, з яких 60 припадає на 1830—1834 рр. і 78 на 1835—1839 рр. «З року в рік поширюється й посилюється серед поміщицьких селян думка про вольність»¹,— доносив у 1835 р. III відділ цареві. Незважаючи на спростування царськими указами чуток про волю, незважаючи на жорстокості щодо поширювачів їх, чутки про волю постійно жили серед поневоленого селянства, сприяючи дальшому розгортанню масового селянського руху.

Під час польського повстання 1830—1831 рр. посилюється селянський рух на Правобережній Україні. Завдаючи серйозного удару царизмові, польське повстання мало революційне значення. Але воно не ставило своїм завданням ні ліквідації кріпосництва, ні забезпечення селян землею. Ось чому селяни лишались осторонь від цієї, за висловом Ф. Енгельса, «консервативної революції»², вважали її з самого початку за «панську справу» і повставали, як і раніше, проти поміщиків-гнобителів. Саме на Правобережній Україні жорстока феодально-кріпосницька експлуатація з'єднувалася з національно-культурним і релігійним гнітом, який здійснювали польські поміщики. Під виглядом боротьби з польськими «бунтівниками»³ селяни вели боротьбу проти кріпосницького гніту. Бенкендорф у листі до київського генерал-губернатора (червень 1831 р.) Княжнина писав, що за одержаними ним відомостями «селяни Київської губернії нерідко зловживають наданим їм правом видавати начальству своїх поміщиків, посесорів і управителів, що брали участь у заколоті»⁴.

Антикріпосницькими виступами селян під час польського повстання була охоплена велика кількість сіл Київської і Волинської губерній. За свідченням графа Кисельова, в Південно-Західному краї поширювалися серед

¹ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 15.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. V, стор. 265.

³ До цього між іншим закликав селян царський уряд через головнокомандуючого I армією генерал-фельдмаршала Сакена.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 2.

селян чутки, що незабаром буде видано указ про знищення шляхти. В червні 1831 р. спалахнув селянський рух в селах Київського повіту: Казаровичах, Глібівці, Ясногородці, Бузовій. Відмовившись виконувати повинності на поміщиків, селяни арештували й відправили в Київ управляючих, економів та інших панських посіпак¹. В липні цього ж року почався рух селян в маєтках князя К. Любомирського (Радомишльський повіт). Селяни сіл Термахівки і Феневи́чів, оголосивши себе казенними, арештували панських прислужників і почали розбирати майно в економіях. В повстанні селян активну участь брали сільські священики. Характерно, що під час польського повстання 1830—1831 рр. селяни вели одночасно боротьбу не лише проти польських поміщиків, а і українських та російських. Так, протягом липня — жовтня 1831 р. відбувся рух в селі Толокунь (Радомишльський повіт), що належало українському феодалу В. Іскрі. В селі Опачинцях цього ж повіту селяни відмовились виконувати панщину на поміщицю Салтикову.

Значні рухи селян спалахнули у Васильківському повіті. Зокрема в селах Шарках, Спендівці і Деремизні воєни продовжувалися з весни 1831 р. до кінця 1832 р.² В травні 1832 р. почався рух селян в маєтках польського магната Собанського (Чигиринський повіт). Селяни сіл Осоти, Мельників, Головівки і містечка Медведівки після безуспішної скарги генерал-губернаторові на надмірну панщину і жахливу сваволю управляючого Перловського не тільки відмовились виконувати повинності, але вчинили рішучий опір урядовцям. Незабаром відбулися виступи селян Косарів, Янівки, Матвіївки і Вищих Верещак. Поміщики Михайловські, володільці Вищих Верещак, повідомляючи генерал-губернаторові про непокору селян, писали: «Селяни наші не тільки відмовляються виконувати належні роботи, але, що особливо характерно, все, що є в полі, на току, в амбарах називають своєю власністю»³. Майже в усіх цих виступах селян виділялись ватажки, які, не боячись звірячих переслідувань з боку поміщика і урядовців, повністю віддавались справі боротьби за звіль-

¹ ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, справа № 315.

² Там же, Поліцейська частина, справи № 294, № 348; Таємна частина, справа № 95.

³ Там же, Поліцейська частина, справа № 8, ч. I, арк. 174.

нення з-під кріпосницького гніту. В селянському русі, що відбувався в маєтках Собанського, особливо велику роль відіграли Павло Гончар, Павло Стадник, Мусій Ковтун і Аврам Чиженко.

Яскравим виявом стихійної селянської боротьби були рухи, зв'язані з іменами Устима Кармалюка, Івана Звонаренка, Чумака та інших. Майже протягом чверті століття (1812—1835 рр.) син кріпака, славний лицар, як його назвав Т. Г. Шевченко, Устим Кармалюк піднімав поневолених селян на священну боротьбу проти знавіснелих поміщиків. Зібрані й очолені ним селяни, солдати-втікачі з царської армії і містечкова біднота, діючи невеликими загонами, застосовуючи методи партизанської боротьби, нищівно розправлялися з поміщиками, руйнували їх садиби. Одночасно з цим загони Кармалюка робили напади на глитаїв-кровопивців, що експлуатували сільську бідноту.

Ні жахлива солдатчина і тюрми, ні жорстокі катування і заслання в Сибір на каторгу — ніщо не могло зломити залізної волі мужнього месника за долю кріпаків. Протягом усього періоду діяльності Устима Кармалюка під його керівництвом виступило близько 20 тисяч селян, які вчинили понад тисячу нападів на поміщицькі маєтки. Охопивши ряд повітів Подільської губернії, рух у формі партизанської боротьби поширився на Київщину, Волинь і Бессарабію. Однією з характерних рис в діяльності Кармалюка було те, що він усі гроші, майно і худобу, забрані в поміщицьких маєтках, роздавав найбіднішим селянам. Користуючись постійною підтримкою з боку селян, безстрашний ватажок довгий час був невловимим. Лише підступним шляхом через найманого вбивцю поміщикам удалося в жовтні 1835 р. розправитися з Устимом Кармалюком¹.

Ще за життя Кармалюка поміщики, а пізніше поміщицькі та буржуазно-націоналістичні історики всіляко намагалися зганьбити ім'я безстрашного народного борця проти кріпосницького гніту, називаючи його «розбійни-

¹ Детальніше про селянський рух, очолений Устимом Кармалюком див *П. А. Лавров*, Устим Якимович Кармалюк (Труды исторического факультета Киевского государственного университета, т. I, 1940 стор. 153—173), *І. О. Гуржій*, Народний герой Устим Кармалюк. Київ, 1950; Збірник архівних матеріалів «Устим Кармалюк», Київ, 1948.

ком» і «грабіжником». Народні маси з гнівом і презирством відкинули ці наклепи, зберегли назавжди в піснях, переказах, оповіданнях і легендах найсвітлішу згадку про свого героя.

Антикріпосницька боротьба, яку вів Кармалюк на Україні, широко була відома і в Росії. В його загонах були представники трудящих мас Росії, утікачі з царської армії. Під час заслання в Сибір і втеч з каторги Кармалюк не раз проходив через величезну територію Росії, жив певний час серед близьких і рідних йому російських селян, поневолених кріпосниками. Учасники селянського руху, очоленого Кармалюком, будучи засудженими до каторжних робіт, розповідали в різних місцях Росії про народного героя-месника. В часи жорстокої николаївської реакції ім'я Кармалюка було особливо популярним серед солдат російської армії. Один з учасників гуртка Буташевича-Петрашевського Д. Д. Ахшарумов, згадуючи про своє перебування в арештантських ротах, куди він був засланий царизмом, писав, що серед солдат найбільшого поширення набрали оповідання про знаменитого Кармалюка¹. Російський письменник-етнограф С. В. Максимов відзначав, що народні пісні та перекази про Кармалюка мали велике поширення серед засланців і каторжан Сибіру. Серед «кармалюцьких» пісень, записаних Максимовичем, є одна пісня російською мовою, — «в тому самому вигляді, в якому вона збереглася в сибірських тюрмах»².

Майже одночасно з Кармалюком, у 1825—1837 рр., на Харківщині діяли загони Івана Звонаренка. Забираючи під час нападів у поміщиків гроші та майно, нажиті за рахунок селянського поту і крові, Звонаренко віддавав їх справжнім власникам — кріпакам.

Частина селянських рухів, що мали місце в Центральній Росії та її окраїнах в 30-х роках, були безпосередньо зв'язані з неурожаєми та їх наслідком — голодом. Звичайно гостра потреба селян в хлібі була зумовлена не стільки неурожаєми, скільки економічним розоренням їх господарства внаслідок посилення кріпосницької експлу-

¹ Д. Ахшарумов, Из моих воспоминаний (1849—1851), СПб. 1905.

² С. Максимов, Сибирь и каторга, т. I, М., 1871, стор. 375, 379, 415.

тації. Протягом 30-х років у Росії відбулося 13 рухів, основним приводом яких було голодування селян¹.

Під час неурожаю 1832—1833 рр. відбулися селянські рухи в Полтавській, Чернігівській, Харківській і Херсонській губерніях. В Хорольському повіті Полтавської губернії серед селян поширилися чутки, що поміщики, в зв'язку з неурожаєм, не будуть харчувати селян, а харчуватиме їх казна, у відання якої вони й перейдуть. Селяни графа Кушельова і Родзянків, з'являючись групами в земський суд, вимагали відпустити їм хліба. В 1833 р. селяни поміщиці Амосової (Чернігівська губернія), прагнучи одержати волю, відмовились відбувати панщину і вчинили опір місцевим урядовцям. Значний виступ селян відбувся в 1835 р. в маєтках харківського поміщика Степанова. В русі взяло участь близько тисячі чоловік².

З рухів, які відбулися на Київщині в другій половині 30-х років, виділяється своєю тривалістю рух селян містечка Горностайполя (Радомишльський повіт). З деякими перервами він тут продовжувався з середини 1831 до кінця 1840 р.

Боротьба поміщицьких селян перепліталася з виступами державних селян і разом з останніми посилювала розклад феодально-кріпосницької системи. За 1830—1836 рр. органи царської влади зареєстрували 19 виступів державних селян, в той час як за попередні два десятиріччя їх було зареєстровано лише 12. Поруч з внутрішніми, західними і поволзькими областями рух почав охоплювати нові обширні райони — північ і Приуралля. Одним з найбільших рухів, що відбулися на Україні в 30-х роках, було в 1835 р. повстання лівобережних козаків, які рішуче виступили проти перетворення їх полків³ у солдатські. Повстання козаків було придушене військовою силою, а його керівників забито на смерть шпіцрутенами. Наростання селянського руху в 30-х роках змусило III відділ у своєму «всепідданішому» звіті за 1839 р. визнати гірку для кріпосників істину, що «взагалі увесь дух народу спрямований до однієї мети, до звільнення... Взагалі крі-

¹ *И. Игнатович*, Борьба крестьян за освобождение, Л.—М., 1924, стор. 158.

² Централархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вып. I, стор. 14—15, 17.

³ У 1835 р. на власні кошти козаків було організовано 10 козацьких полків.

пацтво являє собою пороховий погріб під державою і цим небезпечніше, що військо складається з тих самих селян...»¹

У 40-х роках, в зв'язку з посиленням кріпосницького гніту, хвиля селянських рухів піднялася на ще вищий ступінь. «З 1842 р.,— писав К. Маркс,— повстання кріпаків проти поміщиків і управляючих стали епідемічним явищем...»² Особливо широкого розмаху вони набрали на Правобережній Україні. Додатковими поштовхами до розгортання селянських рухів тут були: запровадження інвентарної реформи 1847—1848 рр., повстання в Галичині 1846 р. та революційні події 1848 р. в Західній Європі. За далеко неповними офіціальними даними міністерства внутрішніх справ і III відділу, протягом 30-х років у Росії відбулося 138 селянських рухів, а в 40-х роках число їх зросло до 345. Якщо ж взяти губернії України, то тут у 30-х роках було 19 селянських рухів, а в 40-х роках — 78³. В окремих районах України протягом першої і другої половини 40-х років відбулася така кількість селянських рухів:

	1840—1844	1845—1849
Лівобережна Україна	9	18
Правобережна Україна	7	26
Новоросія	8	10

Отже, кількість селянських рухів на Україні в 40-х роках порівняно з 30-ми роками зросла більше як в 4 рази. Звертає на себе увагу і той факт, що в другій половині 40-х років кількість селянських рухів на Україні зросла в цілому вдвое, а на Правобережній Україні в 3,5 раза. Звичайно, кількість селянських рухів у 30-х і 40-х роках була набагато більшою, ніж про це подають звіти міністерства внутрішніх справ і III відділу. Досить сказати, що лише в Київській губернії в 1848 р. рух селян був не менше, як в 100 селах. У Волинській губернії в 1848—1849 рр. селянськими рухами було охоплено 96 сіл і п'ять маєтків, в які входило по декілька сіл, а в Подільській

¹ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 31.

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XI, ч. 1, стор. 544.

³ И. Игнатович, Помещичьи крестьяне накануне освобождения. Ленинград, 1925, стор. 396.

губернії лише за один 1848 р.— 91 село і п'ять маєтків. Із 198 селянських рухів, які відбулися в 1848 р. в Подільській і Волинській губерніях, 189 були придушені поліцейською і військовою силою¹.

Найбільш значними антикріпосницькими рухами на Правобережній Україні в першій половині 40-х років були виступи селян в селах Русанівці та Охранному (Радомишльський повіт), Швейківці (Житомирський повіт), Семаші та Роженах (Літинський повіт). Селяни села Охранного, виступивши в січні 1840 р. проти зменшення поміщиком їх наділів, припинили відбування панщини й побили прикажчика та економа, які намагалися проникнути на одну з селянських нарад. Відчуваючи гостру потребу в паливі та будівельних матеріалах, вони почали рубати поміщицький ліс. Рух селян в селі Охранному продовжувався майже до кінця року. Лише за допомогою військової сили царському урядові вдалося на певний час встановити тут «спокій»². Повстання в селі Швейківці, що почалося в травні 1844 р., тривало понад три місяці. Селяни протестували проти відбирання в них поміщиком городів та орних земель, проти щоденної панщини і жаклих катувань. Місцеві органи влади, зазнавши невдачі в придушенні руху адміністративними заходами, направили в село військову команду. Але вона виявилась безсилою протистояти рішучому опоріві селян. Оськаженілі кріпосники, значно збільшивши військову команду, провели серед селян численні арешти і жорстоко розправилися з повсталими³.

Під натиском селянського руху царський уряд змушений був час від часу вдаватися до таких заходів, які хоч би в деякій мірі ослабили гострі суперечності між поміщиками і селянами. Такими заходами було положення про зобов'язаних селян (1842 р.), проведення інвентарної реформи (1847—1848 р.) та ін. Проте селяни розуміли все це по-своєму, продовжували настирливо боротися за звільнення від кайданів кріпосництва.

¹ А. Барабой, Правобережная Украина в 1848 г., Институт истории АН СССР, Исторические записки, № 34, стор. 104—105, 115.

² ЦДІА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Поліцейська частина, 1841 р., справа № 258; Матеріали для історії крепостного права в России, стор. 45—46.

³ ЖОДА, Житомирський повітовий суд, справа № 401; Институт истории АН СССР, Исторические записки, № 12, стор. 151.

Як відомо, указ про зобов'язаних селян, виданий 2 квітня 1842 р., дозволяв бажającym поміщикам укладати з селянами договори про повинності за надільну землю. При цьому поміщик зберігав за собою монопольне право на володіння землею, нагляд за поліцією, мав право суду і розправи над селянами. Незважаючи на явно кріпосницький зміст цього указу, серед селян поширились чутки про волю. На ґрунті цього в Новгородській, Тверській, Московській, Смоленській, Костромській, Нижегородській, Пензенській, Полтавській і Чернігівській губерніях виникли заворушення. Шеф жандармів граф Бенкендорф у своєму донесенні цареві про відгуки в народі на указ від 2 квітня 1842 р. писав, що селяни графа Деламберта (Катеринославська губернія), «підбурювані перекрученим тлумаченням указу, почали залишати свої оселі з метою переселення на вільні казенні землі»¹.

Весною 1842 р., в зв'язку з голодом, виступили селяни села Чутівки (Полтавський повіт), що входило в склад величезних маєтків князя Кочубея. З'явившись до контори економії, селяни прохали надати їм допомогу. Їх прохання підтримав писар економії О. Чумак. Це підбадьорило селян і вони, арештувавши управителя та конторщика, взяли по пуду борошна з комор економії. Коли урядовці, не маючи змоги арештувати О. Чумака, арештували його батька, то селяни силою звільнили його. Шляхом репресивних заходів, вжитих урядовцями, рух у Чутівці був придушений. Батька і сина Чумаків арештовано й відправлено в Полтаву².

В серпні 1845 р. відбувся виступ селян села Василівки Суразького повіту. Відмовившись виконувати повинності на поміщика, селяни вчинили опір урядовцям і побили прикажчика. Коли в село прибув становий пристав і почав умовляти селян, щоб виконували панщину, то вони, озброївшись кілками, грізно закричали: «Не хочемо служити панщини. Куди завгодно нас, хоч в Сибір». Адміністративними заходами, підкріпленими військовою силою, рух селян у Василівці незабаром був придушений³.

¹ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869, вып. I, стор. 51—52; ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 3415.

² Наукові записки науково-дослідної кафедри історії України, № 6, стор. 206—207.

³ ЧОДА, ф. Чернігівська палата карного суду, справа № 1666, арк. 2, 3, 5.

В напруженій боротьбі селян проти феодально-кріпосницького гніту почесне місце належить жінкам-селянкам, які, не боячись жахливих катувань, довгорічних ув'язнень і каторжних робіт, разом з своїми чоловіками мужньо виступали за звільнення. Й. В. Сталін у привітанні першому з'їздові жінок-горянок писав: «Визвольний рух рабів за стародавніх часів, так само як визвольний рух кріпаків за нових часів, мав у своїх лавах не тільки чоловіків, але й жінок — борців і мучениць, які кров'ю своєю засвідчили відданість справі трудящих»¹. До таких жінок — борців проти соціального поневолення і панської сваволі належала селянка Тетяна Пісковенко з села Бузової Київського повіту.

Як і все кріпосне селянство Росії, селяни Бузової наївно вірили у «справедливість» царя, сподівались, що коли йому безпосередньо «в руки» подати скаргу, то він визволить їх з кріпосної неволі. Довго довелося чекати селянам Бузової такої нагоди, щоб можна було подати «прямо в руки» цареві скаргу. Лише в серпні 1845 р. селянка Тетяна Пісковенко звідкись довідалась, що в Київ має прибути цар. Організувавши односельчан для написання скарги, вона разом з своїм чоловіком Явтухом поїхала в Київ для подання її цареві. Але там на них чекало повне розчарування. Пильне око жандармів скоро запримітило надзвичайно наполегливу жінку, і її разом з чоловіком за наказом губернатора поспішно відправили в Бузову. Пісковенко, осліплена вірою в «справедливість» царя, розповіла селянам вигадану історію зустрічі з ним. Намагаючись видати бажане за дійсність, вона розповідала, що «...цар імператор, приймаючи від неї прохання, оголосив, що поміщицькі селяни будуть вільними, а поміщиків зовсім не буде... Військовий генерал-губернатор арештований за те, що не захищав селян, відправлений в Петербург і більше уже не повернеться»². Для більшої переконливості, Тетяна Пісковенко ввела в свою розповідь деталь, що нібито цар дав їй хрест, знявши з свого ад'ютанта.

Радісна чутка про те, що цар через селянку села Бузової Тетяну Пісковенко оголосив «волю поміщицьким

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 5, стор. 60.

² ЦДА УРСР, ф. Канцелярія київського генерал-губернатора, Таємна частина, справа № 251.

селянам», з блискавичною швидкістю поширилась в усіх навколишніх селах. Пісковенко стала героєм дня. Розповідь її з великим захопленням слухали селяни Копилова, Колонщини та інших сусідніх сіл. Заявляючи, що вона прохала царя не тільки за селян Бузової, а й за них, Пісковенко закликала селян писати скарги на поміщиків і направляти в Київ царю «для справедливого вирішення їх». Рух селян в Бузовій, продовжуючи наростати, загрожував перетворитись у відкрите повстання. Щоб не допустити цього, земський справник звернувся до генерал-губернатора з проханням негайно направити в село військову команду. Шляхом репресивних заходів у вересні цього ж, 1845 р. рух в селі Бузовій був придушений, а Тетяна і Явтух Пісковенки жорстоко покарані.

Боячись зростаючого селянського руху і прагнучи створити на Правобережній Україні в особі селян опору для боротьби проти польського національно-визвольного руху, царський уряд приступив у 1847—1848 рр. до проведення інвентарної реформи. Проте остання не дала йому бажаних наслідків. Інвентарна реформа ставила своїм завданням тільки врегулювати, а не скасувати феодально-кріпосницькі відносини. Але не цього чекали від інвентарної реформи селяни. Розчаровані в своїх надіях про звільнення і одержання землі, вони справедливо вбачали в інвентарних правилах спробу закріпити існуючі кріпосницькі відносини, а тому рішуче виступили проти них. Одночасно з цим на зростання селянського руху в Київській, Волинській і Подільській губерніях великий вплив зробили революційні події в Західній Європі 1848 р. Серед селян почали вперто поширюватись чутки про швидке їх звільнення, наділення землею і знищення панів. Перелякані поміщики і місцеві урядовці забили тривогу, домагаючись перед царським урядом, щоб він негайно вжив рішучих заходів. На Правобережній і в Південній Україні було введено надзвичайне становище. В Києві військам роздано бойові патрони, призначено пункти збору і наказано пильно стежити за поведінкою жителів. Оголосивши про термінове здавання зброї, що знаходилась у приватних осіб, царський уряд загрожував військовим судом тим селянам, які будуть приховувати свої мисливські рушніці.

Але, незважаючи на всі ці заходи, рух швидко зростає і незабаром охопив цілі повіти. Селяни, відмовляючись

приймати панщинні книжки, які, згідно з інвентарними правилами, повинні були видавати їм поміщики, припиняли відбування панщини, чинили опір поміщикам та урядовцям, а в цілому ряді місць і військовим командам. Основною вимогою, яку селяни ставили під час виступів, було, як і раніше, звільнення від кріпосництва. В деяких селах серед селян мали місце чутки, що інвентарні правила вигадали самі поміщики, а існує «новий указ царя», за яким нібито всі кріпаки оголошені вільними.

Серед інших виступів виділялися своїм розмахом і упертістю рухи селян в селі Ребедайлівці (Чигиринський повіт) та містечку Жаботині (Черкаський повіт)¹. Рух селян в Ребедайлівці почався в березні 1848 р. Відмовляючись приймати робочі книжки, селяни припинили виконання повинностей на поміщика. Для арешту «призвідців» і відновлення «спокою» в село негайно була направлена військова команда. Селяни, вчинивши рішучий опір команді, звільнили арештованих. Згодом між посиленою вже військовою командою і повсталими відбувся бій.

Повстання селян в містечку Жаботині відбулося в червні — липні 1848 р. і проходило одночасно з виступом селян Матусівського Ключа (Черкаський повіт). Для придушення руху було викликано два взводи донських козаків. Коли загін козаків, придушивши рух селян в Матусові й Буртах, 6 липня направився в Жаботин, то жителі містечка, озброївшись хто чим міг, вчинили рішучий опір і розгромили загін. Влада в містечку перейшла до рук повсталих, які встановили міцні зв'язки з селянами сусідніх сіл: Голов'ятиним, Сумками і Прусами. Важливу роль в організації селян на боротьбу з кріпосниками відіграли Наум Мокренко, Аврам Кикоть, Семен Плужний, Семен Юрченко, Нечипір Бобошко і Пилип Харченко. Лише підтягнувши додаткові військові сили, кріпосники змогли придушити повстання.

У 40-х роках селянським рухом була охоплена і Південна Україна. Зокрема, протягом червня — липня 1840 р. відбувався значний селянський рух у Мелітопольському і Олександрівському повітах. В окремих селах серед пов-

¹ Див. детальніше про ці повстання: «Исторические записки», 1941, № 12, стор. 156, 160—162; А. Кошик, Инвентарная реформа 1847—1848 гг. и крестьянское движение на Правобережной Украине, Киевский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Исторический сборник, 1949, № 2, стор. 116—120.

сталих виділилися групи ініціаторів, які забороняли під загрозою кари будь-кому відбувати панщину, збирати на поміщицьких полях хліб за сніп, а також намагались налагодити взаємозв'язок в боротьбі проти гнобителів. Селяни села Нікольського (Павлоградський повіт), повставши в червні 1844 р., вигнали з маєтку управляючого і, усунувши з посад отамана і десятського, створили своє самоуправління, до складу якого входило 12 селян. Повстанці склали «приговор» про своє звільнення. До жовтня місяця вони не виконували повинностей і не підкорялись повітовій адміністрації. Лише з допомогою трьох рот солдат удалося в середині жовтня придушити повстання¹.

З селянських рухів, які відбувалися в наступні роки, досить значним був виступ у червні 1847 р. в селі Новосілки (Новомосковський повіт), під час якого селяни вчинили рішучий опір поміщикаві і місцевим урядовцям. Спочатку група селян понад 100 чоловік поїхала в м. Катеринослав з скаргою на жорстокості поміщика. Коли губернські урядовці, не розглянувши скарги, силою повернули її подавців до поміщика, то всі селяни (620 чоловік) відмовились виходити на панщину і взагалі підкорятись поміщикаві. Важливою рисою цього виступу було те, що державні селяни, будучи понятими під час «втихомирення», відкрито стали на бік повстанців². У липні 1848 р. селяни села Парасковіївни (Бахмутський повіт), послаючи на те, що їх поміщик купив незаконно, припинили виконувати панщину. Коли урядовці почали застосовувати до них репресивні заходи, то майже все доросле населення чоловічої статі втекло³.

Незважаючи на те, що селянські рухи 40-х років зовнішньо проявлялися в тих же самих, що й раніше, формах, проте вони тепер набули нових якісних ознак. Прагнення селян звільнитися з-під кріпосницької залежності все частіше і наполегливіше виявляється під час цих рухів. Характерно, що одержання волі вони нерозривно

¹ ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 24 757, арк. 7—10, 11, 15, 25; «Днепровская правда» від 29 червня 1947 р.

² Центрархів, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 73.

³ Д. Пойда, Крестьянское движение в Екатеринославской губернии накануне крестьянской реформы 1861 года, Днепропетровский государственный университет, Научные записки, т. XL, Сборник работ исторического факультета, вип. I, Київ, 1951, стор. 92—93.

зв'язують з розподілом між собою поміщицької землі та майна. Поступово селяни починають розуміти роль урядовців як захисників їх безпосередніх гнобителів-поміщиків і чинять їм одчайдушний опір. Будучи роз'єднаними на окремі категорії, групи і підгрупи, селяни не могли об'єднатися, але серед них визріває розуміння необхідності спільної боротьби проти експлуататорів.

В умовах кризи феодально-кріпосницької системи і невпинного наростання селянського руху в Росії і на Україні з'являються революційні демократи, які продовжили й розвинули далі боротьбу проти царизму і кріпосництва, почату декабристами. У визвольний рух втягаються нові сили, розширяється коло борців проти кріпосництва і самодержавства, починається другий період визвольного руху в Росії — різночинницький. Як стихійний селянський рух, так і діяльність революціонерів-демократів були пройняті антикріпосницьким змістом. Але, незважаючи на це, злиття стихійного і свідомого елементу антикріпосницької боротьби не відбулося. На перешкоді йому були, з одного боку, роздробленість, забитість і неосвіченість селянських мас і, з другого — нечисленність революційних демократів.

Чим ближче до реформи, тим частішими, упертішими і масовішими ставали рухи селян. Коли в 1850—1854 рр. за даними офіціальних документів у Росії відбувся 141 селянський виступ, то в 1855—1861 рр. їх налічувалось вже 333. Згідно з точнішими даними, в Росії протягом 1851—1861 рр. був 591 селянський виступ, або 41% загальної кількості виступів, що мали місце в період з 1801 до 1861 р.¹ На цей час, крім селянських виступів, зростає число випадків вбивства поміщиків, підпалів поміщицьких маєтків та масових втеч. Характерною рисою, що проявилася в русі 50-х років, було наростаюче недовір'я селян не тільки до місцевих, а й до центральних органів влади. Лише один цар в уяві селян виступає ще як носій «справедливості». В ході боротьби проти поміщиків селяни організовували самоуправління, розподіляли між собою поміщицьку землю та майно.

Протягом 1850—1854 рр. за тими ж офіціальними, явно применшеними, даними на Лівобережній Україні від-

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 331—332; *Гі ж*, Крестьянские волнения первой четверти XIX века. «Вопросы истории», 1950, № 9, стор. 49.

булося 13 селянських виступів, а в Новоросії — 7¹. На Правобережній Україні, за точнішими відомостями, лише за 1850—1851 рр. налічувалось 47 селянських виступів².

Яскраву сторінку в літопис антикріпосницької боротьби вписали селяни села Красний Кут Словолянського повіту. Рух краснокутців тривав протягом липня — жовтня 1853 р. Він почався з того, що селяни, вважаючи себе після смерті поміщика Папкова вільними, відмовилися виконувати повинності барону Фітінгофу, що став опікуном маєтку. В Красний Кут, за розпорядженням губернатора, була введена рота солдат. Але вона виявилася безсилою придушити повстання. Під впливом подій в Красному Куті почалися рухи селян в навколишніх селах. Микола I, одержавши повідомлення про повстання краснокутців, наказав губернаторові «діяти в цій справі рішуче і бунтівників судити військовим судом, виконуючи негайно вирок»³. В село був кинутий екзекуційний батальйон. Після придушення опору найактивніших учасників повстання військовий суд засудив до надзвичайно жорстокого покарання.

Всі ці та багато інших селянських виступів були передвісниками масових повстань 1854—1856 рр., які змусили царський уряд приступити до вироблення положення про селянську реформу. Вкрай злиденне становище і надмірні страждання селян ще більше поглибила Кримська війна 1853—1856 рр. Мобілізація сотень тисяч нових рекрутів, збільшення земських зборів для постачання армії й утримання ополченців, тяжка гужова і квартирна повинності, неурожаї перед війною і в роки війни, епідемії холери в Київській, Волинській і Чернігівській губерніях — все це невпинно руйнувало селянські господарства. В селах постійно панувала напружена атмосфера. Досить було незначного приводу для того, щоб почалися селянські заворушення, спрямовані проти кріпосницького гніту. Про загальне збудження, в якому перебувало напередодні реформи кріпосне селянство, дає яскраве свідчення поміщик Ю. Самарін в своїй записці «О крепостном состоянии» (1854—1856 рр.). Сучасний стан кріпосного ладу такий, писав він, що «всяка подія, яка чомусь звертає на

¹ *И. Игнатович*, Помещичьи крестьяне накануне освобождения, Ленинград, 1925, стор. 396.

² ДПБ УРСР, Відділ рукописів, II, № 23 546.

³ «Красный архив», 1936, № 4(77), стор. 151, 153.

себе увагу, може спричинити де-небудь тривогу і викликати негайно думку про свободу; зовсім незначне заворушення може також легко перетворитися в бунт, а бунт розвинути в загальне повстання. Все це може трапитися щохвилини, і ніяка поліція... не може поручитися ні за один день спокою»¹. Представник ліберально-буржуазного табору К. Кавелін, ратуючи за звільнення селян «зверху», звертав увагу кріпосників на те, що повстання кріпаків набирають дедалі ширших розмірів і що може спалахнути пожежа, наслідки якої важко передбачити².

Полум'я селянських повстань, якого так боялися кріпосники і їх спільники з табору лібералів, спалахнуло в роки Кримської війни. Багатомільйонне, багатостраждальне селянство Росії рішуче виступило проти феодално-кріпосницького гніту, що посилювався в цей час. Серед великої кількості селянських рухів, які відбувалися на Україні в роки Кримської війни, найбільш масовими були так звані «Київська козаччина» і «в Таврію за волею».

Перший етап селянського руху в період Кримської війни був зв'язаний з оголошенням 2 квітня 1854 р. указу про формування морського ополчення для посилення оборони берегів Балтійського моря. Незважаючи на те, що район цього формування був обмежений Петербурзькою, Олонецькою, Тверською і Новгородською губерніями, а поміщицьким селянам дозволялось записуватись в склад ополченців лише за згодою поміщика, серед селян поширились чутки, що всі, хто запишеться в ополчення, на завжди звільняться з своїми сім'ями з-під залежності поміщиків. Припинивши виконувати панщину, селяни йшли в повітові і губернські центри, щоб там записатись в ополчення. Рухом, що набрав яскраво вираженого антикріпосницького характеру, були охоплені не тільки 4 губернії, на які поширювався указ про морське ополчення, а й Московська, Владимирська, Рязанська, Нижегородська, Пензенська і Тамбовська. Число учасників його становили десятки тисяч селян³. В липні місяці царським душителям волі вдалося придушити цей рух. Але «спокій» був короточасним.

¹ Ю. Самарин, Соч., т. II, М., 1878, стор. 32.

² К. Кавелін, Соч., т. II, СПб. 1898, стор. 32—33.

³ Я. Линков, Крестьянское движение в России во время Крымской войны 1853—1856 гг., М., 1940, стор. 27.

В зв'язку з опублікуванням маніфесту від 29 січня 1855 р. про створення мобільного державного ополчення спалахнув подібний, але ще грізніший селянський рух, яким було в тій або іншій мірі охоплено весною і літом 1855 р. 16 губерній: Київську, Чернігівську, Воронежську, Саратовську, Самарську, Казанську, Пермську, Сібірську, Рязанську та ін. Особливо великого розмаху набрав він у Київській губернії, вилившись у так звану «Київську козаччину». Почавшись у Васильківському повіті, рух в березні — квітні 1855 р. охопив майже всі повіти губернії. В селах уперто заговорили про існування «указу», прихованого поміщиками і попами, за яким всі селяни призиваються в козаки і звільняються від кріпацтва з передачею їм у власність земель та майна поміщиків. Розглядаючи запис в ополчення і відправлення на війну як звільнення від поміщицької влади, селяни відмовлялись виконувати панщину, створювали сільські самоуправління і складали списки козаків. Місцеві адміністративні органи влади безсилі були протидіяти масовому могутньому рухові селян. Охоплені жахом поміщики втікали з сіл. Під час «Київської козаччини» діяльну участь в селянському русі брав студент Київського університету І. Розенталь¹, писар економії А. Скавронський і вільновідпущений селянин Н. Рябоконт.

Селянський рух на Київщині в 1855 р. був одним з найбільш гострих виявів класової боротьби напередодні реформи. Під вимогою селян записати їх в козаки вже з самого початку таївся антикріпосницький напрям селянського руху, який ще більше посилювався в зв'язку з репресивними заходами, вжитими царським урядом. Селяни вже не стільки домагаються запису в козаки, як прямо ставлять питання про звільнення від кріпосницького гніту. Під час «Київської козаччини» велику роль відіграли сільські самоуправління, що виникли в ході повстання. Селяни висунули з своїх рядів десятки активних ватажків, які своєю діяльністю сприяли зростанню згуртованості й солідарності між повсталими. В порівнянні з рухами 30—

¹ Виступ Розенталя з великим захопленням зустрів юний М. О. Добролюбов, який був тоді студентом Головного педагогічного інституту в Петербурзі. Він написав для студентської рукописної газети «Слухи» статтю про Розенталя, а пізніше — натхненну оду «К Розенталю» (*Н. Добролюбов, Полное собрание сочинений, т. IV, М., 1937, стор. 440*).

40-х років, рух 1855 р. в Київській губернії був найбільш масовим. Охопивши майже всю губернію (9 повітів з 12), він зробив значний вплив на розгортання виступів селян в Чернігівській і Воронезькій губерніях. Одночасно відбувалися селянські рухи в Саратовській, Казанській, Пермській, Самарській, Сібірській та інших губерніях. Незважаючи на те, що «Київська козаччина» охопила досить значну територію і набрала масового характеру, вона, подібно до інших селянських рухів в кріпосну епоху, була стихійним роздробленим повстанням, яке не ставило своїм завданням змінити тогочасні державні порядки.

Рух селян 1855 р. був для царського уряду особливо небезпечним не тільки своєю масовістю, а й тим, що він відбувався в умовах безуспішної війни. Жорстоко придушуючи рух в усіх губерніях, царські сатрапи особливо звертали увагу на Київську губернію, кинули сюди великі військові сили. Селяни, відстоюючи свої права на вільне життя, чинили рішучий опір військам. Відбулося ряд кривавих сутичок, найзначнішими з яких були сутички в селах Мала Березна (Сквирського повіту), Бикова Гребля (Васильківського повіту), в містечку Таганчі і селі Корсунь (Канівського повіту). Під час придушення руху, за офіційними, значно применшеними, даними в Київській губернії було вбито 36 і поранено 57 селян¹.

Рух селян «в Таврію за волею» почався в квітні 1856 р., тобто незабаром після закінчення Кримської війни. Під час війни селянське господарство прийшло ще в більший занепад, а поміщики постійно посилювали експлуатацію. Це вкрай загострило класову боротьбу між селянами і поміщиками.

Весною 1856 р., в умовах напруженого становища, серед селян швидко почали поширюватися чутки, що царський уряд закликає бажаючих переселитися на Кримський півострів і що переселенці одержуватимуть від уряду значну допомогу, матимуть високу плату за казенні роботи і, головне, кріпаки стануть вільними. Постійна мрія селян про волю зображувалася в розповідях так, ніби на Перекопі «в золотій палаті сидить цар, і всім прийшлим роздає волю, а ті, що не з'явилися або спізнились, лишаються як і раніше в панській неволі»². Ці чутки були по-

¹ *И. Игнатович*, Борьба крестьян за освобождение, Л.—М., 1924, стор. 206.

² «Исторический вестник», 1901, № 4, стор. 265.

штовхом до могутнього селянського руху, який, охопивши Калужську, Орловську, Курську, Чернігівську, Полтавську, Харківську і особливо Катеринославську та Херсонську губернії, з самого початку набрав антикріпосницького характеру. Селяни Катеринославської і Херсонської губерній, сподіваючись одержати в Криму волю, спочатку втікали туди поодинокі, далі групами і нарешті вирушали цілими селами. Прямуючи з жінками і дітьми в Крим, вони забирали не тільки своє, а часто й панське майно та робочу худобу. Найбільших розмірів рух «в Таврію за волею» набрав у Катеринославському, Верхньо-Дніпровському, Херсонському, Бобринецькому, Олександрівському і Єлисаветградському повітах. З одного лише Верхньо-Дніпровського повіту пішло 15 276 осіб (понад $\frac{1}{3}$ кріпосного населення повіту). В Катеринославському повіті селянським рухом було охоплено 123 маєтки¹.

Важливою рисою руху «в Таврію за волею» було те, що селяни, озброївшись кілками, вилами і т. д., часто рухались великими групами, розганяючи на своєму шляху загони поліції і невеликі військові команди. Таким чином, селянський рух з форми втечі переріс в багатьох місцях у рішучий збройний виступ. Хоч селяни не позбулися ще царистських ілюзій, але вони вже зв'язували одержання волі не з тим царем, що сидів у Петербурзі, а з іншим, «що сидів на Перекопі». Більше того, на переконання херсонського предводителя дворянства, що цар не видавав ніякого указу на переселення, селяни заявили: «Та навіщо нам цар? Прийдемо в Крим, ми оберемо собі короля; а поки знайдемо короля,— оберемо собі отамана і тоді побачите, що ви з нами вдієте».

Щоб придушити рух, царський уряд кинув значні військові сили, які ще залишилися в південних губерніях після закінчення Кримської кампанії. За применшеними офіціальними даними, в Катеринославській і Херсонській губерніях між селянами і військовими командами відбулося 6 кривавих сутичок, внаслідок яких було 5 осіб убито і 50 поранено². Лише на кінець року царизмові

¹ А. Колесников, Реформа 1861 года на юге Украины, Одеський державний університет, Праці історичного факультету, т. I, Одеса, 1939, стор. 136.

² Н. Ненатович, Борьба крестьян за освобождение, Л.—М., 1924, стор. 208.

вдалося придушити цей могутній стихійний рух. Кривава розправа царського уряду над селянами, які справедливо домагалися права на вільне життя, викликала обурення в усіх передових людей Росії і України. Т. Г. Шевченко 22 січня 1858 р. в своєму «Щоденнику» записав: «Проездом из Петербурга в Вятку на службу¹ посетил меня сегодня Яков Лазаревский. Он недавно из Малороссии и рассказал мне о многих свежих гадостях в моем родном краю, в том числе и о грустном Екатеринославском восстании 1856 года...»²

Масові селянські рухи в роки Кримської війни зробили величезний вплив на весь табір кріпосників і змусили царський уряд поставити на порядок денний питання про скасування кріпосного права. Не випадково, що саме в 1856 р. перший кріпосник Росії, Олександр II, виступаючи перед депутацією від московського дворянства, заявив: «...існуючий порядок володіння душами не може лишатись незмінним. Краще скасувати кріпосне право зверху, ніж чекати того часу, коли воно само по собі почне скасовуватись знизу»³.

Опублікування царських рескриптів на ім'я віленського губернатора В. І. Назімова (20 листопада 1857 р.) і петербурзького генерал-губернатора П. М. Ігнат'єва (5 грудня 1857 р.), яким доручалося організувати комітети для обговорення питання про «поліпшення побуту поміщицьких селян», не припинило та й не могло припинити селянські рухи. Безпідставним є твердження буржуазних істориків про те, що після опублікування цих рескриптів селянський рух припинився і що селяни почали терпеливо чекати здійснення реформи. В дійсності класова боротьба між селянами і поміщиками в 1857—1860 рр. ще більш заострилася. Навіть за офіціальними даними III відділу, в Росії в 1858 р. було 86 селянських виступів, у 1859 р.— 90, а в 1860 р. число селянських виступів досягло 108⁴. К. Маркс в листі до Ф. Енгельса 11 січня 1860 р. писав: «На мою думку, найбільші події

¹ В цей час Т. Г. Шевченко повертався з заслання і певний час жив у Н-Новгороді.

² Т. Г. Шевченко, Повна збірка творів, т. V, Київ, 1939, стор. 208.

³ Матеріали для історії упразднення крепостного состояния, т. I, стор. 114; «Русский Архив», 1885, № 8, стор. 476.

⁴ Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 123, 132, 133, 146.

в світі тепер — це, з одного боку, американський рух рабів... і, з другого боку, — рух рабів у Росії»¹.

Чимало селянських виступів у ці роки було скеровано проти намагання поміщиків відібрати в селян кращі землі, переселити їх на непридатні чи взагалі позбавити землі. III відділ, звітуючи за 1858 р., відзначив, що «заворушення цілих сіл, і в результаті цього особисте втручання вищих губернських властей або введення військових команд, відбувались там, де поміщики в своїх розпорядженнях не враховували теперішній дух часу, або де були підбурювачі. Такі заворушення, більш або менш важливі, проявлялися протягом року в 25 губерніях»².

Протягом дореформеного періоду посилювалась боротьба кріпосних робітників та державних селян. Хвилювання державних селян набирали великих розмірів, охоплюючи порівняно значну територію, супроводилися сутичками з військами. Селяни виступали проти підвищення оброку, проти надмірних повинностей і сваволі царських урядовців, прагнули покласти край злидням, голоду і утискам. Часто під час виступів поміщицьких селян державні селяни не лише співчували їм, але й давали необхідну підтримку. Прикладом такого спільного виступу може бути рух 1859 р., скерований проти «винних відкупів». Перші прояви цього руху мали місце ще в 1858 р. в Ковенській, Віленській і Гродненській губерніях. В Центральній Росії рух проти «винних відкупів» почався в Саратовській губернії, а потім перекинувся в Рязанську, Тульську, Калузьку, Самарську, Орловську, Владимирську, Московську, Костромську, Ярославську, Тверську, Новгородську, Воронежську, Курську, Харківську та ін. губернії.

Закінчуючи огляд селянських рухів на Україні, слід насамперед підкреслити, що нерозривний зв'язок економічного розвитку України з економічним розвитком всієї Росії в першій половині XIX ст. зумовив спільність форм, напрямку і змісту селянських рухів на Україні з загальною антикріпосницькою боротьбою селян Росії. Незважаючи на те, що селянським рухам в кріпосну епоху були

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, Укрполітвидав, 1949, стор. 113.

² Центрархив, Крестьянское движение 1827—1869 гг., вип. I, стор. 124.

властиві стихійність і роздробленість, рух українського селянства першої половини ХІХ ст. був у нерозривному взаємозв'язку з рухом російського селянства. Про це неzapepечно доводить єдність етапів боротьби селян за визволення, взаємовплив масових рухів російського і українського селянства, одночасність виступів, зумовлених загальною причиною, а часто й загальним приводом, тісне переплетіння боротьби селянських мас України з боротьбою селянських мас всієї Росії під час втеч і, нарешті, безпосередня участь російських селян в антикріпосницьких виступах селян України. Спільна боротьба селян Росії проти соціальних поневолювачів сприяла росту і зміцненню дружби між братніми російським і українським народами.

Боротьба селян проти феодально-кріпосницького гніту протягом всього дореформеного періоду наростала з неослабною силою. Під час повстання селяни поступово переходили від окремих вимог, зв'язаних з тими чи іншими темними сторонами кріпосного режиму, до загальних, які включали в себе негайне і повне знищення кріпосного права. Всі різноманітні форми селянського руху, що мали місце в першій половині ХІХ ст., були пройняті єдиним антикріпосницьким змістом. Масові стихійні повстання селян, які постійно вибухали то в одному, то в іншому місці й часто охоплювали досить значну територію, руйнували підвалини феодально-кріпосницької системи господарства, паралізували дії органів царського уряду, який захищав кріпосників.

Фізичними катуваннями, військовими постанами і масовими езекуціями, жорстокими вироками військових судів, засланням в Сибір і віддаванням в солдати, каторжними роботами — всім, що було найжахливішого в арсеналі царського уряду — кріпосники намагалися назавжди вбити у селян прагнення до волі. Але селяни не боялися звірячих переслідувань царського уряду і продовжували вести боротьбу проти феодально-кріпосницького гніту. Селянські повстання, зростаючи з кожним десятиріччям, були яскравим виявом глибокого розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи, однією з головних рушійних сил в ліквідації її.

Ріст капіталістичної промисловості, що супроводився витісненням і занепадом поміщицьких підприємств, поширення і зміцнення капіталістичних відносин в сільському

господарстві наполегливо вимагали ліквідації кріпосного права, яке стояло на шляху економічного розвитку країни. Втягнення в товарно-грошові відносини поміщицьких господарств, безуспішність спроб пристосуватись до умов капіталістичного розвитку та економічний занепад їх, експропріація селянства, поява сільської буржуазії — все це говорило про те, що феодально-кріпосницький спосіб виробництва зживав себе. Ф. Енгельс, розглядаючи економічний розвиток Росії напередодні реформи, відзначав, що тут «сільськогосподарський і промисловий розвиток досяг такого ступеня, при якому існуючі соціальні відносини продовжуватись далі не можуть»¹.

В цей період феодально-кріпосницькі виробничі відносини остаточно перетворилися в гальмо розвитку продуктивних сил. Роль головного рушія продуктивних сил перейшла до капіталістичних виробничих відносин, які зростали і зміцнювались в надрах феодалізму. Дальший економічний розвиток України, як і Росії в цілому, відбувався шляхом подолання невідповідності, що створилася між старими феодальними виробничими відносинами і характером продуктивних сил, які невпинно розвивались.

Під час Кримської війни з особливою силою виявилась економічна, політична і військово-технічна відсталість кріпосної Росії. Зокрема, наочно виявилась технічна відсталість тих галузей промисловості, що обслуговували армію і які переважно ґрунтувались на праці кріпаків чи посесійних робітників. Таким чином, необхідність скасування кріпосного права диктувалася й безпосередніми військовими потребами. Один з представників пануючої верхівки, князь М. Д. Горчаков, повернувшись із Криму, сказав Олександрові II: «Добре, що ми уклали мир, далі воювати нам було б не під силу. Мир дасть нам змогу зайнятися внутрішніми справами, і цим треба скористатись. Найперше — це треба звільнити селян, бо тут вузол усіх лих».

Коли Кримська війна була однією з обставин, яка змусила пануючий клас поміщиків поставити селянське питання, щоб відновити військову могутність царської Росії, то невпинно наростаючі селянські повстання змусили його поспішити з розв'язанням селянського питання,

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XII, ч. 1, стор. 246.

щоб зберегти своє політичне панування й економічні інтереси. «Яка ж сила,— говорив В. І. Ленін,— примусила їх (кріпосників.— І. Г.) взятися за реформу? Сила економічного розвитку, який втягував Росію на шлях капіталізму. Поміщики-кріпосники не могли перешкодити зростанню товарного обміну Росії з Європою, не могли вдержати старих форм господарства, що розвалювалися. Кримська війна показала гнилість і безсилля кріпосної Росії. Селянські «бунти», зростаючи з кожним десятиріччям перед звільненням, примусили першого поміщика Олександра II, визнати, що краще звільнити *згори*, ніж чекати, поки скинуть *знизу*»¹.

Підготовка реформи відбувалась в умовах визрівання революційної ситуації. В. І. Ленін, даючи визначення поняття революційної ситуації, указував на такі три головні ознаки: «1) Неможливість для пануючих класів зберегти в незміненому вигляді своє панування; та чи інша криза «верхів», криза політики пануючого класу, яка створює розколину, що в неї проривається невдоволення й обурення пригноблених класів. Для настання революції звичайно буває недосить, щоб «низи не хотіли», а потрібно ще, щоб «верхи не могли» жити по-старому. 2) Загострення, вище від звичайного, злиднів і бідувань пригноблених класів. 3) Значне підвищення, в силу зазначених причин, активності мас, які в «мирну» епоху дають себе грабувати спокійно, а в бурхливі часи приводяться, як усією обстановкою кризи, *так і самими «верхами»*, до самостійного історичного виступу»².

Одним із історичних прикладів революційної ситуації В. І. Ленін вважав становище, що склалося в Росії в 1859—1861 рр. Зокрема він звертав увагу на такі обставини, як пожвавлення демократичного руху в Європі, польське повстання, невдоволення у Фінляндії, вимога широкими громадськими колами Росії політичних реформ, поширення по всій Росії «Колокола», могутня проповідь Чернишевського, поява прокламацій, заворушення селян, колективні відмови дворян — мирових посередників застосовувати грабіжницьке «Положення», виступи студентів.

Але, незважаючи на те, що в Росії в 1859—1861 рр.,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 90.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 181.

створила революційна ситуація, вона не переросла в революцію. Основна причина цього полягала в тому, що народні маси, які сотні років перебували в рабстві у поміщиків, неспроможні були піднятися на свідому боротьбу за своє визволення. В Росії ще не було цілком сформованого, послідовно революційного класу — класу робітників, який міг би внести в селянський рух елементи організованості й політичної свідомості. Селянські рухи протягом всього дореформеного періоду були, як і раніше, стихійними, роздробленими, позбавленими політичних вимог. «Селянські повстання,— говорив Й. В. Сталін,— можуть приводити до успіху тільки в тому разі, якщо вони поєднуються з робітничими повстаннями, і якщо робітники керують селянськими повстаннями. Тільки комбіноване повстання на чолі з робітничим класом може привести до мети»¹.

Борючись проти феодально-кріпосницьких відносин, селяни в силу своїх умов життя не могли піднятися до рівня свідомої боротьби проти царизму, що охороняв кріпосників. У селян ще міцно тримались царистські ілюзії, віра в «справедливість» царя. Під час боротьби селяни по суті виступали проти царських указів, маніфестів і розпоряджень, не признавали їх законності, наївно чекали «дійсного царського указу», що відповідав би їх прагненням.

Говорячи про причини поразки селянських повстань, класики марксизму-ленінізму одночасно підкреслювали ту величезну прогресивну роль, яку відіграли селянські повстання в розхитуванні й ліквідації реакційного кріпосного права. Це була боротьба за революційне знищення феодально-кріпосницьких відносин, за розчищення ґрунту для швидкого розвитку капіталізму в Росії. В. І. Ленін, говорячи про принципіальну різницю в ставленні до війни соціалістів — з одного боку, і буржуазних пацифістів та анархістів — з другого, підкреслював «...законність, прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гноблячого, рабів проти рабовласників, селян-кріпаків проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії». Ці війни, продовжує В. І. Ленін, «були прогресивні, тобто приносили користь розвитку людства, допомагаючи руйнувати особливо

¹ Й. В. Сталін, Твори, т. 13, стор. 113.

шкідливі і реакційні установи (напр., самодержавство або кріпосництво), найбільш варварські в Європі деспотії (турецьку і російську)»¹.

Прагнення селян до звільнення, їх рішучий протест проти феодально-кріпосницького гніту знайшли собі політичного виразника в особі революціонерів-демократів Белінського, Чернишевського, Добролюбова, Шевченка та ін., які оголосили самодержавству і кріпосництву нещадну війну.

Революційний натиск кінця 50-х років змусив царизм зробити важливу поступку — піти в 1861 р. на скасування кріпосного права. Але цей натиск був безсилий для того, щоб остаточно ліквідувати феодально-кріпосницькі відносини і вцент розбити кайдани, які сковували економічний, політичний та культурний розвиток Росії.

Перехід до нового, капіталістичного господарства, що інтенсивно відбувався після реформи 1861 р. був, як відзначає В. І. Ленін, переходом від старої кріпосницької дисципліни палки, від дисципліни найбезглуздішої і найгрубішої наруги і насильства над людиною, — до дисципліни буржуазної, до дисципліни голоду, так званого вільного найму, яка насправді була дисципліною капіталістичного рабства.

В. І. Ленін дав глибоку і всебічну оцінку селянської реформи 1861 р. Відзначаючи її кріпосницькі риси, він одноразово указував, що проведена кріпосниками реформа за своїм змістом була буржуазною. Скасовуючи кріпосне право, вона створювала спр. ятливі умови для розвитку капіталізму. Реформа являла собою значне зрушення в переході від феодально-кріпосного ладу до буржуазного. Після неї розвиток капіталізму в Росії пішов з такою швидкістю, що за кілька десятиріч відбулися перетворення, які зайняли в деяких країнах Європи цілі століття.

Разом з розвитком капіталістичного способу виробництва в Росії формувалася і мужнів робітничий клас, який під керівництвом Комуністичної партії очолив трудящі маси в першій і другій буржуазно-демократичній революціях. В союзі з біднішим селянством російський робітничий клас блискуче здійснив Велику Жовтневу соціалістичну революцію, що відкрила нову епоху в історії люд-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 261.

ства — епоху краху капіталізму і торжества соціалізму. Назавжди знищивши експлуатацію людини людиною і утвердивши соціалістичну власність на знаряддя і засоби виробництва, героїчний робітничий клас СРСР став провідною силою в боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

У дружній багатонаціональній сім'ї братніх народів виросла і розквітла Українська РСР — складова і невід'ємна частина СРСР. В минулому безправна, економічно і культурно відстала Україна перетворилася за роки Радянської влади в суверенну державу, в передову індустріально-колгоспну республіку з високо розвинутою культурою, соціалістичною змістом і національною формою. Завдяки торжеству ленінсько-сталінської національної політики, внаслідок всесвітньоісторичних перемог радянського народу під керівництвом Комуністичної партії український народ здійснив свою завітну мрію — вперше в історії воз'єднав усі свої землі в єдиній Українській радянській соціалістичній державі.

Натхненний Комуністичною партією український народ, як і всі народи нашої соціалістичної Батьківщини, впевнено йде вперед до сяючих вершин комунізму.

З М І С Т

<i>Вступ</i>	Стор. 3—20
------------------------	---------------

Розділ перший

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОЦЕСУ РОЗКЛАДУ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	21—50
---	-------

Розділ другий

ПОСИЛЕННЯ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ	51—131
1. Володіння поміщиків землею та кріпосними селянами . 51	
2. Посилення кріпосницької експлуатації в умовах розвитку товарного виробництва	64
3. Експлуатація державних селян кріпосницькою державою та поміщиками	97
4. Надзвичайно низький і рутинний стан сільськогосподарської техніки	115

Розділ третій

ТОВАРИЗАЦІЯ ФЕОДАЛЬНО-ПОМІЩИЦЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	132—225
1. Зростання поміщицького торгового землеробства	132
2. Розвиток торгового тваринництва	160
3. Поміщицькі промислові підприємства	173
4. Вживання найманої праці та застосування машин в поміщицьких господарствах	209

Розділ четвертий

РОЗВИТОК КАПИТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН У СЕЛЯНСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ. ПОЧАТОК РОЗКЛАДУ СЕЛЯНСТВА 226—343

1. На шляху до торгового землеробства 226
2. Поширення й характер дрібних селянських промислів 258
3. Чумакування, візникування та прасольський промисел 271
4. Початок розкладу селянства 283

Розділ п'ятий

ЗАГОСТРЕННЯ НЕПРИМИРЕНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ФЕОДАЛЬНО-КРІПОСНИЦЬКОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА. НАЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ СИТУАЦІЇ 344—449

1. Занепад поміщицьких маєтків 344
 2. Селянське питання на Україні в першій половині XIX ст. 364
 3. Селянські рухи на Україні в першій половині XIX ст., як вияв глибоких антагоністичних суперечностей, розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. . 391
-

Редактор *В. Коробко*
Технічний редактор *О. Левченко*
Коректор *Н. Старцева*

И. Гуржий. Разложение феодально-крепостнической системы в сельском хозяйстве Украины первой половины XIX века.

(На украинском языке)

БФ 03953. Зам. 379. Папір $84 \times 108\frac{1}{32} = 7\frac{1}{16}$ папер., 23,16 друк., 27,69 обл.-вид. арк. Здано на виробництво 27/II 1954 р. Підписано до друку 23/VII 1954 р. Тираж 10.000. Ціна в оправі 7 карб. 85 коп.

Книжково-журнальна ф-на Головидаву Міністерства культури УРСР.
Київ, Воровського, 24.